

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Денисенко Г.Г.

**Воєнна історія України
в контексті дослідження і збереження
культурної спадщини**

КИЇВ – 2011

УДК 351.853: 355.94 (477) «19/20»

Денисенко Галина Григорівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Денисенко Г.Г.

Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини / Г.Г. Денисенко. — К.: Інститут історії України НАН України, 2011. — 289 с. — Библиогр.: с. 248–288.

ISBN 978-966-02-5935-5

У монографії на основі архівних джерел, опублікованої фахової літератури аналізується діяльність центральних і регіональних товариств від початку ХХ ст., які досліджували пам'ятки старовини, у тому числі і об'єкти воєнної історії. Висвітлюються воєнні події періоду середньовічної історії, раннього нового, нового і новітнього часу та їх відображення у пам'ятках. Розглядається діяльність державних інституцій, громадські ініціативи, актуальні питання охорони і збереження пам'яток у незалежній Україні.

Значна увага приділена «Зводу пам'яток історії та культури України» — одному із найбільш масштабних державних проектів у культурній галузі, його ролі у нагромадженні наукових знань з історії України, охороні і збереженні культурного надбання в сучасних умовах. Видання розраховане на фахівців з історії України, усіх, хто цікавиться воєнною історією і вболіває за долю історико-культурної спадщини України.

Рецензенти:

доктор історичних наук Я. Верменич
доктор історичних наук, професор О. Лисенко

Відповідальний редактор:

доктор історичних наук, професор В. Горбик

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України,
(протокол № 9 від 28 жовтня 2010 р.)

ISBN 978-966-02-5935-5

© Галина Денисенко, 2011

© Інститут історії України НАН України, 2011

*СВІТЛИЙ ПАМ'ЯТІ МОЇХ БАТЬКІВ
— ГРИЩЕНКО ГРИГОРІЯ УСТИМОВИЧА
та ОЛЬГИ ОЛЕКСІЇВНИ —
присвячую*

З М І С Т

Вступ	5
Розділ 1. Теоретичні проблеми дослідження воєнної історії	
1.1. Класифікація і систематизація історико-культурних об'єктів воєнної історії	12
1.2. Концептуальні засади висвітлення воєнної історії у контексті дослідження культурної спадщини	19
Розділ 2. Внесок наукових товариств та громадських організацій у дослідження об'єктів воєнної історії (поч. XX ст. — 30-і роки XX ст.)	
2.1. Діяльність наукових інституцій та громадських організацій у вивченні пам'яток воєнної історії, увічненні воєнних подій	28
2.2. Державні інституції, громадські об'єднання в Україні і за кордоном у збереженні воєнної історії, охороні воєнних некрополів	49
Розділ 3. Державна політика та громадські ініціативи по увічненню воєнних подій, охороні і збереженню пам'яток воєнної історії (40–80-і рр. XX ст.)	
3.1. Державні заходи по увічненню подій Другої світової війни в Україні . . .	70
3.2. Роль Українського товариства охорони пам'яток історії та культури у збереженні пам'яток воєнної історії	85
Розділ 4. Охорона і збереження культурної спадщини в умовах незалежної України	
4.1. Проблеми охорони і збереження історико-культурного надбання в сучасному суспільстві	99
4.2. Внесок громадських організацій у збереження пам'яток історії та культури	110
4.3. Роль «Зводу пам'яток історії та культури України» у дослідженні і охороні національної культурної спадщини	122
Розділ 5. Висвітлення воєнної історії в матеріалах «Зводу пам'яток історії та культури України»	
5.1. Пам'ятки воєнної історії України IX–XVII ст.	135
5.2. Події воєнної історії XVIII — поч. XX ст. в пам'ятках історії та культури	161
5.3. Увічнення подій та збереження пам'яті про Другу світову війну	198
Післямова	236
Джерела та література	248

Вступ

Важливу роль у відтворенні історичної пам'яті суспільства, відродженні патріотизму, забезпеченні наступності поколінь, вихованні військових кадрів, здатних захистити незалежність держави, її матеріальні і духовні цінності, відіграє воєнно-історична наука. В умовах розбудови Української держави, її активної інтеграції до європейського і світового співтовариства значно посилюється інтерес суспільства до історичного минулого, вітчизняної історії, у тому числі до воєнно-історичної галузі. Одним із важливих атрибутів кожної держави являються національні Збройні Сили. Творення національної армії вимагає вивчення і осмислення історичного досвіду, уроків боротьби українського народу за своє національне визволення, з'ясування місця України у світовій і європейській історії, її внеску в історію воєнної науки і воєнного мистецтва. Виховуючи національну армію в душі любові до Батьківщини, важливо вивчити, проаналізувати і узагальнити великий пласт історії, пов'язаний з боротьбою українців за незалежність, творенням власних Збройних Сил.

Українські землі протягом століть входили до складу іноземних держав і ставали ареною жорстоких воєнних баталій, які розгорталися на її теренах. Українці брали участь у багатьох воєнних подіях — від локальних війн і збройних конфліктів до глобальних світових війн. XX століття стало апогеєм людської агресивності, коли війни у своєму розвитку досягли ступеня світових війн, втягнувши в свою орбіту більшість держав і населення світу, значні сухопутні, повітряні і морські простори. Парадокс полягає в тому, що з розвитком цивілізації й усвідомленням взаємозалежності і взаємопов'язаності сьогоденного світу, людство не змогло виключити війну, як засіб вирішення міждержавних, релігійних, етнічних, класових та інших протиріч. XX століття двічі вибухнуло світовими війнами, в результаті яких відбулися кардинальні зрушення у суспільстві. Друга світова війна, в якій взяла участь 61 країна, належить до числа подій, що визначили маршрут світової історії в другій половині XX століття. Після Другої світової війни локальні війни і збройні конфлікти стали постійними супутниками світового суспільного розвитку. Світове співтовариство у цей період стало свідком понад 400 збройних зіткнень так званого «місцевого» значення і до 50 «великих» локальних війн¹. Історія України XX століття, зокрема його другої половини, пов'язана з історією Радянського Союзу. Відомо, що наріжним каменем зовнішньої політики СРСР після Другої світової війни було поширення комуністичних ідей та посилення реального впливу Радянського Союзу на світовій арені. Це призводило до збройних сутичок різного масштабу, в яких були задіяні і українці, виконуючи «інтернаціональну місію» в Угорщині, Чехословаччині, Афганістані, інших регіонах світу.

Воєнна історія України, як і в більшості країн на пострадянському просторі порівняно з іншими європейськими країнами, практично не розвинута. Цілі низки проблем не досліджувалися, багато джерел лишалися недоступними для дослідників, публікації проходили жорстку цензуру. Останнім часом ситуація змінилася

на краще — розширилось коло джерел, відкрилися архівосховища. Дослідження всього розмаїття джерел дозволяють створити повноцінну історію нашої держави, в тому числі і воєнну, історію її Збройних Сил. Без глибокого дослідження і вивчення історичного досвіду, засвоєння уроків кожної війни, будь-якого локального конфлікту важко належним чином осмислити сутність сучасних явищ і процесів, запобігти вирішенню конфліктів воєнним шляхом. Вивчення і осмислення історії взагалі, і воєнної зокрема, є важливим чинником у формуванні історичної пам'яті народу, яка стає вагомим соціальним і політичним капіталом у сучасному суспільстві. Потужним імпульсом для актуалізації історичної пам'яті, відновлення історичної правди стало вшанування пам'яті загиблих під час воєнних дій на українських теренах в різні періоди.

Сучасна парадигма наукового розвитку вимагає від істориків залучення широкого спектру наявної джерельної бази, пошуку нових джерел для всебічного об'єктивного висвітлення минулого. Коло історичних джерел невичерпне, до нього відноситься все, що створене людством і дійшло до нас у вигляді конкретних предметів матеріальної і духовної культури. До специфічного виду історичних першоджерел відносяться нерухомі пам'ятки історії та культури, які не лише вбирають в себе основні риси і тенденції окремих історичних епох і періодів, а й висвітлюють, доповнюють і уточнюють різні аспекти історичного розвитку, несуть на собі відбиток людської діяльності, характеризують історичний рівень її розвитку, фіксують конкретну інформацію. У наш час зростає науковий інтерес до вивчення історії країни через дослідження пам'яток історії та культури. У багатьох випадках пам'ятки являються єдиним достовірним джерелом, свого роду документом, який дозволяє відтворити історичний процес, духовне життя суспільства в різні історичні періоди як загалом в країні, так і в кожному окремому регіоні. В умовах глобалізаційних процесів з притаманним їм нівелюванням особливостей кожного етносу, актуальною проблемою сучасності є збереження національних і регіональних особливостей, культурного надбання кожного народу, його власних етнокультурних традицій.

Важливу роль у формуванні, розвитку та збереженні історичної пам'яті — потужного чинника встановлення зв'язку минулого із сьогоденням, каталізатора патріотичних цінностей, важливого фактора збереження культурного надбання кожного народу, його етнокультурних традицій — відіграють нерухомі пам'ятки, зокрема пам'ятки воєнної історії, які у більшості своїй є реальними свідками, символами споконвічного прагнення до свободи і незалежності, мужності і звитяги, горя і страждань минулих поколінь. Вони дозволяють ідентифікувати себе з минулим України, створити завдяки реконструкції подій образ минулого в усій його різноспрямованій динаміці, усвідомити і краще зрозуміти хід історичного процесу. Через знайомство з оборонними та військово-інженерними спорудами, пам'ятними місцями бойових дій, меморіальними будинками, пов'язаними з життям і діяльністю військових діячів, функціонуванням військових установ і відомств, військовими некрополями, братськими та одиничними похованнями захисників Вітчизни відбувається наочний процес пізнання історії, прагнення її осмислити, дослідити історичне минуле, зафіксоване у пам'ятках. Кожну пам'ятку слід розглядати через призму людського буття, життя, діяльності як пересічних

громадян, так і видатних діячів, які стояли на захисті своєї землі і боронили її в годину воєнного лихоліття. Для самопізнання, самоповаги, національної самосвідомості кожного народу, формування світогляду і виховання молодого покоління важливо використовувати виховний потенціал пам'яток воєнної історії, які самим фактом свого існування пов'язані з психологічними асоціаціями й переживаннями, викликають широкий спектр емоцій і почуттів. Важливо зберігати у суспільній свідомості найбільш значиму, знакову, актуальну інформацію, яка, з одного боку, є своєрідним узагальненням досвіду окремої людини, народу, держави, з іншого — підґрунтям, серйозним викликом подальшого поступального розвитку. У пам'ятках зафіксоване і збережене найсуттєвіше, що має чітку емоційну зафарбованість, знакові події і постаті, які мають чітко визначені місце і роль в ієрархії цінностей історії народу.

Упродовж останніх років значно актуалізувалося вивчення історико-культурної спадщини українського народу в зв'язку з прагненням скласти об'єктивну картину історичного буття народу, подій, що мали місце на українських теренах, бажанням розглядати свою державу і її надбання у контексті європейського виміру. Цьому значною мірою сприяє підготовка унікального енциклопедичного видання «Зводу пам'яток історії та культури України», завданням якого є виявити, дослідити всі нерухомі пам'ятки, що збереглися на теренах країни. Робота над цим виданням розпочалася в умовах існування СРСР і була реалізована лише в Білоруській РСР. У незалежній Україні робота над 28-томним виданням стала важливим етапом збереження культурного надбання, науковим підґрунтям для створення Державного реєстру нерухомих пам'яток України. У контексті виконання державної програми став вихід з друку двох частин першої книги тому «Київ» (1999, 2004), який став знаковою подією в культурному житті України, реалізацією мрій і надій як культурної еліти, так і суспільства в цілому. Значна кількість статей, що увійшла до тому, присвячена пам'яткам воєнної історії.

Оскільки робота над Зводом вимагає значних коштів, зусиль великих колективів, а головне — часу, робоча група Головної редколегії «Зводу пам'яток історії та культури України» спільно з Центром пам'яткознавства НАН України і УТОПІК за підтримки Українського товариства охорони пам'яток історії та культури започаткували проект підготовки багатотомного Каталогу-довідника про пам'ятки історії та культури України, як основи майбутнього видання. Звернення авторського колективу до цієї проблематики тим актуальніше, що після виходу в 1987 р. Каталогу «Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник» (К., 1987) в країні відбулися значні зміни — Україна стала суверенною незалежною державою. У зв'язку з підготовкою багатотомного енциклопедичного видання «Зводу пам'яток історії та культури України» в різних областях, виходу двох частин 1-ї книги тому Зводу по м. Києву розроблені методичні рекомендації, концептуальні засади по підготовці Зводу, накопичений значний фактологічний матеріал, практичний досвід, які потребують ґрунтовного аналізу, узагальнення, широкого обговорення із залученням фахівців і широкого загалу. З'явилася можливість об'єктивно і неупереджено, виходячи із принципу історичної достовірності й загальнолюдських цінностей, підійти до виявлення і дослідження пам'яток, пов'язаних з вирішальними етапами історичного, соціально-економічного, політичного

та культурного розвитку України, життям і діяльністю її видатних постатей. Перший випуск присвячений історії пам'яткоохоронної справи в Україні, аналізу досвіду дослідження культурних цінностей за кордоном, проблемам класифікації нерухомих пам'яток усіх видів і типів, понятійно-термінологічному апарату. Два наступні — пам'яткам міст Києва і Севастополя².

Деякі обласні редколегії — Житомирська, Запорізька, Полтавська, Сумська, Тернопільська, Харківська — ініціювали видання брошур на основі матеріалів «Зводу пам'яток історії та культури України» по окремим районам і містам³, в яких представлена широка панорама всіх пам'яток, у тому числі і воєнної історії. Це дозволяє репрезентувати проведену роботу широкому загалу, виявити неточності і помилки у підготовлених матеріалах, стимулювати роботу по виявленню і охороні пам'яток у кожному регіоні, залучивши до збереження культурної спадщини не тільки фахівців, а й широке коло ентузіастів. Поряд з підготовкою матеріалів Зводу з'являються наукові студії, присвячені широкому колу питань, дотичних до теми нашого дослідження.

Спектр інтересів сучасних дослідників у галузі пам'яткознавства досить широкий. Питанням становлення і розвитку пам'яткознавства, дослідженню концептуальних засад у пам'яткоохоронній сфері, розробці теоретичних засад, сучасної законодавчої бази, комплексного системного підходу до організації охорони і збереження історико-культурної спадщини, ролі державних інституцій та громадських організацій у вирішенні актуальних питань, комплексного захисту культурної спадщини присвячені праці науковців Інституту історії України НАН України⁴. Вчені прагнуть підійти до проблеми комплексно і детально висвітлити максимально можливу кількість аспектів пам'яткоохоронної сфери — від розробки теоретичних питань, понятійно-термінологічних аспектів вцілому, критеріїв класифікації пам'яток окремих видів і типів до висвітлення основних етапів пам'яткоохоронної діяльності, формування концепції збереження нерухомих пам'яток в Україні і за кордоном. Розробка цих проблем являється не тільки реакцією на інтелектуальні і соціокультурні зрушення і виклики часу, а й зумовлена нагальними потребами в інтеграції до модерних знань у галузі пам'яткознавства, ціннісних орієнтирів, нових підходів у гуманітарній сфері. Звернення колективу авторів до цієї проблематики тим актуальніше, що ці питання, попри свою давню історіографічну традицію, так і не стали об'єктом ґрунтовних всебічних студій. Автори ретельно аналізують як найкращі здобутки і тенденції українського пам'яткознавства, так і суперечливі метаморфози і стереотипи, недоліки і прорахунки. У публікаціях В. Горбика, Т. Григор'євої, В. Даниленка, Г. Денисенко, Н. Ковпаненко, В. Онопрієнка, О. Рєнта, Л. Федорової, Л. Шевченко, Т. Щербань знайшли висвітлення діяльність Українського наукового товариства, Київського товариства охорони пам'яток і мистецтва⁵. Теоретичним проблемам пам'яткознавства, дослідженню пам'яткоохоронної діяльності громадських організацій, наукових товариств присвячені праці С. Заремби. Автор звертається до проблем формування інституціонально-організаційної структури національної історичної науки, науководослідної і науково-організаційної діяльності центральних і регіональних наукових товариств, що починаючи з другої половини ХІХ ст. стали центрами вивчення, дослідження і охорони пам'яток⁶. Ролі Київського відділу Російського воєнно-

історичного товариства і Київського товариства пам'яток старовини і мистецтва в пам'яткоохоронному і краєзнавчому русі Наддніпрянської України присвячені ґрунтовні монографії Л. Федорової, яка на багатому архівному матеріалі розглядає весь спектр питань, якими займалися названі інституції від початку їх створення до завершення діяльності⁷. Діяльність Київського Церковно-історичного та археологічного товариства, створеного в 1872 р. в Київській духовній академії за ініціативою її професорів, стала предметом дослідження К. Крайнього⁸. Головну мету товариство вбачало в дослідженні і охороні українських церковних старожитностей, разом з тим, члени товариства приділяли увагу збереженню пам'яток, які певною мірою віддзеркалюють і воєнну історію. Теоретичним питанням присвячені ґрунтовні публікації В. Акуленка, В. Войналовича, Ю. Данилюка, С. Кота, О. Нестулі⁹.

Активно вивчаються проблеми історичного краєзнавства, діяльність регіональних товариств по дослідженню культурної спадщини на місцях. Предметом пошуків житомирського дослідника М. Костриці є діяльність Волинського церковно-археологічного товариства, Товариства дослідників Волині¹⁰. В монографії О. Гаврилюк проаналізовані здобутки пам'яткознавства на Волині, Холмщині і Підляшші в ХІХ — поч. ХХ ст.¹¹. Питання пам'яткознавства розглядаються у роботі рівненських дослідників, присвяченій розвитку історичного краєзнавства¹². Широке коло наукових проблем — від становлення краєзнавства в регіонах, участі наукових і культурних діячів у краєзнавчому русі, збереженні пам'яток історії та культури, поверненню із небуття забутих імен шанувальників і поборників дослідження рідного краю на місцях — до сучасного стану краєзнавства на Поділлі, Волині, в Криму розглянуто в ґрунтовних роботах Л. Баженова, Г. Бондаренка, Н. Кармазіної, А. Непомнящого, у низці публікацій на сторінках наукових збірників, зокрема у зв'язку з відзначенням 150-річчя Кримської війни¹³. В працях П. Тронька, В. Войналовича, В. Горбика, Г. Денисенко розглянуті окремі питання висвітлення воєнної історії України в пам'ятках. Проблеми вивчення і збереження пам'яток української історії за кордоном досліджують З. Кисіль, О. Колянчук, М. Палієнко¹⁴.

Чільне місце у вивченні нерухомої культурної спадщини належить публікаціям науковців Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень, які розглядають широке коло проблем — від розробки теоретичних питань, понятійно-термінологічних аспектів в цілому, критеріїв класифікації пам'яток окремих видів і типів, методичних засад — до висвітлення основних етапів пам'яткоохоронної діяльності, формування концепції збереження нерухомих пам'яток в Україні і за кордоном, практичних питань підготовки Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Однак, у науковій літературі фактично відсутні комплексні праці, присвячені вивченню і дослідженню воєнної історії через призму нерухомих пам'яток історії та культури, класифікація і систематизація пам'яток воєнної історії, вивчення і дослідження їх в регіонах, висвітлення в матеріалах «Зводу пам'яток історії та культури України». В загальних працях з воєнної історії ці питання не стали предметом аналізу. В роботах з краєзнавства та пам'яткознавства автори побіжно торкаються цих питань. Сучасний стан вивчення пам'яток воєнної історії розглядається фрагментарно.

Метою роботи є вивчення воєнної історії у контексті комплексного дослідження історико-культурної спадщини українського народу. Аналіз полягає у розкритті ролі державних органів влади, наукових інституцій і громадських організацій в ХХ — поч. ХХІст. у вивченні воєнної історії через нерухомі пам'ятки історії та культури, їх внеску в увічнення воєнних подій, охороні і збереженні пам'яток археології, історії, архітектури, науки і техніки, містобудування, монументального мистецтва, комплексних пам'яток, пов'язаних з воєнними подіями на теренах України, визвольними змаганнями українців. Зроблена спроба визначити місце і роль «Зводу пам'яток історії та культури України» у нагромадженні наукових знань з історії України, охороні і збереженні історико-культурної спадщини в умовах незалежної України, узагальнити досвід роботи над Зводом і Державним реєстром нерухомих пам'яток України і запропонувати певні рекомендації.

Реалізація поставленої мети зумовила необхідність вирішення наступних питань:

- проаналізувати стан наукової розробки досліджуваної проблеми;
- з'ясувати суспільне значення пам'яток історії та культури в ХХ — на початку ХХІ ст.;
- осмислити роль і значення вивчення воєнної історії у контексті дослідження пам'яток історії та культури;
- розкрити зміст поняття «пам'ятки воєнної історії»;
- систематизувати і класифікувати нерухомі історико-культурні об'єкти воєнної історії;
- охарактеризувати основні типи пам'яток воєнної історії, показати їх специфіку;
- дослідити процес створення і функціонування наукових інституцій і громадських організацій по вивченню історико-культурної спадщини;
- виявити основні функції державних органів і громадських організацій в системі охорони культурної спадщини;
- розглянути напрями діяльності наукових інституцій і громадських об'єднань у справі дослідження, збереження і увічнення воєнних подій;
- висвітлити нагальні проблеми в пам'ятоохоронній сфері на сучасному етапі;
- визначити місце і роль «Зводу пам'яток історії та культури України» у нагромадженні знань з історії України і зокрема воєнної, створенні наукового підгрунтя Державного реєстру нерухомих пам'яток України;
- простежити етапи підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України», з'ясувати основні проблеми у процесі роботи над цим унікальним виданням;
- з'ясувати концептуальні засади підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України»;
- проаналізувати основні форми увічнення і збереження пам'яток воєнної історії на матеріалах «Зводу пам'яток історії та культури України» і Державного реєстру нерухомих пам'яток України по регіонам.

Автор намагається досягнути проблему в широких хронологічних рамках — від початку ХХ ст. до сьогодення. За умов відсутності державного законодавства та системи державних органів охорони пам'яток на поч. ХХ ст. вивчення і збереження культурної спадщини, у тому числі пам'яток воєнної історії, здійс-

нювалося силами науковців і широкої громадськості. По закінченні Української революції, встановленню радянської влади велика кількість українських вояків УГА, Армії УНР вимушені були виїхати за кордон, де вони докладали зусиль до збереження військових архівів, рукописних фондів приватних осіб, вивезених з України, охороні військових некрополів.

Понад 80% пам'яток історії присвячені подіям Другої світової війни і її складовій — Великій вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр., на дослідженні яких акцентується увага. Природним є інтерес до сучасного розвитку пам'яткознавства, в першу чергу з точки зору нових методологічних підходів, без догм тоталітарного режиму, які, в основному стосувалися пам'яток історії. Враховуючи, що завданням статей про пам'ятки історії у «Зводі пам'яток історії та культури України», матеріалів про культурну спадщину окремих областей є не тільки правдива інформація відносно їх створення й існування, а й об'єктивне і неупереджене висвітлення історичних подій через призму історико-культурної спадщини, нагальним вважається аналіз проведеної роботи, здобутків і прорахунків для уникнення їх у майбутньому.

Територіальні межі дослідження практично збігаються з територією сучасної України.

Розділ 1. Теоретичні проблеми дослідження воєнної історії

1.1. Класифікація і систематизація історико-культурних об'єктів воєнної історії.

Важливим чинником багатогранної і різноманітної за своїми проявами розбудови суспільства в Україні є розширення культурного фонду народу, активне включення до нього національної культурної спадщини. Культурний фонд нації складається як з духовних надбань минулих поколінь, так і з найкращих матеріальних здобутків, створених людством. Культурна спадщина — це сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів культурної спадщини¹⁵. Це, передусім, нерухомі пам'ятки — археології, історії, архітектури і містобудування, монументального мистецтва. Відповідно до Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про охорону культурної спадщини України» (Стаття 2. Класифікація об'єктів культурної спадщини) об'єкти науки і техніки виділені в окремий вид спадщини, які мають свої особливості¹⁶. У вересні 2010 р. прийняті нові доповнення до Закону України «Про охорону культурної спадщини», відповідно до яких в окремий вид виділені пам'ятки містобудування¹⁷. Пам'ятки культурної спадщини — значний і своєрідний пласт культурного надбання, літопис народу, який містить багату і різнобічну інформацію про розвиток суспільства. Відтворюючи етапи розвитку суспільства, фіксуючи важливі події в історії держави, пам'ятки являються джерелом пізнання досвіду для наступних поколінь, свідченням самобутнього розвитку народу. Без врахування і пізнання культурної спадщини неможлива національна ідентифікація, яка являється необхідною передумовою інтелектуального прогресу нації.

Серед пам'яток культурної спадщини пріоритетне місце за кількістю і значенням посідають пам'ятки історії. Пам'ятки історії не мають особливої, притаманної лише їм форми матеріального існування, тому їх не можна виявляти та об'єднувати за цією ознакою. Цінність того чи іншого об'єкту, як пам'ятки історії зумовлюється, перш за все, значенням пов'язаних з ним подій або персоналій у суспільно-політичному та культурному розвитку України, її окремих регіонів і населених пунктів. Специфіка нерухомих пам'яток історії диктує необхідність розробки науково обґрунтованих критеріїв їх визначення та відбору. Кабінет Міністрів України 27 грудня 2001 р. прийняв постанову № 1760 «Про порядок визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України», в основі якої «Положення про засади та критерії визначення виняткової цінності пам'яток історії, монументального мистецтва та археології, діяльності тимчасових експертних рад Міністерства культури України щодо включення нерухомих об'єктів до Державного реєстру національного культурного надбання». В постанові йдеться про наступні критерії до конкретних об'єктів, які мають вагоме значення для розвитку національної та світової культури: автентичність, значення для розвитку культури,

архітектури, містобудування, мистецтва країни, безпосередній зв'язок з історичними подіями, віруваннями, життям і діяльністю видатних людей, репрезентація шедеврів творчого генія, що стали етапними творами видатних архітекторів чи інших митців, були витворами зниклої цивілізації чи мистецького стилю¹⁸. Найбільш універсальні загальні критерії визначення об'єктів історико-культурної спадщини, які відповідають усім без винятку видам пам'яток і не залежні від політичної та ідеологічної кон'юнктури, сформульовані у міжнародних документах з охорони пам'яток, а також знайшли відображення в Законі України «Про охорону культурної спадщини» (2000 р.).

Розглядаючи критерії відбору пам'яток, у тому числі пам'яток історії, слід застосовувати комплексний підхід, сполучаючи різні критерії відбору пам'яток до кожного окремого об'єкту відповідно до змісту та форми матеріального існування¹⁹. Найпершим за своїм значенням є критерій історичної цінності інформації, яку несуть в собі ці пам'ятки. Пам'ятки історії слід розглядати не як засіб прославлення чи знеславлення подій та окремих персоналій, тобто в залежності від ідеологічних пріоритетів. Вони є, передусім, матеріалізованою пам'яттю, об'єктивними історичними першоджерелами, які слід вивчати і використовувати у суспільній практиці як важливий досвід попередніх поколінь. Пам'ятки не можна ігнорувати, виправляти або знищувати в залежності від політичної кон'юнктури, інтересів та ідеології різних суспільних груп. Об'єктивно існуючі суперечності в суспільстві, які в ряді випадків набувають полярного характеру, справляють значний вплив на формування історичних оцінок окремих подій чи осіб²⁰. Принципово важливе значення для відбору та поцінування нерухомих пам'яток історії має критерій наукової цінності. Пам'ятка розглядається, в першу чергу, як історичний документ, джерело достовірної інформації про визначні події та історичні постаті. Якщо перший фіксує міру суспільного значення відображеної в об'єктах історичної інформації, то другий акцентує увагу на автентичності цих об'єктів, синхронності їх у часі із зазначеними подіями, ступеня збереження їх первісного вигляду. Крім названих критеріїв важливими для пам'яток історії є хронологічний критерій, який фіксує їх віддаленість у часі від сьогодення, а також екологічний критерій. Академік Д. Лихачов, який запропонував термін «екологія культури», наголошував, що збереження культурного середовища — завдання дуже важливе, не менш суттєве, ніж збереження навколишньої природи. Якщо природа необхідна людині для біологічного життя, то культурне середовище необхідне для духовного життя, «духовної осілості», прив'язаності до рідних місць, моральної самодисципліни і соціальності²¹.

Законодавчо передбачено три типи пам'яток: споруди (витвори), комплекси (ансамблі) і визначні місця. З огляду на певну специфіку матеріального існування, нерухомі пам'ятки історії можуть бути розподілені на наступні типи: будинки (будівлі), інженерно-технічні й виробничі споруди, об'єкти природи, пов'язані з певними історичними подіями, пам'ятні місця, поховання²². Окрім розподілу за типологічною ознакою запропонований розподіл пам'яток історії за окремими групами. Типологія нерухомих пам'яток історії згідно Закону України «Про охорону культурної спадщини» є аналогічною для всіх історико-культурних об'єктів. В «Методичних рекомендаціях...» (К., 1993) визначалися п'ять груп пам'яток,

останнім часом виходячи з розробок сучасної історичної науки й пам'яткознавства, запропонована класифікація пам'яток історії на шість груп:

- 1) державного устрою та суспільно-економічного ладу;
- 2) громадсько-політичного життя, соціальних і національно-визвольних рухів;
- 3) воєнної історії;
- 4) виробництва і техніки;
- 5) науки, освіти, культури;
- 6) релігійного і церковного життя²³.

В основу цього розподілу покладена класифікація за змістовними параметрами. Наведена класифікаційна система носить дещо умовний характер, оскільки значна кількість пам'яток може одночасно належати до кількох груп. Крім того, виділення в окремий вид об'єктів науки і техніки і містобудування вносить певні корективи у запропоновану класифікацію. В окремому групі виділені пам'ятки воєнної історії, які відіграють важливу роль у вихованні любові до Батьківщини, її історичного минулого, підготовці військових кадрів, здатних захистити незалежність держави. Пам'ятки воєнної історії входять до історичних пам'яток, які визначені як «будинки, споруди, окремі поховання та некрополі, місця масових поховань померлих (загиблих військовослужбовців, у тому числі іноземців), які загинули у війнах, місця бойових дій, місця загибелі бойових кораблів, морських, річкових суден, у тому числі із залишками бойової техніки, озброєння, амуніції тощо, визначні місця, пов'язані з важливими історичними подіями»²⁴.

Пам'ятки воєнної історії становлять значну частину історичних джерел воєнно-історичної науки. Війни залишили численні могили та цвинтарі, пам'ятні місця боїв та укріплення, руїни фортець та оборонні споруди, які у багатьох випадках виступають єдиними свідками минулих подій, свого роду документом. Нерухомим історико-культурним об'єктам воєнної історії належить чільне місце у відтворенні історичної пам'яті народу, вони поєднують наукові, популяризаторські та патріотично-виховні функції. Через пам'ятки історії і, зокрема, воєнної, які віддзеркалюють поступ українського народу в боротьбі за свободу і незалежність, відбувається знайомство з героїчними сторінками минулого, виховується патріотизм, формується громадянська позиція кожної особи, почуття відповідальності за долю Батьківщини і її майбутнє. Комплекси різноманітних пам'яток, в першу чергу археології, отримані в результаті застосування сучасних технологій дослідження у зіставленні з історичними документами дозволяють не просто вивчити широкий спектр питань, а реконструювати історичний процес, воєнні події в окремому регіоні в певний період, локалізувати місцевість, де відбувалися важливі воєнні битви, зокрема.

Останнім часом серед науковців розгорнулася полеміка навколо термінів «воєнна» і «військова» історія²⁵. Дослідник історії Другої світової війни, доктор історичних наук О. Лисенко стверджує, що термін «військовий» слід вважати родовим щодо терміну «воєнний», який входить до нього досить істотним сегментом²⁶. На думку вчених О. Гуржія та Р. Пилявця, військо у значенні «збройні сили, армія» виступають лише однією зі складових, що беруть участь у війні. Військова історія — це історія виникнення, будівництва та розвитку збройних сил, і вона виступає однією із складових воєнної історії. Воєнна історія складається з

історії війн, історії воєнної думки, історії воєнного мистецтва, історії озброєння і воєнної техніки і історії війська або військової історії²⁷. Військова історія досліджує історію війська, воєнна — займається вивченням історії війн у контексті загальної історії відповідно до її періодизації. На нашу думку, термін «воєнна історія» — більш широке поняття, оскільки воно стосується всього спектру проблем — і історії війн, і історії війська. Саме війни і воєнні конфлікти, а не військо, є головним, пріоритетним об'єктом вивчення воєнної та воєнно-історичної науки.

Термін «пам'ятки воєнної історії», як і загалом поняття «пам'ятки історії» з'явився у ХХ ст. Охорона пам'яток старовини, підготовка Закону про охорону пам'яток були в полі зору наукової і культурної громадськості Російської імперії, до складу якої входили українські землі. Але існуючі товариства, головним чином, займалися практичними питаннями — дослідженням і збереженням пам'яток, члени товариств, у більшості, не торкалися теоретичних проблем у пам'яткознавстві, розробки понятійно-термінологічного апарату тощо. Тривалий час проекти законодавчих актів по-різному тлумачили видову приналежність пам'яток, не давали чіткого визначення рухомих і нерухомих об'єктів. Так, згідно матеріалів 1-го Археологічного з'їзду в 1869 р., пам'ятки старовини ділилися на чотири розряди — пам'ятки архітектури, а також вали, городища та кургани, писемності, живопису — ікони, розписи на стінах і вироби народної творчості²⁸. На 11-му Археологічному з'їзді в 1871 р. список пам'яток розширився до п'яти розрядів — пам'ятки зодчества, живопису (ікони, стінописи, мозаїки і т.п.), ліплення і різьблення, вироби з металів, кісток, дерева, тканини, стародавній одяг та ін. В цьому списку пам'яток були задекларовані в основному рухомі пам'ятки, відомості про пам'ятки історії були взагалі відсутні²⁹.

Для розгляду проекту «Заходів по збереженню пам'яток старовини», запропонованого на з'їзді, при Міністерстві народної освіти була створена Особлива комісія, яка приступила до роботи в 1876 р. Як результат роботи комісії, в 1877 р. з'явився проект «Правил про збереження історичних пам'яток». Не дивлячись на назву, в документі йшлося лише про пам'ятки архітектури, писемності і народної творчості. Термін «пам'ятки історії» був відсутній, в той же час зазначалося, що пам'ятки, включені до списку охоплюють досить широке коло історико-культурних об'єктів — «залишки старовини, що заслуговують збереження за їх історичне, мистецьке чи археологічне значення»³⁰. Оскільки окрім декларацій і пропозицій, що лунали від шанувальників історико-культурної спадщини, справа охорони і збереження пам'яток не рухалася вперед, на VII Археологічному з'їзді з метою залучення і активної участі громадськості у збереженні пам'яток старовини ініційовано створити «Товариство охорони національних пам'ятників». На початку своєї діяльності товариство, за задумом його організаторів, повинно було провести облік всіх історичних пам'яток, а також решток минулих епох, творів мистецтва, у тому числі... будинків, могил³¹. Але ідея створення пам'яткоохоронного товариства, як і прийняття закону про охорону пам'яток, в той час так і залишилися на папері.

У проекті Закону «Про охорону пам'ятників старовини в Росії», підготовлений Московським археологічним товариством в 1911 р., всі пам'ятки входили до п'яти груп: зодчество (споруди, вали, кургани, насипи, монументи на честь різних осіб і історичних подій), живопису, скульптури (статуї, барельєфи, горельєфи), приклад-

ного мистецтва, писемності і друку³². Поза увагою залишилися споруди, поховання, пам'ятні місця, пов'язані з визначними діячами, знаковими історичними подіями, у тому числі і воєнними. Проект Закону «Про охорону пам'яток старовини і мистецтва», підготовлений за часів Української Центральної Ради відомим громадським і культурним діячем М. Біляшівським, включав низку нових принципів положень. Розглядалися 4 види нерухомих пам'яток — археології, історії, архітектури і мистецтва, речові і писемні пам'ятки, але, в той же час, не передбачався чіткий поділ пам'яток за видами і окремими групами. Важливо, що в проекті Закону з'явилася поняття про пам'ятки історії та пам'ятні історичні місця, до яких можна віднести і ті, які, пов'язані з воєнною історією. Зокрема, зазначалося, що під охороною держави знаходилися: «могили, городища, замчища, церковища, вали, й окремі місця, що мають археологічне чи історичне значення; пам'ятки старого будівництва — руїни, замки, вежі, церкви, костьоли, синагоги, дзвіниці, каплиці, будинки й інші забудови...»³³.

Наступним кроком у розробці концептуальних засад, понятійного апарату в пам'яткознавстві став Закон УРСР «Про охорону та використання пам'ятників історії та культури» 1978 р., в якому поряд із юридичним закріпленням поняття «пам'ятки історії», більш чітко виписані пам'ятки, що відносилися до воєнної історії. Це — будівлі, споруди, пам'ятні місця, братські могили та індивідуальні поховання. Разом з тим, за радянських часів першочергове значення надавалося групам пам'яток, пов'язаних, з подіями великої жовтневої соціалістичної революції, громадянської і Великої вітчизняної війн³⁴. На визначення цінності пам'яток цієї групи впливала ідеологічна заангажованість і політична кон'юнктура в суспільстві. При наданні статусу пам'ятки перевага надавалась меморіальним об'єктам, пов'язаним із діяльністю комуністичного підпілля, радянського партизанського руху, життям і діяльністю воєначальників Червоної гвардії і Червоної армії. Значний пласт воєнної історії, зокрема пов'язаний з творенням Армії УНР, Української Галицької армії, Української повстанської армії не досліджувався радянською історичною наукою. Відповідно, і пам'ятки — поховання, пам'ятні місця боїв, будинки, пов'язані із іменами осіб, які воювали в українських національних підрозділах, не мали право на легітимність.

До пам'яток воєнної історії належать об'єкти, що за своїми зовнішніми рисами можуть відповідати загальним формальним ознакам інших видів пам'яток — архітектури, містобудування, археології і мистецтва, науки і техніки. Головне, що відрізняє ці пам'ятки — це їх безпосередній зв'язок з історичними подіями, репрезентація воєнної історії через призму пам'яток. Пам'ятки воєнної історії практично не існують у чистому вигляді, вони часто виступають комплексними пам'ятками історії та археології, історії та архітектури, історії та мистецтва, науки і техніки. В той же час, вони являються комплексними в межах свого виду, наприклад, пам'ятка воєнної історії і національно-визвольних рухів, пам'ятка воєнної історії і державного устрою тощо.

Для пам'яток цієї групи характерні основні критерії поцінування пам'яток історії — критерій історичної та наукової цінності, хронологічний та екологічний. Важливим для пам'яток воєнної історії є хронологічний критерій, який фіксує їх віддаленість у часі від сьогодення. Враховуючи специфічні особливості кожного

виду пам'яток слід застосовувати комплексний підхід, сполучаючи різні критерії відбору до кожного окремого історико-культурного об'єкту воєнної історії. При віднесенні історико-культурних об'єктів до пам'яток воєнної історії обов'язково повинна визначатися його автентичність. Критерій автентичності означає, що пам'ятка повинна значною мірою зберегти свою форму та матеріально-технічну структуру, історичні нашарування, а також певну роль у навколишньому середовищі. Для набуття статусу пам'ятки історико-культурні об'єкти воєнної історії повинні зберегти той вигляд, які мали під час історичної події. Особливо це стосується пам'ятних місць — необхідно чітко локалізована територія, пов'язана з конкретними історичними (воєнними) подіями, яка зберегла історичний ландшафт чи забудову, що існувала в момент цієї події. Меморіальний характер історико-культурних об'єктів воєнної історії (фортеці, їх залишки, оборонні споруди, будинки) визначаються можливістю їх матеріальної локалізації та присутністю в матеріальній структурі як цілісного об'єму, так і його фундаментів, ідентифікація пам'ятки у вигляді руїн³⁵.

Серед пам'яток воєнної історії особливе місце займають пам'ятні знаки, що являють собою обеліски, стели, монументи з використанням транспортних, технічних виробів (потяги, літаки, судна, автомобілі, танки тощо), військової техніки (гармати різних калібрів, протитанкові установки та ін.). У більшості своїй вони не можуть вважатися нерухомими пам'ятками воєнної історії, оскільки не відповідають основним критеріям відбору пам'яток. На відміну від нерухомих пам'яток історії, що є реальними свідками подій і синхронні з ними у часі, пам'ятні знаки — це матеріальні об'єкти, створені або використані для увічнення історичних подій або персоналій. Ті з них, що мають мистецьку цінність, є одночасно пам'ятками монументального мистецтва. Виключення становлять унікальні, автентичні об'єкти, пов'язані з конкретною подією або окремою постаттю, яка відзначилася під час воєнних подій на фронті або в тилу³⁶.

Хронологічна глибина є одним з основних критеріїв визначення пам'яток історії. Щодо періодизації історії України серед істориків немає єдиної точки зору. Найчастіше до періодизації застосовуються три підходи: хронологічний, за соціально-економічними і політичними ознаками, а також за періодами становлення і розвитку української державності. Для інтеграції української історії в загальний історичний процес, пов'язаний з великими епохами — античністю, середньовіччям та модерними часами — пам'ятки історії, на нашу думку, слід розподіляти за хронологічним принципом, який відповідає загальноприйнятому поділу європейської історії за культурними епохами — на історію первісних суспільств, Античність (до к. V), Середньовіччя (VI–XV), Ранній Новий час (XVI–XVIII), Новий і Новітній час (XIX–XX). В той же час, цей поділ слід співвідносити з перебігом історії України: Стародавній період; Середньовічний період (від IX ст. до к. XV ст.); Ранній Новий час (від останньої третини XVI ст. до к. XVIII ст.); Новий час (XIX ст. — 1914–18 рр.); Новітній період (XX ст.)³⁷.

Враховуючи особливості історичного процесу в Україні, землі якої протягом століть входили до складу інших держав, у межах кожного хронологічного періоду пам'ятки воєнної історії слід співвідносити з перебігом історії України і розподіляти адекватно періодам становлення і розвитку української державності.

- 1) пам'ятки воєнної історії стародавньої доби — до IX ;
- 2) пам'ятки воєнної історії Київської Русі (княжої доби) — IX–XIII;
- 3) пам'ятки воєнної історії литовсько-польської доби — XIV–XVI;
- 4) пам'ятки воєнної історії козацької доби — XVI–XVIII (XVI–XVII — творення і розбудова Української козацької держави; XVIII — ліквідація автономії України;
- 5) пам'ятки воєнної історії періоду боротьби за національне відродження — XIX — поч. XX ;
- 6) пам'ятки воєнної історії Першої світової війни (1914–1918);
- 7) пам'ятки воєнної історії періоду Української революції і громадянської війни (1917–1921);
- 8) пам'ятки воєнної історії радянського періоду, доби тоталітаризму (1921–39);
- 9) пам'ятки воєнної історії періоду Другої світової війни (1939–1945 рр.);
- 10) пам'ятки воєнної історії в період — від закінчення Другої світової війни до проголошення незалежності України (1945–1991 рр.).

Відповідно запропонований наступний розподіл пам'яток, які всебічно відображають воєнну історію України і охоплюють всі існуючі типи пам'яток цієї групи:

– оборонні споруди — вали, рови, фортеці та їх залишки, башти, брами, оборонні лінії, запорозькі січі;

– військово-інженерні споруди — ділянки укріпрайонів, командні пункти, траншеї, доти, дзоти, батареї, редути, окопи, капоніри, бункери, землянки та ін.;

– пам'ятні місця та об'єкти, пов'язані з дислокацією князівських дружин, козацтва, регулярних військових частин, з'єднань, партизанських формувань, загонів народного ополчення, ополченців, партизанів, підпільників, розміщенням комісаріатів, військових міністерств, управлінь, штабів, командних пунктів, казарм, шпиталів;

– пам'ятні місця бойових дій княжих дружин, козацтва, регулярних військових і військово-морських частин Радянської армії і флоту, ополченців, військових формувань (Армії УНР, Карпатської Січі, Української Галицької армії, Української повстанської армії), партизанських загонів та з'єднань, бойових та диверсійних груп;

– пам'ятні місця розташування концтаборів, гетто, таборів смерті, місця масових страт та поховань радянських військовополонених, цивільного населення під час воєнних дій, спалених або знищених в інший спосіб населених пунктів;

– будинки і пам'ятні місця, пов'язані з життям, навчанням, діяльністю видатних військових, воєнно-морських діячів, Георгіївських кавалерів, повних кавалерів ордена Слави, Героїв Радянського Союзу, Героїв України, Героїв Соціалістичної Праці, удостоєних цього звання за успіхи на трудовому фронті, подвигами воїнів і моряків;

– будинки, де розміщувалися воєнні клуби, товариства, музеї, проходили військові з'їзди;

– будинки, де розміщувалися явочні і конспіративні квартири, підпільні друкарні під час воєнних дій;

– зразки зброї та воєнної техніки, які збереглися на місцях боїв і пов'язані з важливими воєнними подіями, бойовою звитягою окремих воїнів і моряків, війсь-

кових частин і підрозділів або встановлені на постаментах на честь бойових подій, воїнів, різних видів та родів військ, досягнень трудівників тилу;

- храми-усипальні, збудовані на честь воєнних подій або загиблих воїнів;
- військові цвинтарі, ділянки поховань, братські та одиничні поховання воїнів, партизанів, підпільників, учасників національно-визвольних рухів;
- місця поховань іноземних воїнів незалежно від національної та державної приналежності полеглих³⁸.

Запропонована класифікація включає всі типи пам'яток воєнної історії і охоплює хронологічно всі періоди історичного розвитку. В той же час, наведена класифікація не позбавлена умовності, оскільки певна частина об'єктів може бути віднесена до різних видів пам'яток, двох або більшої кількості груп. Використання її як допоміжного засобу, своєрідного інструмента наукового аналізу нерухомих пам'яток дозволить дослідити всі існуючі історико-культурні об'єкти відповідно до історичних періодів, намалювати об'єктивну картину історичного процесу, дати зважену і неупереджену оцінку воєнним подіям, діяльності видатних воєнних діячів України.

1.2. Концептуальні засади висвітлення воєнної історії у контексті дослідження культурної спадщини.

Воєнна історія належить до числа односторонньо досліджених напрямів вітчизняної історії. Тривалий час величезний проміжок часу української історії з найдавніших часів до XIX ст. не вивчався, періоди історії, пов'язані з національно-визвольною боротьбою українського народу, були вилучені із загального історичного контексту і вважалися забороненими. Це безумовно позначилося і на стані пам'яток. У центрі уваги радянських вчених знаходилися переважно історико-культурні об'єкти, які були віддзеркаленням подій радянської доби. На 1 січня 1990 р. з 53501 пам'яток історії 80% (42220) становили пам'ятки воєнної історії, пов'язані з Великою вітчизняною війною Радянського Союзу, у тому числі понад 30 тис. — поховання³⁹. На визначення історичної цінності пам'яток впливала ідеологічна заангажованість, внаслідок чого на облік бралися лише об'єкти, пов'язані з переможною ходом Червоної (Радянської) армії.

Надзвичайної актуальності набуло дослідження пам'яток воєнної історії стародавньої і середньовічної історії. Як показує аналіз пам'яток воєнної історії, присвячених подіям стародавньої і середньовічної доби, їх в Україні збереглося дуже мало внаслідок як об'єктивних, так і суб'єктивних причин. Крім того, вони руйнувалися внаслідок впливу навколишнього середовища, байдужого ставлення людей до свого історичного минулого. Це, головним чином, пам'ятні місця битв, які можна локалізувати лише завдяки ретельному вивченню літератури, проведенню археологічних досліджень сучасними методами, залишки оборонних споруд — кріпосні стіни, рови, вали, а також поховання. Ці пам'ятки не носять політичного забарвлення, і їхнє дослідження залежить тільки від прискіпливої пошукової роботи на місцях по виявленню і вивченню пам'яток цього періоду.

Князівські дружини захищали землю від набігів половців, печенігів, під час монгольської навали. Для захисту кордонів на західному порубіжжі України та Кримсько-Чорноморському узбережжі протягом XIII–XVII ст. склалася розга-

лужена мережа оборонних споруд і комплексів, частина з яких, у вигляді руїн дійшла до наших днів. Це — залишки Змієвих валів, рештки оборонних мурів і рови, фрагменти давніх укріплень, муровані замки, фортеці, окремі башти, укріплення монастирів чи окремих храмових споруд, пам'ятні місця бойових дій, розташування військових таборів, козацькі цвинтарі, братські та одиничні поховання військових діячів, учасників бойових дій.

Протягом тривалого часу табу було накладено на дослідження історії козацтва, військовий вишкіл якого був одним із найкращих у середньовічній Європі. Як відомо, відношення до цього феномену в історії України змінювалося залежно від політичної влади в державі. Від заперечення ролі і значення козацтва як реальної сили в національно-визвольній боротьбі, до рішення про відзначення його історичних заслуг пам'ятками і пам'ятними знаками в 1965 р. — такий непростий шлях вирішення цього питання. Нова хвиля проведення різних заходів по відзначенню пам'яті українського козацтва припадає на кінець 1980–1990-ті роки. Політичним імпульсом до активізації цієї роботи став процес національного відродження в кінці 80-х — першій половині 90-х рр. минулого століття, відзначення визначних ювілейних дат — 500-річчя від дня першої літописної згадки про українське козацтво, 400-річчя з дня народження гетьмана Богдана Хмельницького, 350-річчя Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. З метою відродження історичних, патріотичних, господарських та культурних традицій українського козацтва схвалено Національну програму відродження та розвитку українського козацтва на 2002–2005 роки, якою передбачено створення реєстру об'єктів історико-архітектурної спадщини українського козацтва, здійснення обліку нерухомих пам'яток історії та культури, що перебувають під охороною держави у сфері архітектурно-містобудівної спадщини України і пов'язані з історією українського козацтва⁴⁰. Частина пам'яток, зокрема залишки оборонних споруд, фортеці, монастирі — комплексні пам'ятки археології, історії і архітектури — і потребують фахового дослідження різних спеціалістів. До пам'яток державного устрою і суспільного життя і водночас воєнної історії можуть бути віднесені адміністративні споруди, розташовані в районах, пов'язаних з історією козацтва — січі, пам'ятні місця розташування полків, сотень, куренів, відповідно сотенні, полкові канцелярії. Виникнувши виключно як військові формування, у ході Національно-визвольної війни середини XVII ст. вони перетворилися на центри адміністративної, військової, цивільної та судової влади. На порядку денному постало питання про виявлення і дослідження пам'яток, увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з козацтвом, яке було значною військовою силою в XVI–XVII ст., і загалом відіграло прогресивну роль в історії України. Поряд з пам'ятними місцями битв, переправ, козацьких рад, запорозькими січами, оборонними спорудами, фортецями, монастирями, які пов'язані з історією українського козацтва, велику групу пам'яток становлять козацькі цвинтарі і поодинокі могили оборонців рідного краю. Тільки останнім часом виявлено 1174 нерухомі пам'ятки, пов'язані з історією козацтва⁴¹, які запропоновані до реєстру козацьких пам'яток України, створення якого на часі.

Практично не досліджувалися події, що мали місце на українських теренах у ході російсько-турецьких, Північної 1700–1721 рр., Кримської (Східної) 1853–

1856 рр., Вітчизняної 1812 р., Першої світової війн, коли територія України ставала ареною жорстоких воєнних баталій, розв'язаних іноземними державами, до складу яких входили українські терени. На території Полтавської області збереглися комплексні пам'ятки архітектури, монументального мистецтва та історії російської армії, пов'язані з подіями Північної війни. В той же час, пам'ятні місця дислокації козацьких військ, розташування таборів, найбільш запеклих епізодів битви не зафіксовані і не відзначені. Існує складність із визначенням їх точного місцезнаходження, для чого необхідно залучення широкого кола писемних джерел, використання сучасних методів археологічних досліджень.

Особливу складність з точки зору дослідження представляють пам'ятки воєнної історії періоду Української революції і громадянської війни. Складність ситуації посилювалася внаслідок того, що у вир подій були втягнуті широкі народні маси, боротьба велася не тільки між окремими соціальними верствами, але і проти іноземних загарбників. Це був час становлення української державності, утворення Української Народної Республіки, Західноукраїнської Народної Республіки, творення національних збройних сил. Малодосліджена історія військових формувань доби національних визвольних змагань 1917–1921 рр. Збереглися будинки, де проводилися військові з'їзди, місця розміщення і дислокації національних військових формувань (наприклад, Луцькі казарми у Києві, де у 1918 містилася Сердюцька дивізія), пам'ятні місця, пов'язані з подіями Української революції і громадянської війни.

Західноукраїнські землі в Першу світову війну, як і територія Криму під час Кримської війни, були ареною запеклих боїв, внаслідок чого тут з'явилися кладовища, братські і одиничні могили воїнів ворогуючих армій. На жаль, значна кількість поховань періоду Першої світової війни була знищена, частина з них занедбана. В складі австрійської армії був сформований легіон Українських січових стрільців, до складу якого входили українські юнаки, що пройшли вишкіл в товариствах «Січ», «Пласт», «Сокіл» і відзначилися в боях в Прикарпатті і на Закарпатті. Тільки останнім часом поховання січових стрільців включаються до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

У ході дослідження пам'яток та пам'ятних місць періоду громадянської війни необхідно переглянути оцінки та роль багатьох військових формувань, що брали в ній участь. Заслужують на об'єктивну оцінку військові формування і їх командири: Н. Махно, М. Григор'єв, Д. Зелений, Ю. Тютюнник та ін., як виразники значного прошарку українського суспільства. Це був широкий селянський рух, спрямований як проти «білих» режимів, так і ліворадикального «воєнно-комуністичного» експерименту радянської влади. Малодослідженим напрямом залишається військова біографістика, тому у списках пам'яток незначна кількість меморіальних будинків, пов'язаних з життям і діяльністю видатних військових діячів, навчальних закладів, в яких вони навчалися і працювали.

Особливе місце в історії як за масштабами задіяних збройних сил та зусиль військово-промислового комплексу, визначальними битвами, так і за наслідками, що визначили маршрут світової історії у другій половині ХХ століття, займає Друга світова війна і її складова — Велика вітчизняна війна Радянського Союзу 1941–1945 рр. Довгий час об'єктивному висвітленню історії війни заважала залежність

радянської історичної науки від політичної кон'юнктури, яка часто змінювалась. Останнім часом з'явилися нові документи, тривалий час недоступні для істориків, які дозволяють переосмислити події однієї з найбільших світових катастроф, по новому подивитися на події воєнної доби. Лише за умови зваженого і об'єктивного підходу до висвітлення всіх подій і відображення їх в пам'ятках матеріальної культури, чесного зображення всього спектру проблем можна показати не тільки велич духу, звитягу народу-переможця, а й неймовірно складні соціально-політичні процеси і колізії, що визначили його шлях на майбутнє.

Не можуть залишити осторонь ні фахового історика, ні учасника Великої вітчизняної війни, ні молоде покоління сучасної України події, що двічі прокотилися українською землею в роки Другої світової війни. Не вшухають професійні дискусії істориків, політичні пристрасті стосовно багатьох проблем цього періоду. «Війна, — писав відомий історик проблем Другої світової війни М.В. Коваль, — розколола історію народу на три епохи: довоєнну, воєнну й повоєнну. Силове поле її не припинило свої дії й нині, розколюючи вже й сучасне суспільство»⁴². На жаль, дискусії ведуться стосовно питань, які не є вирішальними для вироблення основоположних засад розвитку суспільства на перспективу, примирення в ньому, розробки повноцінної наукової концепції, засад адекватного відображення й тлумачення центральних віх історичного процесу

Незалежно від політичної кон'юнктури, що сьогодні часто диктує українському суспільству ті чи інші уподобання, Друга світова та Велика вітчизняна війни Радянського Союзу утвердили своє місце серед найважливіших історичних звершень. Український народ був активним учасником титанічної битви народів, зазнаючи незмірних втрат і бідувань, трагедією була роз'єднаність народу, який потерпав між жорнами тоталітарних режимів. Попри всі неймовірні труднощі та перешкоди він зберігся як етнос, утвердив власні гідність і авторитет, посів належне місце серед інших націй світу. Український народ з представниками інших національностей протягом 1418 днів в запеклих боях виборював право на своє існування, йшов до перемоги, долаючи на своєму шляху всі труднощі, помилки політичного і військового керівництва, що стали одними з причин поразок в 1941–1942 рр., оточення і полону мільйонів радянських воїнів.

Для кожного, хто займається дослідженням історії Другої світової війни, слід усвідомити, що Україна протягом 1000 днів і ночей в роки Великої вітчизняної війни була ареною жорстоких кровопролитних боїв, у ході яких було розгромлено десятки добірних з'єднань вермахту й армій союзних гітлерівській Німеччині держав, знищено величезну кількість озброєння та бойової техніки противника, тим самим зроблено вагомий внесок у досягнення Перемоги. Саме з Україною пов'язані вирішальні події на всьому радянсько-німецькому фронті, який тоді посідав центральне місце в системі фронтів Другої світової війни. В 1941–1945 рр. тут були зосереджені головні сили вермахту — від 57,5 до 76,7% загальної кількості дивізій. Важливо зазначити, що 607 з них були розгромлені саме на цьому фронті, тоді як на інших — зазнали поразки 176 ворожих дивізій⁴³. Стратегічне значення України збереглося й до 1943–1944 рр. Протягом січня 1943 р. — жовтня 1944 р. на території України радянськими військами проведено 25 наступальних і дві оборонні операції, з них 12 стратегічних операцій. У ході визволення України від нацист-

ських окупантів проведено 13 фронтових наступальних операцій, кожна з яких коштувала значних людських втрат⁴⁴.

Концептуальні підходи щодо дослідження пам'яток цього періоду, які у багатьох випадках є чи не єдиним свідком воєнної доби, джерелом пізнання для сучасного покоління, потребують певної корекції. Події 1939–1941 рр., масове винищення політв'язнів під час евакуації, бойові дії на південно-західному і південному напрямках, оборона Києва, Севастополя, Одеси, наступальні операції під Харковом і в Криму, під час Керченсько-Феодосійської десантної операції в 1941–1942рр., оточення і розгром з'єднань Червоної армії в перші місяці війни практично не досліджувалися. Поза увагою залишалися могили радянських воїнів, які загинули в оточенні, перебували у ворожому полоні, поховання січових стрільців, вояків ОУН і УПА, іноземних воїнів, місця масових страт радянських військово-полонених і жертв нацизму, бойові дії Української повстанської армії, діяльність українського націоналістичного підпілля.

Минула війна зобов'язує сучасників в ім'я справедливості пам'ятати про всіх, хто причетний до боротьби за визволення України. Важливо досліджувати пам'ятки, виявляти історико-культурні об'єкти воєнної історії, пов'язані з життям і діяльністю конкретних людей, захисників Батьківщини, визначних військових діячів, що дозволить пам'ятки розглядати не абстрактно, а в зв'язку з конкретною постаттю. Мова йде не лише про добре відомий і безперечно вирішальний внесок Червоної армії, радянського тилу, але і учасників національно-визвольних рухів, які боролися, гинули у сталінських в'язницях і нацистських катівнях саме за незалежність України. В роки війни ОУН і УПА основним своїм завданням визначили боротьбу за здобуття будь-якою ціною державної незалежності України. Цю нерівну боротьбу проти тоталітарних режимів український самостійницький рух програв фізично, але ні в якому разі не історично. Ідея української незалежної держави, за яку боролися в роки Другої світової війни і представники національно-визвольного руху, одержала своє закономірне втілення в 1991 р.

Українці, потрапивши у страхітливі жорна Другої світової війни, часто боролися за свободу під різними прапорами. Але в цілому український народ сприйняв нацистську агресію як загрозу своєму існуванню, і Друга світова війна стала для нього визвольною, справедливою, вітчизняною. Суперечливі обставини і складні умови, в яких діяли воєнно-політичні організації самостійницької орієнтації, Українська повстанська армія в період Другої світової війни, і понині являються предметом гострих дискусій і полеміки в суспільстві, іноді полярних оцінок. Єдиний шлях до консолідації сучасного українського суспільства — це пошук можливостей до компромісу, взаємного примирення різних політичних сил, порозуміння всіх учасників боротьби за незалежну Україну, які пріоритет віддавали демократизму, свободі, загальнолюдським цінностям.

У перебігу складних і не завжди однозначних процесів демократизації суспільства стало можливим критично розібратися в багатьох подіях, дати об'єктивну оцінку національно-визвольному руху в роки війни у західному регіоні. Тільки історична правда і достовірність документів дозволять замість ворожості і недовіри до діяльності ОУН і УПА виробити об'єктивну оцінку про події Другої світової війни, змінити громадську думку, яка сприятиме порозумінню і примиренню в

українському суспільстві. УПА — не тільки наше минуле, це — наше майбутнє, оскільки світогляд молодого покоління формується на справжній історії, у тому числі і про національно-визвольний рух в Україні в роки воєнного лихоліття. На покарання й осуд заслуговують всі, хто вчинив злочин проти людства. Але кидати таке звинувачення на всіх учасників самостійницького руху було б несправедливо. В умовах незалежної України, оперуючи широким колом архівних матеріалів, історики почали заповнювати інформаційний вакуум про діяльність ОУН і УПА. В Інституті історії України НАН України постановою Кабінету Міністрів від 12 вересня 1997 р. була сформована робоча групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА, яка підготувала і видала впродовж семи років (1998–2004 рр.) 28 наукових досліджень з цієї проблеми⁴⁵. Згідно Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального статусу», який увійшов у дію 22 жовтня 1993 р. військовики УПА, які брали участь у боях проти німецьких загарбників на тимчасово окупованій території України до 1944 р. включно, належать до категорії учасників бойових дій.

Проблема щодо статусу ветеранів УПА, учасників національно-визвольного руху в роки Другої світової війни піднімається на поверхню в ході відзначення річниць формування Повстанської армії, але, на жаль, вона не вирішена і до сьогодні. Ці процеси знайшли своє відлуння і у формуванні пам'яті про війну, в якій певне навантаження несуть і пам'ятки воєнної історії. Тема ОУН і УПА була забороненою, могили вояків УПА руйнувалися, пам'ять про національно-визвольну боротьбу була піддана забуттю на державному рівні. В перші повоєнні роки кургани-могили, насипані українськими повстанцями для увічнення пам'яті своїх героїв, перетворювалися шляхом збивання хрестів і національної символіки на пам'ятники радянським солдатам⁴⁶.

Демократизація і гласність у 90-ті роки минулого століття, зіграли вирішальну роль в активізації української історичної пам'яті про УПА, особливість якої полягала в тому, що вона була роздвоєною: радянською і націоналістичною. У суспільстві виникла певна напруга по відношенню до цих подій, на яких протягом тривалого часу стояло табу. Полярні підходи виявилися і до пам'яток воєнної історії радянського періоду. За одним з них, всі пам'ятки радянського періоду, мають бути виключені з державних реєстрів. За іншим — статус цих пам'яток не повинен змінюватися. Ці різні точки зору протистояння час від часу набувають протистояння на рівні актів вандалізму. На початку 90-х років, коли до місцевих органів влади прийшли й опинилися в більшості націонал-демократи, вони ініціювали в Західній Україні легалізацію національної символіки, перейменування вулиць на честь національних героїв, побудову пам'ятників і відновлення могил тих, хто загинув у боротьбі за незалежну Україну. Почастішали випадки наруги над пам'ятками і могилами радянських воїнів, які загинули в роки Другої світової війни. Так, Івано-Франківський міськвиконком 10 жовтня 1995 р. прийняв постанову «Про демонтаж меморіальних дощок та пам'ятних знаків», згідно з якою заплановано знести два пам'ятні знаки, 37 меморіальних дощок з будинків, де проживали Герої Радянського Союзу, а також з будинків на вулицях, які носили ім'я визволителів міста, у Львівській області спалено хату-музей М. Кузнецова⁴⁷. У Тернополі було демонтовано танк і гармату — пам'ятники визволителям міста,

на спорудженому у 1970 р. меморіальному комплексі збиті слова «Ніхто не забутий, ніщо не забуте», написи на плитах з іменами загиблих і назвами частин і з'єднань, які визволяли місто⁴⁸. Питання спорудження чи знесення пам'ятника викликають широкий спектр емоцій в суспільстві, чим часто користуються різні політичні сили як інструментом для маніпулювання громадською думкою. Встановлення монумента жертвам ОУН і УПА в 2007 р. у Сімферополі запам'яталися гучним скандалом між прибічниками ідейно споріднених політичних партій⁴⁹.

Відомі випадки, коли інформація про знесення монумента навіть спричинила міжнародну політичну кризу. Перенесення пам'ятника Воїну-визволителю та братської могили радянських воїнів, здійснене естонським урядом у квітні 2007 р., напередодні Дня Перемоги, призвело до серйозної внутрішньополітичної кризи в державі та мало міжнародно-політичні наслідки. Події в Естонії мали широкий резонанс на міжнародній арені. Комуністична партія молоді Молдови виступила з декларацією, в якій засудила дії естонської влади щодо демонтажу пам'ятника, водночас депутати Сейму Республіки Польща внесли на розгляд законопроект, відповідно до якого можливо буде зносити пам'ятки—символи іноземного панування над Польщею. Законопроект не знайшов підтримки і до сьогодні не ухвалений⁵⁰.

Поступово на зміну протистоянню приходять виваженість і порозуміння. Одним з ефективних шляхів збереження миру, злагоди у суспільстві являється увічнення пам'яті всіх загиблих на українській землі — радянських воїнів і всіх, «хто вів національно-визвольну боротьбу за незалежну і суверенну Україну»⁵¹. Приклад цивілізованого розв'язання подібних проблем подають дії державних, громадських і наукових установ України і Польщі з приводу відзначення 60-річчя Волинської трагедії. Попри всі намагання радикальних сил в обох країнах два народи зуміли знайти в собі сили переступити через взаємні кривди і образи і дати зважену оцінку українсько-польському протистоянню часів Другої світової війни⁵².

Друга світова війна — одна з найбільших трагедій двадцятого століття, в горнілі якої гинули мільйони людей різних національностей. Питання про долю жертв Другої світової війни — військовополонених та інтернованих знаходяться у центрі уваги країн, учасниць воєнного конфлікту. Одним із ключових аспектів у контексті дослідження теми військового полону залишається питання про кількість похованих радянських та іноземних військовополонених та інтернованих, а також розташування військових цвинтарів, окремих поховань іноземних воїнів. По закінченню військових конфліктів обов'язком держави має бути турбота про пам'ять всіх загиблих.

Становлення України як незалежної держави, її інтеграція у світове співтовариство накладає на неї відповідальність за долю самотутніх історичних реліквій різних часів і народів, що знаходяться на її території і є невід'ємною частиною світової культурної скарбниці. За двадцять років незалежності України змінилися підходи до висвітлення багатьох процесів в історії України, у тому числі воєнної. Відновлення об'єктивної історії можливо лише при неупередженому погляді на всі події та особистості. Підхід з позицій об'єктивізму і загальнолюдських цінностей зробив можливим відновлення і збереження всіх могил загиблих співвітчизників та іноземних воїнів, похованих в українській землі, незалежно від їх

причетності до різних воюючих армій, належності до різних політичних партій і релігійних конфесій.

«Можна створити макети зруйнованих будівель, але неможливо відновити будівлю, як «документ», як «свідка» своєї епохи»⁵³, неможливо на зруйнованих пам'ятках, понівечених кладовищах захисників своєї землі, забудованих і розорених полях воєнних битв зберігати пам'ять про тисячі загиблих, виховувати молодь на повазі до свого минулого, важливих подій і героїв, які для багатьох поколінь були символами доблесті і ратної честі, зазначав свого часу академік Д.С. Лихачов. Значною мірою це стосується і пам'яток, які відображають воєнну історію.

Догляд за могилами і кладовищами представників ворогуючої сторони, охорона військових цвинтарів — непросте завдання, виконання якого вимагає наявності відповідної правової бази, широкого кола різноманітних джерел, розуміння складності проблеми і бажання її вирішити, поваги до всіх жертв, які принесли різні країни і нації в ім'я майбутнього. Відновлення історичної правди про страждання і долі всіх без виключення жертв війни і політичних репресій часів Другої світової війни і повоєнних років — благородна гуманітарна мета. В Києві відомі залишки німецького кладовища часів окупації міста (вул. Ризька), війський цвинтар (5 км від міста на трасі Київ–Одеса), встановлені місця поховань німецьких військових у Тернопільській, Кіровоградській, Сумській областях, факти знищення іноземних підданих в Івано-Франківській, Чернівецькій і Львівській областях.

За даними українського дослідника В. Левікіна на території 20 областей Української РСР в 1950 р. зафіксовано 293 окремі могили і цвинтарі, на яких знаходилося 40293 поховання іноземних воїнів⁵⁴, 115 з перелічених у списку кладовищ на момент складання документа вже вважалися ліквідованими. Велика частина цвинтарів знаходилася на території промислового півдня і сходу України — в Дніпропетровській, Запорізькій, Харківській, Ворошиловградській і Сталінській областях⁵⁵. У результаті обробки і узагальнення даних про іноземних військовополонених і інтернованих, якими займалася Державна міжвідомча комісія з права увічнення пам'яті жертв війни і політичних репресій, з'явилися уточнені дані про 102597 військовополонених 44-х національностей з 28 іноземних держав, похованих в Україні протягом 1944–1951 рр., а також про 583 місця їхнього поховання⁵⁶. Серед військовополонених переважали особи німецької національності (80%), потім угорці, румуни, австрійці — представники понад 10 національностей⁵⁷.

Встановленню поховань іноземних воїнів, складанню списків іноземних військовополонених, які знаходились в Україні і поховані в українській землі, приділяють увагу наукові установи, місцеві і зарубіжні громадські організації, органи виконавчої влади. Починаючи з 1999 р. ці питання вирішуються на міждержавному рівні в результаті підписання низки угод, до яких приєдналася Україна. В роботі по розшуку поховань як радянських військовополонених в країнах СНД і за кордоном, так і іноземних військових задіяні державні структури, архівні установи, низка громадських організацій, існує електронна база даних про долю багатьох загиблих військових і жертв війни.

Таким чином, вивчення воєнної історії в контексті дослідження культурної спадщини збільшує коло автентичних пам'яток про події національної історії.

Завдяки об'єктам воєнної історії, які в багатьох випадках виступають чи не єдиним достовірним джерелом, розширюються знання з історії України, з'являються нові можливості знайомства з важливими сторінками історичного минулого. Окремі розділи воєнно-історичної науки вивчалися фрагментарно, переважно у контексті загальної проблематики воєнної історії, воєнних конфліктів, розв'язаних Російською імперією, громадянської, Першої і Другої світових війн. Нині значна увага приділяється дослідженню створення і діяльності національних Збройних Сил, які є свідченням нашої власної історії, національної і державної самосвідомості українського суспільства, готового боротися за свою Батьківщину. На зміну героїзації громадянської війни і Великої вітчизняної війни Радянського Союзу приходять правдивість і об'єктивний аналіз подій і їх відображення в пам'ятках. В умовах тоталітаризму, коли суспільство було позбавлене можливості знати свою історію і її творців, ідентифікувати себе як окрему націю, цілі історичні періоди, низка фактів залишалися недоступними не тільки для широкого загалу, але і для фахівців. До таких належать події 1939 р., початкового, найбільш трагічного періоду Великої вітчизняної війни, проблема військового полону частин Червоної армії, які перебували в оточенні і продовжували чинити опір ворожим частинам, самостійницький рух ОУН і УПА, поховання іноземних військовополонених. Вони в тій чи іншій мірі знайшли відображення і в пам'ятках.

Вивчення і дослідження цих подій із залученням до широкого наукового і суспільного обігу пам'яток воєнної історії дозволить об'єктивно висвітлити найбільш вагомі і рельєфні віхи воєнної історії України, зберегти пам'ять про захисників Вітчизни, всіх загиблих на українській землі. Правдива інформація про війну, в якій не останню роль відіграють пам'ятки воєнної історії, єднає сучасні і прийдешні покоління з поколінням, переможцем у Другій світовій війні, робить безперервним процес утвердження української нації в якості повноправного члена світової спільноти і захисника загальногуманістичних цінностей.

Розділ 2.

Внесок наукових товариств та громадських організацій у дослідження об'єктів воєнної історії (поч. XX ст. — 30-і роки XX ст.)

2.1. Діяльність наукових інституцій та громадських організацій у вивченні пам'яток воєнної історії, увічненні воєнних подій.

2.1.1. Роль центральних і регіональних товариств у дослідженні історико-культурних об'єктів воєнної історії.

Підвищення на початку XX століття суспільної уваги до історичного минулого, пам'яток археології, історії, архітектури та мистецтва сприяло усвідомлення культурним загалом необхідності вивчення, збереження історико-культурної спадщини, проведення пам'яткоохоронних заходів.

Питанням дослідження документальних пам'яток значну увагу приділяло Історичне товариство Нестора-Літописця при університеті св. Володимира, Наукове товариство ім. Т.Г. Шевченка у Львові, Харківське і Ніжинське історико-філологічні товариства, Церковно-історичне та археологічне товариство при Київській Духовній академії, Подільське єпархіальне історико-археологічне товариство, Полтавський церковний історико-археологічний комітет, губернські вчені архівні комісії.

Зі створенням у Києві в 1910 р. за ініціативи Історичного товариства Нестора-Літописця Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва з'явилася інституція, яка вбачала своє першочергове завдання у дослідженні і охороні нерухокої історико-культурної спадщини. Згідно зі Статутом, це були пам'ятки давньоруського періоду на території, що входили до складу Київської Русі IX–XIII ст. Для досягнення цієї мети планувалося проведення наукових експедицій, археологічних розкопок, виявлення і реєстрація місцевих пам'яток старовини, розробка теоретичних питань. На противагу Історичному товариству Нестора-Літописця, яке займалося дослідженням писемних пам'яток старовини, Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва свою увагу зосередило на дослідженні нерухокої спадщини.

Серед засновників Товариства були професори Київського університету св. Володимира М. Довнар-Запольський, В. Іконников, Ю. Кулаковський, Київської духовної академії — В. Завитневич, М. Петров, директор Київського Міського музею М. Біляшівський, археолог В. Хвойка, члени Київського відділу Російського воєнно-історичного товариства, інші наукові й культурні діячі. Товариство не ставило своїм завданням вивчення пам'яток воєнної історії, але досліджуючи нерухоку історико-культурну спадщину на значній території, воно не обходило увагою оборонні споруди, фортечні комплекси тощо. Серед 187 чоловік, що виявили бажання працювати у товаристві, були військові, зокрема командуючий військами Київського військового округу М. Іванов, капітан 5-го понтонного батальйону, редактор журналу «Военно-исторический вестник» М. Наркевич. Члени това-

риства проводили наукові обстеження пам'яток старовини, надавали консультації місцевим органам влади по збереженню пам'яток⁵⁸.

У Звіті про діяльність товариства наголошувалось, що протягом п'яти років було проведено обстеження низки пам'яток історії та культури стародавнього Києва, Київської, Волинської та Подільської губерній, зокрема фортеці в Сутківцях Летичівського повіту, Меджибожі, Острозі, оборонні споруди в Луцьку, Проскурові, Чорнобилі, Іскоростені⁵⁹. Серед висловлених рекомендацій заслуговувала на увагу пропозиція про необхідність охорони фортеці-замку у Меджибожі, які являються пам'яткою XVII ст. і з ними пов'язані історичні події боротьби українського народу за своє національне визволення⁶⁰.

У полі зору товариства постійно стояли питання, пов'язані з охороною стародавніх пам'яток Києва: Золотих Воріт, Софії Київської, Військово-Микільського собору, Звіринецьких і Китаєвських печер, Києво-Печерської лаври тощо, які являються комплексними пам'ятками історії та культури. Укріплення Печерського монастиря, що існували протягом XII–XVII ст., зазнали реконструкції в 1679 р. за часів гетьмана І. Самойловича. Під час російсько-шведської війни, враховуючи стратегічне значення Києва, Печерські укріплення були перетворені в земляну фортецю новітньої фортифікації, яка дістала назву Старої Києво-Печерської. Протягом XIX ст. проводилося будівництво Нової Печерської фортеці, до складу якої увійшла перетворена на цитадель Стара Києво-Печерська фортеця, Васильківське, Звіриницьке Шпитальне укріплення, інші оборонні споруди. На той час це був один з найбільших воєнно-оборонних комплексів Росії, який являв собою приклад сучасного фортифікаційного мистецтва. Товариство ініціювало проведення наукових досліджень, звертало увагу місцевої влади на стан будівель Києво-Печерської лаври, оборонних укріплень навколо неї, висловлювало конкретні рекомендації по збереженню культових та оборонних споруд, надавало практичну допомогу в їх охороні.

Протягом трьох засідань (30 жовтня, 23 листопада і 3 грудня 1915 р.) фахівці обговорювали стан Золотих Воріт і заходи по їх збереженню. Завдяки увазі до цієї стародавньої пам'ятки вітчизняних вчених і членів Московського археологічного товариства пам'ятку було відремонтовано, проведені необхідні реставраційні роботи, розпочаті археологічні дослідження. Значні роботи проводилися по обстеженню київських кладовищ — Щекавицького і Байкового, могил визначних і відомих у місті діячів. Зусиллями товариства на Байковому кладовищі було віднайдено могилу історика Києва М. Берлінського і вжито заходів щодо її облаштування.

Поряд з проведенням наукових досліджень пам'яток історії та культури, серед яких значна вага приділялася вивченню оборонних споруд, фортець, храмів, поховань видатних діячів вагомою була і роль товариства у збереженні пам'яток. Проведення археологічних розкопок у Києві дало можливість встановити систематичні спостереження за земляними роботами у місті, ініційованими місцевою владою. Брак коштів не дозволяв проводити дослідження, облік всіх історичних і культурних об'єктів на території краю, яким опікувалося товариство, але складання питальників, списків старожитностей, у тому числі про виявлені, їх публікація у «Воєнно-історичному віснику» було одним із засобів збереження пам'яток. Ці

заходи, певною мірою, носили і науково-просвітницьку місію, допомагали аматорам-дослідникам зорієнтуватися у своїх пошуках, розширити уявлення про історико-культурну спадщину⁶¹.

Серед численних пропозицій по охороні пам'яток старовини заслуговує на увагу ініціатива про відновлення назв вулиць та історичних місцевостей Києва, встановлення анотаційних дощок на історичних пам'ятках. У той же час товариство рішуче виступило проти перейменування вулиці Рейтарська на вулицю Івана Сусаніна під час підготовки до відзначення 300-річчя династії Романових у 1913 р.⁶² Високої оцінки заслуговує діяльність товариства у справі збереження стародавньої частини міста, де знаходились палаци київських князів. Члени товариства заручились підтримкою інших київських товариств, наукової і культурної громадськості міста і поставили питання про викуп у державну власність території в районі вулиць Володимирської, Трьохсвятительської і Андріївської, з якими пов'язані значні події не лише історії Києва, а й усієї Київської Русі, у тому числі і воєнної⁶³. Перша світова війна поховала назавжди ці благородні наміри.

Таким чином, діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва залишила помітний слід у вивченні і дослідженні різних видів історико-культурних об'єктів, у тому числі і комплексних пам'яток історії та культури, пов'язаних з воєнною історією. В полі діяльності товариства стояли проблеми, які актуальні і сьогодні. Це і систематизація історико-культурних об'єктів, підготовка реєстру нерухомих пам'яток, обговорення пам'яткоохоронного законодавства, розробка пропозицій зі створення єдиного органу по координації пам'яткоохоронних робіт, постановка питання щодо державної власності на історичну частину Києва. На жаль, ці питання були поставлені, але більшість завдань товариство виконати не змогло.

Однією з головних наукових інституцій у Наддніпрянській Україні було Українське наукове товариство, створене в 1907 р., упродовж 1908 р. були сформовані секції і комісії⁶⁴. Політична і громадська активність української інтелігенції у 1917–1918 рр. не могла не відбитись на діяльності товариства, яке почало новий відлік часу. Активну роботу в пам'яткоохоронній сфері проводила секція мистецтв, започаткована 29 серпня 1918 р. Серед її членів були відомі мистецтвознавці, художники, музейні працівники — М. Біляшівський, М. Бойчук, С. Гіляров, Ф. Ернст, В. Кричевський, В. Модзалевський, Г. Нарбут, Г. Павлуцький, Ф. Шміт та інші діячі пам'яткоохоронного руху⁶⁵. Одним з головних завдань, які ставили перед собою її фундатори, було ґрунтовне наукове дослідження пам'яток, після чого проведення ремонтно-реставраційних робіт. Саме така концепція була запропонована членами Софійського комітету, який почав діяти восени 1918 р. з метою реставрації пам'ятки XI ст. — собору св. Софії у Києві⁶⁶. Водночас із всебічним дослідженням у Софійському соборі постало питання про створення комітету з реставрації Микільського військового собору.

Збудований за наказом гетьмана України І. Мазепи 1690–1696 рр. він був зразком українського бароко і становив невід'ємну частину київського ландшафту. У 1831 р. внаслідок будівництва Нової Печерської фортеці, на територію якої потрапив собор, храм був переданий військовому відомству. З тих часів він став називатися Військовим Микільським собором, і десятиліттями був храмом —

символом воїнської слави. Тут проходили молебні на честь військових перемог, а також в пам'ять про загиблих воїнів⁶⁷.

Ідея створення комітету з проведення реставрації собору знайшла підтримку у військовому відомстві, яке погодилося виділити кошти на ремонт. Була створена комісія з реставрації собору і його споруд, до якої залучилось і командування Київського військового округу на чолі з командуючим Південно-Західним фронтом О. Брусиловим. Археологічна комісія схвалила план проведення ремонтно-реставраційних робіт, але в зв'язку з подіями Першої світової війни реставраційні роботи не були проведені⁶⁸.

Серед наукових товариств, які займалися вивченням воєнної історії, дослідженням історико-культурної спадщини інтерес становить діяльність Київського відділу Російського воєнно-історичного товариства, створеного 21 лютого 1908 р. Це було одне з найбільших місцевих осередків Російського воєнно-історичного товариства, заснованого у Петербурзі 14 жовтня 1907 р.⁶⁹ Своє завдання товариство, засноване під егідою імператора, вбачало у прославленні могутності Російської імперії та її армії. Створене в умовах кризи в суспільстві, пов'язаної з поразкою в російсько-японській війні, подіями демократичної революції 1905–1907 рр., пожвавленням національних рухів, товариство своєю метою ставило вивчення і пропаганду воєнно-історичного минулого Росії⁷⁰, прославлення подвигів російської армії⁷¹. Досягти цієї мети, зазначалося у Статуті, можна «упорядкуванням архівної справи, збереженням, відновленням і спорудженням воєнних пам'яток всіх видів й найменувань, проведенням воєнно-археологічних розкопок, екскурсій на поля битв, організацією довідкових бюро, музеїв військової історії, бібліотек»⁷².

Патріотичною тематикою були пронизані всі заходи — від публікації документів з воєнної тематики до святкування ювілейних дат. Але замість того, щоб пишатися своїм минулим, широкі кола демократичної інтелігенції не сприймали казенну монархічну інтерпретацію історичного шляху російського народу і своїм байдужим ставленням висловлювали протест. В дійсності ж правлячі кола прагнули використати всі урочистості для того, щоб відволікти увагу трудящих мас від політичної і економічної боротьби, пропаганди лівих революційних партій серед робітничого населення⁷³. Окрім того, напередодні Першої світової війни воєнно-патріотична пропаганда мала на меті психологічну підготовку населення до війни. Ставлячи за мету вивчення історичного минулого Росії, засновники товариства сприяли створенню місцевих відділів в інших регіонах держави, зокрема в Києві і Одесі. Але по відношенню до інших народів, що проживали на території Російської імперії, товариство проводило шовіністичну політику, використовуючи всі можливі заходи для прославлення Російської держави і російської армії. Звичайно, за тих обставин, не могло бути і мови про вивчення історичного минулого українського народу. Але попри все, діяльність товариства значною мірою активізувала вивчення воєнної історії, воєнних подій, які відбувалися на українських землях.

Діяльність Київського відділу Російського воєнно-історичного товариства поширювалась на 7 губерній, що входили до Київського військового округу — Волинську, Київську, Подільську, Полтавську, Чернігівську, Харківську і Курську⁷⁴. Згідно з «Положенням про місцеві відділи...» перед Київським відділом стояло

широке коло проблем, пов'язаних із розшуком, описом, збереженням і публікацією воєнно-історичних документів, які знаходились у відомчих і приватних архівах; дослідження, охорона, збереження і опис місцевих історичних пам'яток; вивчення історії військових частин; дослідження і популяризація воєнної історії в широких колах⁷⁵.

Товариство об'єднало досить авторитетні і представницькі кола військових, громадських, наукових та культурних діячів, завдяки яким проводилися дослідження пам'яток воєнної історії на українських теренах. Його опікуном був Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор Ф. Трепов. Перший голова та ініціатор створення відділу — генерал від кавалерії, Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор В. Сухомлинов⁷⁶. Після його від'їзду до Санкт-Петербургу відділ очолював командувач військ Київського військового округу генерал-ад'ютант М. Іванов.

Основу відділу складали офіцери Київського військового округу, професори та викладачі київських вищих навчальних закладів. Серед засновників і активних діячів були військові — генерал-майор Д. Меньшов, генерал-лейтенант К. Холостов, генерал-майор М. Ходорович, генерал-майор В. Драгомиров професори університету св. Володимира — В. Данилевич, М. Довнар-Запольський, В. Іконников, Ю. Кулаковський, Г. Павлуцький, Київської духовної академії — В. Завитневич, М. Петров, Ніжинського історико-філологічного інституту — В. Ляскоронський, археолог В. Хвойка, шанувальник українських старожитностей, директор Чернігівського дворянського пансіону П. Дорошенко, архівіст І. Каманін та багато інших відомих культурних діячів в царині дослідження історичного минулого.

На початок 1910 р. було закінчено організаційне оформлення товариства, створені Рада і Розпорядчий комітет, які керували діяльністю товариства. Головою розпорядчого комітету, який займався організаційними питаннями, 16 травня 1910 р. був обраний генерал-майор Д. Меньшов, батько відомої дослідниці історії України Н. Полонської-Василенко. За його дієвої участі названа інституція розгорнула широку науково-дослідницьку діяльність з вивчення історичного минулого України, регіональної історії. Він був одним з ініціаторів створення Воєнно-історичного музею, архіву і бібліотеки товариства. Захоплення історією, архівними студіями були успадковані Дмитром Петровичем від родича — відомого історика і письменника Г. Данилевського⁷⁷. Близькі і товариські стосунки єднали Д. Меньшова з відомими в тогочасному культурному і науковому середовищі діячами, яких він залучив до співпраці.

Для ефективної роботи були створені шість комісій — музейна, архівна, будівельна, редакційна, ревізійна і комісія, яка займалась фотографуванням пам'яток. Члени товариства об'єднувалися за інтересами в групи. Однією з найбільш активних була група, яка займалася дослідженням історичних пам'яток на чолі з професором В. Ляскоронським⁷⁸. Структурно організація складалася з дійсних членів і членів-співробітників. На 1 лютого 1910 р. у товаристві нараховувалося 573 чоловіка, у тому числі 189 — у Києві⁷⁹. Осередки товариства знаходилися як у великих губернських містах — Києві, Харкові, Курську, Рівному, так і в малих містах — Василькові, Жмеринці, Звенигородці, Кременці, Каневі, Лебедині, Старокостянтинові, Острозі⁸⁰.

Для активізації діяльності, залучення широкого кола шанувальників історичного минулого були започатковані Курський і Черкаський підвідділи, планувалось відкриття підвідділів у Вінниці, Житомирі, Полтаві, Умані, Харкові і Чернігові. Головним завданням місцевих підвідділів був збір архівних документів, історичних матеріалів в установах і у приватних осіб, опис і фотографування пам'яток старовини, пов'язаних з воєнною історією, їх охорона і збереження, проведення екскурсійної і лекційної роботи. Створення Проскурівського (6 березня 1911 р.) і Чернігівського (22 травня 1912 р.) підвідділів дало змогу розгорнути роботу по дослідженню пам'яток воєнної історії в регіонах, залучивши до співпраці місцеву інтелігенцію, яка спрямувала зусилля на візуальне обстеження пам'яток та історичних місцевостей, опрацювання архівів, фотофіксацію й охорону пам'яток⁸¹. Члени Чернігівської вченої архівної комісії на засіданні 13 березня 1910 р. висловились за співпрацю з Київським відділом Російського воєнно-історичного товариства, який мав стати координуючим і методичним центром з обстеження пам'яток воєнної старовини⁸². Серед фундаторів Чернігівського підвідділу були історики, шанувальники і знавці старожитностей — директор Чернігівського дворянського пансіону П. Дорошенко, директор Чернігівської гімназії В. Кленевський, директор Чернігівського реального училища В. Крюковський, які доклали зусиль для обстеження пам'яток, опрацювання місцевих архівів, збору матеріалів для майбутнього Військово-історичного музею⁸³.

На першому засіданні Проскурівського підвідділу, який очолив командувач 12-ї піхотної дивізії генерал М. Орлов, було прийнято ухвалу про зосередження діяльності на зборі даних про пам'ятки Проскурівського повіту, підготовці наукових праць з історії Волинської і Подільської губерній. До цієї роботи були залучені місцеві вчителі і священники, які активно співпрацювали у товаристві⁸⁴.

Використовуючи досвід існуючих наукових об'єднань — Історичного товариства Нестора-Літописця, Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва — нове товариство поєднувало різні форми вивчення, охорони і збереження пам'яток. Поширеною і найбільш ефективною формою роботи було проведення наукових експедицій по дослідженню пам'яток старовини, пов'язаних з воєнною історією. Влітку 1910 р. експедиція, очолювана київським археологом В. Хвойкою, провела розкопки у с. Білогородка поблизу Києва (тепер Києво-Святошинський р-н), де збереглися укріплення княжої доби — дерев'яні вали, рови, башти. Для ознайомлення з результатами експедиції по вивченню оборонних споруд часів князя Володимира 21–22 серпня 1910 р. була організована екскурсія. Члени товариства мали можливість прослухати лекцію Б. Стеллецького і оглянути стародавні пам'ятки. У ході обговорення було висловлено побажання зберегти пам'ятку шляхом консервації досліджених оборонних споруд⁸⁵. Б. Стеллецький подавав пропозиції про розширення археологічних досліджень пам'яток воєнної історії, необхідність проведення розкопок стародавніх укріплень і пам'ятних місць битв поблизу Вишгорода, Василькова, Коростеня, на дослідження і опис пам'яток Острогу, але обмежений у коштах Київський відділ не завжди міг дозволити собі ці витрати⁸⁶. У майбутньому планувалось оглянути Новобородицьку фортецю на р. Самара, козацьку фортецю XVII ст., Микитинську, Чортомлицьку і Підпільненську Січі, могили кошового отамана Запорозької Січі в с. Капулівка поблизу

м. Нікополь (Дніпропетровська обл.), укріплення на островах Велика і Мала Хортиця, могилу кошового отамана Задунайської Січі Й. Гладкого у м. Олександрівську (Запорізька обл.). Дослідження пам'яток, екскурсії і проведення лекцій членами товариства дозволяли ознайомити широкий загал з історичним минулим і пам'ятками старовини українського народу⁸⁷.

Активну роботу по дослідженню і збереженню пам'яток воєнної історії проводив Чернігівський підвідділ. Після ретельного обстеження залишків оборонних споруд у м. Козелець, фортеці XVII ст. у м. Ніжин на адресу Розпорядчого комітету надійшло повідомлення про необхідність проведення термінових заходів по охороні і збереженні залишків кріпосних валів у Чернігові, Глухові, Кролівці, Новгород-Сіверському, Стародубі, а також пам'ятного місця битви 1034 р. у Листвині (літописне місто) між князями Ярославом і Мстиславом. Члени підвідділу звернулися за методичними вказівками, програмою обстеження пам'яток воєнної історії. В свою чергу, вони виступили з ініціативою видання атласу планів фортець Чернігівської губернії, підготовленого в 1777 р., рукопис якого зберігався в бібліотеці чоловічої гімназії⁸⁸.

У травні 1910 р. відбулася наукова експедиція по обстеженню пам'яток Острогу — замку князів Острозьких, веж та укріплень XIV–XVI ст. навколо нього. Під час роботи був зафіксований незадовільний стан пам'ятки, про що повідомили місцеві органи влади. Відповідна інформація була надіслана генерал-губернатору Ф. Трепову з пропозицією — в одній з веж створити музей. Для забезпечення термінових охоронних заходів було запропоновано замок використати під складські приміщення воєнного відомства, щоб у майбутньому він перейшов під його опіку⁸⁹. Питання стосовно охорони руїн замку і фортеці в Острозі знаходилося і у полі зору Імператорської Археологічної комісії, яка зверталась до місцевих органів влади з пропозицією про виділення коштів на охоронні роботи. На жаль, в той час питання залишилось не вирішеним⁹⁰.

Острог і його пам'ятки привернули увагу пам'яткоохоронців в період визвольних змагань 1917–1921 рр., коли охорона історико-культурної спадщини вирішувалася у контексті національного відродження. Діячі пам'яткоохоронного руху не могли обійти увагою пам'ятки історії та культури Острогу, важливого культурного і економічного осередку, центру православ'я XVI ст., з яким пов'язана діяльність визначних діячів української культури К. Острозького, Д. Наливайка, першого ректора Острозької Академії Г. Смотрицького. В липні 1918 р. Рада Міністрів Української Держави розглянула і затвердила законопроект про створення Волинської архівної комісії і архіву в м. Острог, що мало велике значення для збереження пам'яток історії та культури міста, залишків його оборонних споруд⁹¹.

Члени відділу розробляли конкретні пропозиції по охороні оборонних споруд Дубно, Козельця, Чернігова, надсилали їх різним установам, у тому числі Московському археологічному товариству. 20 вересня 1910 р. після повідомлення генерал-лейтенанта К. Холостова про стан замку у м. Дубно (тепер Рівненська обл.) було прийнято рішення про охорону системи укріплень у місті як історичної пам'ятки. Для цього планувалося визначити чіткі кордони укріплень, скласти їх детальний опис і встановити за ними постійний нагляд. Програма збереження

замку і прилеглих до нього укріплень, як пам'ятки фортифікаційного мистецтва, була розроблена активним членом товариства Б. Стеллецьким⁹².

Важливо, що поряд з дослідженням пам'яток проводилися їх детальні обміри, складання топографічних планів, фотофіксація, які проводили члени комісії, очолюваної І. Шмідтом⁹³. 20 вересня 1910 р. на черговому засіданні Київського відділу був заслуханий звіт знімальної комісії про виконану роботу. Протягом літа були здійснені обміри стародавніх оборонних споруд у Білгородці і Острозі, фотографування оборонних укріплень в Острозі, Клемані, Дубно, поля битви під Берестечком на Волині, могили І. Іскри і В. Кочубея, будинки у Києві, де мешкав М. Кутузов і зупинявся Петро I⁹⁴.

Серед численних ініціатив відділу заслуговує на увагу діяльність по створенню київського некрополя, в якій активну участь взяли генерал Д. Меньшов і професор Київської Духовної академії М. Петров. 25 листопада 1909 р. була створена комісія по дослідженню історії київського військового некрополя на чолі з генералом Д. Меньшовим. Розробивши програму підготовки історії військового некрополя, члени комісії приступили до складання списків поховань воїнів від давніх часів, написання біографічних довідок, обстеження цвинтарів на Подолі (Флорівська гора, Щекавицький цвинтар), Печерську (Аскольдова могила, Видубицький монастир, Києво-Печерська лавра), Солом'янці (Байковий цвинтар). Підготовлений М. Петровим звіт про проведене дослідження містить багатий фактичний матеріал про поховання в різні історичні періоди — за часів Київської Русі, Великого князівства Литовського, Української козацької держави, Московської і Російської держави. Цікаві дані наведені про київських і литовських князів, київських воєвод, московських служивих людей, представників козацької старшини⁹⁵. Вчений не тільки узагальнив зібраний матеріал, але й зробив спробу систематизувати його. Всі поховання поділені на чотири групи: могили відомих діячів у храмах і поряд з ними; колективні поховання — на монастирських і міських цвинтарях, військовий цвинтар на Печерську⁹⁶. На території Києво-Печерської лаври знаходилися могили героїв Вітчизняної війни 1812 р. — генерал-фельдмаршала, головнокомандувача 1-ї армії Ф. Остен-Сакена, генерала від інфантерії П. Кайсарова, державного діяча, генерал-фельдмаршала, графа П. Рум'янцева-Задунайського⁹⁷.

На засіданнях відділу постійно розглядалися питання про утримання в належному стані могил, будинків, пов'язаних з життям і діяльністю військових діячів. Восени 1912 р. обговорювалося питання про збереження могили Ф. Остен-Сакена, яке постало на порядку денному у зв'язку з листом із Полтави. В ньому йшлося про речі, що зберігала родина генерала: його портрет, печатку, подарунок Талейрана, канделябр зі столу, на якому французький імператор Наполеон Бонапарт підписував відречення. Родина генерала готова була передати їх до музею товариства за єдиної умови — підтримувати могилу в належному стані⁹⁸.

Одним із напрямів в роботі відділу було — увічнення важливих воєнних подій, життя і діяльності державних, військових діячів. Київський відділ підтримав ініціативу Почаївської лаври щодо будівництва пам'ятника полеглим козакам у районі Берестечка (тепер Рівненська обл.), де в 1651 р. відбулася битва між українським козацьким військом і польською армією, а також запропонував створити місцевий музей, де б зберігалось все, що мало відношення до історії Берестецької битви⁹⁹.

Було оголошено про збір коштів на будівництво пам'ятника за рахунок проведення публічних лекцій і видання брошури «Битва козаков с поляками под местечком Берестечком в 1651 году»¹⁰⁰. У 1910 р. відбулася урочиста закладка майбутнього пам'ятника на місці Берестецької битви¹⁰¹.

Товариство відгукнулося на звернення, яке надійшло в 1912 р. з Корсуня (нині м. Корсунь-Шевченківський Черкаської обл.) про необхідність поховання у братській могилі решток українських козаків, які загинули у ході битви у травні 1648 р. в районі Корсуня. На нараді у січні 1912 р. за участі місцевих діячів — керівника повітового дворянства, настоятелів Свято-Іллінської і Спаської церков м. Корсунь, княгині О. Лопухіної-Давидової — ухвалено рішення про перепоховання решток полеглих козаків і спорудження пам'ятника.

У товаристві концентрувалися не тільки документальні матеріали про події воєнної історії, але й інформація про виявлені пам'ятники, пов'язані з воєнними подіями, спорудження пам'ятних знаків на місцях битв, відновлення зруйнованих пам'яток. Ця робота значно активізувалася у зв'язку зі святкуваннями ювілейних дат. Напередодні відзначення ювілею Вітчизняної війни 1812 р. 1 лютого 1911 р. була створена Київська міжвідомча комісія, яка розробила план заходів по святкуванню знаменної події. Крім підготовки і видання наукових праць, популярних брошур для школярів та широкого загалу планувалося встановити меморіальні дошки, зокрема на будинку, де в 1806–1810 рр. жив генерал-губернатор, у майбутньому герой Вітчизняної війни 1812 р. військовий і державний діяч, генерал-фельдмаршал, головнокомандувач російськими військами під час російсько-французької війни — М. Кутузов¹⁰². Вирішувалося питання щодо придбання його маєтку «Горошки» поблизу м. Житомира, де знаходилися стародавні укріплення, будинок і флігель (нині, Володарськ-Волинський р-н, Житомирська обл.), в якому М. Кутузов мешкав напередодні подій 1812 р. Про це йшлося у листі, що надійшов з Волині.

До 100-літнього ювілею Вітчизняної війни 1812 р. у Москві планувалося створення музею, який мав завершити формування меморіального комплексу на Бородінському полі. В 1912 р. на честь загиблих однополчан Новоросійського драгунського, Харківського і Литовського уланських, Київського, Харківського і Чернігівського гусарських полків на Бородінському полі (в районі Семенівського урочища) був споруджений пам'ятник, про що повідомляли кур'єри з Харкова. В Єлисаветграді була розшукана могила учасника Вітчизняної війни 1812 р. полковника Г. Емануїла¹⁰³. У м. Кобрині Гродненської губернії однополчани 12-го драгунського Стародубського полку увічнили місце битви російських воїнів з французами, що відбулася 15 червня 1812 р. З Сімферополя прийшло повідомлення про пам'ятник поблизу Балаклави, збудований в 1909 р. на місці битви, на одній з граней якого був напис: «Сражение на р. Черной 4-го Августа 1855 г.»¹⁰⁴.

Київський відділ тісно співпрацював з Київським товариством охорони пам'яток старовини і мистецтва, про що свідчать документи. За прикладом Київського товариства Б. Стеллецький розробив питальник щодо пам'яток воєнної історії, підготовка якого співпала зі зверненням, яке у червні 1911 р. розповсюдила «Комиссия по описанию боевых трофеев русского воинства и старинных русских знамен при Военно-походной канцелярии его Императорского величества».

У зверненні йшлося про створення загального реєстру пам'яток воєнної історії, який включав рухомі і нерухомі старожитності. Для цього пропонувалося підготувати дані про наявність прапорів, бунчуків, булав, інших воєнних атрибутів і регалій, ікон, що знаходилися у військових частинах, державних і приватних колекціях; гармат, зброї; каталогів музейних зібрань; могил і воєнних цвинтарів; фотографій пам'ятників і храмів, споруджених на честь битв і на місці подвигів¹⁰⁵.

Через деякий час з військових частин, від приватних осіб до товариства почали надходити дані про наявність пам'яток. В першу чергу, вони стосувалися речових пам'яток — прапорів, військових нагород, особистих речей учасників воєнних подій, поховань відомих військових діячів. З Курської губернії повідомили, що в с. Івановське в Покровській церкві у родинному склепі похований учасник Кавказької війни 1817–1864 рр. генерал-фельдмаршал, князь О. Барятинський. Серед речей, що збереглися, були особисті речі, нагороди князя, зокрема шабля в діамантах, орден св. Георгія II-го ступеня, а також нагороди і зброя заарештованого ним 25 серпня 1859 р. керівника національно-визвольної боротьби на Кавказі Шаміля¹⁰⁶. З міста Тимь у грудні 1910 р. повідомили про могилу відставного офіцера Харківського полку Ф. Лисенка, на якій встановлений гранітний хрест з відповідним написом на п'єдесталі: «Харьковские драгуны своему однополчанину Федору Ильичу Лысенко, пленителю Костюшки. 1905 г.». Для покращення збереження пам'ятки пропонувалося обнести її металевою огорожею¹⁰⁷. З міста Борзна на Чернігівщині надійшла інформація про могилу учасника російсько-турецької війни 1738–1739 рр., князя В. Лопухіна, яка знаходилася на погості Свято-Троїцької церкви. Надмогильний пам'ятник був відсутній, але в церкві встановлена мідна, позолочена дошка з пам'ятним написом¹⁰⁸.

З Подільської губернії надійшла інформація про укріплення і гармати, що збереглися поблизу м. Жванець часів Хотинської війни, яка завершилась перемогою об'єднаної українсько-польської армії над турецько-татарським військом. З міста Городня Чернігівської губернії повідомили про гармату, встановлену на п'єдесталі у центрі міста, яка, за переказами, була подарована Петром I на честь перемоги у Полтавській битві. Про це свідчила пам'ятна дошка. Гармати часів Північної війни збереглися в с. Мала Рублівка і Бригадирівка на Харківщині. Вздовж Київського артилерійського складу були встановлені турецькі гармати, захоплені російськими військами під час російсько-турецької війни в 1828 р. у фортецях Браїлів і Мачин¹⁰⁹. У музеї 44-го піхотного полку зберігалася колекція фотознімків полкових прапорів та ікона, врятована під час оборони Севастополя в 1854–55 рр., а також фотографія пам'ятника, спорудженого у Севастополі в пам'ять про захисників міста. Частина із фотографій була передана до створеного Військово-історичного музею¹¹⁰.

Під час підготовки до відзначення 200-річчя Полтавської битви члени відділу ініціювали будівництво пам'ятного знаку на місці страти полтавського полковника І. Іскри і генерального судді Запорозького війська В. Кочубея, страчених за наказом Петра I. На місці страти біля с. Борщагівка (тепер село Погребищенського р-ну Вінницької обл.) планувалося встановити колону, увінчану хрестом, а на місці поховання біля Трапезної церкви на території Києво-Печерської лаври — спорудити надгробок¹¹¹. Ця ідея знайшла підтримку серед членів Київського відділу. Для

збору пожертв на будівництво пам'ятника була створена комісія, до якої залучили нащадків страчених козацьких старшин. У планах відділу було будівництво пам'ятника І. Іскрі та В. Кочубею на одній із київських вулиць, але дискусійним залишалося питання про конкретне місце установки монументу. Директор 1-ї Київської гімназії М. Стороженко очолив спеціально створений комітет¹¹², який неодноразово звертався до міської влади з проханням про виділення місця для встановлення пам'ятника. Нарешті в кінці 1913 р. дума прийняла рішення про виділення майданчика на Печерську, на розі вулиць Микільської і Московської. У квітні 1914 р. до Києва були доставлені бронзові скульптури і барельєфи, відлиті у Санкт-Петербурзі, і встановлені до відкриття на Микільській площі у дерев'яному циліндрі на гранітному постаменті у вигляді кургану. Напередодні на площі були завершені підготовчі роботи для урочистого відкриття пам'ятника (ск. П. Самонов). Для кращого огляду демонтовані телеграфні та трамвайні стовпи¹¹³. Але урочистості, які готувалися з приводу відкриття пам'ятника у 1914 р. були затьмарені Першою світовою війною.

В 1910 р. члени Київського відділу підтримали пропозицію Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва про спорудження пам'ятника російському державному діячу П. Столипіну, виступили з ідеєю спорудження комплексу пам'яток «Історичний шлях» у вигляді статуй видатних державних, військових і культурних діячів Київської Русі. 7 травня 1910 р. був створений організаційний комітет, очолюваний генерал-губернатором Ф. Треповим, а також три комісії у складі відомих наукових і культурних діячів. Так, в історичній комісії співпрацювали професори М. Довнар-Запольський, В. Завитневич, В. Іконников, В. Ляскоронський, в мистецькій — Г. Павлуцький і А. Прахов. До будівельної комісії увійшли начальник Південно-Західного відділку залізниці К. Немішаєв, архітектор В. Ніколаєв. Для розробки проектів були залучені не тільки київські фахівці, а також митці з інших міст. Упродовж 1910–1911 рр. відбулося 8 засідань організаційного комітету, на яких розглядалися питання стосовно місця розташування комплексу, кількості статуй, матеріалу, з яких мали виготовляти пам'ятники¹¹⁴. Після тривалих дискусій місцем спорудження була обрана площа між Софійським і Михайлівським Золотоверхим соборами перед будинком Присутствених місць¹¹⁵. Дискусії точилися навколо кількості історичних постатей, які заслуговували на увічнення. До остаточного списку, запропонованого історичною комісією 21 листопада 1910 р., входило 15 постатей. Оскільки на спорудження всіх пам'ятників необхідні були значні кошти 19 квітня 1911 р. було ухвалено рішення щодо клопотання про проведення всеросійської підписки на спорудження комплексу, а також передачу коштів, зібраних в Санкт-Петербурзькому комітеті на спорудження пам'ятника княгині Ользі у Пскові¹¹⁶. Нестача коштів і грандіозність проекту змусила організаторів звузити список до 8 пам'ятників. Планувалося встановити пам'ятники на честь засновників Києва у вигляді зрізаної піраміди з гербом міста, фігурою Михаїла Архістратига і горельєфними зображеннями Кия, Щека і Хорива, Аскольда і Діра, княгині Ольги, князів Олега, Святослава, Володимира, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха, Данила Галицького¹¹⁷. Але і цей проект вимагав значних коштів на облаштування місцевості, перепланування вулиць, площ, скверів й створення монументів і виявився нереалізованим. Єдиним

пам'ятником, який був споруджений на Михайлівській площі, став пам'ятник княгині Ользі, відкриття якого відбулося 4 вересня 1911 р. Це був спільний проект скульпторів Ф. Балавенського і І. Кавалерідзе, затверджений 31 травня 1911 р. на засіданні оргкомітету¹¹⁸. Незважаючи на велику організаційну роботу Київського відділу, залучення до співпраці по створенню комплексу «Історичний шлях» широкого кола спеціалістів — художників, архітекторів, скульпторів, мистецтвознавців, інженерів, будівельників — проект спорудження пантеону слави національної історії так і залишився на папері.

Аналіз документів і матеріалів, які надходили до Київського відділу дозволяє констатувати, що була зроблена спроба реєстрації всіх пам'яток воєнної історії, як рухомих, так і нерухомих, з описом, відповідними знімками, планами, а також точними адресами їх розташування, прізвищами і адресами власників. Завдяки проведеній роботі частина цінних речей стала надбанням Військово-історичного музею, який був урочисто відкритий 28 грудня 1910 р. у перебудованому підвальному приміщенні міського музею. В музеї широко була представлена військова справа від стародавньої доби до сучасності. Музейну колекцію започаткував дар графа О. Бобринського у вигляді матеріалів з археологічних розкопок поблизу с. Білгородка¹¹⁹. Справами музею відала музейна комісія товариства, очолювана начальником штабу КВО, генерал-лейтенантом В. Драгомировим. Доглядачем музею був ад'ютант Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора полковник С. Крейтон.

У товаристві зібралася значна за обсягом інформація, але, на жаль, робота зі створення реєстру пам'яток воєнної історії, підготовки історії Київського воєнного некрополя не була завершена. Проблема створення Реєстру всіх пам'яток воєнної історії, у тому числі і воєнних поховань, актуальна і на сьогодні. Незважаючи на те, що не всі ініціативи Київського відділу ІРВІТ були запроваджені в життя, його діяльність відіграла значну роль в охороні і збереженні об'єктів воєнної історії, заклала підґрунтя для подальшого дослідження пам'яток воєнної історії.

Це була єдина інституція, яка своє завдання вбачала в збереженні всіх старожитностей воєнної історії, не поділяючи їх на рухомі і нерухомі. Дослідження і вивчення стародавніх укріплень і фортечних комплексів, військових некрополів і поодиноких могил військових діячів, пам'ятних місць битв і будинків, пов'язаних з життям і діяльністю відомих військових, увічнення подій пам'ятними знаками або зразками техніки, реставрація і популяризація пам'яток воєнної історії — основні форми роботи Київського відділу. Серед програмних завдань Київського відділу було зведення пам'ятників, спорудження меморіальних комплексів, присвячених видатним військовим діячам, знаковим історичним подіям. Незважаючи на те, що товариство основною метою ставило прославлення подвигів російської армії, вивчення і пропаганду воєнно-історичного минулого російського народу, його діяльність активізувала вивчення воєнної історії, воєнних подій, які відбувалися на українських теренах.

На початку ХХ ст. наукове життя в провінції помітно поживалось, зросла кількість наукових осередків, краєзнавчих товариств і гуртків. Ці дослідницькі об'єднання головну увагу приділяли вивченню місцевого краю. Важливим осередком вивчення місцевої історії стало Товариство дослідників Волині — одне із

перших регіональних товариств на Правобережній Україні, офіційне відкриття якого відбуло 2 грудня 1900 р. у Житомирі¹²⁰. 14 квітня 1900 р. Міністерство освіти затвердило Статут Товариства дослідників Волині, у якому зазначалося, що воно «переслідує мету всебічного вивчення Волині і питань, що стосуються її, а також ознайомлення з краєм, його минулим, тому вивченню підлягає не тільки територія нинішньої Волинської губернії, а й взагалі старої Волинської землі й Волинського князівства». Питаннями виявлення, вивчення і популяризації старожитностей Волині займалася історична секція, яка складалася з відповідних відділів — історія політична і побутова, архівознавство, археографія, археологія, палеографія, нумізмати́ка, геральдика¹²¹. Хоча вивчення пам'яток воєнної історії і не було пріоритетним напрямом наукових досліджень, натомість обстеження оборонних споруд, замчищ, фортець, місць битв на території Волинської губернії перебувало у полі зору членів Товариства. Це, зокрема, стосувалося, дослідження літописних міст — Коростеня і Овруча, навколо яких збереглися залишки оборонних споруд. В результаті проведення археологічних розкопок Замкової гори і залишків церкви св. Василя в Овручі, пам'ятки архітектури ХІІ ст., курганів поблизу сіл Підлуби, Зубковичі, Лопатичі, Рокитне, м. Олевськ, замчища княгині Ольги в Коростені, поховань київських князів Ігоря (нині с. Немирівка Коростенського р-ну Житомирської обл.), Олега Святославича в Овручі були проведені заходи по збереженню цих пам'яток. На місці загибелі київського князя Ігоря був насипаний курган і встановлений дерев'яний хрест. У 1916 р. після дослідження членами товариства Острозького замку були проведені роботи по реставрації частини замку, де розмістилися музей і бібліотека¹²². На початку ХХ ст. була відновлена самотня пам'ятка української архітектури — Будинок мурований (замок), який разом з Круглою (Новою) вежею та Богоявленським собором є безцінними пам'ятками середньовічної історії України, візитною карткою Острога¹²³.

Важливим підсумком діяльності Товариства дослідників Волині стало відкриття у Житомирі в 1902 р. музею, який від 1914 р. діяв як самостійна установа і в майбутньому став осередком краєзнавчої та пам'яткоохоронної роботи. Науковий доробок Товариства становив 14 томів, традиційне видання яких поновило відроджене в 1990 р. в Житомирі однойменне товариство. Плідна діяльність Товариства сприяла тому, що багато дослідників захопилися історією Волині, вивченням її історико-культурної спадщини, підготовкою і виданням низки праць з історичного минулого, які і сьогодні становлять значний інтерес. У Слобідській Україні успішно діяло Харківське історико-археологічне товариство, до складу якого входили університетські вчені, викладачі гімназій та училищ, діячі місцевих органів влади. Діяльність товариства була надзвичайно різноманітною: це і читання лекцій, і дослідження та охорона пам'яток, і видання наукових та науково-популярних праць. Археологічні розкопки, вивчення старожитностей в Харкові, Валківському, Вовчанському, Ізюмському повітах, в районі Верхнього Салтова дозволили не тільки провести дослідження, але й зібрати матеріали, які започаткували експозицію виставки до відкриття ХІІ Археологічного з'їзду (1902). Відділ історичних старожитностей представляли понад півтори тисячі експонатів, які стали основою експозиції Етнографічного (1905) та Археологічного (1902) музеїв ХІФТ¹²⁴.

Центральні наукові товариства, які головною метою своєї діяльності ставили розвиток української культури, відіграла важливу роль у дослідженні національної історико-культурної спадщини. Важливим здобутком товариств було дослідження та збереження пам'яток матеріальної і духовної культури, проведення пам'ятко-охоронних заходів, створення музеїв, архівів, бібліотек, які стали справжніми духовними скарбницями нашого народу. Публічні лекції, друковані видання служили культурно-просвітницьким цілям. Товариства не ставили перед собою політичних цілей, спрямовуючи свою діяльність на українознавчі дослідження, вивчення рухомих і нерухомих старожитностей України. На відміну від центральних товариств, місцеві осередки спрямували свою діяльність на вивчення історичного минулого певного регіону. Більшість центральних і регіональних інституцій не ставили дослідження пам'яток воєнної історії своїм завданням, але проведення наукових експедицій в регіоні, дослідження оборонних споруд, замків і фортець сприяли активізації пошукової роботи і накопиченню матеріалу, в тому числі про воєнну історію.

Із загального контексту виокремлюється діяльність Київського відділу ІРВІТ, створеного з метою прославлення могутності Російської імперії та її армії різними шляхами — дослідженням пам'яток, створенням музею, архіву та бібліотеки, увічненню подій і героїв, пропагандистськими акціями. Залучення до його організаційних структур професорів і викладачів київських навчальних закладів, членів уже існуючих наукових організацій, відомих культурних діячів в царині дослідження історичного минулого України сприяло активізації науково-дослідницької діяльності в галузі воєнної історії. Це була єдина інституція, яка своє завдання вбачала у дослідженні, збереженні всіх старожитностей воєнної історії, не поділяючи їх на рухомі і нерухомі. Вивчення стародавніх укріплень і фортечних комплексів, військових некрополів і поодиноких могил військових діячів, пам'ятних місць битв і будинків, пов'язаних з життям і діяльністю відомих військових, увічнення подій пам'ятними знаками або зразками техніки, реставрація і популяризація пам'яток воєнної історії — основні форми роботи Київського відділу, діяльність якого заклала підґрунтя для подальшого дослідження воєнної історії.

2.1.2. Діяльність громадських інституцій по увічненню визначних воєнних подій.

Поряд із центральними та регіональними товариствами діяли міські громадські комітети, в полі зору яких знаходилися пам'ятки воєнної історії. Створення і діяльність таких громадських об'єднань було пов'язане, головним чином, зі святкуванням визначних подій в історії держави. Підвищений інтерес до вітчизняної історії, пошук нових ідеалів, патріотичні почуття стали однією з причин урочистого відзначення пам'ятних ювілеїв. Будівництво храму-пам'ятника, створення військового музею, впорядкування братських поховань, спорудження пам'ятників і пам'ятних знаків на місцях розташування оборонних укріплень і битв, відновлення пам'яток історії, реальних свідків подій, об'єднаних в меморіальні комплекси, стало можливим за активної участі громадськості, ветеранів бойових

дій. З іншого боку, офіційна влада прагнула використати ювілейні дати для пропаганди російської історії і могутності Російської імперії.

В умовах поглиблення світової кризи, створення двох військово-політичних угруповань — Антанти і Центральних держав — знаменувало глобальне протистояння держав, кожна з яких мала свої геостратегічні інтереси і прагнула досягти їх дипломатичними та військово-політичними засобами. Створення Антанти, до якої входила Росія, веде початок від 1892 р., коли була підписана російсько-французька воєнна конвенція. Завершилось оформлення глобальної коаліції після вступу Великої Британії і врегулювання суперечностей з Францією в 1904 і Російською імперією в 1907 р.¹²⁵ Російська влада докладала зусиль до перегляду своєї зовнішньої політики, продемонструвала цивілізоване ставлення до поховань іноземних воїнів. З дозволу російського уряду були створені некрополі англійських, французьких та італійських воїнів, які загинули в Кримській війні, упорядковані могили шведських воїнів в Полтаві.

На початку ХХ ст. по всій країні прокотилася хвиля вшанування пам'яті про героїчну оборону Севастополя під час Кримської війни, 50-річчя якої збігалось з початком ХХ ст. На шпальтах газет, в літературі широко обговорювалась підготовка до святкування ювілею героїчної оборони Севастополя. На порядку денному постало питання відтворення пам'яток, що збереглися на місцях боїв, а також спорудження пам'ятників на честь захисників міста, керівників Севастопольської оборони¹²⁶.

Цими питаннями опікувався спеціально створений у 1899 р. громадський комітет «По відбудові пам'ятників Севастопольської оборони 1854–1855 рр. до її 50-річчя», на чолі з князем Олександром Михайловичем. До комітету входили історик А. Зайончковський, генерал від кавалерії М. Пивоваров, представники міської влади, учасники Кримської війни, які відзначилися під час оборони міста — М. Белкін, А. Дельсаль, П. Рерберг, командир батареї № 38, капітан 2-го рангу М. Костомаров, ініціатор і перший начальник Музею Севастопольської оборони, який заснований в 1869 р. Широке представництво громадськості, військових істориків і безпосередніх учасників війни дозволило відновити оборонні рубежі, надавши їм первинного вигляду, провести реставраційні роботи, спорудити пам'ятники на честь учасників війни, видати праці, присвячені подіям Кримської війни, путівники по пам'ятним місцям для ознайомлення широкого загалу з героїчним минулим.

У 1899–1903 рр. головою комітету був військовий інженер, генерал, учасник оборони Севастополя П. Рерберг, який відзначився на 5 і 6 бастіонах, редуті Шварца, люнеті Белкіна, а під кінець оборони — на Малаховому кургані. Завдяки діяльності голови комітету в 1903–1907 рр. були видані три випуски фотоальбому «Севастопольцы» із 1500 унікальними фотографіями учасників оборони і їх біографіями, який є безцінним документом для дослідників історії Кримської війни, визначної військової і політичної події в історії не лише Російської імперії, а й усієї Європи ХІХ ст.

Перед комітетом стояло важливе завдання по дослідженню пам'ятних місць оборонних укріплень, уточненню розташування військ, збереженню уцілілих пам'яток і відзначенню пам'ятних місць, пов'язаних з Кримською війною і

обороною Севастополя¹²⁷. До спорудження пам'ятників були залучені севастопольські архітектори О. Вейзен, інженери Ф. Єранцев, Г. Долін, О. Енберг. Будівельними роботами керував досвідчений інженер, член Будівельної комісії по відновленню пам'яток, генерал-майор О. Енберг, під керівництвом і безпосередній участі якого були споруджені практично всі пам'ятники героям першої оборони Севастополя¹²⁸.

До складу конкурсної комісії входили представники Петербурзької Академії мистецтв — академік скульптури В. Беклемішев, архітектори Л. Бенуа, О. Гоген. Найкращим був визнаний проект О. Енберга, який передбачав відновлення головних рубежів оборони Севастополя, а також спорудження пам'ятників і пам'ятних знаків на бастіонах, редутах, місцях битв, лініях оборони. Розуміючи важливість збереження автентичних пам'яток, О. Енберг розробив проект відновлення меморіальної стіни по лінії укріплень від 1-го до 3-го бастіону, додавши до залишків оборонних споруд надбудову, яка відрізнялася від автентичних пам'яток лише кольором.

Як один з головних виконавців спорудження пам'яток на честь 1-ї оборони Севастополя, талановитий будівельник і воєнний інженер, понад 30 років пов'язаний з Севастополем, О. Енберг розробив проекти пам'ятників воїнам Камчатського і люнету Белкіна. Спільно із скульптором А. Адамсоном і архітектором В. Фельдманом він брав участь у розробці проекту «Пам'ятника затопленим кораблям», який став символом Севастополя¹²⁹. Мармурова колона, увінчана бронзовим орлом з лавровим вінком у дзьобі, встановлена на п'єдесталі із написом: «В память кораблей, затопленных в 1854–1855 для заграждения входа на рейд».

Предметом особливої гордості була споруда для розміщення панорами на Історичному бульварі, проект якої розроблений О. Енбергом за участі архітектора В. Фельдмана. Історія впорядкування бульвару відноситься до 1875 р., коли з'явилося рішення міської думи про заборону будівництва на Бульварній (Бастіонній) висоті і закладення Історичного бульвару по лінії розташування бастіонів. Роботи розпочалися в 1876 р. на 4-му бастіоні і були завершені в період підготовки святкування 50-річчя оборони Севастополя. Історичний бульвар став центром Меморіального комплексу, присвяченого захисникам Севастополя. До його складу входить панорама «Оборона Севастополя 1854–1855 рр.», створена професором Ф. Рубо в 1901–1904 рр. і відкрита 14 травня 1905 р., 13 пам'ятників і пам'ятних знаків, у тому числі воїнам 4-го бастіону, Язонівського редуту, укріплення передового бруствера 4-го бастіону, підземно-мінні галереї, на честь перебування на 4-му бастіоні письменника Л. Толстого¹³⁰. У 1909 р. відкрито пам'ятник талановитому інженеру-фортифікатору, генерал-ад'ютанту Е. Тотлебену, спорудженням якого було завершено створення унікального комплексу¹³¹.

Цінність комплексу у тому, що він розташований на території, де проходила оборонна лінія і збереглися місця розташування батарей, воїни яких найбільше відзначилися в боях, під час вилазок у ворожий тил. Реконструйовані підземні галереї, що підводилися під бастіони ворожими мінерами, зафіксовані сліди підземно-мінної війни захисників міста під керівництвом інженер-полковника Е. Тотлебена. 3 грудня 1909 р. на Приморському бульварі був відкритий пам'ятник одному з керівників оборони Севастополя, головнокомандувачу воєнно-сухопут-

ними і морським силами в Криму генералу Д. Остен-Сакену. На жаль, в 1935 р. пам'ятник був зруйнований.

Результатом роботи Комітету «По відбудові пам'ятників Севастопольської оборони 1854–1855рр. до її 50-річчя» стало впорядкування старих і будівництво нових пам'ятників, створення Музею, в якому зберігалися реліквії, пов'язані з Кримською війною: карти, плани, креслення укріплень, накази воєнного часу, особисті речі керівників оборони міста, зброя, снаряди, які через багато років знаходили на місцях боїв. Спочатку Музей знаходився у будинку героя оборони Севастополя, генерала Е. Тотлебена (не зберігся), а в 1895 р. для Музею збудоване спеціальне приміщення (арх. О. Кочетов, ск. Б. Едуарде)¹³².

Поряд з відтворенням укріплень, відзначенням їх пам'ятними знаками на Історичному бульварі аналогічні роботи проводилися в інших місцях. Серед перших проєктів був план відтворення оборонної вежі на Малаховому кургані, про що нагадує пам'ятний знак у вигляді залишків скелі під час вибуху з написом: «Уціліли сліди мінної війни перед 4-м бастионом». До вересня 1905 р. на Корабельній стороні вздовж лінії між 1-м і 3-м бастионами було встановлено 20 монументів і пам'ятних знаків. На місцях розташування 50 батарей споруджені пам'ятні знаки і ротонди, розроблені проєкти скверів на 1-му і 2-му бастионах, проєкти пам'ятників воїнам Камчатського і люнету Белкіна, а також воїнам 5-го бастиону¹³³. Пам'ятними знаками увічнені місця Забайкальської і батареї Геннериха, Камчатський люнет, Селенгінський і Волинський редути. На 4-му бастионі відновлена ділянка бруствера з гарматами, на місці битви на Чорній річці поблизу Балаклави встановлений обеліск¹³⁴. Пам'ятками фортифікації і воєнно-інженерного мистецтва стали Південний, Балаклавський і Стрілецький форти, Бельбекська група берегових батарей, Історичний бульвар, Малахів курган, де у 1963 р. відкрито відділ Музею героїчної оборони і визволення Севастополя¹³⁵.

У вересні 1854 р. за наказом віце-адмірала В. Корнілова на Північній стороні Севастополя засноване кладовище, на якому ховали загиблих захисників міста. Спочатку воно мало офіційну назву Петропавлівське, пізніше за великої кількості поховань генерал-ад'ютант Е. Тотлебен запропонував назву «Братське». Братське кладовище захисників Севастополя 1854–55 рр. — одне з найбільших меморіальних воїнських кладовищ, на якому збереглося понад 600 поховань, з них близько 500 — братські і 123 одиночні могили, в яких — понад 40 тис. захисників міста¹³⁶. Поховання учасників оборони Севастополя тривали до 1917 р. В братських могилах ховали 50 і більше рядових захисників Севастополя, загиблі офіцери поховані в окремих могилах, іноді по 2–3 чоловіки. Місця поховань позначалися дерев'яними хрестами або хрестами з бомб і ядер.

Благоустрій кладовища і спорудження надгробків проводилося Воєнно-інженерним відомством на благодійні пожертви, збір яких розпочався в 1856 р. ще до закінчення Кримської війни в полках і флотських екіпажах та серед учасників оборони Севастополя. Серед офіцерів-чорноморців поширився рух по увічненню пам'яті про захисників Севастополя 1854–55 рр., підтриманий офіцерами-балтійцями і офіцерами армії. На кінець 1857 р. була зібрана достатня сума для спорудження надгробків і будівництва храму в пам'ять про загиблих воїнів. До 1870 р. було встановлено 37 пам'ятників на могилах офіцерів і понад 120 — на

братських. Надгробки були у вигляді горизонтальних кам'яних плит і горизонтальних кам'яних хрестів з написом: «Братська могила». Пізніше були розроблені 19 типових проектів таких надгробків. З 1872 р. до початку ХХ ст. над могилами споруджували різноманітні художні надгробки із мармуру і кримбальського каменю з використанням класичних архітектурних форм. Це —obelіски, піраміди, саркофаги, стели, в декоративній орнаментиці переважала символіка, яка втілювала воїнську славу, звитягу і безсмертя. В художньому вигляді багатьох надгробків знайшов відображення мотив Георгієвського хреста. Як елемент композиції його включали до багатьох пам'ятників, підкреслюючи цим воїнський характер кладовища. Значна кількість надгробків — комплексні пам'ятки історії, архітектури та монументального мистецтва. Деякі з них за своїми розмірами і композицією відносяться до творів архітектури і монументального мистецтва, виконаних в кращих традиціях меморіальної архітектури ХІХ — поч. ХХ ст. Це монументальна споруда над склепом начальника інженерів Севастопольського гарнізону, генерал-ад'ютанта Е. Тотлебена (1890 р., арх. А. Карбон'єр з використанням проекту Д. Грімма); двоколонний мармуровий портик на високому п'єдесталі у вигляді склепу на могилі контр-адмірала М. Кумані (1891 р., арх. Б. Рожнов); портретний бюст з білого мармуру генерал-лейтенанта С. Хрульова, встановлений на високій канелюрованій колоні (1873 р., ск. К. Серве-Годєбський); мурована каплиця на могилі головнокомандуючого російською армією (з 1855 р.), генерала від артилерії М. Горчакова (1863 р., арх. О. Авдєєв, художник М. Васильєв), які за своїми архітектурними і художніми якостями вважаються кращими на кладовищі¹³⁷. Високохудожнім твором, який вирізняється бездоганим виконанням і пропорціями, є пам'ятник воїнам Волинського піхотного полку, які захищали Севастополь з перших днів оборони і до останніх. Він споруджений у вигляді саркофагу класичної форми, встановленому на масивний стилібат (арх. А. Гронвальд)¹³⁸.

Навколо Братського кладовища споруджена кам'яна огорожа, центральний вхід прикрашають невеликі піраміди і гармати часів оборони Севастополя 1854–1855 рр. Одним з найбільш давніх і універсальних видів пам'яток, в якому поєднані функції церкви, пам'ятки, меморіалу і музею є храми, будівництво яких відоме в Україні з часів Київської Русі. Композиційним центром Братського кладовища є храм св. Миколая — пам'ятник воїнам всіх національностей, різних статків і воїнських звань, споруджений на вершині пагорба. Храм втілює ідею грандіозного надгробку всім захисникам Севастополя у вигляді масивної піраміди, символу вічності, увінчану кам'яним хрестом. Будівництво розпочалося в 1857 р. за проектом архітектора О. Авдєєва, удостоєного за цю роботу звання академіка архітектури, і завершено в 1870 р. На гранях піраміди встановлені 56 мармурових дощок з найменуваннями частин, які захищали Севастополь, терміном їх перебування у місті і цифрами втрат. Уздовж стіни храму розташовані 38 чорних мармурових плит з прізвищами 943 загиблих офіцерів¹³⁹. При всьому розмаїтті архітектурних і художніх форм пам'ятки Братського кладовища об'єднує тема воїнської слави і звитяги. Храм-піраміда являється унікальною архітектурною спорудою, яка у комплексі з пам'ятками Братського кладовища представляє єдиний меморіальний комплекс другої половини ХІХ ст.

Усипальнею для керівників оборони Севастополя став Володимирський адміральський собор, який будувався упродовж 30 років. Перший проект був розроблений 1848 р., а в 1854 р. храм був закладений за проектом відомого архітектора К. Тона. До початку осади міста був збудований цокольний поверх, під підлогою якого у склепі похований адмірал, російський флотоводець і мореплавець, дослідник Антарктиди, учасник трьох кругосвітніх подорожей, російсько-шведської 1808–1809 рр., Вітчизняної 1812 р., російсько-турецької 1828–1829 рр. війн, воєнний губернатор Севастополя і Миколаєва, почесний член Російського Географічного товариства, Морського вченого комітету, Одеського товариства історії та старожитностей М. Лазарев. У ході будівництва Володимирський собор перетворився у пам'ятник оборони Севастополя, місце поховання керівників оборони міста — контр-адміралів В. Істоміна, В. Корнілова і П. Нахімова. Після закінчення Кримської війни на місці поховання адміралів встановлений тимчасовий надгробок у вигляді плити з білого інкерманського каменю з написом: «Тут погребены адмиралы Лазарев, скончавшийся в лето 1851 года, и убиенные при защите Севастополя: вице-адмирал Корнилов, адмирал Истомин, адмирал Нахимов».

Роботи по спорудженню храму відновилися в 1862 р. під керівництвом архітектора О. Авдєєва¹⁴⁰ і завершилися в 1881 р. будівництвом нижньої церкви св. Миколая, а також спорудженням надгробку над склепом захисників оборони Севастополя у вигляді мармурового чорного хреста з прізвищами і бронзовим лавровим вінком, у центрі якого напис «Ніка». В 1883 р. на стінах собору були встановлені мармурові дошки з прізвищами Георгіївських кавалерів, адміралів, штаб — і обер-офіцерів Морського відомства, учасників Кримської війни і оборони Севастополя. Оформлення собору завершують діоритові дошки з прізвищами і датами смерті М. Лазарева, В. Корнілова, П. Нахімова і В. Істоміна¹⁴¹. У Володимирському соборі, будівництво якого завершено у 1888 р.¹⁴², знаходиться 13 поховань.

Обидва храми, Володимирський адміральський собор і храм св. Миколая на Братському кладовищі, в першу чергу, являються усипальнею героїв оборони Севастополя 1854–55 рр. і пам'ятником загиблим. Вони — не тільки місце для богослужіння в пам'ять воїнів, які загинули під час бойових дій, а пам'ятки історії і видатні твори архітектури і монументального мистецтва. Протягом XVIII–XIX ст. воїнські храми не відрізнялися від звичайних православних церков, за виключенням хіба що своїх розмірів. На початку XX ст. воєнний міністр генерал-лейтенант А. Куропаткін підготував на ім'я імператора Миколи II доповідь про покращення побуту «нижніх чинів» в російській армії. Серед низки заходів, які необхідно було вжито, передбачалося будівництво церков при всіх воїнських частинах, де в штаті були священники. Була створена спеціальна комісія по розробці проекту типової полкової церкви, який був затверджений 1 грудня 1901 р.¹⁴³ Поряд з великими воїнськими храмами такими, як Військовий Микільський у Києві, Володимирський адміральський і храм св. Миколая у Севастополі, почали будуватися невеликі воїнські церкви, каплиці.

Помпезне святкування 200-річчя Полтавської битви, а в багатьох офіційних документах йшлося про «Полтавську перемогу»¹⁴⁴ російських військ над шведами

царизм намагався використати для пропаганди ідей монархізму, непорушності і міцності підвалин самодержавства, катушувавши поразку Росії у війні з Японією 1904–1905 рр. Важлива роль у підготовці до святкування 200-річчя Полтавської битви належала міністру внутрішніх справ П. Столипіну, який звернувся до Миколи II і Синоду з проханням виділити кошти на реставрацію Сампсонієвського собору у Санкт-Петербурзі, збудованого в пам'ять Полтавської битви, відзначення пам'ятних місць у Полтаві, проведення урочистостей в столиці Російської імперії, Полтаві та в інших містах. Для проведення ювілею була створена спеціальна міжвідомча комісія на чолі з архітектором О. Більдерлінгом, тимчасовий комітет, який зібрав понад 120 тис. крб. на реставрацію собору в Петербурзі і церкви в Полтаві¹⁴⁵. В організації святкування 200-річного ювілею Полтавської битви у Полтаві активно був задіяний спеціально створений Комітет на чолі з губернатором — графом М. Муравйовим¹⁴⁶, в плани якого входило відновлення укріплень на Полтавському Полі та створення музею Полтавської битви¹⁴⁷.

В період підготовки до святкування ювілею були відреставровані всі існуючі на той час пам'ятки. У червні 1909 р. на перетині нинішнього Першотравневого (колишнього Келінського) проспекту й вулиць Шевченка та Садової було відкрито пам'ятник захисникам Полтави і коменданту фортеці полковнику О. Келіну, споруджений за проектом архітектора О. Більдерлінга і скульптора А. Обера¹⁴⁸. Протягом наступного століття він зазнав суттєвих змін у зовнішньому вигляді — зникли декоративні елементи пам'ятки — зображення орла, лев та меморіальні дошки з текстами. У 1949 р. пам'ятник був відреставрований. За глиняною моделлю був відлитий бронзовий лев, нарощені постамент і обеліск. З верхівки зняли гранітне навершя, зображення герба перемістили на фасад. У міді і бронзі були відтворені втрачені дошки¹⁴⁹.

Одним з найбільш давніх і універсальних видів пам'яток є храми. Меморіальна функція храму знаходить своє вираження у присвяченні його тому чи іншому християнському святу, в день пам'яті якого відбулася вирішальна битва воєнної кампанії¹⁵⁰. Головне і найбільш гуманне завдання храму-пам'ятки — це увічнення пам'яті, народного подвигу, воїнської доблесті полеглих воїнів, відзнака воєнних подій. На братських могилах, на полях битв споруджувалися храми, невеличкі каплиці, які виконували роль пам'яток, іноді вони ставали усипальнями, пантеонами слави видатних полководців. В храмах-пам'ятках встановлювалися меморіальні дошки з іменами загиблих, тут зберігалися реліквії, які представляли особливу духовну цінність. В 1856 р. була побудована церква св. Сампсонія (битва відбулася в день св. Сампсонія) за проектом архітектора Й. Шарлеманя. Розписи в церкві були виконані учнями В. Васнецова під його безпосереднім керівництвом¹⁵¹. У період підготовки до ювілею була проведена реконструкція Сампсонієвської церкви, завершені роботи по розпису іконостасів у храмі та капличці над могилою російських воїнів¹⁵².

В історичному передмісті Полтави знаходилася Спасо-Преображенська церква, біля якої комендант оточеної Полтави О. Келін звертався до гарнізону фортеці з листом Петра I, який в порожньому ядрі пострілом з гармати перекинули до Полтави. Біля церкви розташований цвинтар, де поховані загиблі захисники Полтавської фортеці¹⁵³. 12 червня 1909 р. над дзвіницею храму урочисто був вста-

новлений дзвін, вагою понад 63 пудів, виготовлений на чавунно-ливарному заводі у Харкові¹⁵⁴.

Через два століття Російська держава спорудила загиблим шведам 9-метровий монумент з написами на двох мовах: «Вечная память храбрым шведским воинам, павшим в бою под Полтавой 27 июня 1709 г.». Це єдиний у нас в країні пам'ятник, встановлений на кошти російського уряду, який має назву: «Шведам від росіян». З дозволу російської влади біля с. Побиванка, у районі воєнних дій, де збереглися три кургани, в яких поховані шведські воїни, уряд Швеції встановив пам'ятник. Брила шведського граніту, привезена зі Швеції, з написом російською і шведською мовами: «В память шведам, павшим здесь в 1709 году, воздвигнут соотечественниками в 1909 году». Автор проекту шведський скульптор Теодор Лундберг. Пам'ятник у вигляді усіченої піраміди неправильної форми було встановлено на невисокому пагорбі. Верхній край піраміди трішки скошено на північ, що у скандинавських народів символізує тугу¹⁵⁵.

Пам'ятними знаками була відзначена і переправа російської армії через Ворсклу. На місці розташування десяти редутів російської армії, які відіграли важливу роль на початковому етапі битви, були встановлені залізобетонні обеліски з написами¹⁵⁶. У ході Полтавської битви вперше використана система земляних укріплень¹⁵⁷, які будувалися не суцільною лінією, як це робилося традиційно, а окремими земляними укріпленнями¹⁵⁸. Після рекогносцировки поля Полтавської битви кадети Петровського Полтавського корпусу відновили у первинному вигляді земляне укріплення — редут (по периметру 50x50 м, земляний вал — 2,5–3 м). Про увічнення пам'яті українських воїнів мова не йшла, оскільки для влади всі вони з часів Полтавської битви носили тавро «зрадників», а їх участь у битві не відображалася. Влада будь-якими засобами, у тому числі спорудженням пам'ятників на честь перемоги російської армії, намагалася підкреслити силу російської зброї, ствердити свою присутність на українських землях, принизити пам'ять про українських воїнів, викликати негативне ставлення до тих українців, хто наважувався виступити проти російського панування.

26 червня 1909 р. на території Поля Полтавської битви поряд з Сампсонівською церквою був відкритий Музей історії Полтавської битви. Головним ініціатором його створення стала Полтавська історико-архівна комісія та її голова, викладач історії Петровського Полтавського кадетського корпусу І. Павловський. Він став першим директором і пробув на цій посаді з 1909 по 1918 р. Музей проводив велику науково-дослідницьку і пошукову роботу, про що свідчить співпраця І. Павловського з офіцерами шведського Генерального штабу, які в 1911 р. займалися пошуками поховань шведських вояків¹⁵⁹.

Відзначення пам'ятних дат в історії держави сприяло створенню меморіальних комплексів, зокрема на Історичному бульварі в Севастополі, на Полі Полтавської битви. Їх особливістю було використання автентичного історичного середовища, елементи якого наповнені конкретним меморіальним змістом. Діяльність наукових товариств, центральних і регіональних громадських об'єднань по вивченню і дослідженню історико-культурної спадщини України, зокрема воєнної історії, громадських комітетів по відзначенню важливих воєнних подій стала важливим чинником поширення історичних знань, пробудження інтересу до місцевої історії.

Дослідження історичного минулого, культурної спадщини в центрі і регіонах, серед якої велика увага приділялася вивченню воєнної історії, сприяла вихованню патріотичних почуттів на прикладах героїчних подвигів захисників Вітчизни в різні історичні періоди, заклала підґрунтя для створення військових музеїв, архівів, накопиченню матеріалів з воєнної історії.

Центральні наукові товариства займалися дослідженням пам'яток старовини, як документальних, так і нерухомих об'єктів історико-культурної спадщини, розташованих на всій території України. Пріоритет надавався дослідженню рухомої історико-культурної спадщини. Проведення планових, систематичних досліджень всіх пам'яток історії та культури було ускладнено, оскільки товариства були переважно громадськими і існували за рахунок внесків і благодійних коштів. Крім науково-дослідницької діяльності багато уваги приділялось видавничій справі, пам'яткоохоронній, а також популяризаторській діяльності. Завдання регіональних товариств співпадали із завданнями центральних за єдиною різницею, що вони досліджували пам'ятки у межах одного регіону. У великих містах України діяли громадські комітети, до яких було залучено науковий і культурний загал міста, краєзнавці-аматори. Вони, як правило створювалися з нагоди певної дати і своє завдання вбачали, головним чином, у відзначенні і увічненні відомих подій в історії.

В умовах Першої світової війни більшість громадських організацій і наукових товариств послабили свою діяльність по дослідженню нерухомої історико-культурної спадщини. Їх увага була зосереджена на зборі й вивченні документальних матеріалів, а також популяризації історичного минулого серед широкого загалу. В силу специфіки своєї діяльності, в тому числі і у сфері охорони пам'яток, в їх середовищі була вихована ціла плеяда людей, які займалися охороною і дослідженням культурної спадщини України. В умовах відновлення незалежності України охороною пам'яток займаються переважно державні органи або спеціалізовані громадські організації. Але той великий історичний досвід українських громадських організацій по охороні пам'яток може бути використаний у практиці пам'яткоохоронної роботи в Україні на сучасному етапі.

2.2. Державні інституції, громадські об'єднання в Україні і за кордоном у збереженні воєнної історії, охороні воєнних некрополів.

2.2.1. Охорона і збереження пам'яток воєнної історії в роки визвольних змагань.

Українська революція 1917–1921 рр. дала значний імпульс державотворчим процесам в Україні. У нерозривному зв'язку із завданнями державного і культурного будівництва вирішувались питання охорони і збереження історико-культурної спадщини. «Наш обов'язок, — зазначав відомий діяч пам'яткоохоронного руху М. Біляшівський, — перш за все, зробити вагомими ці дорогоцінні залишки, убезпечити їх від загибелі і шляхом детального дослідження виробити на основі історичних підвалин форми самостійної національної культури в різних галузях народного і державного життя»¹⁶⁰. Переконливим свідченням того, якої ваги

надавали завданням збереження пам'яток історії та культури лідери національно-визвольного руху, провідні діячі Української Центральної Ради стало створення 28 липня 1917 р. державного пам'яткоохоронного органу — відділу охорони пам'яток старовини і музеїв у структурі Генерального секретарства народної освіти.

Своїм зверненням «До громадян Української Народної Республіки» від 19 листопада 1917 р. відділ прагнув привернути увагу широких народних мас до нагальних потреб збереження пам'яток старовини від пограбування і руйнувань, необхідності передачі цінних паперів, книг, картин, старих меблів до музеїв, «де вони стануть у великій пригоді для нашої освіти, для науки й культури..., де будуть служити для усього народу»¹⁶¹. Поряд з державними інституціями продовжували діяти громадські організації, які в більшості своїй співпрацювали з державними установами.

12 травня 1917 р. відбулися установчі збори Центрального комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва в Україні (ЦКОПСІМУ), серед дійсних членів якого були відомі українські діячі. Комітет мав статус громадської організації, проте з ним співпрацювали державні органи і інституції, зокрема відділ охорони пам'яток Секретарства (згодом Міністерства) народної освіти УНР. ЦКОПСІМУ активно діяв до квітня 1918 р.¹⁶² В 1917 р. було створено Товариство студіювання мистецтва, восени 1917 р. розпочав діяльність Тимчасовий комітет вшанування пам'яті українських воїнів, які загинули 26 липня 1917 р.¹⁶³ Члени комітету доклали зусиль для вшанування пам'яті 16 загиблих воїнів з 1-го Українського полку ім. Б. Хмельницького, який перейшов на бік Української Центральної Ради¹⁶⁴.

У 1917 р. продовжив діяльність громадський комітет по спорудженню на військовому кладовищі в м. Черкаси церкви-пам'ятника воїнам, які загинули в роки Першої світової війни. До комітету, створеному в 1916 р., увійшли місцеві громадські діячі, очолив комітет голова міської думи М. Куліш. Особливо активну роботу комітет розгорнув після лютневої революції, коли його склад поповнився делегатами від солдат черкаського гарнізону. В результаті підтримки зусиль членів комітету широкими колами громадськості були зібрані кошти, необхідні для завершення будівництва церкви, і 7 жовтня 1917 р. відбулося її урочисте освячення¹⁶⁵.

Громадський комітет по увічненню пам'яті воїнів, які загинули в роки Першої світової війни, діяв у Києві. До його складу входили державні та громадські діячі, члени міської думи, відомі митці. 15 листопада 1915 р. було прийнято рішення про увічнення героїв, загиблих на фронтах Першої світової війни і оголошено конкурс на створення проєктів храмів, каплиць і пам'ятників для встановлення їх на місцях боїв і військових кладовищах. У червні 1916 р. після підведення підсумків конкурсу розпочалося будівництво храму у Києві, який мав стати головним об'єктом меморіального комплексу, військового кладовища офіцерів і солдатів, що загинули на фронтах і померли від ран у київських шпиталях. Будівництво розпочалося в районі військового цвинтаря (Звіринецька вул.), але завершити його не вдалося. Громадський комітет, який опікувався цими питаннями, у зв'язку з революційними подіями припинив свою діяльність¹⁶⁶.

Серед важливих питань, які вирішували громадські організації і державні пам'яткоохоронні інституції в 1917 р. — на початку 1918 р. були облік і реєстрація

пам'яток, наукове дослідження з описом вигляду і місця розташування. Початок обстеження пам'яток Києва розпочався на початку 1918 р. за ініціативи членів Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, Товариства студіювання мистецтва Російського археологічного товариства, Київської ученої архівної комісії. Обстеженню підлягали пам'ятки міста, пошкоджені під час артилерійського обстрілу більшовицькими військами взимку 1918 р. Як відомо, в січні 1918 р. київські шедеври зазнали пошкоджень із-за артилерійського обстрілу столиці УНР більшовицькими військами. Розуміючи важливість і невідкладність ремонтно-реставраційних робіт, рада ЦКОПСІМУ 21 лютого 1918 р. ухвалила рішення виявити пошкодження всіх архітектурних пам'яток міста. До комісії по обстеженню пам'яток увійшли Ф. Ернст, В. Кричевський, В. Матушевський, В. Обремський, Д. Щербаківський¹⁶⁷. Вже в середині лютого члени Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, Товариства студіювання мистецтв розпочали обстеження і опис пошкоджених пам'яток архітектури Києво-Печерської лаври. Видана в 1918 р. брошура Ф. Ернста «Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 году» — свідчення напруженої роботи комісії, яка обстежила низку пам'яток Києва, серед яких були і комплексні пам'ятки архітектури і воєнної історії¹⁶⁸. У складеному пам'яткоохоронцями списку значились Києво-Печерська лавра, Софійський собор, підземні печери на Печерську і Звіринці, Золоті Ворота, стіна, збудована за часів князя Володимира в районі Десятинної церкви. Особливо постраждали старовинні будівлі на Печерську, зокрема у Військової Микільській собор, збудований коштом гетьмана І. Мазепи, влучило 35 снарядів. Значних руйнувань зазнала соборна дзвіниця. Комісія пам'яткоохоронців підготувала акт про пошкодження Києво-Печерської лаври, в якому окрім переліку пошкоджених об'єктів були висловлені пропозиції щодо збереження поруйнованої Великої Лаврської церкви — як пам'ятки про події тієї доби¹⁶⁹.

Серед важливих напрямів у роботі пам'яткоохоронних органів було збереження пам'яток монументальної скульптури. В кінці березня 1918 р. Міністерство внутрішніх справ УНР прийняло рішення про зняття пам'ятників, що залишилися від царату, та знищення зображень російського державного герба на установах і печатках¹⁷⁰. Більшість представників Центрального комітету охорони пам'яток старовини й мистецтва на засіданні ради висловили думку про перенесення пам'ятників, передачі до музеїв всіх атрибутів минулої влади, але ні в якому разі не руйнування. Особливу точку зору висловив голова секції охорони пам'яток старовини К. Широцький, який був проти знесення пам'ятників¹⁷¹. Серед пам'яток, які передбачалось знести, був і пам'ятник «І. Іскрі і В. Кочубею». Турботу про долю пам'ятників висловлювали в листах до відділу охорони пам'яток громадські організації. В листі Товариства студіювання мистецтв зазначалось, що «при розширеному трактуванні ...цієї постанови може загинути від рук надмірно ревних (її) виконавців безліч пам'яток великої художньо-історичної цінності»¹⁷².

Поділяючи занепокоєння громадськості з приводу намірів МВС, відділ охорони пам'яток у листі до Міністерства висловив свою точку зору лише стосовно долі пам'ятника І. Іскрі і В. Кочубею, про який у мистецтвознавців і істориків склалась однозначно негативна думка. У зв'язку з цим у листі пропонувалось

закрити пам'ятник дерев'яним навісом, доручивши відділу пластичних мистецтв Міністерства народної освіти розробити проект заміни фігур пам'ятника¹⁷³. Після затвердження проекту фігури І. Іскри і В. Кочубею пропонувалось зняти і передати до міського музею.

Поряд із діяльністю по охороні і збереженню пам'яток в центрі уваги новостворених державних пам'яткоохоронних органів, а також громадських організацій, стояли питання увічнення подій і героїв визвольної боротьби, загиблих під час Української революції. Після проголошення Української Народної Республіки процес українізації армії активізувався, створювалися різні військові формування, готові виступити на захист Української Народної Республіки. Серед них був і Студентський курінь січових стрільців, сформований для охорони Української Центральної Ради із студентів Українського народного університету, університету св. Володимира та гімназистів Другої Української гімназії ім. Кирило-Мефодіївського братства, гідротехнічної та військової лікарської школи. Під час наступу на Київ радянських військ під проводом полковника М. Муравйова в січні 1918 р. курінь був відправлений на фронт. У районі залізничної ст. Крути (Чернігівська обл.) юнаки Першої Київської військової юнацької школи ім. Б. Хмельницького, а також сформований Студентський курінь січових стрільців зайняли оборону важливого залізничного вузла. На початку наступу шеститисячного більшовицького війська оборону тримали за різними даними від 420 до 700 українських студентів, вояків та юнаків на чолі з сотником А. Гончаренком. Маючи значну перевагу у живій силі, наступаючі радянські війська зім'яли оборону і знищили всіх, хто потрапив у полон. Тіла 27 студентів пізніше були поховані селянами у братській могилі біля ст. Крути. Всього за свідченнями учасників бою було поранено, убито і розстріляно близько 300 українських вояків¹⁷⁴.

9 березня 1918 р. М. Грушевський на засіданні Малої Ради запропонував вшанувати пам'ять загиблих і перенести їх тіла до Києва, на Аскольдову могилу. Зібрання вшанувало пам'ять героїв вставанням й ухвалило рішення «Прийняти похорон на кошт держави»¹⁷⁵. Віднайдені тіла загиблих січовиків Студентського куреня були перевезені до Києва і 19 березня 1918 р. поховані в братській могилі на Аскольдовому кладовищі¹⁷⁶. «В Крутах загинув цвіт української шкільної молоді, — писав автор статті на сторінках газети «Нова Рада» 16 березня 1918 р. — Загинуло кілька сот найкращої інтелігенції — юнаків-ентузіастів української національної ідеї. Така втрата для культурної нації була б важкою; для нашого народу вона безмірна»¹⁷⁷.

Питання про увічнення пам'яті героїв постало відразу після їх похорону. 2 травня 1918 р. з пропозицією щодо увічнення подвигу молоді звернувся до міністра народної освіти Української Держави М. Василенка один з відомих наукових і культурних діячів, професор університету св. Володимира Г. Павлуцький. У зверненні, зокрема, наголошувалося: «Пережита епоха героїчного напруження, коли в хвилини війни зусиллям найкращих синів України було здійснено давню мрію народу — утворення незалежної національної держави. На оборону національно ідеї, культури і права встали усі красніші сили народу і на чолі їх учасяся молодь: школярі та студенти. В боях під Бахмачем полягло багато цих молодих героїв, ціною своєї крові заплативши за волю рідного краю. Треба

щоб пам'ять про них назавжди залишилась на Україні. Для цієї мети як найбільш відповідає постановка їм монумента на одній з площ Києва»¹⁷⁸. Ідея про будівництво монумента була підтримана главою держави, який пообіцяв виділити грошову допомогу. Був створений спеціальний комітет, який оголосив всенародний збір коштів на будівництво пам'ятника борцям за незалежність України¹⁷⁹. На жаль, у той час ці ідеї залишилися нереалізованими.

Вирішуючи низку питань, пов'язаних з охороною історико-культурної спадщини, зокрема пам'яток воєнної історії, пам'яткоохоронці Києва доклали немало зусиль до організації Національного архіву-музею війни і революції. З ініціативою його створення в серпні 1917 р. виступила культурно-освітня комісія Всеукраїнської ради військових депутатів, яка через пресу звернулася до громадськості із закликом надсилати до майбутнього музею експонати, які б характеризували назрівання та розвиток революційних подій в Україні¹⁸⁰. Весною 1918 р. після об'єднання Музеїв війни і революції 1914–1917рр, створеного у 1917р та Військово-історичного музею Київського відділу Російського воєнно-історичного товариства, в Києві був створений Державний військовий музей. У квітні 1918 р. діяльність Музею головним чином полягала у збиранні і охороні пам'яток революції, багато уваги приділялося збереженню пам'яток старовини на місцях, рятуванню архівів, зокрема архіву Першої світової війни, цінних документів і матеріалів Київського відділу Російського воєнно-історичного товариства.

За доби Гетьманату Міністерство народної освіти і мистецтва надало новій музейній установі фінансову допомогу, а для розміщення експозиції виділило лівий флігель Маріїнського палацу. Влітку 1918 р. музей спіткала трагічна доля, коли внаслідок непорозуміння між чиновниками різних рангів над музейними збірками був вчинений акт вандалізму. Після відмови директора музею О.Благодіра звільнити приміщення для потреб Військового міністерства, озброєні офіцери увірвалися до приміщення музею і почали викидати цінні експонати на вулицю, де вони потрапили під зливу. Дії військових викликали обурення з боку широкої наукової і культурної громадськості. Різку оцінку отримало повідомлення про обставини знищення Військового музею на засіданні Культурної Комісії при Українській Мирній делегації на переговорах з РСФРР. У прийнятій резолюції, зокрема, зазначалось, що подібні вчинки не лише шкодять національно-культурному будівництву в Україні, а й підривають її авторитет на міжнародній арені¹⁸¹.

Не менш категорично оцінив дії військового відомства М. Біляшівський у листі до полковника Аркаса, який за дорученням генштабу розслідував цей інцидент. Завідувач відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва у листі від 29 червня 1918 р. писав, що «в той час, коли кругом ідуть розмови про охорону і придбання пам'яток, яких у нас збереглося дуже мало, готовий музей, старанно зібраний, вандалські нищиться. Не можна було припуститися, що подібне могло статися серед навіть мало-культурного громадянства»¹⁸². 3 липня 1918 р. ця жаклива акція стала предметом обговорення на засіданні Ради Міністрів Української Держави. І хоча для виконавців, які цілеспрямовано нищили пам'ятки національної історії все закінчилося практично без будь-яких наслідків, ця подія стала приводом для вирішення нагальних проблем у галузі музейного будівництва, пам'яткоохоронної роботи взагалі. Це стосувалось забезпечення музейних установ відповідними

приміщеннями, підготовки кадрів для музейних установ і в цілому проведення пам'яткоохоронних заходів в центрі і на місцях.

За Гетьманату проблеми охорони і збереження історико-культурної спадщини вирішувалися в нерозривному зв'язку з завданнями культурного та державного будівництва. Відділ охорони пам'яток старовини і мистецтва, очолюваний М. Біляшівським, продовжував працювати в іншій державній структурі — Головному управлінні мистецтва і національної культури, створеному 21 червня 1918 р.¹⁸³. Згідно Закону Управління залишалось у відомстві Міністерства народної освіти та мистецтва, але було цілком автономним у своїй діяльності і мало власний бюджет. Відділ зазнав суттєвих структурних змін. Якщо за доби Української Центральної Ради він складався із двох секцій — музейної та охорони пам'яток, то в часи Української Держави, з метою удосконалення структури відділу, в травні 1918 р. М. Біляшівський дістав згоду міністра народної освіти і мистецтва на створення трьох нових секцій, які дозволяли організувати проведення науково-дослідної роботи, експедицій по виявленню пам'яток, їх облік з фотофіксацією всіх пам'яток¹⁸⁴.

В той же час, питання, пов'язані з дослідженням і охороною пам'яток, перебували в полі зору різноманітних громадських об'єднань. Центральні товариства дещо згорнули свою діяльність по дослідженню нерухомих пам'яток, зосередивши свою діяльність на збиранні матеріалів для архівів, речових матеріалів для музеїв. Співпраця відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва з громадськими організаціями, які діяли в Києві, — Київським товариством охорони пам'яток старовини і мистецтва, Товариством студіювання мистецтва, Українським науковим товариством — виявилась у роботі по обстеженню пам'яток, обговоренні проектів ремонту та їх реставрації, клопотанні перед місцевою владою про прийняття заходів щодо охорони історико-культурної спадщини, залученню до пам'яткоохоронної справи ентузіастів і подвижників на місцях. В цей період в результаті співпраці державних інституцій і громадських організацій проводились дослідження і охоронні заходи по збереженню нерухомих пам'яток. Але переважно це були пам'ятки археології і архітектури. Ремонтні і реставраційні роботи виконувались вибірково, вони не носили планового характеру і проводились за рахунок як бюджетних коштів, так і недержавних фінансових надходжень.

Важливим напрямом діяльності державних інституцій — відділів охорони пам'яток старовини і мистецтв і пластичних мистецтв ГУМНК, громадських організацій, було виявлення пам'ятних історичних місць та увічнення важливих подій і видатних діячів української історії та культури. Ініціативи по вшануванню пам'яті українських гетьманів, борців Української революції надходили від місцевих органів влади, товариств, окремих громадян. Актуальними були питання охорони могил борців за ідею незалежної України, гетьманів України П. Дорошенка, І. Мазепи, П. Орлика, останнього кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського, які були видатними державними і військовим діячами.

У червні 1918 р. було прийнято ухвалу всенародного українського віче про створення Комітету національної гідності, основною метою якого було вирішення питання про перенесення останків великих синів українського народу з чужини до Києва і поховання І. Мазепи в Софійському соборі¹⁸⁵. Слушною була пропозиція Г. Мохно про встановлення пам'ятника І. Мазепі. З пропозицією про спорудження

у Сімферополі пам'ятника татарському мурзі Тугай-Бею, який в 1648 р. підтримав Б. Хмельницького, виступила газета «Крим»¹⁸⁶.

До відділу охорони пам'яток старовини і мистецтв ГУМНК надходили цікаві пропозиції щодо охорони і реконструкції старовинних споруд, які були комплексними пам'ятками архітектури і історії, зокрема воєнної. Весною 1918 р. до Києва надійшов лист від Кам'янець-Подільського товариства «Просвіта», Церковно-археологічного і Подільського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтв, в якому йшлося про передачу в загальнонародну власність Кам'янець-Подільської фортеці XIV ст. Громадськість висловлювала стурбованість станом збереження пам'ятки, яка є «національною цінністю, бо з нею пов'язані важливі події і постаті в житті українського народу»¹⁸⁷. «Наш національний обов'язок, — підкреслювалося у зверненні — зберегти замок від дальшої руїни»¹⁸⁸. Підтримавши звернення громадських організацій, відділ охорони пам'яток ГУМНК у травні 1918 р. дістав домовленість з міською думою щодо проведення ремонту і реставрації фортеці, забезпечення її охорони, а також неприпустимість недоцільного використання старовинних мурів і валів для господарських потреб. Міністерство народної освіти і мистецтва виділило на першочергові ремонтні роботи 750 крб., що становило половину необхідної для пам'яткоохоронних заходів суми¹⁸⁹. Це були перші заходи у справі охорони і збереження історико-культурного комплексу «Кам'янець», якому у 1998 р. надано статус Національного і який являється кандидатом до списку пам'яток Всесвітньої спадщини¹⁹⁰.

За часів Української Держави великої уваги приділялося увічненню подій, пов'язаних з Першою світовою війною. 2 липня 1918 р. до глави держави з листом звернулися представники громадської організації «Пам'ять воїнів 1914–1918 рр.» з пропозицією про увічнення пам'яті загиблих у Першу світову війну. Голова товариства Данилова наголошувала на необхідності проведення ретельних пошукових робіт у районі бойових дій на українських теренах і територіях, суміжних з Україною. У листі, направленому до Ради Міністрів Української Держави, зокрема, були передбачені конкретні заходи — «відвідання військових могил і кладовищ, приведення їх в належний стан, складання списків з вцілілими написами на хрестах для одвічного поминання і занесення на особливі дошки (поки ще дерев'яні) біля православних церков, які стануть храмами-пам'ятниками, видання особливих відомостей з фотознімками для історико-побутового відділу товариства і задоволення прохання рідних про встановлення місць поховань загиблих, відновлення благолепія в розташованих поряд церквах, розграбованих нашими ж військами в дні більшовизму»¹⁹¹. У планах товариства була підготовка і видання каталогів з точними даними про місце знаходження поховань, кількість загиблих, опис місця поховання, прізвищ загиблих. До каталогів додавалися картографічні матеріали, фотознімки, що дозволяли встановити місця поховань¹⁹².

З ініціативою створення громадської організації по увічненню подій Першої світової війни виступили викладачі Новоросійського університету, члени Одеського товариства історії та старожитностей. 24 жовтня 1918 р. відбулися установчі збори громадського комітету, який своєю метою ставив виявлення пам'ятних місць і спорудження храму на честь воїнів, загиблих у ході морських баталій на Чорному морі під час Першої світової війни. Подальший перебіг подій не дозволив втілити

в життя плани комітету, до якого навіть почали надходити кошти на будівництво пам'ятника¹⁹³.

У ході виявлення пам'яток воєнної історії пам'яткоохоронці прагнули встановити історичну пам'ять про всіх, хто поліг на українській землі, незалежно від причетності до того чи іншого військового табору. Відомі дані про відкриття у жовтні 1918 р. пам'ятника українським військовополоненим, які померли у Раштадському таборі у Німеччині, про спорудження у Таганрозі пам'ятника на могилі німецьких солдатів, які загинули під час Першої світової війни¹⁹⁴.

Розуміючи важливість історичного моменту, значення подій, пов'язаних з Українською революцією, пам'яткоохоронці прагнули зафіксувати і зберегти їх для історії. Так, у листі відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва ГУМНК до настоятелів Київських монастирів і причтів від 5 серпня 1918 р. наголошувалось на «необхідності збереження всіх ушкоджень недоторканими як на культових, так і цивільних спорудах», що нагадували б події 1917–1918 рр. До списку пам'яток, які мали виключне історичне значення, увійшло 38 київських храмів¹⁹⁵. До справи охорони пам'яток старовини безпосереднє відношення мало Міністерство віросповідань, у структурі якого діяв відповідний відділ. Займаючись, головним чином збереженням архівних і музейних документів пам'яткоохоронці відділу приділяли увагу й іншим пам'яткам. Так, у зверненні до Міністерства військових справ у серпні 1918 р. йшлося про охорону могил українських козаків, які загинули під час Першої світової війни та Української революції. У листі наголошувалося, що у боях за батьківщину загинуло чимало вірних синів українського народу, і їх могили повинні бути предметом як «найпильнішої уваги й пошани всього українського люду»¹⁹⁶.

У вересні 1918 р. відділ пластичних мистецтв ГУМНК виступив з ініціативою спорудження монументу на честь борців за українську державність. У зверненні йшлося про важливість увічнення пам'яті борців за незалежність України, які загинули на вулицях Києва, під Крутами, Бахмачем. Схвально зустрівши цю ідею, П. Скоропадський доручив відділу охорони пам'яток створити спеціальний комітет і пообіцяв виділити на будівництво пам'ятника фінансову допомогу. В результаті оголошеного у серпні 1918 р. всенародного збору коштів на початок вересня була зібрана чимала сума — 849 крб.¹⁹⁷.

У Катеринославі було прийнято рішення про відзначення подій Української революції будівництвом церкви — пам'ятника «Відродження України». Ідея знайшла підтримку серед учасників єпархіального з'їзду у червні 1918 р., які ухвалили рішення про заснування при майбутньому храмі книгозбірні і музею для збереження пам'яток церковної старовини, пам'яток археології, історії і мистецтва. Звернення архієпископа Катеринославського і Маріупольського Агапіта з проханням затвердити кошторис на будівництво православного храму «Відродження України» в сумі 180 тис. крб. було підтримано Міністерством віросповідань¹⁹⁸.

20 червня 1918 р. міністр народної освіти і мистецтва М. Василенко звернувся до Ради Міністрів з доповідною запискою, в якій просив на загальні потреби охорони пам'яток старовини і мистецтва асигнувати 100 тис. карбованців¹⁹⁹. Частина коштів планувалось передати губернським і повітовим музеям, а частину використати на увічнення подій і героїв визвольної боротьби. Поряд із створенням місцевих музейних закладів важливим завданням для діячів пам'яткоохоронної

справи було створення Національного музею, програма якого була розроблена М. Біляшівським. З цікавою ініціативою створення Музею-пантеону «Український некрополь» виступив професор Ю. Кулаковський. Основу музейної експозиції мали скласти матеріали, присвячені видатним українським державним, військовим діячам від стародавніх часів і до 1918 р. На думку вченого, такий пантеон мав гідно увічнити пам'ять про всіх героїв України, борців за її незалежність, незважаючи на їх соціальну і партійну приналежність²⁰⁰.

Велику роль у роботі по охороні пам'яток воєнної історії, як рухомих, так і нерухомих, відігравали музеї, навколо яких об'єднувалися подвижники пам'яткоохоронної справи. На Полтавщині за підтримки Полтавського комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва у 1917 р. виник Хорольський народний музей, який став одним з перших повітових центрів дослідження і охорони пам'яток національної культури. Серед його експонатів виділялася колекція козацької і східної зброї. Справжнім центром культурного життя Київського повіту став музей, відкритий 21 травня 1918 р. у Богуславі. В музеї було три відділи, у тому числі воєнний відділ з багатою колекцією зброї²⁰¹. Осередком популяризації минулого краю та охорони пам'яток став музей Білоцерківського товариства «Просвіта», директором якого був С. Дроздов-Мишківський. Серед історичних документів у музеї зберігався оригінал грамоти, підписаний гетьманом України І. Мазепою²⁰². 21 липня 1918 р. при товаристві «Просвіта» в Черкасах відбулося відкриття першого на Черкащині історико-педагогічного музею, в якому були представлені археологічні колекції, природничі збірки, кустарні вироби, а також колекція старовинної зброї. Організатори музею, крім проведення науково-дослідницької роботи по збору експонатів, планували проведення лекцій і екскурсій по історичним місцям, пов'язаних з Коліївщиною і Національно-визвольною війною середини XVII ст. під проводом Б. Хмельницького²⁰³.

Таким чином, у справі охорони і збереження пам'яток, у тому числі і воєнної історії важливу роль відігравали музейні заклади, оскільки вони об'єднували навколо себе справжніх шанувальників історичного минулого. У центрі уваги громадськості знаходилися пам'ятки, пов'язані з історією Київської Русі, козацтва, подіями Першої світової війни, визвольною боротьбою українського народу, видатними українськими державними, військовими діячами. Виявлення та увічнення пам'ятних історичних місць, започатковані в той період, заклали підґрунтя для збереження автентичних пам'яток історії, в тому числі і воєнної. Але дослідження пам'яток, проведення ремонтно-реставраційних робіт не носило планового характеру, вони проводились вибірково, оскільки за складних військово-політичних умов головним завданням було збереження пам'яток від руйнування і пограбування.

Оцінюючи розвиток і тенденції пам'яткоохоронної справи за доби визвольних змагань в Україні, слід визнати, що вона була невід'ємною частиною загального державотворчого процесу українського народу. У нерозривному зв'язку із завданнями державного і культурного будівництва вирішувалися питання охорони і збереження національного надбання. В цей період проводилася інтенсивна робота, спрямована на розробку теоретичних підвалин пам'яткознавства, законодавчих засад в галузі охорони і збереження пам'яток історії та культури.

2.2.2. Внесок українських громадських інституцій у збереження пам'яток, охорону військових некрополів за кордоном.

Охорону пам'яток історії та культури намагалася забезпечити Директорія. Складні внутрішні та зовнішні обставини, за яких довелося працювати Раді Народних Міністрів УНР доби Директорії, визначили слабкість її як центральних, так і місцевих органів влади. Припинення діяльності відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва, а також те, що урядом УНР не був розглянутий законопроект «Про охорону пам'яток старовини і мистецтва», не могло не позначитися на загальному стані охорони історико-культурної спадщини.

У зв'язку зі зміною воєнно-політичної ситуації наприкінці січня 1919 р., зумовлену наступом більшовицької армії на столицю України експонати Державного військово-історичного музею довелося переховувати у непрофільних музеях і наукових установах. Співробітники Генерального штабу отримали наказ частину важливих документів евакуювати до Вінниці²⁰⁴. Директорія, змушена під тиском обставин постійно змінювати місце свого перебування, не могла забезпечити умов для нормального функціонування органів державного управління у пам'яткоохоронній сфері. У серпні 1919 р. в результаті наступу Армій УНР та ЗУНР на Київ ситуація змінилася на користь Директорії, яка перебувала у той час у Кам'янець-Подільському. З'явилися можливості для відновлення діяльності пам'яткоохоронних органів і налагодження роботи в цій сфері. Головне управління мистецтва та національної культури звернулось до всіх державних і громадських організацій із закликом — вжити всіх можливих заходів для збереження національної історико-культурної спадщини. У законопроекті про державну охорону пам'яток старовини й мистецтва наголошувалося, що Головному управлінню мистецтва й національної культури надається право широкої ініціативи по збереженню і охороні культурно-історичних пам'яток²⁰⁵.

Згадуючи той час, один із діячів пам'яткоохоронного руху М. Обідний писав у листі до Українського громадського комітету в Празі: «Грізна кривава буря, що по світовій війні пройшла по Україні, вириваючи сотні тисяч життя людського, нанесла надзвичайно тяжкі страти на ниві нашої культури та мистецтва. Те, що творилося на протязі багатьох віків, що мало печать недоторканої святості — під ударами меча і огню перетворилося в руїни і попіл. Не лише бібліотеки, музеї, архіви, не лише поодинокі монументальні пам'ятки старовини, а цілі міста з цвітом своїх культурних цінностей загинули безслідно»²⁰⁶. В інструкції з охорони військового і загально історичного майна підкреслювалося, що крім речей, зброї, картин, документів, всього, що могло стати надбанням музеїв і архівів, необхідно зосередити увагу на збереженні монументальних пам'ятників, стародавніх будівель, церков, фортець, валів²⁰⁷.

Музейні співробітники, пам'яткоохоронці робили на місцях все можливе для рятування безцінних скарбів, які гинули в полум'ї війни і революції. Незважаючи на складність воєнного часу співробітники Державного військово-історичного музею під час евакуації з Києва не тільки охороняли вивезені експонати, а й виїздили у відрядження для збору матеріалів і цінних документів. Значних зусиль для збереження цінних документів, які стосувалися історичного розвитку краю,

визвольних змагань на Поділлі, архівів Української Галицької армії доклали члени Подільського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва²⁰⁸. Пам'ятки необхідно було рятувати в ситуаціях, які неможливо було навіть передбачити. Так, на паперовій фабриці у Кам'янець-Подільському цінні архівні матеріали і музейні збірки рятували від знищення, куди їх відвозили як сировину²⁰⁹.

У складній ситуації, коли збройні сили УНР катастрофічно скорочувалися, практично була повна блокада УНР, скрізь панували господарча руїна і хаос. «Зі сходу тиснули більшовики, з півдня — денікінці, з заходу — поляки, а рештки української армії збилися в мішок, або так званий чотирьохкутник смерті», — так характеризував ситуацію, що склалася в Україні, М. Шаповал²¹⁰. 4 грудня 1919 р. Голова Директорії і Головний Отаман Армії УНР С. Петлюра прийняв рішення про припинення регулярних воєнних дій і про перехід до партизанської боротьби. 5 грудня Голова Директорії залишив Україну і приєднався до української місії у Варшаві. Рештки уцілілих українських частин перейшли лінію фронту, де у Польщі їх чекали роззброєння та інтернування до таборів військовополонених²¹¹. З перших днів перебування у Польщі політичне, державне і військове керівництво УНР докладало зусиль для збереження боєздатності обеззброєної, але нескореної армії. Усвідомлюючи важливість збереження армії, С. Петлюра у листі до голови Ради народних міністрів УНР В. Прокоповича писав про необхідність підтримки єдності армії, яка при поверненні на батьківщину буде основою для майбутньої армії²¹².

В результаті Першої світової війни і поразки визвольних змагань українського народу його землі опинилися у складі інших держав. Значна частина активних борців за національне і соціальне визволення українського народу, тією чи іншою мірою причетних до подій 1917–1921 рр., змушена була залишити батьківщину. Вони опинилися за межами України через свої переконання, для багатьох з них боротьба за незалежність України стала сенсом життя. Досить значну частину еміграції становили військові, політичні діячі, представники національно свідомої інтелігенції. Основними осередками української еміграції в 20–30-ті роки минулого століття стали Белград, Берлін, Варшава, Відень, Париж, Прага, Софія та деякі інші міста Європи. До емігрантів приєдналися десятки тисяч колишніх військовополонених українців. У перші повоєнні роки кількість емігрантів з українських земель досягла 80–100 тис. чоловік²¹³. Частини Армії УНР були розміщені в спеціальних таборах на території Польщі, де на початок 1921 р. перебувало 17,5 тис. вояків²¹⁴.

Умови перебування інтернованих частин українського війська в перший період були надзвичайно важкими як у моральному, так і матеріальному відношенні. Паралельно із поліпшенням побутових умов у таборах розгорталася широкомасштабна діяльність по підготовці кадрів, організації органів і установ, які займалися культурно-освітньою та виховною роботою. Значну роль у вихованні патріотизму, підтримці бойового духу у воїнів відіграла діяльність громадських організацій, які своє завдання вбачали у зборі матеріалів і документів про героїв визвольної боротьби, героїчне минуле українського народу, українську армію, її кращих представників. У контексті цих завдань командування Армії УНР, Головний отаман С. Петлюра і Державний центр УНР, незважаючи на скрутне фінансове становище, допомагали існуючим інституціям у вирішенні проблем охорони

культурного надбання, музейних і архівних матеріалів. Згадуючи про зустріч з С. Петлюрою 22 липня 1922 р., секретар Музею-архіву визволення України М. Обідний писав, що на початку розмови, яка тривала більше години С. Петлюра заявив: «Справі зібрання і охорони пам'яток я придаю велике значення. Постараюся хоч невеличкими коштами Вам допомогти чи урядово, чи поза урядово». Відповідаючи на запитання про справу охорони могил полеглих лицарів, С. Петлюра дав зрозуміти, що цю справу він також вважає дуже важливою, але «зараз цю справу можна переводити лише в теорії, а фактично щось зробити лише на Україні, однак розробити план потрібно». Під час розмови Головний отаман висловив цікаву думку про увічнення полеглих героїв шляхом насипу високих могил «на зразок старих козацьких, вивешенням в церквах дощок з іменами забитих, а по можливості — і з фотографіями»²¹⁵.

Важливу роль у пам'яткоохоронній роботі, зборі документальних матеріалів про воєнну історію України, впорядкуванні братських та поодиноких могил українських воїнів, які внаслідок об'єктивних причин опинилися далеко за межами батьківщини, у вихованні воїнів на славних бойових традиціях українського війська відіграло Українське воєнно-історичне товариство, створене у серпні 1920 р.²¹⁶ Значну роль у його становленні мали військово-історичні відділи при штабах дивізій і Дієвої армії, на які покладался обов'язок фіксації важливих військових подій, фотографування, збирання документів, які мали історичне значення, а також «опікування над охороною пам'яток історії і старовини та взагалі культурних цінностей: старовинних фортець, музеїв, архівів, книжниць ін., незважаючи на те, чи вони державні, чи приватні»²¹⁷. Зібрані документи і матеріали надсилалися до військово-історичної управи Головного управління Генерального штабу, першим начальником якої був призначений полковник Генерального штабу Б. Сулковський. В її роботі були задіяні військові історики, ентузіасти, шанувальники історичного минулого і пам'яток старовини. Військово-історичний відділ очолив відомий пам'яткоохоронець М. Обідний²¹⁸. Створення на початку 1921 р. Вищої Військової Ради — у складі авторитетних і високоосвічених генералів С. Дельвіга, В. Сальського, В. Сінклера, О. Удовиченка, О. Галкіна, С. Дядюші на чолі з військовим міністром М. Юнаковим сприяло становленню і активізації діяльності Українського воєнно-історичного товариства²¹⁹.

Перебування у вищих структурах українського війська освічених військових дозволила керівництву Армії УНР організувати на належному рівні роботу по збору матеріалів і документів з історії національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. 5 серпня 1920 р. було затверджено статут Українського військово-історичного товариства (від 1925 р. — Українське воєнно-історичне товариство) — організаційного центру українських військових істориків. До складу керівництва увійшли члени воєнно-історичної комісії, а також генерали А. Вовк, В. Змієнко, М. Юнаков, полковник М. Садовський, підполковник В. Євтимович. На жаль, з початком Другої світової війни Українське воєнно-історичне товариство припинило своє існування.

Серед основних завдань товариства було дослідження рідної історії, збір найрізноманітніших військово-історичних матеріалів, що торкалися як минулих часів, так і сучасної боротьби за визволення України, заснування музеїв, архівів та

книгозбірень²²⁰. Ефективними формами роботи новоствореної інституції було проведення наукових експедицій по Україні і за кордоном з метою розшуку, реєстрації та опису українських старовинних реліквій та взагалі пам'яток старовини²²¹. Але в умовах несприятливого розвитку воєнно-політичної ситуації провести дослідження і створити реєстр всіх досліджених пам'яток виявилось неможливим. Створене товариство зосередило свою діяльність на науковій роботі по виданню історико-мемуарної та воєнно-наукової літератури. Так, у **Каліші** було засновано видавництво «Чорномор», в якому виходили фундаментальні дослідження і твори українських воєначальників. З 1923 р. почав виходити воєнно-науковий журнал «Табір». У першому номері журналу з'явилася стаття С.Петлюри (псевдонім — О. Ряст) — «Чергові проблеми військового будівництва в українській літературі». В ній були розглянуті і пам'яткоохоронні питання, які стосувалися упорядкування військових могил, могил лицарів, що загинули у боротьбі з ворогом; постійне опікування ними і влаштування урочистих шанувань пам'яті лицарів²²².

З метою збереження і охорони зібраних матеріалів при Воєнно-історичній управі Генерального штабу влітку 1921 р. був створений Військово-історичний архів з музейним відділом, який отримав офіційну назву — Головний військово-історичний музей-архів (ГВІМА) Армії УНР при Військово-історичній управі²²³. Він щільно співпрацював з Українським воєнно-історичним товариством. Підсумовуючи діяльність двох інституцій зазначалось, що були зібрані відомості (частково) про полеглих лицарів за визволення України; складена інструкція по впорядкуванню військових цвинтарів та поодиноких могил; підготовлені матеріали для проведення конкурсу на виготовлення проектів по впорядкуванню військових цвинтарів в українських народних традиціях. Крім того, був підготовлений питальник «Листок полеглого» і розісланий у військові установи, громадські організації та в родини загиблих²²⁴.

У 1925 р. був розроблений новий Статут товариства, яким передбачалося розгорнути діяльність у двох основних напрямках. По-перше, необхідно було зосередити увагу на «зборі, вивченні, опрацюванні та виданні друком матеріалів, дотичних до історії Українського війська з часів визвольних змагань останньої доби та з часів минулих». По-друге, акцентувалася увага на тому, що Українське воєнно-історичне товариство значну увагу мало приділяти упорядкуванню та охороні могил загиблих воїнів за волю та державність України. Протягом кількох років, коли діяльність товариства була офіційно дозволена польським урядом, були зібрані важливі документи з історії визвольної боротьби українського народу в 1917–1921 рр., видані 8 збірників «За державність», який вважається найбільш фаховим воєнно-історичним виданням української військової еміграції²²⁵.

Паралельно з виданням воєнно-історичної літератури товариство розгорнуло діяльність по упорядкуванню й охороні стрілецьких могил, цвинтарів у місцях розміщення інтернованих частин Армії УНР. При управі товариства було створено спеціальну секцію під керівництвом полковника Генерального штабу М. Стецишина. Силами товариства було упорядковано великий цвинтар інтернованих українських вояків у Шипйорно під Калішем, наведено порядок на військовому цвинтарі 6-ї Січової дивізії в Олександрові Куявському, який виник на початку Першої світової війни²²⁶. 17 квітня 1923 р. за ініціативи громади старшин 6-ї

Січової дивізії був створений «Комітет по збору пожертв на впорядкування і будову пам'ятника на цвинтарі Щипйорно», діяльність якого підтримував командир групи військ генерал М. Безручко та польське керівництво табору. Перші пожертви надійшли від Головного Отамана та уряду УНР у Варшаві²²⁷. В першій половині 1924 р. табори у Каліші і Щипйорні були ліквідовані, і подальша доля військових некрополів була невирішена. Управа Українського воєнно-історичного товариства та Управа Української Станиці у Каліші звернулися за допомогою до Українського Центрального Комітету у Варшаві, а також до представництв держав, громадяни яких були там поховані. На звернення відгукнулася численна громада українських емігрантів у Польщі, мешканці Волині і Галичини. Одним із перших надіслав кошти на збереження і впорядкування некрополю митрополит А. Шептицький. На зібрані кошти територія цвинтаря була викуплена у власника землі і отримала офіційну назву «Український військовий цвинтар в Щипйорні», на якому поховані 317 вояків Армії УНР²²⁸.

У полі зору Українського воєнно-історичного товариства знаходились і меморіальні цвинтарі у Кракові, Вадовицях, Любліні, Варшаві, Пикуличах під Перемишлем та в інших місцях. Перші заходи щодо впорядкування Пикулицького цвинтаря були проведені у 1921 р. за участі членів комітету «Брат братові», української молоді із середніх шкіл та мешканців села Пикуличі, які безкоштовно возили землю на місце братської могили і насипали великий курган. У 1922 р. цвинтар набув нового вигляду, рештки всіх полеглих із навколишніх сіл були перепоховані в 5 братських могилах, а поблизу кургану був встановлений пам'ятник. У 20-ті роки ХХ ст. Пикулицьким некрополем опікувалося Товариство охорони воєнних могил у Перемишлі²²⁹.

Під час Першої світової війни був організований табір у Стшалкові, на території якого був цвинтар, де серед 10 тис. похованих були і колишні вояки Армії УНР і ЗУНР. Всього на території Польщі було утворено 36 військових некрополів. По закінченню Другої світової війни більшість військових цвинтарів у Польщі були знищені. Їх відновлення відбувається останнім часом за підтримки українського населення і українських громадських організацій. З 1992 р. ведуться перемовини про відновлення некрополю між представниками Комісії Національної пам'яті, Об'єднання українців у Польщі, товариства «Меморіал» зі Львова, підприємства «Некрополіс» у Львові і місцевою владою Каліша. Остаточне рішення було ухвалене наприкінці 1998 р. і поштовхом до цього, на думку історика О. Колянчука, стали контрверсії з відбудови польського військового некрополю у Львові²³⁰.

Уряд С. Петлюри, який фактично потрапив у полон до Польщі, не зміг належним чином забезпечити охорону документальних матеріалів на еміграції. Була прийнята ухвала про перевезення пам'яток в інше місце, проти чого виступили українські галицькі і наддніпрянські вчені, на думку яких пам'ятки зазнавали ще більшого нищення за кордоном. Група українських культурних діячів і науковців, серед яких були В. Дорошенко, І. Крип'якевич, М. Кордуба, І. Кревецький, М. Обідний, І. Шендрик, В. Щурат виступили з ініціативою створення «загальнонаціонального» архівно-музейного осередку в одній з нейтральних європейських країн. З цією метою у Львові у липні 1921 р. на нараді українських вчених було

розроблено Статут Українського національного музею-архіву і прийнято меморандум до уряду УНР²³¹. 1 вересня 1921 р. Рада Народних Міністрів УНР ухвалила Закон про заснування Музею-архіву визволення України, в якому передбачалося зібрати всі пам'ятки українського національно-визвольного руху з метою збереження та наукового дослідження²³². Наприкінці 1922 р. у зв'язку із згортанням діяльності уряду УНР в екзилі у Польщі було прийнято рішення про перевезення архівних матеріалів ГВІМА до Чехословаччини. Спочатку була досягнута домовленість про передачу архівних документів і музейних матеріалів Музею-архіву визвольних змагань, який повинен був займатися створенням безпосередньо Українського національного Музею-архіву за кордоном під патронатом Українського громадського комітету в Празі.

Близько 25 тис. українських емігрантів, у тому числі 10 тис. військовослужбовців, у 1921–1922 рр. знаходилися на території ЧСР²³³. Після певного періоду адаптації до закордонної обстановки найбільш свідомою частиною української еміграції, яка і на чужині залишалася відданою національним ідеям, ідеї державної самостійності України, використовувала свій інтелектуальний потенціал для розбудови українського національно-культурного життя за кордоном. Наплив біженців із колишньої Російської імперії саме до Чехословаччини мав свої передумови. Російські і українські емігранти при виборі цієї країни місцем свого перебування керувалися прихильним ставленням до них президента ЧСР Т. Масарика та уряду країни. Чехословацька республіка на той час була однією з найдемократичніших держав Європи, а її керівництво дбало про імідж молоді суверенної Чехословаччини. Президент і уряд Чехословаччини були зацікавлені у підтримці ідеї створення федеративних держав у Європі і виношували ідею відновлення сильної російської держави, в якій Україні відводилось місце на правах автономії або у складі російсько-української федерації²³⁴. Президент ЧСР Т. Масарик, прем'єр-міністр К. Крамарж і їх оточення не підтримувало домагань українського народу до незалежності. В той же час чехословацький уряд дозволив діяльність у Чехословаччині дипломатичним місцям УНР і ЗУНР, хоча офіційно їх не визнавав. Російським і українським біженцям та колишнім військовим надавався не лише притулок, а й значна матеріальна підтримка, яка вилілась у так звану «Російську допомогову акцію». Відповідальність за її реалізацію покладалася на Міністерство закордонних справ ЧСР на чолі з Е. Бенешом. У ході проведення акції особлива увага надавалася підтримці української еміграції та її національно-культурних потреб, створенню і діяльності в ЧСР українських спілок, громадських організацій, наукових, культурних, пам'яткоохоронних інституцій, різноманітних установ²³⁵.

Велику роботу по охороні українських пам'яток проводила науково-дослідна інституція — Український історичний кабінет у Празі при Міністерстві закордонних справ, Товариство охорони українських історичних пам'яток за кордоном, засноване у Празі 19 березня 1931 р.²³⁶. У статуті товариства зазначалось, що його діяльність поширювалася за межі України і його метою були збір і реєстрація всіх українських пам'яток, а також їх охорона та збереження²³⁷.

У 1923 р. Музей-архів визволення України переїхав до Праги, де об'єднався із Головним військово-історичним музеєм-архівом, який також прибув до Праги.

14 грудня 1923 р. був затверджений Статут Українського національного музею-архіву при УГК (з 1925 р. він діяв при Українському інституті громадознавства). Поряд із проведенням великої роботи по збиранню писемних документів, речових матеріалів, пов'язаних з українським національно-визвольним рухом, музей і його керуючий орган — Товариство «Музей визвольної боротьби України» зосередили свою діяльність на охороні і збереженні нерухомих пам'яток, головним чином військових цвинтарів і поодиноких могил, що знаходились за кордоном²³⁸.

В квітні 1926 р. у бюлетені Українського національного музею-архіву при Українському інституті громадознавства в Празі була вміщена стаття, в якій була викладена програма охорони і збереження поховань українських воїнів. В ній наголошувалося на необхідності збору найповніших відомостей про національних героїв, які загинули у боротьбі за незалежність України, упорядкування їх могил, вшанування пам'яті про полеглих героїв шляхом влаштування свят, встановлення меморіальних дощок з іменами в народних будинках і церквах²³⁹. На кінець 1926 р. було зареєстровано до двох тисяч імен полеглих в боях за Україну, на які були заповнені «Листки полеглих». У зверненні до військових частин та громадських організацій пропонувалось надсилати до Музею-архіву дані про військові цвинтарі і поодинокі могили, фотографії пам'ятників. Рада Музею підготувала і видала рекомендації про охорону військових некрополів і поодиноких могил, які були надруковані у «Віснику Українського Національного музею-архіву при Українському інституті громадознавства у Празі»²⁴⁰. Плідну роботу по охороні і впорядкуванню воєнних могил проводили Львівське «Товариство охорони воєнних могил», Крайовий комітет охорони могил, в якому працював історик, археограф, громадський і освітній діяч, дійсний член НТШ І. Крип'якевич. Головне завдання Комітету полягало у перенесенні розкиданих стрілецьких могил на більші цвинтарі та їх упорядкуванні. Комітет постійно листувався з місцевими жителями, організовував експедиції, проводив Дні шанування борців за Україну, здійснював розшук і перепоховання, з'ясував імена полеглих. Коштом Товариства були впорядковані стрілецькі могили на г. Маківка, на Личаківському та Янівському цвинтарях²⁴¹.

Разом з Українським товариством охорони військових могил, що існувало при НТШ, Український національний музей-архів у Празі створив спеціальну комісію по охороні воєнних могил, яка ставила за мету провести облік і реєстрацію всіх воєнних поховань в Україні і за кордоном, а також спорудити надгробки в українському національному стилі. Комісія розробила план збору коштів на впорядкування і спорудження пам'ятника на Ольшанському цвинтарі в Празі²⁴². З Музеєм-архівом активно співпрацювали представники емігрантських кіл з різних країн. Вони надсилали документи і матеріали, яких в 1939 р. в фондах і експозиції нараховувалося близько 1 млн., більшість із них — унікальне джерело для вивчення історії України.

Таким чином, у зазначений період на пам'яткоохоронній ниві спільно із державними інституціями, які були започатковані в період Української революції, співпрацювали громадські пам'яткоохоронні і краєзнавчі організації. В складній військово-політичній ситуації вони зосередили свою увагу, головним чином, на охороні і збереженні документальних матеріалів, яким загрожувала небезпека.

За ініціативи культурних і наукових діячів були спроби провести облік і реєстрацію нерухомих пам'яток історії, ремонтно-реставраційні роботи, у тому числі і пам'яток воєнної історії. На жаль, у досліджуваний період реєстрація і облік носили епізодичний і вибірковий характер, і в основному, проводилися у Києві, що було пов'язано з нестабільною ситуацією в регіонах і нестачею кадрів на місцях.

В центрі уваги громадськості знаходились пам'ятки воєнної історії — оборонні укріплення, військово-інженерні споруди, пам'ятні місця бойових дій, військові цвинтарі, братські та поодинокі могили видатних військових діячів. У полі зору громадських об'єднань були пам'ятки і пам'ятні місця, пов'язані з історією визвольних змагань, видатними українськими діячами, подіями Першої світової війни. Виявлення та увічнення пам'ятних історичних місць, започатковані в той період, заклали підґрунтя для збереження автентичних пам'яток історії. Важливу роль у пам'яткоохоронній роботі, впорядкуванні братських та поодиноких могил українських воїнів, які внаслідок об'єктивних причин опинилися далеко за межами батьківщини, у вихованні воїнів на славних бойових традиціях українського війська, героїчного минулого українського народу відігравали громадські організації, що діяли за кордоном — Українське воєнно-історичне товариство, відповідні інституції воєнно-історичного профілю — архіви і музеї — Головний військово-історичний музей-архів, Музей-архів визвольних змагань, Український національний музей-архів у Празі. Основними типами пам'яток воєнної історії, якими опікувалися українські громадські товариства і музеї за кордоном, були військові цвинтарі і поодинокі могили українських воїнів. Діяльність пам'яткоохоронних інституцій за кордоном має велике значення для проведення краєзнавчих досліджень, підготовці і виданні 28 тому «Зводу пам'яток історії та культури України», до якого передбачено включення всіх пам'яток української діаспори, реєстру всіх воєнних поховань.

Діяльність центральних і регіональних товариств на теренах України і за кордоном відіграла важливу роль у дослідженні національної історико-культурної спадщини. Важливим здобутком товариств було вивчення і збереження пам'яток матеріальної і духовної культури, проведення пам'яткоохоронних заходів, публікація матеріалів, створення музеїв, архівів, бібліотек, які стали справжніми духовними скарбниціми нашого народу.

2.2.3. Увічнення воєнних подій у міжвоєнний період.

Пам'яткоохоронна робота активно продовжувалася і в перші роки існування радянської влади в Україні. На початку 1919 р. при Народному комісаріаті освіти УСРР на правах окремого відділу був створений Всеукраїнський комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва. Згодом почали діяти його місцеві органи — губернські та повітові комітети. В різний час у його роботі брали участь Д. Багалій, М. Біляшівський, С. Гіляров, Ф. Ернст, Г. Лукомський, М. Макаренко, В. Модзалевський, Н. Полонська-Василенко, Ф. Шміт та інші діячі науки і культури. Певний час функції головної державної установи в справах охорони пам'яток історії та культури виконував Всеукраїнський археологічний комітет, який розпочав діяль-

ність як Археологічна комісія, створена в 1921 р на загальних зборах Української Академії наук²⁴³. Значний внесок у дослідження пам'яток історії та культури зробили інші підрозділи ВУАН, зокрема Комісія краєзнавства, згодом перетворена в Український комітет краєзнавства.

Чільне місце в їх діяльності займали питання реєстрації і обліку, наукове дослідження, ремонт й реставрація, популяризація пам'яток старовини. Кількість зареєстрованих об'єктів історико-культурної спадщини на кінець 20-х — початок 30-років зростає від 1300 до 3000 одиниць, утім числі 562 були визначені як пам'ятки республіканського значення²⁴⁴. Збереглася незначна кількість споруджених в той період обелісків і пам'ятних знаків на честь загиблих воїнів. У майбутньому, вони зазнали реконструкцій або повної заміни. Ті, що залишилися, свідчать про вшанування пам'яті загиблих, а також дають уявлення, як зберігалася пам'ять про історичні події і їх учасників, про можливість тогочасного суспільства вшанувати пам'ять героїв.

Напередодні 5-ї і 10-ї річниці проголошення радянської влади в Україні активізувалася робота по увічненню пам'яті загиблих, створенню обелісків, спорудженню меморіальних дощок. Конкретні заходи по увічненню революційних подій передбачалися постановою ВУЦВК від 2 червня 1922 р. Для реалізації проектів ВУЦВК рекомендував оголосити всеукраїнський конкурс, залучивши до колективної творчості всі місцеві студії, а також утворити спеціальний фонд. Важливу роль у цій справі відігравали місцеві жовтневі комісії, які по суті, очолили практичну роботу на місцях²⁴⁵. Одним з перших революційних монументів у Києві став пам'ятник на честь робітників заводу «Арсенал», відкритий в 1923 р. Замість пам'ятника І. Іскрі і В. Кочубею на постаменті було встановлено гармату — пам'ятник арсенальцям, учасникам революційних подій. На прикладі цих двох пам'ятників видно, як залежно від влади і політичної кон'юнктури змінювалося трактування історичних подій та героїв і їх вшанування. В ході підготовки до святкування 5-ї річниці жовтневої революції на Чернігівщині активізувалася робота по виявленню, обліку і дослідженню «червоних могил», площ і вулиць, будинків і споруд, пов'язаних з революційними подіями²⁴⁶.

Під час підготовки та святкування 10-ї річниці революції були вперше визначені у масштабах країни проблеми виявлення історичних місць, пов'язаних з революційними подіями та громадянською війною, їх збереження та охорона. З цінною ініціативою виступив Український комітет охорони пам'яток культури, утворений у 1926 р. Він привернув увагу сільських, селищних і міських рад до проблем виявлення пам'яток громадянської війни. Пропонувалася низка заходів як по охороні історико-революційних пам'яток, так і увічненню пам'ятних місць, імен героїв, створенню музейних експозицій, виставок, організації туристично-екскурсійної роботи. Для цього передбачалося встановлення меморіальних дощок на будівлях штабів Червоної армії, спорудження пам'ятників, обелісків, пам'ятних знаків на братських могилах, місцях вирішальних битв, переправ десантів і військових частин²⁴⁷. В 1929–30 рр. було проведено обстеження та облік історико-революційних пам'яток Києва, 43 пам'ятки взяла на облік Харківська крайова інспектура, 46 — Дніпропетровська²⁴⁸. В 1929 р. комісії по святкуванню дня Червоної армії і 12-ї річниці революції Чернігівським окрісполкомом було віддано

розпорядження про увічнення пам'яті героїв громадянської війни, виявлення і впорядкування їх могил, спорудження пам'ятників та встановлення меморіальних дощок. На братських могилах воїнів в селищі Макошине, м. Прилуки (1927 р.), в центрі Чернігова були споруджені обеліски²⁴⁹. У м. Коростень Житомирської області на братській могилі червоноармійців і партизанів, які загинули в 1919 р. в боях з військами Директорії УНР, в 1925 р. встановлена меморіальна плита з присвятним написом²⁵⁰. На міському кладовищі знаходяться дві братські могили червоноармійців Богунського і Таращанського полків 44-ї стрілецької дивізії, партизанів та бійців бронепоезда «Комуніст Коростенського району», які загинули в 1919–20 рр. На одній з могил в 1928 р. була встановлена гранітна стела, на іншій — цегляний обеліск, які були замінені плитами із чорного лабрадориту під час реконструкції в 1976 і 1988 рр.²⁵¹.

Наприкінці 20-х- на початку 30-х років минулого століття розпочалася планомірна робота по дослідженню пам'яток громадянської війни, зокрема пов'язаних з боями на Перекопі. За ініціативою УКОПК Одеська інспектура організувала і провела низку спеціальних експедицій по виявленню історико-революційних пам'яток Перекопу, в яких взяли участь науковці, ветерани, місцеві краєзнавці. В результаті роботи експедицій було виявлено до 50 пам'яток і пам'ятних місць боїв червоноармійців і партизанів, виготовлено карту, складені плани, зафіксовано 200 фотознімків історичних об'єктів. Розглянувши матеріали роботи експедицій, Президія ВУЦВК 20 грудня 1932 р. визнала за доцільне створення Всесоюзного державного історико-революційного заповідника²⁵².

Для проведення цієї роботи за пропозицією наркома з військових і морських справ К.Є. Ворошилова у квітні 1933 р. була створена Всесоюзна комісія по охороні пам'яток жовтневої революції і громадянської війни, і відповідно в республіках «Комісії по охороні історичних пам'яток громадянської війни і Червоної армії при ЦВК союзних республік, крайових і обласних виконкомах». Однак, Всеукраїнська комісія, створення якої припадає на початок 1934 р., так і не змогла стати дієвим органом, який би координував роботу в республіці по дослідженню пам'яток громадянської війни. Після її ліквідації функції Комісії з липня 1935 р. частково були передані Наркомату освіти Української СРР²⁵³. Справа по створенню заповідника виявилася настільки складною і новою для працівників Наркомату освіти України, що питання про організацію унікального комплексу і музею, присвяченого подіям громадянської війни, залишилося нереалізованим. Давалися взнаки і відсутність спеціалістів, і брак необхідних коштів, а головне — відсутність політичної волі вищого республіканського і союзного керівництва.

Таким чином, на початку ХХ ст. пам'ятки старовини стали об'єктом дослідження центральних та регіональних наукових товариств. Центральні наукові товариства займалися дослідженням пам'яток старовини, як документальних, так і нерухомих об'єктів історико-культурної спадщини всіх типів. Але пріоритет надавався дослідженню рухомої історико-культурної спадщини. Проведення планових, систематичних досліджень всіх пам'яток історії та культури було ускладнено, оскільки товариства були переважно громадськими і існували за рахунок внесків і благодійних коштів. Завдання регіональних товариств співпадали із завданнями центральних, за єдиною різницею, що вони досліджували пам'ятки у

межах одного регіону. У великих містах України діяли громадські комітети, до яких залучався науковий і культурний загал міста, краєзнавці-аматори. Їх основною метою було відзначення важливих історичних подій. Але завдяки їх діяльності вдалося зберегти історичне середовище, створити меморіальні комплекси із збереженням автентичних історичних пам'яток. Більшість центральних і регіональних інституцій не ставили дослідження пам'яток воєнної історії своїм завданням, але проведення наукових експедицій в регіоні, дослідження оборонних споруд, замків і фортець сприяли активізації пошукової роботи і накопиченню матеріалу, в тому числі про воєнну історію.

Новий етап у вивченні і дослідженні історико-культурної спадщини розпочався в умовах Української революції, яка відкрила перед українським народом перспективи вільного духовного розвитку та відродження державності. Оцінюючи розвиток і тенденції пам'ятоохоронної справи за доби визвольних змагань в Україні, слід визнати, що вона була невід'ємною частиною загального державотворчого процесу українського народу. В цей період створюється перший в історії України державний пам'ятоохоронний орган, який проводив інтенсивну роботу, спрямовану на розробку теоретичних проблем, законодавчих засад у галузі охорони і збереження пам'яток історії та культури, проведення обліку, реєстрації, дослідження історико-культурних об'єктів, увічнення пам'яті про національних героїв. Незважаючи на різні політичні та соціальні орієнтири, якими керувалися українські діячі, охорона пам'яток залишалась серед важливих напрямів їх державної політики в царині культурного будівництва.

Характерною особливістю пам'ятоохоронного процесу 1917–1919 рр. був стрімкий розвиток громадської ініціативи. В центрі уваги громадськості знаходились пам'ятки воєнної історії — оборонні укріплення, військово-інженерні споруди, військові цвинтарі, братські та поодинокі могили видатних військових діячів, пам'ятки і пам'ятні місця, пов'язані з історією визвольних змагань, подіями Першої світової війни. Виявлення та увічнення пам'ятних історичних місць, започатковані в той період, заклали підґрунтя для збереження автентичних пам'яток історії.

Важливу роль у пам'ятоохоронній роботі — упорядкуванні братських та поодиноких могил українських воїнів, які внаслідок об'єктивних причин опинилися за межами батьківщини, збереженні документальних пам'яток — займали громадські організації, що діяли за кордоном. Основними типами пам'яток воєнної історії, якими опікувалися українські громадські товариства і музеї, були військові цвинтарі і поодинокі могили українських воїнів, а також архіви, вивезені із України.

Пам'ятоохоронна робота активно продовжувалася і в перші роки радянської влади в Україні. Починаючи з 30-х років ХХ ст., в умовах посилення тотального ідеологічного контролю над сферою культури діяльність державних інституцій і громадських об'єднань в Україні повністю корегувалася і контролювалася центральними союзними органами. Поширення адміністрування, ідеологізація сфери культури знайшла свій вияв і в пам'ятоохоронній сфері. Зазнали репресій провідні діячі науки і культури України, були знищені сотні пам'яток культового призначення. Перед республіканськими пам'ятоохоронними органами висувалися зав-

дання, пов'язані з укріпленням радянської влади, пропагандою революційних завоювань, перемог Червоної армії, вшануванням її героїв. Оцінка об'єктів історико-культурної спадщини залежала від впливу ідеологічних і політичних догм і пріоритетів. У центрі уваги знаходилися історико-культурні об'єкти, пов'язані із перемогами Червоної армії і Червоної гвардії. У вирі громадянської війни воювали і гинули представники різних військових формувань, жертвами братовбивчої війни ставали мільйони українців. Але питання щодо увічнення пам'яті про національні військові формування, жертв «червоного» і «білого» терору», споруди, пов'язані з проведенням військових з'їздів, розміщенням військових штабів, будинки, де мешкали українські воєнні діячі, не порушувалися. Ідеологічна заангажованість, кон'юнктурній підхід до визначення суспільної цінності історичних подій і постатей, призвели до тенденційного, суб'єктивного відображення історичного процесу у пам'ятках, взятих на облік в цей період.

Розділ 3.

Державна політика та громадські ініціативи по увічненню воєнних подій, охороні і збереженню пам'яток воєнної історії (40–80-і рр. XX ст.)

3.1. Державні заходи по увічненню подій Другої світової війни в Україні.

Напередодні Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–1945 рр. питаннями охорони і збереження пам'яток історії та культури займався Комітет охорони та збереження історично-культурних, архітектурних і археологічних пам'ятників УРСР, створений 31 серпня 1940 р. при РНК УРСР. До його складу входили провідні наукові і культурні діячі М. Бажан, О. Богомолець, М. Бурачек, О. Довженко, А. Кримський, Ф. Кричевський, І. Моргілевський, П. Панч., М. Петровський, П. Тичина, Л. Славін, Ю. Яновський та ін.²⁵⁴ Урядовою постановою передбачалось створення відповідних комітетів охорони пам'яток при всіх виконавчих комітетах обласних рад депутатів трудящих. Але розгорнути свою роботу Комітет не зміг у зв'язку з початком війни, яка поставила нові завдання у справі охорони національної культурної спадщини. Війна внесла свої корективи у всі сфери життя. Звичайно, головною була боротьба українського народу за своє національне виживання в горнилі Другої світової війни. Питання, які стояли на порядку денному напередодні війни, відійшли на другий план. Це певною мірою стосувалося і гуманітарної сфери, зокрема охорони національного культурного надбання.

Перші спроби налагодити справу охорони і збереження пам'яток у роки війни відносяться до 1942 р. Це, в першу чергу, стосувалося обліку і охорони могил захисників Вітчизни, а також спорудження пам'ятних знаків на братських і одиночних могилах радянських воїнів. Постановою ДКО від 1 квітня 1942 р. відповідальність за стан братських могил радянських бійців і командирів Червоної армії покладалась на Військові ради фронтів і окремих армій²⁵⁵. 23 червня 1942 р. на спеціальній нараді, яку проводив голова Президії Верховної Ради СРСР М.І. Калінін за участю представників громадських організацій, державних відомств і установ усім учасникам пропонувалося внести обґрунтовані пропозиції по спорудженню пам'ятників, а також вжити конкретних заходів по їх проектуванню. Більшість заходів, які проводилися в Україні, погоджувалися у Москві і робилися за московським взірцем.

Розглянувши численні пропозиції, створена комісія визначила список подій і постатей, яким передбачалося спорудити пам'ятники в першу чергу. Переважна більшістьobeliskів, монументів, пам'ятних знаків, споруджених в роки війни, встановлювалася за спільним рішенням Військових рад фронтів, армій, органів місцевого самоврядування або ж за ініціативою учасників боїв, їх силами і засобами²⁵⁶. У більшості своїй в роки війни у визволених від ворога містах і селищах вони споруджувалися без залучення фахівців і проведення конкурсів та громадських обговорень їх проектів, без узгодження з відповідними органами на місцях.

З одного боку, це призвело до фіксації пам'ятних місць боїв, відзначення поховань загиблих у роки війни, а, з іншого, до створення великої кількості тимчасових обелісків, виготовлених із нетривких матеріалів і без участі мистецтвознавців.

З метою піднесення авторитету партійної влади в Україні до вищих щаблів державного управління були залучені видатні українці. На посаду заступника голови РНК УРСР з питань культури наприкінці 1942 р. було призначено М. Бажана, а наркома освіти — П. Тичину, які доклали значних зусиль для охорони культурної спадщини. Постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 вересня 1943 р. був створений Комітет у справах архітектури при РНК СРСР, а при Раднаркомів союзних республік — Управління у справах архітектури, а на обласному рівні — відповідні відділи. Комітет у справах мистецтв при РНК України, який займався питаннями монументальної пропаганди в Україні в 1944–1945 рр., очолював письменник, драматург, державний і громадський діяч, академік АН СРСР і АН УРСР О. Корнійчук. До Комітету надходили численні пропозиції щодо спорудження пам'ятників на братських могилах радянських воїнів і партизанів, увічнення пам'ятними знаками місць боїв. Комітет і особисто О. Корнійчук, незважаючи на труднощі воєнного часу докладали зусиль до спорудження пам'ятних знаків на честь воєнних подій, у полі зору тримали створення проектів пам'ятників радянським полководцям, які відзначилися в боях на території України²⁵⁷.

Але головну увагу Управління зосередило на відбудові пам'яток архітектури, створенні та відновленні музеїв. Постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У в березні 1945 р. обов'язки по охороні історико-культурних пам'яток були покладені на створений Комітет у справах культурно-освітніх установ при РНК УРСР. Для нагляду за могилами видатних діячів України, місцями битв, будинками, пов'язаними з історичними подіями і життям видатних людей, був створений відділ історико-культурних пам'яток²⁵⁸, що опікувався упорядкуванням поховань та відзначенням пам'ятних місць, пов'язаних з війною.

Значному розширенню роботи по увічненню пам'яті радянських воїнів, партизанів і підпільників, загиблих у роки війни, сприяла постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 1 квітня 1944 р. «Про благоустрій могил і увічнення пам'яті воїнів, які загинули в боротьбі за визволення і незалежність Радянської Батьківщини». Згідно постанови, голови виконкомів обласних, міських і районних Рад депутатів трудящих, секретарі обкомів, міськкомів і райкомів КП(б)У і ЛКСМУ були зобов'язані до 1 травня 1944 р. взяти на облік і впорядкувати всі воїнські кладовища, братські та індивідуальні могили радянських воїнів, партизанів, що загинули в боях за визволення Батьківщини від німецько-нацистських окупантів, виготовити проекти пам'ятників силами обласних, міських і районних архітекторів, а також встановити їх на великих братських могилах.

На місцеві органи влади покладалася не тільки облік всіх воєнних поховань, але й приведення їх у належний стан. На пам'ятниках передбачалося встановлення дощок з посвятою, прізвищами воїнів та партизанів, що особливо відзначилися у боях із зазначенням військових звань. На братських могилах з малою кількістю похованих та індивідуальних могилах необхідно було встановити надгробні плити, чавунні дошки з написами із зазначенням прізвищ і військових звань похованих. На місцеві органи влади, партійні, комсомольські організації покладалася облік та

занесення всіх братських й індивідуальних могил до Книг пам'яті, які зберігалися у виконкомах міських і районних Рад депутатів трудящих²⁵⁹.

На виконання постанови уряду України від 1 квітня 1944 р. Управління у справах мистецтв при РНК України розробило низку конкретних заходів, спрямованих на надання практичної допомоги місцевим органам самоврядування і громадськості у вирішенні питань, пов'язаних зі спорудженням пам'ятних знаків і увічненням подій засобами монументальної пропаганди. За ініціативою Управління був оголошений конкурс по підготовці типових проектів пам'ятників і надгробків. Для проведення конкурсу виділялись кошти у розмірі 240 тис. крб. До участі у конкурсі були залучені кращі архітектори і скульптори республіки — Ю. Білостоцький, О. Власов, Є. Вучетич, І. Кавалерідзе, О. Ковальов, М. Лисенко та інші митці. Спеціальні замовлення надійшли до Державного інституту проектування міст, Інституту монументального живопису і скульптури, Академії архітектури республіки, Державного інституту проектування цивільного будівництва, інших відповідних установ²⁶⁰. У ході конкурсів і обговорень формувалися певні типи меморіальних споруд: надгробки над братськими та індивідуальними могилами, монументи, громадські будівлі меморіального характеру. Провідною темою стала тема патріотизму, що було виправдано воєнним часом, і мобілізувало суспільство на боротьбу з ворогом, сприяло пробудженню національної свідомості. Війна з її численними виявами героїзму, патріотизму, жертвності стала джерелом для формування патріотичних символів, які знайшла свій вираз в елементах революційної символіки — червона зірка, революційний прапор, полум'я революції, трансформоване у Вічний вогонь — символ безсмертя.

Спорудженням меморіалів, обелісків на братських могилах, монументів визначним військовим діячам влада прагнула не тільки віддати данину захисникам Вітчизни, але й створити в суспільстві особливу психологічну атмосферу. Важлива роль надавалась національним звичаям, традиціям вшанування полеглих, меморіалам, пам'ятникам, яким притаманна функція активного суспільного впливу на населення в якості пропаганди. Республіканська верхівка прагнула популяризувати серед населення радянську версію української національної пам'яті і водночас намагалася обмежити публічний доступ до альтернативних наративів минулого. В кампанії був задіяний весь пропагандистський арсенал — від проведення конференцій із залученням істориків, письменників, художників — до перегляду експозицій і створення нових музеїв, монументів на місцях, пов'язаних з важливими воєнними подіями. Влада прагнула встановити тотальний ідеологічний контроль над всіма історичними місцями. Рішення про встановлення пам'ятників, спорудження музеїв контролювалися як партійними, так і державними органами. У 1944 р. з'являються окремі виставки на актуальну воєнну тематику, ініціюється створення у Києві та обласних центрах виставок трофейної зброї, свого роду музеїв просто неба. Так, розміщена у київському парку ім. О.С. Пушкіна виставка користувалася популярністю серед населення. 19 травня 1944 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову про організацію Республіканської виставки «Партизани України у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників», яка мала бути використана для широкого показу і ознайомлення трудящих з боротьбою українського народу в тилу ворога з метою піднесення патріотичних почуттів українського народу²⁶¹.

Виставка для масового відвідування була відкрита 30 квітня 1946 р., але на початку 1950-х років її закрили. Частина експонатів була збережена в архівах, у тому числі і приватних. Значна частина документів осіла в архіві Інституту історії в Москві. Фотодокументальний фонд, речі, плакати виставки стали однією із складових частин фондового зібрання Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»²⁶².

У ході визволення території республіки в населених пунктах розпочалась робота по впорядкуванню могил загиблих воїнів, до якої підключалися школярі, студенти, трудові колективи, громадські організації, місцеві партійні, комсомольські і радянські органи. Але вирішити питання спорудження обелісків, пам'ятних знаків на могилах можна було лише за умови залучення до цієї справи фахівців, створення майстерень по їх виготовленню і координації цієї роботи на державному рівні. 14 квітня 1944 р. Вінницький виконком обласної ради депутатів трудящих і обком КП(б)У прийняли постанову «Про впорядкування могил і увічнення пам'яті загиблих воїнів»²⁶³. 28 серпня 1944 р. Житомирський облвиконком ухвалив постанову «Про охорону історико-архітектурних пам'ятників області», на виконання якої відділ у справах архітектури виділив 14 тис. крб. В містах і селах області організовувалися заходи по виявленню, обліку, впорядкуванню братських і індивідуальних могил, спорудженню пам'ятників і обелісків. Ці роботи проводилися у тісному контакті з міськими і районними військовими комісаріатами, за допомогою яких встановлювались прізвища, військові звання, номери військових частин, адреси загиблих, створювались Книги пам'яті²⁶⁴.

4 травня 1944 р. була прийнята постанова Миколаївського виконкому обласної ради депутатів трудящих і обкому КП(б)У про вшанування пам'яті визволителів обласного центру зі старшим лейтенантом К. Ольшанським, які відзначились при визволенні м. Миколаєва²⁶⁵. У постанові йшлося про спорудження пам'ятника на честь 67 моряків-десантників. Пропозиція про створення пам'ятника була порушена у листі, з яким звернувся до Миколаївського обкому КП(б)У, командир Одеської військово-морської бази Чорноморського флоту контр-адмірал С. Белоусов. Він писав: «В ніч з 25 на 26 березня 1944 р. в районі елеватора був висаджений десант моряків, які виявили в боях за Миколаїв зразки мужності, відваги і справжній героїзм. З метою увічнення пам'яті героїв, які загинули за Миколаїв, прошу:

1. Перейменувати одну з вулиць в районі елеватора у вулицю ім. 67 героїв-моряків.

2. Спорудити пам'ятник загиблим морякам-героям на братській могилі»²⁶⁶.

Одразу після визволення Миколаєва було створено спеціальну комісію для з'ясування всіх обставин подвигу десантників-моряків 384-го окремого батальйону морської піхоти, яка встановила, що проти 67 воїнів, яких супроводжував провідник із місцевих жителів, ворог задіяв три батальйони, тобто майже цілий піхотний полк. Протягом одного дня — 26 березня 1944 р. — вони відбили вісімнадцять атак противника, утримуючи захоплений плацдарм до підходу радянських військ. Звістка про подвиг моряків-десантників облетіла всю країну. Біля братської могили героїв ще в 1944 р. за проектом скульптора А. Измалкова, який служив у той час на Чорноморському флоті, був споруджений пам'ятник.

20 квітня 1945 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР було присвоєно звання Героя Радянського Союзу 67 воїнам, які відзначилися при штурмі Миколаєва, у тому числі 55 десантникам. У 1965 р. за клопотанням громадських організацій Миколаївської області звання Героя Радянського Союзу було посмертно присвоєно двадцятирічному провіднику морського десанту Андрію Андрієву, який загинув у бою 26 березня 1944 р.²⁶⁷ Будинок, в якому знаходився штаб загону старшого лейтенанта К.Ольшанського, відзначений меморіальною дошкою, а у портовій споруді, де десантники тримали оборону, у 1963 р. створено народний Музей бойової слави моряків. Неподалік вугільного причалу, місця висадки десанту на воді — пам'ятний буй у вигляді схрещених на понтоні чотириметрових якорів, які увінчує п'ятикутна зірка і вінок з дубового листа. Над якорями закріплено корабельний дзвін — ринду, яка своїм мідним голосом нагадує живим про загиблих моряків. У парку Десантників, де знаходиться братська могила загиблих моряків, Героїв Радянського Союзу, у 1974 р. споруджено меморіальний комплекс²⁶⁸.

Зусиллями партійних і радянських органів та за активної участі широкої громадськості за короткий час були впорядковані тисячі поховань радянських воїнів, проводилися заходи по спорудженню пам'ятників. У Чоповицькому районі на Житомирщині до червня 1944 р. було виявлено 155 братських і 262 індивідуальні могили радянських воїнів, які були відзначені пам'ятними знаками²⁶⁹. Трудящі Білокураківського району Ворошиловоградської (нині Луганська) області впорядкували могили радянських воїнів і 125 партизанів, які загинули в роки війни. До другої роковини визволення Харкова молодь міста впорядкувала територію місць поховань радянських воїнів. Мешканці Старосалтівського району Харківської області організували проведення систематичних недільників по догляду за могилами радянських воїнів, партизанів і жертв фашизму, в результаті чого було впорядковано понад 300 поховань²⁷⁰. Воїнами Прикарпатського військового округу було споруджено до кінця 1945 р. 45 пам'ятників героям Великої вітчизняної війни, пам'ятники воїнам-визволителям споруджувалися у містах Чернівці, Ужгороді, Марганці Дніпропетровської області²⁷¹. Багато зусиль по спорудженню пам'ятників на полях битв доклали війська 4-го Українського фронту та Окремої Приморської армії, воїни яких спорудили пам'ятники героям Перекопу на Турецькому валу, кілька пам'ятників у районі Балаклави, на честь воїнів 8-ї Повітряної армії, яка визволяла Крим, а також обеліск Слави воїнам-визволителям Севастополя на Сапун-горі. 8 жовтня 1944 р. в центрі Керчі на горі Мітрідат. відбулося урочисте відкриття пам'ятника воїнам Окремої Приморської армії та морякам Азовської флотилії²⁷², 15 жовтня 1945 р. у Севастополі — пам'ятника Перемоги у вигляді чотирьохгранного обеліску за проектом академіка архітектури М. Гінзбурга і архітектора А. Кисельова²⁷³.

Близько 700 пам'ятників та пам'ятних знаків, присвячених подіям Великої вітчизняної війни Радянського Союзу, споруджено у Севастополі. В грудні 1941 р. під час другого наступу німецьких військ на Севастополь, у районі Бельбекської долини відзначився гарнізон дзотів 1-ї кулеметної роти під командуванням лейтенанта М. Садовникова, подвиг яких був увічнений в роки війни. Лише знищивши всіх захисників, ворог оволодів дзотом²⁷⁴. Зруйнований дзот — свідок мужності його захисників — реконструйовано. У 1945 р. поблизу дзоту споруджено обеліск,

на одній з граней якого викарбовано текст записки матроса-кулеметника Олексія Калюжного, яку було знайдено в зруйнованому здоті. 25 травня 1942 р. у повідомленні ТАРС пролунало останнє звернення Олексія Калюжного до радянських людей, під яким міг поставити свій підпис кожен захисник Севастополя. Це були слова мужніх і безстрашних людей, які ціною власного життя захищали рідну землю²⁷⁵. Як пам'ять про 250-денну оборону Севастополя в 1941–1942 рр. зберігаються доти воєнного часу (вул. генерала Острякова, м. Білокаменськ, с. Фруктове, Балаклавське, Сімферопольське шосе), штольні, де був розташований міський штаб оборони (вул. Велика Морська), приміщення казематів, де знаходилися командні пункти Приморської армії та берегової оборони Чорноморського флоту (вул. Володимирська)²⁷⁶.

У листопаді 1943 р. під час визволення старовинного міста Овруча на Житомирщині відзначився словацький загін під командуванням капітана Яна Налепки. Після тривалого 20-годинного бою партизани штурмом оволоділи містом і залізничним вузлом, де ворог чинив найбільший опір. В бою загинуло 40 партизанів, серед яких був і Ян Налепка, посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу. В день визволення міста був виданий бойовий наказ по з'єднанню № 63, в якому поряд з високою оцінкою бойової операції йшлося про поховання загиблих: «Командирам і комісарам загонів наказую протягом 17 листопада 1943 р. тіла загиблих партизан поховати в братській могилі м. Овруч»²⁷⁷.

Активна робота по увічненню подій Великої вітчизняної війни проводилася і в інших областях України. У Вінницькій області в 1944 р. було встановлено 12 обелісків, у Ворошиловградській — 15, в Дніпропетровській — 13, в Донецькій — 16²⁷⁸. Це, в основному були поодинокі обеліски, споруджені на братських та індивідуальних могилах радянських воїнів, які загинули під час оборони і визволення міст і сіл регіону. Ці пам'ятки являються не тільки німими свідками подій, але і увічненням пам'яті тих, хто поліг у роки воєнного лихоліття. На нашу думку, до автентичних пам'яток, слід відносити і ті обеліски, які споруджувалися одразу після воєнних баталій на місцях битв і встановлювалися поряд з могилами загиблих. Незважаючи на те, що вони не являють собою високохудожні твори, ці пам'ятники втілюють в собі тогочасні ідеали, і в наш час вони виконують виховну і пізнавальну функції.

Наприкінці війни і в перші повоєнні роки в Україні споруджувалося багато типових пам'ятників, обелісків, які в більшості своїй виготовлялися із нетривких матеріалів. Прізвища і меморіальні написи на пам'ятниках і обелісках виконувалися нестійкими фарбами, що призводило до їх швидкого руйнування. В майбутньому це значно ускладнювало роботу по встановленню прізвищ, військових звань і дат смерті загиблих. В доповідній записці Народного Комісаріату Оборони до РНК СРСР від 12 квітня 1945 р. вказувалось на ряд суттєвих недоліків у спорудженні пам'ятників героям війни, їх охороні і використанні в патріотичному вихованні, що необхідно було виправити найближчим часом. Це стосувалося тісної взаємодії військових, громадських організацій, місцевих радянських і партійних органів, створення єдиного координаційного органу. Проектування і спорудження монументів, організація обліку встановлених пам'ятників та увічнених пам'ятних місць потребувало докорінної перебудови. Командування Червоної армії наголо-

шувало на необхідності увічнення пам'ятних місць боїв, збереження польових фортифікаційних споруд, командних та спостережних пунктів. Стояло питання про доцільність утворення Комітету у справах пам'ятників Великої вітчизняної війни. Водночас, визначалися основні напрями увічнення подвигу радянського народу у Великій вітчизняній війні:

- встановлення монументальних пам'ятників, скульптурних і архітектурних споруд у містах та на місцях історичних битв;

- організація державних військово–історичних заповідників на окремих ділянках полів битв;

- спорудження пам'ятників уславленим полководцям та героям війни;

- спорудження обелісків на військових кладовищах і братських могилах, надгробків на могилах офіцерів і бійців, де б вони не знаходились;

- спорудження пам'ятників на честь партизанів та представників народного ополчення;

- відзначення пам'ятниками та меморіальними дошками міст, підприємств, що відіграли значну роль у забезпеченні фронту озброєнням і технікою. Цікавими були пропозиції щодо залучення до спорудження і охорони пам'ятників Великої вітчизняної війни ветеранів, створення добродійних фондів. Незважаючи на те, що Комітет у справах пам'ятників Великої вітчизняної війни не був створений, це була конкретна програма увічнення подвигу радянських людей в роки Великої вітчизняної війни²⁷⁹. Але вирішити всі проблеми в умовах воєнного часу було досить складно.

Війна, з її численними виявами патріотизму, жертвовності і героїзму використовувалася в пропагандистській кампанії, для чого створювалися нові символи. За кілька днів до визволення української столиці в 1943 р. ЦК КП(б)У розробив проект документа «Про відзнаку звільнення столиці Радянської України м. Києва», в якому передбачалося спорудження монумента визволителям, пантеону героям вітчизняної війни, встановлення погрудь генералів, які брали участь у визволенні Києва, пам'ятника партизанам, які форсували Дніпро, створення музею Великої Вітчизняної війни²⁸⁰. Далеко не все із запланованого було реалізовано, але більшість з цих заходів була втілена в життя після закінчення війни.

Практика спорудження військових пантеонів на могилах загиблих героїв не була раніше поширена в СРСР. Одну з перших масштабних спроб увічнити пам'ять загиблих воїнів і героїв РСЧА було зроблено в СРСР вже після радянсько-фінляндської війни²⁸¹. Після повернення до Києва — в якості першого секретаря ЦК Компартії України і голови РНК УРСР — М. Хрущов віддав наказ відшукати місце поховання командування Південно-Західного фронту — генералів М. Кирпоноса, М. Потапова, В. Тупікова та ін. і звернувся до Сталіна з пропозицією дозволити перепоховати їхні останки в Києві²⁸². Спочатку могила знаходилася в Ботанічному саду ім. Фоміна, і лише у 1957 р. її було перенесено до спеціально створеного Парку Слави. М. Хрущову вдалося домогтися дозволу на поховання в Києві командуючого 1-м Українським фронтом, генерала армії М. Ватутіна, який помер у квітні 1944 р. через поранення. З великою увагою громадськість України слідкувала за проектуванням пам'ятника на могилі М. Ватутіна. В оголошеному конкурсі кращим було визнано проект Є. Вучетича, який і став автором пам'ятника

на могилі полководця. Відкриття пам'ятника відбулося 25 січня 1948 р. у Радянському парку (тепер Царський сад)²⁸³. Виникли проблеми з текстом напису на пам'ятнику. Запропонований Києвом напис «Генералу Ватутіну — від українського народу» був оцінений головою Комітету у справах мистецтв при РНК СРСР М. Храпченком як націоналістичний. За радянськими канонами слід було писати «Від народу України». М. Хрущову довелося особисто звернутися за допомогою до Сталіна, після чого був отриманий дозвіл робити все на свій розсуд²⁸⁴.

У 1944–1945 рр. були ухвалені рішення про спорудження пам'ятників та бюстів командирам, бійцям і народним месникам, що відзначилися в боях у роки Великої вітчизняної війни. На території України мали бути встановлені пам'ятники і погруддя, зокрема, командуючому 1-м Українським фронтом, генералу армії М. Ватутіну, командуючому 3-м Білоруським фронтом, генералу армії І. Черняхівському, командирі танкового корпусу П. Волоху, командуючому 4-гвардійською армією генерал-лейтенанту О. Зигіну, генерал-лейтенанту П. Корзуну, командирі 12-ї танкової дивізії Ю. Пушкіну, бронзові бюсти — двічі Героям Радянського Союзу льотчикам М. Бондаренку, Д. Глінці, О. Молодчому, П. Покришеву, С. Супруну, П. Тарану, командирі партизанського з'єднання С. Ковпаку²⁸⁵. Було вирішено спорудити пам'ятники воїнам, які загинули в боях з ворогом, у містах Дрогобичі, Корсунь-Шевченківському, Краснодарі, Львові, с. Ново-Петрівці Київської області та в багатьох інших населених пунктах²⁸⁶.

Спорудження пам'ятників на території республіки проводилося за ухвалою уряду Української РСР і за погодженням із союзними відомствами. До їх проектування залучалися московські і київські митці, оголошувалися конкурси на створення кращих творів. 24 лютого 1944 р. на ім'я голови Комітету у справах мистецтв при РНК СРСР О.Константинова був надісланий лист за підписом заступника голови РНК УРСР М. Бажана, у якому зазначалося, що проект бронзового погруддя двічі Героя Радянського Союзу О. Молодчого для встановлення на його батьківщині — у м. Ворошиловграді (тепер м. Луганськ) — виконаний заслуженим діячем мистецтв Української РСР М. Лисенком і Л. Муравіним. Завершувалося проектування пам'ятника генерал-лейтенанту О. Зигіну для встановлення у м. Полтаві, скульптор І. Макогон працював над проектом пам'ятника П. Волоха для м. Ізюм Харківської області²⁸⁷. Але в процесі роботи над створенням пам'ятників не завжди вчасно вдавалося виконати запланований обсяг робіт, а виконані проекти не завжди задовольняли громадськість, внаслідок чого авторські колективи змінювались.

З 11 пам'ятників полководцям, воєначальникам, Героям Радянського Союзу, полеглим на фронтах війни, щодо спорудження яких в роки війни були прийняті урядові рішення, до кінця війни не було споруджено жодного. Пам'ятник О. Зигіну був відкритий в центрі Полтави у 1957 р., (скульптор Л. Кербель), у смт. Гадяч (Полтавська обл.) урочище відкриття пам'ятника генерал-лейтенанту П. Корзуну відбулося у 1958 р.(скульптор І. Козловський, архітектор А. Заварзін)²⁸⁸. Ці пам'ятники несли на собі певне ідеологічне навантаження, але в той же час їм належить важливе місце в арсеналі монументальних творів, які увічнюють подвиг радянських воїнів і полководців. Вони стали невід'ємною частиною навколишнього середовища, неповторного колориту кожного населеного пункту. Протягом 1944–

1945 рр. були споруджені пам'ятники на братських могилах воїнів-визволителів на висоті Гостра Могила у Ворошиловграді (нині Луганськ), Макіївці, Мукачеві, Нижньодніпровську, Ужгороді, Харкові, Хусті та багатьох інших містах і населених пунктах України²⁸⁹.

У лютому 1944 р. до М. Хрущова, звернувся київський архітектор Г. Домашенко, який передав у дар проект пам'ятника-музея з нагоди визволення Києва від нацистських загарбників. Пам'ятник планувалося збудувати на новій урядовій площі, на березі Дніпра між будинками ЦК КП(б)У і Раднаркому УРСР. Грандіозна семиметрова споруда мала включати фігуру Й. Сталіна у військовій формі на високому білому п'єдесталі і двоповерховий будинок, навколо якого мали розмістити 16 колон з гербами радянських республік. На двох поверхах будинку планувалося відкрити експозицію музею, присвячену визволенню Києва. Галерея Героїв Радянського Союзу, які відзначились при визволенні столиці, матеріали, документи, твори живопису і графіки повинні були представити всі етапи боротьби за Київ, історію Київських дивізій. За задумом автора, комплекс мали доповнювати скульптурні групи, колони, оглядові майданчики з радянською і трофейною технікою²⁹⁰. Проект пам'ятника не був оригінальним і відбивав загальні тенденції монументальної пропаганди того часу. Поява навіть проекту монументів живим людям, в даному випадку Сталіну, свідчила про становлення нового явища в суспільному житті — культу живої людини. Цей проект не був втілений у життя. Разом з тим, його розгляд став підставою для більш широкого обговорення проблем увічнення пам'ятних місць Великої вітчизняної війни в Україні, оскільки проведенню конкурсів, обговоренню проектів пам'ятників і монументів відводилася важлива роль у суспільно-політичному житті. Закладені в монументі ідеї можна прослідкувати у пам'ятнику-музеї «Битва за Київ» у с. Ново-Петрівці (Київська обл.) та в Меморіальному комплексі «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.».

14 листопада 1944 р. на нараді, яку проводив М.С. Хрущов, обговорювались два проекти пам'ятника, автором яких був архітектор О. Власов. Один являв собою монумент, круглий в основі, встановлений на постаменті, в середині якого мав бути музей. За іншим проектом, пам'ятник мав вигляд п'ятигранника, що нагадував форму старовинної військової палатки. Розглянувши проекти пам'ятників, учасники наради, на якій були присутні заступник голови РНК України М. Бажан, перший секретар ЦК ЛКСМУ В. Костенко, секретар Київського міському КП(б)У Б. Горбань, голова Київського міськвиконкому Ф. Мокієнко, архітектори О. Власов, В. Заболотний, О. Рухлядцев, О. Тацій, висловили свої зауваження, а також пропозиції по увічненню всіх важливих подій Великої вітчизняної війни і спорудженню монументів на честь переможної ходи Червоної армії не лише в Києві, а в інших містах: Корсунь-Шевченківському, Житомирі, Кам'янець-Подільському, Кривому Розі, Львові, на р. Міус, Нікополі, в пам'ять битви під Харковом²⁹¹. Підводячи підсумки наради М. Хрущов наголосив, що спорудження пам'ятників на честь визначних подій Великої вітчизняної війни слід проводити поетапно. Скрізь, де відбувалися великі наступальні битви Червоної армії, «необхідно встановити такі пам'ятники-монументи, як у Полтаві в пам'ять Полтавської битви», — підкреслив він у виступі²⁹².

Першим кроком у реалізації цих ідей стала постанова Ради Народних Комісарів УРСР і Центрального Комітету КП(б)У від 20 березня 1945 р. «Про створення музею-заповідника «Поле битви за Київ», в якій зазначалося:

«1. Утворити музей-заповідник «Поле битви за Київ» на місці, де був командний пункт 1-го Українського фронту в с. Ново-Петрівці Київської області.

2. Доручити Управлінню у справах архітектури при РНК УРСР розробити і до 1 травня 1945 р. подати на затвердження РНК УРСР проект і орієнтований кошторис меморіального будинку-музею «Поле битви за Київ», передбачивши в ньому створення художньої діорами «Битва за Київ», план влаштування території заповідника, зберігши на ній всі воєнні спорудження»²⁹³.

Відкриття Музею-заповідника «Битва за Київ в 1943 р.» відбулося в 1958 р. з нагоди 15-річного ювілею визволення столиці України від нацистських загарбників (архітектори А. Мілецький, В. Бакланов, скульптор І. Першудчев). З метою увічнення подій 1943 р., подвигів воїнів 1-го Українського фронту частина території Вишгородського району (6 га) оголошена державним заповідником, в якому зберігаються польові оборонні споруди — бліндажі, командні і спостережні пункти. У 1980 р. в центрі с. Нові Петрівці відкрито діораму «Битва за Київ. Лютезький плацдарм. 1943 р.», яка відтворює ті події²⁹⁴. У 1993 р. була проведена реконструкція комплексу (архітектор М. Фещенко), а в 1995 р. він отримав статус Державного музею-заповідника. Експозиція музею і діорама розмістилися в новозбудованому приміщенні в центрі села поруч з каплицею в пам'ять полеглих у війні. Архітектурно-скульптурна композиція, споруджена на високому кургані, увінчана скульптурою воїна, що символізує переможний наступ Червоної армії. В цоколі гранітного постаменту знаходиться експозиція музею. На мармурових пілонах — найменування військових з'єднань і частин, удостоєних звання Київських, а також нагороджених орденами за визволення столиці України.

Важливе місце у визволенні України від нацистських загарбників займає Корсунь-Шевченківська битва, де в лютому 1944 р. відбулася і переможно закінчилася масштабна операція по оточенню і розгрому великого угруповання німецько-нацистських військ. Радянські воїни були взірцем героїзму на всіх ділянках фронту, але далеко не всі факти мужності і відваги були належним чином відзначені. На це звертав увагу маршал Г. Жуков, коли він писав, що «не названо імена танкістів 1-го Українського фронту. Це потрібно було б виправити, установивши імена тих героїв-танкістів 1-го Українського фронту, які стрімко прорвалися у район Звенигородки»²⁹⁵.

З ініціативою по увічненню пам'ятних місць Корсунь-Шевченківської операції, що увійшла в історію під назвою Малого Сталінграда, виступили місцеві жителі Корсунь-Шевченківського району Київської області (нині Черкаська область) ще в роки війни. Підтримавши їх пропозицію, Київський облвиконком у серпні 1944 р. звернувся до РНК УРСР з проханням вирішити питання про будівництво пам'ятника у Корсунь-Шевченківському і відкриття державного історичного музею²⁹⁶. Питання створення нових музеїв і заповідників знаходились у віданні Народного комісаріату освіти, яке очолював поет, державний і громадський діяч П. Тичина. Він багато робив як для відновлення роботи музеїв, що існували в Україні до війни, так і у вирішенні питань, що торкалися створення нових музей-

них закладів. 23 серпня 1944 р. Павло Григорович висловив ідею створення заповідника Корсунь-Шевченківської битви 1944 р. і охорони пам'ятних місць, пов'язаних з нею. У доповідній записці, надісланій до РНК УРСР він, зокрема, писав: «На полі бою лишилися великі трофеї і речові рештки німецької техніки. Після побоїща в околицях Корсуня і віднині лишилися окопи та бліндажі нашої армії; там є братські могили воїнів Радянської армії. Необхідно зібрати й систематизувати історичні матеріали, відзначити пам'ятниками і обелісками місця боїв»²⁹⁷.

Першим заходом на державному рівні, щодо увічнення цієї та інших історичних подій регіону, була постанова Ради Народних Комісарів УРСР та ЦК КП(б)У від 28 липня 1945 р. про створення Корсунь-Шевченківського історичного музею. В постанові зазначалося: «З метою увічнення подій, які відбувалися на Корсунщині в минулі і особливо під час Великої Вітчизняної війни, для зібрання, систематизації та збереження матеріалів і матеріальних цінностей Рада Народних Комісарів УРСР і ЦК КП(б)України постановляють:

1. Дозволити виконкому Київської обласної Ради депутатів трудящих організувати в 1945 році в м. Корсунь-Шевченківський Київської області державний історичний музей з відділами: а). історичним; б). Великої Вітчизняної війни.

2. Надати цьому музею назву «Корсунь-Шевченківський музей».

3. Музей обласного підпорядкування»²⁹⁸.

У 1945 р. музей розмістили в одному із живописних куточків міста, в старовинному палаці князів Лопухіних-Давидових, пам'ятці архітектури XVIII ст.²⁹⁹ Становленню музею всіяко сприяв тодішній заступник голови РНК УРСР М. Бажан. З 1 червня 1946 р. музей віднесено до музеїв республіканського підпорядкування 2-ї категорії. З 1957 року робота музею повністю зосереджується на военній історії, і він набуває статусу «Державний музей історії Корсунь-Шевченківської битви» (з вересня 1965 р. — «Музей історії Корсунь-Шевченківської битви»). На кінець 1960-х років науковими співробітниками музею зібрано понад 25 тис. експонатів, з яких близько 4 тис. представлені в експозиції. В 1976 р. в фондах музею було вже понад 30 тис. експонатів. Завдяки великій науководослідницькій і багаторічній пошуковій роботі науковці музею встановили імена 1144 воїнів, похованих у братських могилах під час Корсунь-Шевченківської битви. В комплекс музею входять 30 пам'ятників і пам'ятних знаків на честь переможного завершення операції³⁰⁰. Майже у всіх населених пунктах на Черкащині на місці братських могил встановлені скульптурні пам'ятники радянського воїна, виготовлені живописно-скульптурним комбінатом Київського обласного відділення художнього фонду УРСР. Якщо в 1944 р. був встановлений один пам'ятник, то протягом 1950–1960-ті рр. лише в Чигиринському районі було споруджено 20 пам'ятних знаків землякам і впорядковано 25 братських могил³⁰¹.

У перші повоєнні роки скрізь, де гриміли бої, відбувалися перепоховання та увічнення пам'яті полеглих захисників. Відповідно до постанови РНК СРСР від 18 лютого 1946 р. «Про благоустрій могил воїнів Радянської армії і партизан, полеглих в боях у період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр., і нагляд за їх станом» передбачалось не тільки впорядкування всіх поховань періоду Великої вітчизняної війни, але й завершення до 1 серпня 1946 р. розробки 50 типових

проектів пам'ятників для військових кладовищ, братських та індивідуальних могил, проведення заходів по спорудженню пам'ятних знаків, встановленню обелісків. Цією постановою передбачалося перенесення індивідуальних могил, розташованих за межами населених пунктів, на найближчі кладовища й об'єднання їх у братські могили³⁰².

При визволенні Житомирської області від нацистських окупантів загинуло понад 63 тис. радянських солдатів, сержантів, офіцерів і близько 800 партизан і підпільників³⁰³. Велика кількість могил знаходилась на полях, у лісовій місцевості, у віддалених від населених пунктів місцях. В 40–50-ті роки минулого століття на території області було впорядковано понад 50 братських могил партизанів, на яких встановлені обеліски, стели, скульптурні композиції, що стали невід'ємною частиною міст і селищ³⁰⁴. Внаслідок проведених заходів відбулося перепоховання решток загиблих воїнів з віддалених місць у центри сіл Бердичівського, Коростенського, Новоград-Волинського та в інших районах області. У Вінницькій області перенесено 80 могил, розташованих на околицях³⁰⁵. Але в ряді областей не змогли вчасно справитися із поставленим завданням. В республіці на той час налічувалося 7666 могил, які перебували на державному обліку. За станом на 1 жовтня 1947 р. на території республіки не було впорядковано 201 кладовище, 7812 братських і 18045 індивідуальних могил³⁰⁶.

З метою поліпшення роботи по увічненню пам'яті радянських воїнів і її чіткої організації у більшості областей ці питання стали предметом обговорення на бюро обласних, міських, районних комітетів партії, засіданнях виконкомів місцевих рад депутатів трудящих. Уже в ході наступної перевірки було впорядковано понад 120 військових кладовищ, 5600 братських та 7000 індивідуальних могил³⁰⁷. В ході обстеження Запорізької області за даними на 1946 р. було зареєстровано 5534 пам'ятки, у тому числі 5318 військових поховань. На кінець 1947 р. — початок 1948 р. з 3445 пам'яток, взятих на облік державними органами на Вінниччині, 3415 були братськими та одиночними могилами радянських воїнів³⁰⁸. В 40–50-ті рр. в Житомирській області було споруджено понад 770 обелісків і монументів воїнам, які загинули в роки війни³⁰⁹. В ці роки розгорнулась робота по розшуку та обліку пам'яток Великої вітчизняної війни в Полтавській області. Особливою турботою були оточені поховання загиблих радянських воїнів. Над ними брали шефство школи, підприємства, установи, які впорядковували територію, заносили виявлені пам'ятки до Книг пам'яті. В цей період відбувалося перепоховання решток загиблих воїнів у братських могилах в центрах сіл і селищ, на будинках, пов'язаними з подіями війни, встановлювалися меморіальні дошки. В області були споруджені бронзові бюсти двічі Героям Радянського Союзу С. Ковпаку, М. Бондаренку, І. Степаненку. Меморіальні дошки були встановлені на будинках, де знаходився штаб підпільної молодіжної організації «Нескорена Полтавчанка», на школах, де навчалася Герой Радянського Союзу Ляля Убийвовк, Герой Радянського Союзу Г. Кагамлик, партизанка-розвідниця Є. Бородай³¹⁰.

На кінець 40-х — початку 50-х років розпочались пошуки пам'ятних місць оборони Одеси, було розроблено проект створення зеленого поясу Слави. Близько 100 пам'ятників, пам'ятних знаків та меморіальних дощок увічнюють в Одесі події Великої вітчизняної війни, значна частина — оборону міста. Це — місце батареї

берегової оборони № 411, будинки, де формувались загони народного ополчення, полк морської піхоти³¹¹.

Особлива увага зосереджувалася на виявленні пам'яток, обліку, обстеженні, складанні ґрунтовних актів стану кожної пам'ятки, опрацюванні проектів реставрації, консервації від подальшого руйнування. В перші повоєнні роки було прийнято низку документів, спрямованих на поліпшення пам'яткоохоронної роботи. Згідно постанови Ради Міністрів СРСР від 14 жовтня 1948 р. «Про заходи до поліпшення охорони пам'яток культури» та прийнятої на її виконання відповідної постанови Ради Народних Комісарів УРСР від 30 грудня 1948 р. «Положення про охорону пам'яток культури на території УРСР» реальний контроль за охороною пам'яток історії, археології, архітектури, мистецтва покладалася на Управління в справах архітектури при РНК України та комітети у справах культурно-освітніх установ. Одночасно затверджувалося положення про охорону пам'яток культури України та доручалося у найкоротші терміни провести облік і реєстрацію історико-культурних об'єктів, пов'язаних з Великою вітчизняною війною, реставрацію пам'яток архітектури, передбачивши на це відповідні кошти³¹².

Прийняті документи розходилися із реальним станом пам'яткоохоронної справи в республіці. В кінці 40-х — на початку 50-х рр. за дорученням партійно-державного керівництва України здійснювався перегляд державних реєстрів пам'яток архітектури, внаслідок чого з нього були вилучені цінні культові споруди, кращі зразки цивільної архітектури. В той же час прийняття відповідних партійних документів, схвалення нормативних актів у справі збереження історико-культурної спадщини призводило до збільшення кількості пам'яток, пов'язаних з важливими історичними подіями. Влада вимагала повного реєстру українських історичних пам'яток, результатом чого став список, який на 1953 р. охоплював 43206 історичних та 4002 археологічні об'єкти, але він був неповним³¹³. З понад 47 тис. пам'яток, взятих на облік в цей період, 90% було пов'язано з воєнними подіями Другої світової і Великої вітчизняної війни Радянського Союзу. Більшість історичних пам'яток у ньому — це могили радянських воїнів, але загалом створення реєстру було великим досягненням³¹⁴. На жаль, справа збереження пам'яток не пішла далі складання списку.

Збаразька фортеця, споруджена за часів козацьких війн і внесена до списку як історичне місце, ілюструє прикрий стан, у якому перебували історичні пам'ятки. Реагуючи на лист місцевої інтелігенції, стурбованої станом фортеці, заступник міністра культури М. Бажан зумів припинити руйнування пам'ятки, але нічим не міг зарадити пошкодженням, які спричинило перебування у фортеці військової частини³¹⁵. Важливу роль у створенні повноцінного монументального літопису Великої вітчизняної війни відіграла постанова РНК України від 30 грудня 1952 р. «Про поліпшення справи спорудження пам'ятників і монументів та підвищення якості виробництва монументальної і масової політичної та побутової скульптури в Українській РСР». З метою посилення контролю за спорудженням пам'ятників постановою накреслювався комплекс завдань із проведення дослідницької роботи щодо пошуку і впровадження для будівництва пам'ятників нових ефективних матеріалів перед відповідними установами — Академією архітектури республіки та Управлінням у справах архітектури при РНК України. Для підвищення ідейно-

художнього рівня споруджуваних пам'ятників рекомендувалось ширше проводити громадські огляди, колективні обговорення ескізів³¹⁶. Прийнятий урядовий документ відіграв у цілому позитивну роль в справі спорудження пам'ятників, однак докорінно змінити ситуацію на краще не зміг. Як і в попередній період у містах і селах України впорядковувались братські кладовища, споруджувались обеліски, пам'ятні знаки воїнам, партизанам, підпільникам, жертвам нацизму. Протягом 50-х років у республіці було впорядковано понад 19 тис. братських та індивідуальних могил воїнів та партизанів, споруджено понад 11 тис. пам'ятників, монументів, обелісків, надгробків та меморіальних дощок³¹⁷.

Поряд зі спорудженням пам'яток, присвяченим подіям Великої вітчизняної війни Радянського Союзу, увічненню історичних місць українська інтелігенція в перші повоєнні роки дбала в цілому про стан історичних пам'яток. Під час кампанії по підготовці до святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією, Комітет у справах культурно-освітніх закладів виступив з пропозицією оглянути і відновити пам'ятки Національно-визвольної війни середини XVII ст., а також встановити меморіальні дошки і монументи на місцях перемог військ під проводом Б. Хмельницького. ЦК КП(б)У виступив з грандіозними проектами — спорудженням пам'ятника Б. Хмельницькому в Переяславі-Хмельницькому і Триумфальної арки у Києві. Невдовзі українські ідеологи замінили у своїх планах пам'ятник гетьману на монумент возз'єднання³¹⁸. Місцева влада, інтелігенція, окремі ентузіасти відгукнулися на оголошений конкурс. У квітні 1953 р. Рівненська область першою надіслала пропозицію про спорудження монумента Б. Хмельницькому та обеліску загиблим козакам на місці Берестецької битви. Запорізька область виступила з ініціативою встановлення обеліску Запорозькій Січі на о. Хортиця, Дніпропетровська пропонувала спорудити чотири обеліски і пам'ятник на могилі Івана Сірка. Львівська влада запланувала встановити в місті чотири меморіальні таблички і запропонувала І. Крип'якевичу написати тексти³¹⁹. Українська академія архітектури виступила з пропозицією — звести пам'ятник Б. Хмельницькому, Інститут архітектури — відбудувати церкву в Суботіві, де був похований гетьман і встановити символічний саркофаг. У листопаді 1953 р. Інститут історії склав список, де були визначені двадцять п'ять місць битв та інших важливих подій Національно-визвольної війни, на місцях яких пропонувалося встановити обеліски або меморіальні дошки³²⁰. Але побоюючись можливих звинувачень у потуранні націоналізму, відродженню культу козаків, Київ відхилив пропозиції збудувати пам'ятники Хмельницькому у Станіславі і Черкасах³²¹. В квітні 1954 р., за місяць до урочистостей, український уряд склав список затверджених меморіалів, до якого входило спорудження величного монументу возз'єднання в Переяславі і пам'ятника Б.Хмельницькому на Замковій горі в Чигирині, шести обелісків на місцях битв Національно-визвольної війни середини XVII ст., відзначення меморіальними дошками історичних будівель. Але після завершення святкувань, всі плани з вшанування історичного минулого були відкладені. Навіть будівництво Триумфальної арки, для якої в травні 1954 р. партійні керівники виділили місце, влада відкинула на певний час. Конкурсне журі, розглянувши 257 ескізів і 61 пропозицію, не присудило перше місце і не рекомендувало жоден проект до реалізації. Але Київ, Переяслав, Чигирин і Суботів отримали чималі кошти на реставрацію історичних

пам'яток, за рахунок яких у Києві було відремонтовано пам'ятник Б. Хмельницькому, здійснено масштабну реставрацію Софійського собору. У Переяславі перебудували цілий центр міста, створили площу Хмельницького, місце майбутнього монументу возз'єднання, бронзовий барельєф «Переяславська рада» на шосе Київ-Харків та погруддя Б. Хмельницького³²².

Таким чином, перші спроби налагодити справу охорони і збереження історико-культурного надбання в роки війни відносяться до 1942 р. Це, в першу чергу, стосувалося обліку і охорони могил захисників Вітчизни, а також спорудження пам'ятних знаків на братських і одиночних могилах радянських воїнів. У воєнні і перші повоєнні роки в містах і селах республіки на братських могилах, в пам'ять про загиблих земляків споруджувалися, в основному, типові пам'ятники воїну-визволителю, на індивідуальних могилах-скромніobelіски, увінчані зіркою. У більшості своїй пам'ятники були виконані із нетривких недовговічних матеріалів, не завжди на належному мистецькому рівні. Брак фінансування й адміністративних засобів уповільнював роботу по впорядкуванню пам'яток, в країні не вистачало коштів, катастрофічно бракувало фахівців, існували проблеми матеріально-технічного забезпечення, була відсутня загальна координація. В ході конкурсів і обговорень формувалися певні типи меморіальних споруд — надгробки над братськими і індивідуальними могилами, монументи, громадські будівлі меморіального характеру. Особливий розвиток отримали елементи революційної символіки — червона зірка, революційний прапор, полум'я революції, трансформоване у Вічний вогонь — символ безсмертя. Протягом 1944–1945 рр. були споруджені пам'ятники на братських могилах воїнів-визволителів на висоті Гостра Могила у Ворошиловграді, Макіївці, Мукачеві, Нижньодніпровську, Ужгороді, Харкові, Хусті та багатьох інших містах і населених пунктах України, створені музеї, а також почалося формування меморіальних комплексів, присвячених воєнним подіям.

Спорудженням меморіалів,obelісків на братських могилах, монументів визначним військовим діячам влада прагнула не тільки відобразити минуле, але й популяризувати серед населення радянську версію національної пам'яті про війну. В ній не було місця трагічним сторінкам минулого, жертвам нацизму, ополченням і військовополоненим, які воювали в оточенні, перебували в концтаборах, учасникам національно-визвольної боротьби. Був задіяний весь пропагандистський арсенал, і не остання роль відводилася засобам монументальної пропаганди. Рішення про спорудження пам'ятників, відзначення пам'ятних місць боїв, створення музеїв, проведення конкурсів контролювалися як партійними, так і державними органами в центрі і на місцях. Формування єдиної історичної пам'яті можливе лише за умови ґрунтовного вивчення історичних даних, адекватного відображення реалій та історичного минулого, ігнорування будь-яких спроб політичного впливу на історичну інтерпретацію.

Поряд зі спорудженням пам'яток, присвячених подіям Великої вітчизняної війни Радянського Союзу, увічненню історичних місць українська інтелігенція в перші повоєнні роки дбала в цілому про стан історико-культурного надбання українського народу. Наукова і культурна громадськість, мешканці міст і сіл, яким не байдуже історичне минуле, зверталися до вищого державного і партійного

керівництва республіки щодо реставрації культових споруд, рятування пам'ятних місць козацьких зимівників, могили кошового отамана І. Сірка поблизу Нікополя Дніпропетровської області (у зв'язку з будівництвом гідроелектростанції)³²³. Під час кампанії по підготовці до святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією, на порядку денному постало питання про пам'ятки козацтва, зокрема, пов'язані з подіями Національно-визвольної війни. Але державне і партійне керівництво республіки, побоюючись можливих звинувачень у потуранні націоналізму і відродженню культу козаків, після завершення святкувань всі плани з вшанування історичного минулого відклала на невизначений термін. Амбівалентність історичної свідомості як на рівні пересічного громадянина, так і державних мужів, національної еліти, вибірковість подій і героїв в угоду політичній кон'юктурі стоїть на заваді формуванню спільної історичної пам'яті, сприяє її роздвоеності, що уповільнює поступ культурного розвитку.

3.2. Роль Українського товариства охорони пам'яток історії та культури у збереженні пам'яток воєнної історії.

Поряд з державними інституціями важливу роль у збереженні та відновленні безцінних історико-культурних надбань, їх реставрації і консервації відіграють і громадські об'єднання. Найбільше серед них за чисельністю членів — Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Витоки громадської організації, покликаної займатися охороною і збереженням пам'яток, відносяться до другої половини 40-х років минулого століття. Але спроба створити Товариство в той період зазнала невдачі. Появі такого товариства, як зазначає один із дослідників цих питань С. Кот, завадили кілька причин. Зокрема, ця ініціатива на той час не мала аналогів у Москві і через те не була підтримана центром, а розгорнута в 1947 р. кампанія гонінь проти українських буржуазних націоналістів остаточно поховала проект створення такої організації³²⁴. Питання про заснування товариства охорони пам'яток громадськість України порушувала і в наступні роки. Розуміючи величезний потенціал громадського руху, активну роботу у цьому напрямку проводили український поет, академік М. Рильський, історик архітектури Г. Логвін, народний художник СРСР В. Касіян та ін. На жаль, втілити в життя ці важливі ініціативи в 1940–1950-х роках не вдалося.

Новий етап у справі залучення громадськості до дослідження та охорони історико-культурної спадщини розпочався у першій половині 1960-х років. Він був пов'язаний з коротким періодом політичної відлиги і певних демократичних перетворень в СРСР. Національно свідомі українські діячі чітко визначилися у тому, що важливу роль у розбудові державності має відігравати національна історико-культурна спадщина народу. Ініціаторами створення громадського формування по збереженню пам'ятників історії та культури в Україні були поети П. Тичина, М. Рильський, академік архітектури В. Заболотний, історик і громадський діяч М. Брайчевський³²⁵. У 1965 р. ініціативна група українських діячів науки і культури, серед яких були українські письменники О. Гончар, М. Рильський, І. Ле, художник і скульптор І. Гончар, заступник голови Ради Міністрів УРСР П. Тронько, звернулася до уряду УРСР з пропозицією створити масову громадську культу-

рологічну організацію з питань охорони, збереження, вивчення і пропаганди пам'яток України.

Створення республіканської організації охорони пам'яток підтримали учасники конференції, скликаної 12–14 липня 1965 р. Академією мистецтв СРСР, творчими спілками художників і архітекторів СРСР, а також Радянським Комітетом Міжнародної Ради музеїв. На конференції була прийнята відозва до всіх громадян СРСР, в якій, зокрема, говорилось: «...В усіх союзних республіках організуються Добровільні товариства охорони пам'яток. Завдання всіх, кому дорога велика культурна спадщина нашої країни, її героїчне минуле, — створити масові республіканські товариства, їх місцеві відділення, залучаючи до роботи в них найширші верстви населення»³²⁶. Діячі культури звертались до всіх співвітчизників: «Вивчайте історичні місця, архітектурні та художні цінності своєї республіки, краю, району. Збирайте матеріали про героїв, видатних людей краю. Кожний пам'ятник історії і культури, де б він не знаходився, є недоторканим надбанням усього народу»³²⁷.

Рада Міністрів УРСР 28 серпня 1965 р. прийняла постанову про створення в республіці Добровільного товариства охорони пам'яток історії та культури Української РСР. До складу оргкомітету увійшли представники академічних інститутів, творчих спілок республіки, а також державних та громадських установ і організацій — Ради Міністрів УРСР, міністерств культури та освіти УРСР, Держбуду УРСР, Української республіканської ради — С. Бібіков, М. Брайчевський, М. Бажан, Г. Головка, К. Гуслистий, В. Довженок, І. Ігнаткін, П. Загребельний, В. Касян, В. Кудін, І. Ле, М. Стельмах та інші³²⁸.

Перший установчий з'їзд Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (далі УТОПК) відбувся 20–21 грудня 1966 р. Участь у його роботі письменників, митців, широкого краєзнавчого загалу засвідчила великі потенційні можливості новоствореної громадської пам'яткоохоронної організації. Вже за рік своєї діяльності вона об'єднувала 25 обласних, 97 міських, 465 районних, 22000 первинних організацій, загалом — 2 млн. краєзнавців³²⁹. До складу Правління ввійшли відомі вчені, архітектори, реставратори, державні та партійні діячі. Головою Правління було обрано історика, професора, директора Інституту історії АН України К. Дубину, але через кілька місяців ним став заступник Голови Ради Міністрів УРСР П. Тронько, який впродовж 22 років очолював цю громадську організацію³³⁰. Довкола Петра Тимофійовича Тронька згуртувався потужний творчий колектив досвідчених і молодих науковців. До практичної роботи у збереженні культурної спадщини були залучені такі подвижники, як О. Апанович, М. Брайчевський, І. Гончар, О. Гончар, О. Силін, Ф. Шевченко та ін., які вбачали в цій діяльності власний патріотичний обов'язок перед українською громадою.

Своє головне завдання Товариство вбачало у розробці методологічних засад в пам'яткоохоронній діяльності. Уже у статуті УТОПК було чітко зафіксовано поділ пам'яток на такі види: історичні, археологічні, пам'ятки архітектури, історії техніки і військової справи, мистецтва, етнографії, письменства. Але в статуті не йшлося про визначення рухомих і нерухомих пам'яток. Незважаючи на це, запропонований поділ пам'яток на види заклав підґрунтя для подальших методологічних розробок у пам'яткознавчій сфері, дозволив поставити на науковий ґрунт справу

уніфікації, класифікації і опису пам'яток. Важливим було положення про здійснення Товариством громадського контролю за охороною, використанням, ремонтом і реставрацією пам'яток незважаючи на їх відомчу належність. На жаль, це положення не ввійшло до наступного радянського законодавства³³¹.

Вперше в Україні було поставлене питання про організацію шефства над пам'ятниками підприємствами, колгоспами, учбовими закладами, військовими частинами, тощо. Товариство не тільки сприяло громадським формам участі населення у спорудженні пам'яток, але й виступило ініціатором їх встановлення і створення музеїв на громадських засадах. Накреслювалася широка програма популяризації пам'яток і поширення знань шляхом проведення конференцій, нарад з питань охорони і збереження пам'яток, організації конкурсів по створенню посібників, методичних розробок, фотовиставок, фільмів, сувенірів на пам'ятокознавчу тематику. Значне місце у діяльності Товариства посідали науково-методичні ради та секції, які займалися виявленням, обліком, складанням реєстрів, картотек пам'яток та пам'ятних місць. Важливими напрямками у діяльності товариства стало створення Музею народної архітектури і побуту в Переяславі-Хмельницькому, Львові, Ужгороді, Державного Музею народної архітектури та побуту УРСР в м. Києві, який відзначив своє 30-річчя. Понад 6 млн. крб. було виділено Товариством на реставрацію і спорудження монументальних пам'ятників, присвячених видатним історичним особам і подіям. Активісти Товариства брали активну участь у розробці наукових концепцій, зокрема зі створення заповідників та заповідних територій у Трахтемирові, Берестечку, Чигирині, Галичі, Києві, на острові Хортиця, у Каневі на Чернечій горі.

Одним із масштабних проєктів Товариства і його голови стало увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією українського козацтва. Процес створення і розбудови заповідника на острові має складну і навіть драматичну історію. Атмосфера «відлиги» шестидесятих років сприяла позитивному вирішенню давньої проблеми. Цю роботу очолив голова УТОПК, якому вдалося зацікавити тодішнього першого секретаря ЦК Компартії України П.Шелеста ідеєю монументального увічнення сторінок національної історії, пов'язаних із самобутністю та звитягою козацтва. Постановами політбюро ЦК Компартії України від 31 серпня 1965 р. та Ради Міністрів УРСР від 18 вересня 1965 р. «Про увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорозького козацтва» було санкціоновано увічнення козацької слави. Територія о. Велика Хортиця оголошувалася Державним історико-культурним заповідником (з 1993 р. — Національний заповідник «Хортиця»). Передбачалося створення Музею історії запорозького козацтва, садово-декоративного парку, спорудження пам'ятних знаків на місцях розташування запорозьких січей (6), на місцях проведення козацьких рад (4), паланок (7), запорозьких переправ та перевозів (6), козацьких поселень (35), на козацьких цвинтарях і окремих могилах (8), на місцях бойової слави козаків (39). Всього на території республіки передбачалося спорудження 45 гранітних обелісків, 28 скульптурних зображень визначних діячів українського козацтва, 50 стел, 21 пам'ятного знаку та 14 мармурових меморіальних дощок. Було виготовлено карту-схему розміщення історичних місць, а спеціальні науково-реставраційні виробничі майстерні Держбуду УРСР отримали замовлення на виготовлення та встановлення пам'ятних

знаків³³². 18 травня 1970 р. П. Тронько представив проект історико-меморіального комплексу на о. Хортиця на розгляд членів політбюро ЦК компартії України, який не викликав заперечення у можновладців.

Однак, грандіозна програма не була реалізована. Зі зміною політичного керівництва в республіці відбулися певні зміни і в культурній сфері. Хортицький проект інтерпретували як небезпечний рецидив українського буржуазного націоналізму. Новий секретар ЦК компартії України з ідеології В. Маланчук виступив проти виконання вже затвердженої програми. За його ініціативи рішенням політбюро ЦК Компартії України від 25 вересня 1973 р. унікальний меморіальний комплекс на о. Хортиця був перепрофільований на філію Запорізького краєзнавчого музею. «Ідейно-тематичне спрямування комплексу, — зазначалося у постанові, — має відбивати основні події історії Запоріжжя, включаючи історію Запорозької Січі, Української РСР, дружбу народів СРСР, революційну боротьбу за встановлення Радянської влади»³³³. Це рішення повністю перекреслювало постанову 1965 р. з метою збереження природи острова в 1974 р. Хортицю оголошено Державним геологічним заповідником «Дніпровські пороги», а з 1983 р. у складі заповідника розпочав діяльність Музей історії м. Запоріжжя (з 1991 р. — Музей історії Запорозького козацтва)³³⁴.

Важливим напрямом роботи Українського товариства охорони пам'яток історії та культури стало збереження пам'яток Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–1945 рр. і увічнення всенародного подвигу. Секції військово-історичних пам'яток вивчали пам'ятки і пам'ятні місця періоду Великої вітчизняної війни 1941 р., збирали документи про подвиги своїх земляків, про воєнні події на території свого краю. До їх складу входили вчені, вчителі, викладачі вузів, співробітники музеїв, архівів, бібліотек, місцеві краєзнавці, ветерани війни, Герої Радянського Союзу. Серед активних членів товариства були професор, доктор історичних наук, голова Київської міської організації В. Стрельський, двічі Герої Радянського Союзу О. Федоров, З. Слюсаренко, Герої Радянського Союзу І. Мартинов, В. Буянов³³⁵. Співпраця безпосередніх учасників воєнних подій з активістами Товариства давала плідні результати. Члени секцій проводили великий обсяг робіт по впорядкуванню воєнних поховань, спорудженню пам'ятних знаків на місцях боїв, встановленню обелісків і пам'ятних знаків на братських могилах радянських воїнів.

Активно працювали секції військово-історичних пам'яток при правліннях Вінницької, Дніпропетровської, Житомирської, Київської, Одеської, Харківської та інших обласних організацій, Київської та Севастопольської міських організацій. На кінець 1960-х років значну роботу проводила секція військово-історичних пам'яток при правлінні Житомирської обласної організації Товариства. Члени секції збрали багатий фактичний матеріал, написали книгу «Вони будуть жити у віках», до якої були включені численні фотографії, копії нагородних листів та нариси про подвиги 52 Героїв Радянського Союзу, загиблих у боях за визволення Житомирщини. Значна кількість зібраних матеріалів, зокрема оригінальні документи, фотографії про діяльність підпільних організацій в Житомирській області поповнили фонди Житомирського краєзнавчого музею³³⁶. В кожному районі області були створені «Книги безсмертя», де були зібрані матеріали про поховання

радянських воїнів на території області та була започаткована паспортизація пам'яток і пам'ятних місць, пов'язаних з подіями Великої вітчизняної війни³³⁷.

Питанню увічнення подій у Великій вітчизняній війні був присвячений і спеціальний пленум Товариства, який відбувся у травні 1969 р. На пленумі з доповіддю виступив голова Республіканського правління Товариства, заступник Голови Ради Міністрів УРСР П.Т. Тронько, підкресливши важливу роль пам'яток героїчного минулого у патріотичному вихованні молоді. Пленум прийняв постанову «Про участь організацій Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури в увічненні подвигу радянського народу в період Великої вітчизняної війни 1941–1945 рр.», яка засвідчує, що Товариство в кінці 1960-х років стало центром координації, керівництва і здійснення пам'яткоохоронних заходів. У постанові зазначалось, що організації УТОПК разом з державними та партійними органами проводили значну роботу по увічненню і відзначенню подвигу радянського народу в роки Великої вітчизняної війни. Була розроблена програма по впорядкуванню пам'яток і пам'ятних місць, спорудженню нових пам'ятників і меморіальних дощок, встановленню шефства над могилами радянських воїнів, а також громадян, що загинули від рук ворога, створенню музеїв, кімнат та куточків бойової слави. Особливого значення надавалося перенесенню останків воїнів із поодиноких могил на впорядковані кладовища і меморіали³³⁸. Для цього необхідні були значні кошти і внесок регіональних організацій Товариства був досить вагомий. Вже в 1968–1969 рр. Українське товариство охорони пам'ятників історії та культури витратило 1097 тис. крб. на спорудження, реставрацію, впорядкування, виявлення і вивчення пам'яток і пам'ятних місць Великої вітчизняної війни. Якщо врахувати, що біля 1 млн. крб. виділяло Міністерство культури УРСР, 800 тис. крб. — Держбуд УРСР, то всього на кінець 60-х років на благоустрій пам'яток Великої вітчизняної війни було виділено 2723 тис. крб., не рахуючи коштів підприємств і колгоспів³³⁹.

Характерною рисою науково-дослідної роботи Товариства є те, що вона має не тільки пізнавальне, а й прикладне, практичне значення. На підставі досліджень державним органам охорони пам'яток надавались науково обґрунтовані пропозиції і конкретні рекомендації по обліку, реставрації, найбільш доцільному використанню історико-культурних об'єктів, увічненню пам'яті видатних діячів науки, культури та захисників Вітчизни в роки Великої вітчизняної війни. Активісти Товариства були ініціаторами багатьох починань, які ставали надбанням всієї республіки. Напередодні святкування 25-річчя Перемоги на Черкащині зародився і поширився громадський рух по увічненню пам'яті загиблих земляків. Питання про відзначення подій 1944 р. громадськість області ставила ще в роки війни, але в той час вони вирішувалися встановленням обелісків на могилах і місцях боїв, які виготовляли з нетривких матеріалів. В 1960-ті роки розпочався новий етап по створенню меморіалу, присвяченого Корсунь-Шевченківській наступальній операції. Розробку проекту меморіального комплексу виконував Київський науково-дослідний і проектний інститут архітектури і містобудування. Архітектори Т. Довженко, А. Рустичкий, Г. Щербина запропонували проект меморіального комплексу, який включав 30 монументів, пам'ятних знаків і скульптурних груп. Але на втілення проекту в життя не було ні коштів, ні часу. До розробки нового

проекту були залучені місцеві фахівці, які запропонували створення меморіалу у дві черги. До 25-річчя Корсунь-Шевченківської операції планували спорудити — 22 пам'ятника і пам'ятні знаки на місцях боїв, а іншу групу пам'ятників — до наступного ювілею. Автори проекту пропонували не обмежуватися створенням меморіалу тільки до ювілейних дат, а продовжити цю справу встановленням пам'ятників на братських могилах радянських воїнів і мирних жителів, що загинули в роки воєнного лихоліття³⁴⁰. Черкаська обласна і районні організації Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури паралельно з роботою проекту організували збір коштів на створення меморіалу, а також проведення суботників на будівництві комплексу, в яких брали участь підприємства, колгоспи, установи та навчальні заклади. Згідно з першою чергою проекту були встановлені пам'ятники і пам'ятні знаки арміям 1-го та 2-го Українських фронтів, партизанам і підпільникам, жертвам нацизму, героїчній обороні сіл Квітки та Шендерівка, на місці штабу 2-го Українського фронту, танкістам 5-ї гвардійської та 6-ї танкової армії, 5-му гвардійському Донському козацькому кавалерійському корпусу, 1-й окремії Чехословацькій бригаді в СРСР. У 1973 р. було створено шість пам'ятників другої черги проекту меморіалу, встановлена на постаментах бойова техніка — танки Т-34, гармати, безпосередні учасники подій. Корсунь-Шевченківський меморіальний комплекс одержав високу оцінку учасників бойових дій і став важливим об'єктом патріотичного виховання. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури встановило шефство над монументами комплексу, але в останні роки меморіалом опікуються міські, селищні і сільські ради, які, на жаль, не мають необхідних коштів для їх реставрації і збереження. В населених пунктах області було встановлено близько 200 пам'ятних знаків, обелісків, стел та меморіальних дощок, присвячених військовим частинам і з'єднанням, що відзначилися в ході Великої вітчизняної війни³⁴¹.

Важливу роботу по збереженню пам'яток організації УТОПК проводили і в інших регіонах. Ворошиловградська обласна організація Товариства проводила пошукову роботу по виявленню могил героїв війни. В переддень 25-річчя Перемоги члени секції військово-історичних пам'яток встановили місце загибелі Героя Радянського Союзу Н. Гнилицької в м. Красний Луч. Члени секції військово-історичних пам'яток при правлінні Вільшанської районної організації Кіровоградської області виявили будинок, де жила Марія Червенко — активна учасниця підпільно-диверсійної групи в с. Вільшанка, закатована гітлерівцями. За пропозицією правління районної організації на будинку, де вона жила, встановлено меморіальну дошку³⁴². Активісти секції військово-історичних пам'яток при правлінні Чернігівської обласної організації Товариства в 1969 р. виявили 125 пам'ятних місць ратних подвигів, підготували до друку карту-схему найважливіших боїв на території Чернігівщини. Севастопольська міська організація Товариства встановила над кожною пам'яткою Великої вітчизняної війни «потрійне» шефство: військової частини, підприємства і школи³⁴³. Напередодні ювілею в селах Лебединського району Сумської області було споруджено 17 стел з іменами полеглих воїнів-односельців, проведено урочисте перепоховання решток радянських воїнів з 500 індивідуальних могил. Уздовж берега ріки Псьол від с. Межирічка до с. Кам'яне, де в 1941 р. тримали оборону радянські воїни, відкрито 20 пам'ятних

знаків. В с. Ворожба встановлено пам'ятний знак на честь партизанського з'єднання М. Наумова, партизани якого взимку 1943 р. визволили дві тисячі радянських військовополонених, приречених до страти³⁴⁴.

Тривалий час увічнювалися події, пов'язані з визвольною місією Червоної армії та керівною роллю комуністичної партії у війні. А от питання про початковий період війни, зокрема оборону Кисва, тривалий час залишалися за лаштунками історії. На початку 60-х років минулого століття ветерани війни, безпосередні учасники і свідки тих подій, рідні полеглих порушили питання про спорудження пам'ятника воїнам Південно-Західного фронту. Враховуючи численні пропозиції, Рада Міністрів України своєю постановою від 28 лютого 1969 р. передбачила спорудження пам'ятника воїнам на місці останніх боїв Південно-Західного фронту у с. Дрюківщина Лохвицького району³⁴⁵ (урочищі Шумейкове) на Полтавщині. Товариство взяло участь у будівництві пам'ятника, про що йшлося у постанові VI-го пленуму Товариства, присвяченому 30-річчю Перемоги радянського народу, який проходив у березні 1975 р. Велична архітектурно-скульптурна композиція воїнам Південно-Західного фронту була урочисто відкрита у 1976 р. Це один із перших меморіальних комплексів, присвячених подіям початкового періоду війни, створений на місці подій і який включає автентичні пам'ятки. До комплексу входять братська могила полеглих воїнів, броньовик — реліквія війни, пам'ятний знак на місці загибелі командуючого Південно-Західним фронтом, генерал-полковника М. Кирпоноса, Вічний вогонь Слави, гранітна стела у вигляді гвардійської стрічки. В центрі — бронзова скульптура радянського воїна³⁴⁶.

Численні науково-пошукові експедиції, в яких брали участь школярі, студенти, активісти Товариства, походи по місцям, пов'язаних з подіями Великої вітчизняної війни, дозволяли не тільки проводити обстеження пам'яток, але й розшукувати могили, визначати пам'ятні місця боїв під час оборони. Конкретними справами по дослідженню початкового періоду війни відзначилися активісти УТОПІК на Кіровоградщині, дослідивши бойовий шлях 6-ї та 12-ї армій Південно-Західного фронту, воїни яких затримали німецькі дивізії біля с. Підвисоке і виграли 19 днів, необхідних Червоній армії для утримання рубежів на Дніпрі і в промислових районах України³⁴⁷. У 1955 р. на честь подій 1941 р. за ініціативою пам'яткоохоронців було споруджено пам'ятний знак. У 1978 р. пам'ятною дошкою був відзначений будинок, де містився штаб 6-ї і 12-ї армій. Братські могили невідомих радянських воїнів, німі свідки кровопролитних оборонних боїв, що в липні — серпні 1941 р. точилися на території Кіровоградської області, знаходяться у селах Новоархангельського та Новоукраїнського районів: Копенкуватому — 650 чоловік, Підвисокому — близько 700, на хуторі Шевченка — 150, у Мар'янівці — 150 чоловік. У райцентрах Новоукраїнка — понад 3000 чоловік, Новоархангельськ — 208³⁴⁸. Крім того, багато поховань було виявлено на північному березі р. Ятрань. Велика кількість загиблих свідчить про запеклі бої і рішучість воїнів Червоної армії вирватися з оточення. У 70-ті роки минулого століття на місцях боїв були встановлені пам'ятні знаки, впорядковано безліч могил воїнів, які загинули в 1941 р. За активної діяльності районних, обласних осередків УТОПІК на початок 1973 р. на державному обліку було 35069 пам'яток, у тому числі — 17424, присвячених подіям Великої вітчизняної війни³⁴⁹.

Активісти первинних, районних, міських, обласних організацій Товариства висловлювали цінні пропозиції, які знаходили підтримку Республіканського правління Товариства. Серед них пропозиція по створенню Поясу Слави міста — героя Києва на головних напрямках його оборони. З цією метою було проведено обстеження пам'ятних місць, висловлені рекомендації по їх увічненню. Не залишилися без уваги і питання, пов'язані зі спорудженням у м. Одеса меморіального комплексу «Зелений пояс Слави» загальною довжиною 60 км. На пам'ятних місцях головного рубежу оборони були встановленіobelіски і пам'ятні знаки, висаджені соснові і дубові гаї, каштанові і платанові алеї³⁵⁰.

Готуючись до святкування 30-річчя Перемоги у Великій вітчизняній війні, IV Пленум УТОПК, який проходив у квітні 1974 р., оголосив з 1 липня 1974 р. по 9 травня 1975 р. республіканський громадський огляд пам'яток і пам'ятних місць Великої вітчизняної війни³⁵¹. Понад 5,5 млн. молоді пройшли шляхами бойових дій Червоної армії, стежками партизанських загонів і з'єднань. За їх участю в 1974 р. було впорядковано 4 тис. могил, відремонтовано 6656 пам'ятних знаків, споруджено 316 нових, встановлено 29 тис. прізвищ загиблих воїнів³⁵². На належному рівні пройшов огляд в містах Києві і Севастополі, Київській, Одеській, Черкаській та інших областях. У ході проведення огляду в столиці основна увага була приділена не пропаганді зробленого, а серйозному аналізу недоліків. Рейд по кладовищам міста, проведений в рамках огляду, показав, що близько 900 поховань радянських воїнів не були поставлені на державний облік. Значна частина могил потребувала додаткових заходів по благоустрою і впорядкуванню. Правління міської організації підготувало проект постанови Київського міськвиконкому «Про поліпшення збереження і догляду за пам'ятниками Великої Вітчизняної війни», яке було прийнято 15 липня 1974 р.³⁵³ За період огляду на реставрацію, спорудження і ремонт пам'ятників, створення і обладнання народних музеїв, кімнат бойової слави Товариство виділило 3450 крб.³⁵⁴ На квітень 1974 р., завдяки діяльності Товариства, в Україні було взято на облік понад 22 тис. пам'яток, монументів,obelісків і пам'ятних знаків воїнам, підпільникам і партизанам Великої вітчизняної війни³⁵⁵ — відзначалось у доповіді голови Республіканського правління Товариства, заступника Голови Ради Міністрів УРСР П. Тронька на пленумі, присвяченому 30-річчю визволення України від німецько-нацистських загарбників. У доповіді йшлося про участь Товариства в увічненні 264 сіл і населених пунктів, які за допомогу партизанам повністю були знищені фашистами і тільки на місці 38 споруджені пам'ятні знаки³⁵⁶. Під час кривавої операції проти партизанських загонів на Житомирщині, Рівненщині і Київщині влітку 1943 р. було спалено понад 80 сіл і хуторів, знищено тисячі жителів. Конкретні пропозиції щодо увічнення пам'яті мешканців всіх знищених українських сіл, розглядалися на IV-му з'їзді УТОПК у січні 1982 р.

Ідея спорудження пам'ятних знаків на місцях спалених сіл в роки нацистської окупації була схвально зустрінута організаціями Товариства. Заслухавши 30 жовтня 1975 р. питання «Про участь організацій товариства Житомирської та Сумської областей у встановленні пам'ятних знаків на місцях спалених гітлерівцями сіл за опір загарбникам», президія Товариства зобов'язала правління обласних організацій подати обґрунтовані пропозиції про встановлення пам'ятних знаків на місцях кожного знищеного гітлерівцями населеного пункту — з урахуванням історичних

особливостей і місцевих умов, з проведенням широкого громадського обговорення кожного проекту, залучивши до цієї роботи провідних митців. Напередодні 30-ї річниці Перемоги у Великій вітчизняній війні в республіці споруджувалось близько 100 пам'ятників, в тому числі 30 бронзових погрудь, двічі Героїв Радянського Союзу, маршалів Радянського Союзу С. Тимошенка, Р. Малиновського, П. Рибалки, командира партизанського з'єднання С. Ковпака. Споруджувались пам'ятники на честь моряків Дніпровської військової флотилії, воїнів Південно-Західного фронту в Полтавській області, радянських воїнів, полеглих у боях за визволення м. Ізюм Харківської області, під час визволення Донбасу, а також монумент на честь учасників Керченсько-Феодосійського десанту, меморіальний комплекс на честь радянських воїнів і трудівників міста, полеглих в роки Великої вітчизняної війни в Харкові. Були прийняті рішення про спорудження монументів Слави у Вінниці, Житомирі, Запоріжжі, Івано-Франківську, Луцьку, Рівному, Сімферополі, Сумах, Ужгороді, Хмельницьку. Крім того, планувалось спорудження пам'ятників на честь подвигу радянських військ у Львівсько-Сандомирській і Карпатсько-Ужгородській операціях, меморіал слави радянським воїнам, партизанам і підпільникам у м. Чернігові, на честь подвигу молодіжного підпілля в с. Кримка Первомайського району Миколаївської області та інші³⁵⁷. На спорудження пам'ятних знаків, створення народних музеїв було виділено 19 млн. крб. Напередодні 30-річчя Перемоги УТОПК спільно з Головною редакцією Української Радянської Енциклопедії випустило в світ книгу «У пам'яті народній», в якій було вміщено близько 400 фотографій монументів, споруджених в Україні на честь героїзму і мужності радянських людей в боротьбі проти ворога, близько 350 книжок, альбомів, плакатів.

Багато зусиль доклало Товариство, серед членів якого було 86 тис. ветеранів війни, до створення меморіального комплексу «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.» у Києві, відкриття якого відбулося 17 жовтня 1974 р. у колишньому Кловському палаці на Печерську. Ветерани допомагали створювати експозицію своїми порадами, консультаціями, передавали особисті речі, документи, спогади, фронтові листи. Особисто керівники Товариства, його голова — П. Тронько виїздили з музейними працівниками до Москви, де була організована робота в державних архівах і бібліотеках. Систематичні експедиції, пошукова робота в центральних архівах, бібліотеках під керівництвом заступника директора музею Е. Башаріної дозволили сформувати безцінний фонд музею. Тут зберігаються фотокопії документів Героїв Радянського Союзу з Центрального архіву Міністерства оборони СРСР у Подільську, з архіву кіно-фото-документів у Краснокутську, фронтові листи — трикутники з Центрального державного архіву жовтневої революції, плакати і газети часів воєнного лихоліття, якими щедро поділилися московські бібліотеки, Центральний музей Збройних Сил СРСР. Під час експедиції по місцях Сумського партизанського загону, очолюваного С. Ковпаком, вдалося розшукати прапор загону, цінні експонати, які поповнили музейний фонд. Виїзд до Омська, де розмістили танкоремонтний завод, евакуйований з Харкова та зустрічі з ветеранами, які передали свої нагороди, спомини про воєнні роки, стали цінним надбанням музею. Вже тоді було зібрано понад 6 тис. реліквій воєнних років³⁵⁸.

Невдовзі розпочалося будівництво спеціального музейного приміщення на схилах Дніпра. «Саме в ті роки, — згадує тодішній заступник голови Ради Міністрів України, голова Республіканського правління УТОПІК, академік П. Тронько, — відбулась зустріч першого секретаря ЦК Компартії України В. Щербицького з відомим скульптором Є. Вучетичем, який радо прийняв пропозицію виконати проект майбутнього музею. Мені випала щаслива доля стояти біля першоджерел цього унікального об'єкта. Як заступник голови Ради Міністрів України, я тривалий час займався питаннями створення проекту, вибору місця для меморіалу, вишукуванням необхідних коштів для будівництва, залученням найвидатніших митців того часу, будівельників. Скажу відверто, мені приємно, що автор проекту музею Є. Вучетич назвав мене своїм комісаром. Жаль, що славетному скульптору не довелося побачити свій задум реалізованим» П. Тронько разом з Є. Вучетичем вертольотом облетіли схили Дніпра, вибираючи місце для майбутнього меморіалу³⁵⁹.

Над проектом працювали і втілили його в життя архітектори В. Єлізаров, Г. Кислий, Є. Стамо, М. Фещенко, скульптори В. Бородай, В. Вінайкін Ф. Согоян та інші. Будівництво меморіалу знаходилося на постійному контролі в ЦК компартії України, ним опікувалися члени політбюро, Рада Міністрів України. Будівництво музею було і справою честі Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, його голови, Петра Тимофійовича Тронька. Він постійно відвідував будівельний майданчик, регулярно зустрічався з авторами проекту, зокрема з Ф. Согояном. Музей був зведений у 1981р. Понад 15 тис. експонатів представлено в експозиції 14 залів музею, на мармурових пілонах — назви 1152 військових частин і з'єднань, які відзначилися під час визволення України і яким присвоєні почесні найменування визволених ними населених пунктів³⁶⁰.

За участі і коштом цієї громадської організації створювалися монументи по відзначенню подій Великої вітчизняної війни у багатьох містах і селах України. Створення такого монументального літопису сягає часів завершення визволення України від німецько-нацистських загарбників. Саме тоді уряд республіки ухвалив рішення про увічнення подвигу народів СРСР у боротьбі за свободу й незалежність. Проте в Україні, по землі якої руйнівне колесо війни прокотилося двічі, в першу чергу постали питання відбудови і розвитку народного господарства. Здійснення згаданого рішення відклали до сприятливіших часів — як виявилось, більш ніж на чверть століття. На початку сімдесятих років увічнення народної звитяги стало на практичний ґрунт. Однак заходи увічнення не завжди реалізувалися у повному обсязі. Будівельні і реставраційні роботи іноді носили стихійний характер, не виконувалися якісно і вчасно, серед працівників органів охорони пам'яток спостерігався бюрократичний формалізм. Звітність місцевих органів не завжди відповідала дійсному стану речей на місцях, огляди, конкурси, відзначення пам'ятних дат проводилося, як правило, до ювілеїв з обов'язковим рапортом про виконану роботу. Але це не применшувало ролі і значення Товариства, його місцевих осередків у справі охорони пам'яток. Армія шанувальників пам'яток збільшувалася, в 1975 р. у Товаристві нараховувалося 10 млн. членів, об'єднаних в 60400 первинних організацій. Це була потужна армія активістів, які вирішували в центрі і на місцях важливі питання у пам'яткоохоронній сфері.

Важливою подією у суспільно-культурному житті українського суспільства став третій з'їзд УТОПК, який проходив 24–25 листопада 1976 р. У звітній доповіді П. Тронька були підведені підсумки діяльності Товариства, визначені нові завдання. Оскільки з'їзд проходив після прийняття Верховною Радою СРСР Закону СРСР «Про охорону і використання пам'ятників історії та культури», у дебатах виступаючи наголошували на його значенні, необхідності використання пам'ятників у вихованні молоді, поширенні знань про історико-культурну спадщину серед широкого загалу. З'їзд спрямував діяльність Товариства, яке відіграло провідну роль в охороні культурної спадщини, на піднесення рівня дослідження пам'яток, розробку обґрунтованих пропозицій по їх охороні і використанню. Суттєва роль відводилась організаціям Товариства у здійсненні наукової розробки проблем Великої вітчизняної війни та увічнення важливих подій. Критично оцінюючи діяльність Товариства, доповідач акцентував увагу на залученні до громадської організації професійних вчених, дослідників історичного минулого. Як професійний історик, П. Тронько закликав до об'єктивного, багатоаспектного вивчення суперечливих процесів радянської дійсності з широким використанням архівних документів, спогадів ветеранів.

Розглянувши на своєму засіданні 16 травня 1978 р. питання «Про дальшу наукову розробку історії всенародної боротьби на окупованій території Української РСР в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» політбюро ЦК компартії України доручило Комісії у справах колишніх партизанів при Президії Верховної Ради УРСР, Українському товариству охорони пам'яток історії та культури підготувати в 1978–1980 рр. карти-схеми діяльності підпільних партійних організацій і груп комуністичного підпілля, партизанських з'єднань і загонів для встановлення обелісків і пам'ятних знаків. За участь у цій роботі головні редактори, двічі Герой Радянського Союзу О. Федоров і академік АН УРСР П. Тронько були удостоєні Республіканської комсомольської премії ім. М. Островського³⁶¹.

Хоча власну діяльність УТОПК пов'язувало з ідеологічними засадами КПРС, проте під ідеологічною оболонкою вдалося не тільки зберегти Товариство, але й багато зробити для збереження історико-культурної спадщини. Вся ідеологічна машина в державі спрямовувалася на виховання «марксистсько-ленінського світогляду», пропаганду ідей і діянь партії, виховання молоді в дусі комунізму. Цю особливість радянської дійсності необхідно було враховувати у своїй діяльності громадській організації. Значною віхою в діяльності Товариства був IV-й з'їзд, який відбувся в січні 1982 р. Протягом минулої п'ятирічки при допомозі Товариства, відзначалося у доповіді і виступах делегатів, були споруджені меморіальні комплекси в с. Кортелісі Волинської та м. Корюківка Чернігівської областей, які увічнювали пам'ять місцевих жителів, закатованих і живцем спалених окупантами. Майже в усіх 264 стертих з землі окупантами селах встановлені пам'ятники або пам'ятні знаки, що нагадують про страшну трагедію. У Бабиному Яру, Дарницькому лісі, на ст. Дарниця і в багатьох інших місцях столиці споруджені пам'ятники жертвам нацизму³⁶². Понад 250 пам'яток, що вшановували радянських партизанів і підпільників, було споруджено у Житомирській, Запорізькій, Полтавській, Чернігівській областях³⁶³.

Наприкінці 1970-х — початку 1980-х рр. конкретні питання щодо благоустрою та реставрації обелісків, пам'ятних знаків вирішувалися лише в процесі республіканських оглядів пам'яток на честь річниць знаменних подій історії. При підготовці до 40-річчя Перемоги у Великій вітчизняній війні, Луганська обласна організація УТОПК брала участь у спорудженні пам'ятників, які увічнювали імена 173 Героїв Радянського Союзу, життя і діяльність яких пов'язана з Донецьким краєм. Тільки у 1982 р. за участю обласної організації Товариства в області проведено поточний ремонт 937 пам'ятників, виявлено 40 пам'яток і пам'ятних місць, пов'язаних з війною і підготовлено документацію для постановки їх на державний облік. У 1982 р. в м. Ровеньки Антрацитівського району Луганської області, де знаходиться братська могила молодогвардійців, відкрито меморіальний комплекс. Останнім часом у пресі з'явилося чимало публікацій, які проливають світло на діяльність цієї молодіжної організації. Підпільні групи, які пізніше зорганізувалися у «Молоду гвардію», виникали стихійно і діяли без будь-якого партійного керівництва. Загалом молодь не сприйняла окупацію і піднялася на боротьбу з ворогом. Молоді люди чинили опір, прийнявши мученицьку смерть. І вони не винні, що після їх смерті тоталітарна система фальсифікувала факти і героїзувала історію.

Севастопольська міська організація Товариства отримала великий досвід увічнення подій Великої вітчизняної війни, опікуючись 130 пам'ятниками і пам'ятними знаками, що увічнюють героїзм захисників і визволителів міста³⁶⁴. Донецька обласна організація УТОПК виступила з ініціативою проведення пошукової операції «Згадаємо всіх поіменно», яка була підтримана широкою громадськістю інших областей. Напередодні 40-річчя Перемоги в Криму було відремонтовано та упорядковано 327 пам'яток, пам'ятних місць і братських поховань, оновлено експозиції громадських музеїв³⁶⁵. Такі заходи носили характер добре спланованих і організованих кампаній, а роботи виконувалися тільки напередодні ювілейних дат.

За 1983 р. у республіці виявлено майже 30 тис. прізвищ загиблих воїнів, упорядковано понад 4 тис. братських могил. Під девізом «Ніхто не забутий, ніщо не забуто» пошукову роботу проводили активісти секції військово-історичних пам'яток правління Хмельницької обласної організації. До спеціальних книг «Вічної слави», які існували в усіх міських, районних і обласній організації занесено понад 2 тис. прізвищ радянських воїнів, полеглих при визволенні Хмельниччини. Члени громадських формувань побували в усіх 28 селах, спалених загарбниками за допомогу партизанам, зібрали численні документи про мужність і відвагу жителів цих сіл і криваві злочиння окупантів³⁶⁶.

Але в умовах кризи радянської системи з кожним роком усе більше занепадала справа охорони пам'яток. Не вистачало кваліфікованих фахівців для проведення реставраційних робіт, відчувався брак коштів, відповідних матеріалів, не завжди були контакти між головним архітектором міста чи району і місцевими організаціями УТОПК. Так, у Феодосії, подібна ситуація завела у безвихідь переговори щодо спорудження монумента загиблим воїнам Керченсько-Феодосійського десанту. Роботи, розпочаті ще в 1982 р., не були завершені навіть у 1989 р.³⁶⁷ І такі факти були не поодинокі. В той час, коли з місць надходили рапорти про успішне

проведення оглядів пам'яток, виявлення нових історико-культурних об'єктів, реальна картина з охороною пам'яток бажала бути кращою.

Серед різноманітних форм діяльності Товариства є розробка конкретних програм щодо збереження культурної спадщини з цільовим збиранням і використанням коштів на їх здійснення, проведення різних тематичних експедицій. Важливою пам'яткоохоронною акцією, в якій беруть участь різні громадські організації та об'єднання, є започатковані журналом «Пам'ятки України» програми «Забуті могили», «Фортеці України», «Чорнобильська експедиція по виявленню та врятуванню культурних цінностей Полісся». Їх мета — привернути увагу державних органів та широких кіл громадськості до справи порятунку архітектурних пам'яток, військових поховань, обстеження старовинних цвинтарів. За ініціативою УТОПШК і редакції часопису «Пам'ятки України» проведена перша експедиція в Чорнобильську зону взимку 1989 р., яка зосередила увагу на історико-культурному аспекті чорнобильської трагедії. На території 31 району Волинської, Київської, Житомирської, Рівненської, Чернігівської областей зафіксовано понад 2,5 тис. пам'яток історії, більшість з яких — пам'ятки воєнної історії — могили загиблих воїнів в роки Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–1945 рр.³⁶⁸, які потребують на увагу з боку державних структур і громадських об'єднань.

Таким чином, в 40–50-і роки минулого століття проблемами збереження історико-культурних об'єктів опікувалися державні органи, що було пов'язане, передусім з необхідністю впорядкування великої кількості поховань періоду Великої вітчизняної війни. Для розшуку могил і спорудження надгробків необхідні були кошти, які могла виділити лише держава. Поступово, поряд з упорядкуванням пам'яток воєнного часу, яким займалися місцеві органи влади, військові частини, створюються державні структури, у функції яких входило налагодження роботи по охороні і збереженню пам'яток всіх видів. До цієї роботи залучалися провідні фахівці, наукові і культурні діячі.

У 60–80-ті роки ХХ ст. існувала система охорони пам'яток, яка містила в собі державні та громадські форми. Важлива роль у реалізації проектів з охорони і збереження пам'яток належала потужній громадській організації — Українському товариству охорони пам'яток історії та культури — заснованій у 1966 р. Створене, як громадська організація, для охорони національної спадщини українського народу Товариство зіграло важливу роль у збереженні багатьох унікальних пам'яток. «60–80-ті роки минулого століття, — були «Золотим періодом» в історії Товариства», — зазначав у своїй доповіді, присвяченій 40-річчю УТОПШК його голова, академік П. Толочко. Була сформована потужна структура, а протягом 5 років після 1-го з'їзду створено 55 тис. первинних організацій, які об'єднували 9 млн. індивідуальних і 25 тис. колективних членів. За участю організацій УТОПШК споруджено, реставровано і впорядковано близько 16 тис. пам'яток, на що було використано близько 15 млн. крб.³⁶⁹ В часи тотального контролю Товариство було чи не єдиною інституцією, яка не лише захищала культурну спадщину, але й фінансувала роботи, спрямовані на збереження пам'яток. Найбільш масова громадська організація змогла протистояти владним структурам, ідеологічним догмам і зуміла врятувати сотні унікальних пам'яток, увічнюючи пам'ять тих, хто віддав життя за Батьківщину.

Проведення громадських оглядів пам'яток, цільових експедицій, різноманітних пам'яткоохоронних програм, спрямованих на збереження пам'яток козацтва, фортець, воїнських цвинтарів, тощо, дольова фінансова участь у ремонтних роботах, проектуванні і спорудженні монументів і меморіалів, пам'ятних знаків на місцях подій, створенні музеїв, видання часопису, буклетів, путівників, науково-популярної літератури, зіграли важливу роль в увічненні воєнних подій, виявленню і збереженню пам'яток українського козацтва — потужної військової сили XVII ст., могил воїнів, загиблих у роки Першої і Другої світових війн, відродженні національної самосвідомості українського народу.

Розділ 4.

Охорона і збереження культурної спадщини в умовах незалежної України

4.1. Проблеми охорони і збереження культурної спадщини в сучасному суспільстві.

90-ті роки ХХ ст., які ввійшли в історію України, як час виникнення і розбудови незалежної Української держави, характеризуються новими процесами у справі дослідження і збереження пам'яток культурної спадщини. Проголошення незалежності Української держави 24 серпня 1991 р. належить до числа найважливіших подій в історії української нації, яке за своїм значенням можна порівняти з Національно-визвольною війною середини ХVІІ ст. під проводом Б. Хмельницького, Українською революцією початку ХХ ст., перемогою над нацизмом в роки Другої світової війни. Спираючись на багатовікову історію українського державотворення, український народ отримав шанс на побудову незалежної, суверенної, демократичної держави. Про цю подію мріяли десятки поколінь, які вболівали за історичне минуле, збереження національних традицій, історико-культурної спадщини. Важливо, що ці питання знайшли своє відображення в прийнятій у 1996 р. новій Конституції України. Пряме відношення до охорони і збереження історико-культурної спадщини мають статті 54 і 66. Так, у статті 54 проголошується, що «культурна спадщина охороняється законом, і держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність»³⁷⁰. Положення Конституції України стали правовою основою для розробки пам'яткоохоронного законодавства, всіх нормативно-правових документів, які регулюють відносини в суспільстві, пов'язані з охороною культурної спадщини.

Початок ХХІ ст. був позначений продовженням основних напрямів пам'яткоохоронної діяльності, започаткованих у попередні десятиліття. Закони України: «Про охорону культурної спадщини» (2000 р.), «Про охорону археологічної спадщини» (2004 р.), «Про тимчасову заборону приватизації пам'яток культурної спадщини» (2005 р.), «Про внесення змін до Закону України «Про охорону культурної спадщини» (2006 р.), «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо охорони культурної спадщини» (2010 р.). створили ґрунтовну законодавчу, нормативно-правову та методологічну базу в пам'яткоохоронній сфері. Важливою подією стало прийняття нового Закону України «Про охорону культурної спадщини», який набув юридичного статусу 8 червня 2000 р. Прийнятий Верховною Радою УРСР 13 липня 1978 р. попередній Закон України «Про охорону і використання пам'яток історії та культури» значною мірою дублював відповідний союзний закон³⁷¹ і повністю відповідав тогочасним ідеологічним концепціям, акцентуючи увагу на побудові соціалізму і комунізму, залишаючи практично в забутті пам'ятки старовини. Відповідно до Закону України «Про охорону культурної спадщини», до культурної спадщини належать лише нерухомі пам'ятки, а

охорона і збереження рухомих пам'яток (писемних і речових) регулюється відповідно законодавством про музейну і архівну справу. В новому Законі закладено принципів положення щодо статусу пам'яток у сучасному суспільстві, визначено процедуру їх державної реєстрації шляхом внесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, зазначено особливості здійснення права власності на них. Принципово новим у пам'яткоохоронному законодавстві є визначення джерел фінансування охорони культурної спадщини, розділ про захист традиційного характеру її середовища та об'єктів, положення з проблем приватизації, оціночної вартості пам'яток, встановлення відповідальності за їх руйнацію, звільнення від оподаткування благодійних внесків, направлених на збереження культурної спадщини. З прийняттям нового Закону усунуто колізії в культурологічній сфері, а понятійно-термінологічний апарат узгоджено з міжнародними стандартами.

В той же час, підкреслюючи своєчасність і важливість прийняття Закону, слід зазначити, що низка його положень потребують уточнення і розширення. Незадовільним є відсторонення від активної діяльності в пам'яткоохоронній сфері Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Теперішнє законодавство зводить участь Товариства, як і інших громадських організацій, у пам'яткоохоронному процесі лише до сприяння, «залученню ...населення до участі в охороні культурної спадщини, а також... роботі органів охорони культурної спадщини»³⁷². Потужна в минулому пам'яткоохоронна організація, без погодження з якою не можна було нічого зносити, перебудовувати, ремонтувати, по суті, виконує пасивні функції, не маючи ефективних важелів впливу на державні органи охорони культурної спадщини. Це стосується й питань землевідведення в історичних центрах міст, знесення і руйнації пам'яток, які із-за недбалого відношення місцевих органів влади не стоять на державному обліку, проведення реставрації історико-культурних об'єктів, яка перетворюється на будівництво під вівіскою реконструкції пам'яток історії та культури зі зміною не лише внутрішніх інтер'єрів, але й зовнішнього вигляду пам'ятки. Ці роботи призводять до катастрофічної втрати автентичності пам'яток.

Не працюють визначені законодавством правові норми, які забороняють певні дії, що можуть завдати шкоди пам'яткам, силуету міста, історично сформованим старовинним кварталам і призвести до їх руйнування. Не вирішується питання підвищення відповідальності за нанесення збитків пам'яткам, відповідальності посадових осіб за неправомірні дії під час узгодження проектів забудови, землевідведення під будівництво. Не знайшли, на думку Л. Федорової і Е. Піскової, відображення у дефініції про історичні пам'ятки такі суттєві якості, як автентичність, тотожність у часі з «важливими історичними подіями», критерії визначення «важливості подій», зв'язок з якими надає об'єкту статусу історичної пам'ятки³⁷³.

Незважаючи на прийняття Закону України «Про охорону археологічної спадщини», немає чіткої стратегії охорони і використання пам'яток археології. Потребує розробки і затвердження програма збереження та використання об'єктів археологічної спадщини. Залишається не відпрацьованим механізм переведення археологічних територій до категорії земель історико-культурного призначення. Це призводить до розпаювання земель, руйнації культурних шарів історичних

населених місць активною їх забудовою, поширення грабіжницької діяльності «чорних археологів», колекціонування предметів археології.

Прийняття Закону «Про охорону культурної спадщини України», викликане необхідністю узгодження пам'яткознавчих понять внутрішнього законодавства з міжнародними стандартами, дає можливість Україні увійти в світове співтовариство та вирішити низку проблем, пов'язаних з охороною і збереженням пам'яток, поверненням та реституцією культурних цінностей в Україні. Він засвідчує зміни, що відбулися в пам'яткоохоронній сфері України як незалежної держави. В нових умовах реалією стає, вільний від ідеологічних нашарувань і суб'єктивних уподобань, погляд на історичні процеси і постаті, які протягом тривалого часу були заборонені або штучно замовчувалися. Можливість ввести до наукового обігу великий масив нових документів дозволив намалювати об'єктивну картину історичного процесу, дати зважену і неупереджену оцінку діяльності видатних діячів, і на основі цього зробити можливим перегляд ставлення до багатьох об'єктів історико-культурного надбання. В той же час, Закон України «Про охорону культурної спадщини» не вирішує низку нагальних проблем, оскільки потребує прийняття підзаконних актів, які б регулювали їх виконання.

Широка програма діяльності передбачалася в «Концепції державної політики в галузі культури на 2005–2007 роки», у якій розвиток культури в Україні розглядається у контексті світового культурного процесу. Актуальним питанням є визначення основних принципів державної політики в галузі культури. Це, передусім, принципи прозорості, публічності, демократичності, деідеологізованості, толерантності, системності та ефективності, які, на нашу думку, повинні стати основою у формуванні пам'яткоохоронної справи. В документі розглянуто широке коло питань, пов'язаних із залученням інвестицій, використанням пам'яток історії та культури як туристичного ресурсу. Наголошувалося на необхідності фінансування пам'яткоохоронної справи, як в центрі, так і в регіонах, виходячи із кількості об'єктів культурної спадщини³⁷⁴. Але таке формулювання призводить до скорочення кількості пам'яток, які стоять на державного обліку, оскільки органи влади на місцях не зацікавлені у фінансуванні їх за свій рахунок. Велика кількість пам'яток різних видів стає «безхозними», повільно руйнується, а потім продається на аукціонах за мізерні кошти.

Питання подальшого розвитку культури, охорона і збереження національного культурного надбання, залучення до культурних процесів широких кіл населення, займають чільне місце в широкомасштабних проектах, програмах, які мають на меті популяризацію історичного минулого, національних культурних шедеврів. Основні завдання в розв'язанні проблем пам'яткоохоронної справи в Україні, її розвиток, забезпечення належного рівня збереження та використання об'єктів культурної спадщини в суспільному житті являються метою «Загальнодержавної програми збереження та використання об'єктів культурної спадщини на 2004–2010 роки». «Збереження і примноження культурних цінностей належить до пріоритетних напрямів політики держави у сфері культури», — підкреслено в документі, — «а культурна спадщина України є невід'ємною частиною світового культурного надбання». Програмою передбачено внесення змін та доповнень у діюче законодавство з питань охорони культурної спадщини, доповнено перелік пам'яток, які

не підлягають приватизації, порядок виявлення та обліку пам'яток, проведення інвентаризації, обстеження пам'яток, уточнення списків пам'яток для занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, вивчення історичних кладовищ, поховань, меморіалів та здійснення заходів по їх збереженню, тощо³⁷⁵.

Незважаючи на прийняття низки документів, національна культурна спадщина переживає непрості часи. Безцінні скарби України, які пережили віки і стали надбанням світової культури, залишаються незахищеними. Частина з них руйнується під впливом природного середовища, жорстоких війн, але в багатьох випадках пам'ятки зникають внаслідок нігілістичного ставлення до них, недостатнього фінансування їх охорони та внаслідок тотального наступу на історичні центри міст, коли під сучасною забудовою зникають пам'ятки архітектури і історії. Загрозлива ситуація склалася з пам'ятками історії та культури після аварії на Чорнобильській атомній електростанції у квітні 1986 р. Одним із багатьох трагічних соціальних наслідків чорнобильської катастрофи, який позначився на історичній долі українського етносу, стало зникнення з карти України цілого регіону, багатьох поселень прадавніх територій Полісся, що мали свою, притаманну лише їм культуру і духовність. В зону лиха попали найбільш густо заселені українські території, де проходило формування українського етносу, важливі етнодержавні процеси. На території 31 району Волинської, Київської, Житомирської, Рівненської, Чернігівської областей знаходиться 2,5 тис. пам'яток історії, 48 — пам'яток архітектури і містобудування, 13 — монументального мистецтва³⁷⁶, 2 тис. пам'яток археології³⁷⁷.

Безперечно, знаходження пам'яток в уражених радіаційним забрудненням районах ускладнює їх облік, а особливо їх виявлення і дослідження. Проте не можна допустити їх безповоротної втрати, вони мають бути введені до наукового обігу. З цією метою необхідне фронтальне обстеження історичної спадщини цих регіонів на предмет виявлення нових пам'яток, їх фотофіксація, облік, включення до «Зводу пам'яток історії та культури України», Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Візуальному обстеженню пам'яток повинна передувати значна дослідницька робота по вивченню архівних та літературних джерел, до якої бажано залучити краєзнавців-аматорів, науковців. Переміщення значних мас населення в інші регіони і пов'язані з цим зміни в адміністративно-територіальному устрої, ставлять перед державою нагальну необхідність порятунку історичної пам'яті про зниклий регіон, його культурну і духовну спадщину.

В умовах, коли в першу чергу необхідно було рятувати населення враженого радіацією Полісся, доля національної спадщини лишилася поза увагою органів охорони пам'яток усіх рівнів. Першими забили тривогу ентузіасти, фахівці різних профілів. Історико-культурний аспект чорнобильської трагедії став у центрі уваги редакції часопису «Пам'ятки України», за ініціативи якого була проведена перша експедиція в Чорнобильську зону взимку 1989 р. Головним результатом експедиції стали пропозиції щодо порятунку культурної спадщини в зоні. 1 серпня 1990 р. Верховна Рада України ухвалила рішення про створення спеціалізованої історико-культурної експедиції при Держкомітеті з питань Чорнобильської катастрофи для виявлення, збереження та охорони пам'яток історії, архітектури та культури на відселених територіях³⁷⁸.

У травні 1993 р. Верховною Радою України була затверджена «Концепція національної програми ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, соціального захисту громадян на 1990–1994рр. і на період до 2000 року»³⁷⁹. В рамках реалізації державної програми в 1994–1998 рр. були проведені польові дослідження Київського Полісся, зокрема 52 населених пункти Іванківського та Поліського районів Київської області. У 1995 р. археологи обстежили 45 населених пунктів, а в 1997 р. — 77 сіл 17 сільрад Овруцького району Житомирської області³⁸⁰. Надзвичайно цінним для вивчення ситуації, що склалась з історико-культурною спадщиною в зоні лиха, було залучення фахових наукових колективів для вивчення проблеми. У 1995–2001 рр. були укладені угоди з Міністерством надзвичайних ситуацій Інститутами археології, історії України, українознавства НАН України (м. Львів), по дослідженню пам'яток історії та культури на забруднених територіях, результатом чого стала підготовка низки матеріалів і рекомендацій, спрямованих на охорону історико-культурної спадщини. В наступні роки у зв'язку із скороченням фінансування ці дослідження припинилися, і поза увагою залишилася територія зон радіоактивного забруднення, яка охоплює 2139 населених пунктів у 12 областях України³⁸¹.

Облік і контроль пам'яток історії та культури відноситься до важливих проблем в пам'ятоохоронній справі. Однак, міжвідомчість, відсутність координації між державними і громадськими організаціями заважають плідній діяльності на пам'ятоохоронній ниві. В Україні, як і в більшості країн світу, не існує єдиного центрального незалежного органу, у підпорядкуванні якого знаходилися б усі види нерухомих пам'яток. Організаційна роз'єднаність державних установ негативно впливає на стан і якість збереження пам'яток. Справа обліку, охорони, реставрації пам'яток архітектури і містобудування покладалася на Науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури й містобудування, пізніше на Державний комітет будівництва, архітектури та житлової політики, і нещодавно ці питання перейшли до щойно створеного Міністерства регіональної політики і будівництва. Часті зміни підпорядкування, переорієнтація провідних фахівців, архітекторів на іншу діяльність, розпорошеність напрацьованих матеріалів — все це звичайно не на користь пам'яткам архітектури, до стану яких по великому рахунку байдуже ставляться як в центральних державних органах, так і на місцях. Справа обліку пам'яток археології, історії, монументального мистецтва покладена на Міністерство культури та туризму України, цими питаннями займаються академічні інститути — Інститут археології НАН України, Інститут історії України НАН України, Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України, Інститут українознавства НАН України (м. Львів). На місцях цю роботу здійснюють виконавчі комітети місцевих рад. Вдосконалення структури управління в пам'ятоохоронній галузі — одна з важливих проблем збереження пам'яток. У 2002 р. на базі Міністерства культури і мистецтв України було створено Державну службу з питань національної культурної спадщини з відповідними структурами на місцях. Сучасний підхід до збереження й використання культурних цінностей неможливий без постійного удосконалення системи державного управління пам'ятоохоронною справою, без організаційних і структурних змін. До компетенції створених при Державній службі Науково-методичної ради з питань

охорони культурної спадщини Міністерства культури і туризму України та Експертної комісії з розгляду питань занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України входить широке коло питань — від постановки історико-культурних об'єктів на облік чи їх виключення, розгляд і затвердження історико-архітектурних планів, підготовка документів щодо створення заповідників і надання їм відповідного статусу тощо. Залучення до роботи в цих структурах фахівців різних профілів — археологів, істориків, архітекторів, мистецтвознавців, реставраторів, прискіпливий підхід до розгляду кожного питання, підготовка фахових рецензій з кожного документу, що розглядається, виїзд при необхідності на місце дозволить не тільки вирішувати нагальні проблеми з охорони культурної спадщини, але й унеможливить безпідставне вилучення пам'яток з Державного реєстру нерухомих пам'яток України, несанкціоновану забудову історичних центрів міст, порушення Закону України «Про охорону культурної спадщини».

Останнім часом в Україні розгорнулася робота по інвентаризації всіх наявних пам'яток і створенню Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією національного і місцевого значення. Робота над складанням Реєстру — це складний і тривалий процес, який вимагає спільних зусиль наукових, державних інституцій, громадських організацій, відповідних коштів для підготовки пакету документів на кожен пам'ятку, запропоновану до Реєстру. Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України до Державного реєстру нерухомих пам'яток України заносяться «об'єкти культурної спадщини національного значення є особливою історичною або культурною цінністю і повинні відповідати критерію автентичності, а також принаймні одному з таких критеріїв — справили значний вплив на розвиток культури, архітектури, містобудування, мистецтва країни; безпосередньо пов'язані з історичними подіями, віруваннями, життям і діяльністю видатних людей; репрезентують шедевр творчого генія, стали етапними творами видатних архітекторів чи інших митців; були витворами зниклої цивілізації чи мистецького стилю»³⁸².

Створення Реєстру, розробка методичних засад по його підготовці покладена на Науково-дослідний інститут пам'яток охоронних досліджень при Міністерстві культури і туризму. Основна робота по перевірці стану пам'яток, підготовці пакету документів на всі історико-культурні об'єкти, в тому числі на виявлені в ході пошукової науково-дослідної діяльності, виконується на місцях. Робота над Реєстром дозволяє переглянути наявність і стан всіх пам'яток в Україні на основі нових концептуальних засад, переглянути підходи до визначення пам'яток національного значення. Створення Реєстру дозволяє провести інвентаризацію всіх наявних історико-культурних об'єктів, уточнити загальну кількість пам'яток по окремим областям і в цілому по Україні, визначити їх стан, місце розташування, отримати відповідні характеристики. За даними Держкомстату України на 2009 р. в Україні нараховується 143424 нерухомі пам'ятки та об'єкти культурної спадщини (з урахуванням внутрішньо комплексних одиниць), у тому числі 53456 — пам'ятки історії.

За радянських часів споруджувалися пам'ятники на честь партійних і державних діячів, які увічнювали діячів комуністичної партії і радянської влади.

Ці пам'ятки потребують перегляду на предмет їх цінності як мистецьких творів, а також відповідності зазначеним критеріям. До Державного реєстру нерухомих пам'яток України мають бути внесені пам'ятки історії, які репрезентують основні, найбільш значні події історичного, соціального, культурного розвитку українського народу, становлення України як незалежної держави, життя і діяльність видатних діячів нашої держави. З іншого боку, завдяки виявленню пам'яток при підготовці «Зводу пам'яток історії та культури України» збільшилася їх кількість за рахунок об'єктів, які відображають події стародавньої і середньовічної історії, національно-визвольний рух в Україні в 20–50-ті роки ХХ ст., голодомор і політичні репресії.

Після опрацювання основного масиву пам'яток і укладання першого варіанту Реєстру була визначена загальна кількість пам'яток національного значення: 142 пам'ятки історії, 425 — археології, 42 — монументального мистецтва, 64 заповідники, у тому числі 15 мають статус національних³⁸³. Постановою Кабінету Міністрів України від 3 вересня 2009 р. № 928 «Про занесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» був затверджений список пам'яток історії та культури, до якого включена низка пам'яток, які не увійшли до проекту Державного реєстру 2001 р.³⁸⁴ За даними на 2010 р. до Державного реєстру нерухомих пам'яток включено 2711 пам'яток, у тому числі 744 пам'ятки національного значення (за виключенням пам'яток архітектури і містобудування)³⁸⁵. Серед них понад 60 пам'яток, які являються комплексними пам'ятками воєнної історії і археології (17), історії і монументального мистецтва (9), історії. Серед пам'яток історії представлені одиночні, братські могили, Братське кладовище захисників Севастополя в 1854–1855 рр., пам'ятні місця, оборонні укріплення і запорозькі січі, Меморіальні комплекси і обеліски, присвячені подіям княжої і козацької доби, в пам'яті визначних подій Північної, Кримської, Першої і Другої світових війн.

Значна робота проводиться по підготовці Переліків пам'яток історії за категорією місцевого значення. У 2004 р. на основі Державного реєстру нерухомих пам'яток історії та культури Автономної Республіки Крим з урахуванням змін до 1995–2003 рр. був підготовлений «Список пам'яток місцевого и національного значення, розположених на території Автономной Республіки Крым», в якому зафіксовано 9137 об'єктів культурної спадщини, у тому числі 2594 пам'ятки історії. Для порівняння на 01.07.1998 р. на обліку знаходилося 8041 об'єкт, у тому числі 2519 пам'яток історії. До Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією місцевого значення включено 13 пам'яток історії, 22 — археології³⁸⁶, згідно наказів Міністерства культури і туризму України в 2010 р. до Державного реєстру внесено 160 пам'яток.

Станом на 2003 р. на обліку в Києві перебувало 1629 пам'яток історії, а кількість поставлених на облік пам'яток історії протягом п'яти років збільшилась на 151 об'єкт і складає 1780 пам'яток³⁸⁷. З одного боку, з'являються нові пам'ятки, виявлені в процесі науково-дослідної роботи, з іншого — в умовах зміни ідеологічних пріоритетів в державі змінюється ставлення і оцінка спадщини радянської доби і необхідності збереження пам'ятників багатьом партійним і державним діячам УРСР. Згідно наказу від 31 жовтня 2008 р. Міністерства культури і туризму України з Державного реєстру нерухомих пам'яток України виключено 11 пам'ят-

ників, що увічнюють осіб, причетних до організації і здійснення голодомору та державних репресій в Україні: В.І. Леніну (8), Ф. Дзержинському, С. Косіору та В. Чубарю. Станом на квітень 2009 р. з Державного реєстру вилучені пам'ятники Ф. Дзержинському, М. Калініну, Н. Крупській, Д. Мануїльському, Г. Петровському, В. Чубарю та пам'ятник чекістам. Відповідно до процедури демонтажу та перенесення пам'ятників, що належать до місцевих пам'яток, достатньо погодження Міністерства культури і туризму України, для демонтажу монументів, що належать до національних — необхідне рішення Кабінету Міністрів України³⁸⁸.

Серед класифікаційних систем, що не мають специфічного характеру і можуть застосовуватися для всіх видів нерухомих пам'яток, є розподіл за категорійністю, який зазнав ряд модифікацій відповідно до основних етапів соціально-політичного розвитку України. Відповідно до Закону УРСР «Про охорону і використання пам'ятників історії та культури» 1978 р. та «Инструкции о порядке учета, обеспечения сохранности, содержания, использования и реставрации недвижимых памятников истории и культуры» 1986 р. зафіксовано існування пам'яток загальносоюзного, республіканського і місцевого значення. Стаття 14 Закону України «Про охорону культурної спадщини» 2000 р. визначає дві категорії пам'яток: національного і місцевого значення. Реалії пам'яткоохоронної справи диктують запровадити розподіл пам'яток на три категорії обліку: світового, загальнодержавного (національного) і місцевого (регіонального) значення³⁸⁹.

Найбільш відомі пам'ятки світового значення вносяться до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Рішенням XIV сесії Міжнародного комітету ЮНЕСКО зі збереження всесвітньої культурної та природної спадщини (7–12 грудня 1990 р.) до Списку всесвітньої спадщини були включені такі визначні історико-культурні ансамблі України, як кафедральний собор Святої Софії з монастирськими спорудами і Києво-Печерську лавру. В 1998 р. до нього внесено ансамбль історичного центру м. Львова, 2005 р. — пункти геодезичної дуги Струве у Хмельницькій та Одеській областях, 2007 р. — букові праліси Карпат³⁹⁰. Як відомо, за загальною кількістю пам'яток, наявністю шедеврів Україну можна віднести до країн з багатою культурною спадщиною. Але із 140 тис. пам'яток і 64 заповідників до Списку всесвітньої спадщини включені лише чотири визначні пам'ятки культурної спадщини і одна — природної спадщини. Останнім часом постало питання про внесення додаткових пропозицій від України до Списку всесвітньої культурної спадщини. Згідно міжнародних документів до Списку заносяться об'єкти, які мають виняткову загальнолюдську цінність, що виходить за межі національних кордонів і презентують неоціненний характер для сучасних і майбутніх генерацій усього людства. В попередньому Списку знаходиться 7 українських об'єктів культурної та природної спадщини: Бахчисарайський ханський палац, заповідники «Асканія-Нова» і «Херсонес Таврійський», культурний ландшафт та каньйон м. Кам'янець-Подільський, історичний центр м. Чернігів, парк «Софіївка» та Канівський заповідник «Могила Тараса Шевченка»³⁹¹. Україна має великий історико-культурний потенціал, і її пам'ятки мають гідно репрезентувати Україну у світовій та європейській спільноті.

Історико-культурна спадщина України є невід'ємною частиною світового культурного надбання, важливою складовою пізнання історії людства, джерелом

європейської колективної пам'яті. Крім зазначених пам'яток, до Списку можуть бути включені й інші об'єкти, зокрема державний історико-археологічний заповідник «Кам'яна могила» (Запорізька обл.), національний заповідник «Хортиця», унікальні печери Тернопільської області (Вертеба і Оптимістична), державний історико-культурний заповідник «Трипільська культура» (Черкаська обл.), національний історико-культурний заповідник «Качанівка» (Чернігівська обл.) та інші об'єкти.

Внесення до Списку національного заповідника «Хортиця», який пов'язаний з таким феноменом, як українське козацтво, збагатило б знання не тільки про нашу країну, а й про світову цивілізацію. Розташований на кордоні двох ареалів Дніпра, острів Хортиця є найбільшим річковим островом Європи. З прадавніх часів він відіграв важливу стратегічну роль на Дніпровському річковому шляху, посідав важливе місце на шляху «із варяг у греки»³⁹². Острів є комплексною історико-культурною і природною пам'яткою, на території якого нараховується близько 70 пам'яток археології та історії. Поряд з о. Хортицею розташований острів Мала Хортиця, де князь Дмитро Вишневецький в 1552–1557 роках заснував фортецю, що стала прообразом Запорозької Січі. Унікальна і дуже яскрава історія Хортиці, закарбована в численних об'єктах культурної спадщини, поєднаних із надзвичайно мальовничою природою, спонукала національно свідому громадськість домагатися створення заповідника. Для подальшого розвитку заповідника та на виконання Указу Президента України від 29.04.2005 р. «Про невідкладні заходи щодо розвитку національного заповідника «Хортиця» розроблено концепцію Державної програми розвитку національного заповідника «Хортиця», яка передбачає науково-проектні, реставраційні і реабілітаційні роботи по консервації пам'яток, музеєфікації та відновленню пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорозького козацтва на острові Хортиця³⁹³. Спільна діяльність державних структур у поєднанні з громадськими ініціативами дозволили створити унікальний заповідник, який через збереження пам'яток, їх музеєфікацію популяризує національну культурну спадщину, історію українського козацтва серед широкого загалу.

В нерозривному зв'язку з проблемами охорони і збереження окремих пам'яток знаходиться і проблема охорони історичних міст, переважна більшість з яких була започаткована в далекому минулому. Постановою Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 р. затверджено Список історичних населених місць України у кількості 401³⁹⁴. В процесі життєдіяльності людини вибудовувалася просторова структура того чи іншого поселення, під впливом соціальних процесів та культурного розвитку змінювався характер забудови. Неодноразові реконструкції, перебудови і оновлення обумовили численні нашарування в забудові та позначилися на плануванні вулиць і майданів. Все це, як зазначає Л. Прибега, знайшло своє відображення в численних об'єктах матеріальної культури, що дійшла до нас³⁹⁵. Кожне місто являє собою своєрідний сплав пам'яток археології, історії, містобудування, архітектури, природних та штучних ландшафтів, які виникали, розвивалися та зазнавали змін на протязі століть. Серед важливих завдань пам'ятоохоронців першочерговою є задача не тільки зберегти, а й донести до сучасників первинну планувальну структуру кожного міста, завдяки пам'яткам висвітлити політичні, соціальні, культурні процеси, що відбувалися в містах упродовж століть.

Дедалі більшого значення набуває визначення та збереження охоронної зони, що безпосередньо межує з пам'яткою і становить з нею єдине ціле. В межах цієї зони заборонено будь-яке будівництво, не пов'язане з відбудовою і реставрацією пам'ятки. Предметом охорони має бути не просто споруда, яка є історичною цінністю, а пам'ятка в єдності з відповідним антропогенним або природним середовищем. Для збереження пам'яток у комплексно-просторовому середовищі пропонується встановлення системи охоронних зон: територія осібних пам'яток і пам'яток містобудування, в тому числі і заповідників, зона охорони пам'яток усіх видів, території об'єднаних охоронних зон пам'яток в межах історичних ареалів, археологічні території, що охороняються, зона ландшафту, зона регулювання забудови і заповідної території³⁹⁶. Спрямування подальшого містобудівного розвитку України визначатиметься завданнями збереження традиційного характеру середовища, містоформуючої ролі архітектурної спадщини. Вплив містознавчої науки на збереження історичного образу наших міст невпинно зростає. Особливу роль у цьому процесі відігравав Державний науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури й містобудування, який протягом багатьох років займався розробкою методичних рекомендацій по дослідженню міської історико-культурної спадщини³⁹⁷. Ліквідація цього інституту уже найближчим часом буде даватися взнаки, оскільки там концентрувалися архітектори-дослідники, охоронці архітектурної спадщини, а не просто архітектори-будівельники, які готові в час будівельного буму повністю змінити обличчя історичних центрів, незважаючи на діючі закони і конвенції.

Останнім часом у суспільстві значно актуалізувалися проблеми, пов'язані з пам'ятками. Різні аспекти — від руйнації і нищення пам'яток, зняття з постаментів пам'ятників діячам тоталітарної доби, будівництва хмарочосів в заповідних зонах до спорудження пам'ятників борцям за незалежну Україну — стали предметом широкого обговорення в суспільстві. Тоталітарний режим з комуністичною ідеологією, яка була нав'язана суспільству, супроводжувався нищенням духовності народу, його культурної спадщини. Він проявив себе руйнацією численних храмів, насильницькою реконструкцією міст. Для увічнення найвизначніших подій історії, видатних партійних і державних діячів використовувалась монументальна пропаганда, на честь партійних і державних керівників перейменовували міста і села, площі і вулиці, їм споруджували скульптурні зображення, яким надавався статус пам'ятки історії та культури. Окремого розгляду на державному рівні потребує питання, яке виникло навколо демонтажу або перенесення пам'яток радянського періоду до музею тоталітаризму, створення якого на часі. При вирішенні цих питань, а також перейменування вулиць, їх необхідно вирішувати за участі громадян міста, району, вулиці, розглядаючи точки зору представників місцевих громад, різних партій і громадських організацій. Тільки виважений підхід, толерантне ставлення дозволить дійти миру і порозуміння у суспільстві і зупинить нав'язану «війну пам'ятників». З іншого боку, розуміння того, що є міська топоніміка, пам'ятники являються важливими складовими формування світогляду, національної свідомості, спільної пам'яті нації, державницького мислення громадян. Необхідно пропагувати національну ідею шляхом увічнення борців за незалежність України, учасників національно-визвольних рухів.

Довгий час забороненою темою для дослідників була трагедія під Крутами. Тільки в умовах розбудови Української незалежної держави повільно повертається до нас історична правда про героїчну молодь, що загинула в боротьбі за незалежність України. Суттєвим імпульсом по увічненню героїки того періоду стало відзначення 75-ї річниці трагедії під Крутами. На полі бою і на місці поховання героїв у Києві встановлені хрести, справжнім пам'ятником їм став військовий лицей у Львові імені Героїв Крут. У 1991 р. Українська студентська спілка оголосила конкурс на проекти пам'ятників полеглим студентам і гімназістам, що мають бути встановлені на залізничній станції Крути і на Аскольдовій могилі в Києві³⁹⁸. 1995 р. представники київської молоді встановили тут дерев'яний хрест і чорний кам'яний обеліск з пам'ятним написом³⁹⁹.

З 2005 р. серед наукового і культурного загалу обговорюється цікава і суспільно значуща ідея створення архітектурно-історичного комплексу «Алея видатних діячів України» у Києві. Приклади створення подібних комплексів відомі в минулому у нас і за кордоном. В 1909 р. за підтримки Київського відділу Російського військово-історичного товариства була схвалена концепція створення в Києві комплексу пам'яток «Історичний шлях» у вигляді скульптурних зображень 15 видатних державних, військових і культурних діячів Київської Русі⁴⁰⁰. В роки Української революції серед передової української інтелігенції з'явилася ідея увічнення пам'яті борців за незалежну Україну. Громадські організації висловили низку пропозицій по охороні могил гетьманів України, останнього кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського. В червні 1918 р. була прийнята ухвала всенародного українського віче про створення Комітету національної гідності, основною метою якого було вирішення питання про перенесення останків великих синів українського народу до Києва. Зокрема, йшлося про поховання І. Мазепи в Софійському соборі, реставрації і визнання національної власністю палацу останнього гетьмана України К. Розумовського у Батурині⁴⁰¹.

У дев'яності роки минулого століття Спілка письменників України і Всеукраїнська спілка краєзнавців виступила з ідеєю створення Національного пантеону видатних українських діячів і розміщення його на місці зруйнованого за радянських часів некрополя «Аскольдова могила»⁴⁰². Пантеон видатних діячів національної історії міг би стати одним з найдієвіших засобів формування національної свідомості громадян. При його створенні слід передбачити перенесення, у разі можливості, праху цих людей, що покоїться на різних цвинтарях, встановлення поруч з похованнями їхніх скульптурних зображень. Окремі монументи були б кенотафами, оскільки могили І. Мазепи, П. Орлика, П. Сагайдачного не збереглися⁴⁰³. На думку науковців Інституту історії України НАН України, при реалізації проекту можна використати зону міського парку біля Маріїнського палацу з алеєю, що веде до стадіону «Динамо» або ж Замкову гору з прилеглими урочищами Гончарі та Кожум'яки, звідки починався Київ⁴⁰⁴.

Незважаючи на низку ювілейних дат, Указ Президента України від 16 травня 2005 р. «Про увічнення пам'яті видатних діячів Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки М. Грушевського, Є. Петрушевича, В. Винниченка, С. Петлюри, В. Голубовича, В. Чехівського, С. Остапенка, Б. Мартоша, І. Мазепи, В. Прокоповича, А. Лівичького, К. Лівичького, С. Голубовича,

утвердження в суспільній свідомості об'єктивної оцінки їхньої ролі в історії, забезпечення консолідації української нації, а також у зв'язку з виповненням у 2005–2009 роках ювілейних річниць від дня народження видатних діячів УНР та ЗУНР»⁴⁰⁵, пам'ятників більшості видатним українським борцям за незалежну Українську державу немає. За винятком пам'ятника голові Української Центральної Ради М. Грушевському (м. Київ) і керівнику першого уряду Української Народної Республіки В. Винниченку (м. Кіровоград).

Якщо на перших етапах незалежності України керівна еліта намагалася зберегти стару систему цінностей, а отже й монументи, які її уособлювали, то в останні роки настали певні зрушення до утвердження символів, які персоніфікують Україну. Для того, щоб ідея створення Алеї героїв чи Національного пантеону стали реальністю на початку XXI ст. необхідно державним інституціям та громадським організаціям докласти значних зусиль, а керівництву держави — виявити політичну волю. В першу чергу, необхідно розробити концепцію створення такого комплексу і виробити чіткі критерії добору постатей. Для виконання всіх робіт на високому мистецькому рівні слід провести міжнародний конкурс із залученням фахівців.

В цілому, культурна спадщина України, яка відіграє важливу роль у духовному відродженні, переживає не кращі часи. З одного боку, прийнято низку законів, нормативно-правових актів, проводяться роботи по інвентаризації й обліку пам'яток, підготовці Державного реєстру нерухомих пам'яток України, «Зводу пам'яток історії та культури України», йде інтенсивна реставрація та відтворення історико-культурних об'єктів. З іншого, руйнуються і занепадають не лише об'єкти місцевого значення, а й національного і світового рівня, втрачається неповторний унікальний вигляд історичних центрів. Масштаби руйнування пам'яток і будівництва останнім часом набули катастрофічних розмірів. Терміново потрібно вносити зміни до чинного законодавства, порушувати питання про відповідальність посадових осіб за руйнування і зникнення пам'яток, на порядку денному створення спеціального наглядового комітету з представників УТОПШК, у повноваження якого б входив контроль за прийняттям всіх рішень місцевої влади, пов'язаними з будівництвом і реконструкцією в історичних центрах міст. Тільки об'єднання зусиль державних пам'яткоохоронних органів і громадських організацій, широкого загалу, дозволить вирішувати питання охорони і збереження пам'яток.

4.2. Внесок громадських організацій у збереження пам'яток історії та культури.

Важливу роль у збереженні і відновленні безцінних історико-культурних надбань, їх реставрації і консервації в сучасних умовах поряд з державними інституціями відіграють громадські об'єднання. Серед них Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, Національна спілка краєзнавців України, Фонд відтворення видатних пам'яток історико-культурної спадщини ім. О. Гончара. В умовах проголошення незалежності України і побудови демократичного суспільства Українське товариство охорони пам'яток історії та культури прагнуло

залишатися політично незаангажованою громадською організацією, для якої пріоритетною справою залишається збереження культурної спадщини українського народу. Вільний від ідеологічних нашарувань і суб'єктивних уподобань погляд на історичні процеси і постаті, які протягом тривалого часу були заборонені або штучно замовчувалися, можливість ввести до наукового обігу великий масив нових документів, дозволив намалювати об'єктивну картину історичного процесу, дати зважену і неупереджену оцінку діяльності видатних особистостей. Науковці прагнули знайти відповіді на запитання, що протягом десятиліть потребували вирішення. Це і підготовка України до війни та зміцнення її обороноздатності, перебудова та розгортання Червоної армії на території республіки, події початкового періоду Другої світової війни, яка розпочалася для українського народу у вересні 1939 р., людські жертви, страждання та ціна перемоги. За радянських часів відповіді на такі запитання знаходились у межах офіційних ідеологічних настанов. В умовах краху комуністичної системи, розпаду СРСР і появи незалежної Української держави з'явилась можливість неупередженого аналізу подій, відтворення повномасштабної об'єктивної історичної картини. Тому став можливим перегляд ставлення до багатьох історико-культурних пам'яток, у тому числі об'єктів воєнної історії періоду Великої вітчизняної війни.

9 липня 1993 р. Кабінет Міністрів України затвердив «Основні заходи з підготовки та проведення 50-річчя визволення України від фашистських загарбників». 25 серпня 1993 р. бюро колегії Головної ради Товариства прийняло постанову «Про заходи по відзначенню 50-річчя визволення України від фашистських загарбників організаціями УТОПК». Серед запропонованих заходів передбачалося проведення громадського огляду пам'яток і пам'ятних місць, пов'язаних з Великою вітчизняною війною, проведення ремонту і реставрація пам'яток, стел, надгробків, пошук місць страти мирних громадян, місць боїв під час оборони і наступальних операцій, пошуку невідомих імен загиблих⁴⁰⁶. До 50-річчя Перемоги з ініціативи та при дольовій участі Запорізької обласної організації були відреставровані: Алея Слави, пам'ятник танковому екіпажу Героя Радянського Союзу М. Яценка, споруджені пам'ятники жертвам нацизму у м. Оріхові на могилі 1200 мирних громадян, розстріляних фашистами та пам'ятник військовополоненим на правому березі обласного центру. 22 червня 2001 р. у м. Запоріжжі відбулося відкриття монумента «Жертвам фашизму» (ск. Б. Рапопорт, арх. Ю. Бірюков). На місці скромного пам'ятного знаку (фанерного обеліску з зіркою, згодом заміненого сірим гранітним каменем) була встановлена велична чотириметрова стела з червоного граніту. Головними спонсорами будівництва виступили Українське товариство охорони пам'яток історії та культури та обласний благодійний фонд «Запорізька єврейська громада»⁴⁰⁷.

В кінці 80–90-х рр. ХХ століття робота по увічненню пам'яті загиблих воїнів в роки Другої світової війни набула нових форм. Протягом 1989–2000 рр. діяла Державна програма по увічненню пам'яті загиблих, в якій було задіяне Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Активісти УТОПК, співробітники державних органів влади, військкоматів, архівів, культурних і освітніх закладів, видавництв, засобів масової інформації провели значну за обсягом роботу по написанню історико-меморіального видання «Книга пам'яті України». Цент-

рами збору матеріалів, підготовки книжок на місцях були 25 обласних і дві міські редколегії, а на Головну редколегію покладалося забезпечення організаційно-методичних рекомендацій по підготовці видання. Протягом 17 років професійні історики, широкий загал краєзнавців і пам'яткоохоронців проводили збір і систематизацію даних про українських солдатів, які загинули в роки Великої вітчизняної війни в Україні і за її межами. Зусиллями майже 550 тис. громадян України було сформовано картотеку обліково— архівних даних на майже 5 млн. наших земляків, які загинули або померли від ран у роки Великої вітчизняної війни. У 264 томах регіональних «Книг Пам'яті» були увічнінені 6 млн. 34 тис. 762 осіб. Завдяки зусиллям великої армії професіоналів, краєзнавців, активістів УТОПК вдалося віднайти майже 5 мільйонів імен радянських воїнів. Паралельно готується «Книга Скорботи України», «Книга шани України», на часі новий історико-меморіальний проект — увічнення пам'яті ветеранів, які померли у післявоєнний період. Учнівська і студентська молодь залучається до збору спогадів ветеранів, готується видання матеріалів усної історії⁴⁰⁸. Переважна більшість організацій Товариства долучилась до широкомасштабної роботи по виданню «Книги Пам'яті». Обласні організації та Головна редколегія виділяли значні кошти на підготовку матеріалів до неї. Так, Луганська організація забезпечила дослідницьку роботу активістів, які встановили імена 52 тис. досі невідомих радянських воїнів. Первинні організації УТОПК продовжували дослідження та впорядкування пам'яток історії, ініціювали увічнення подій початкового періоду, пам'ять про учасників визвольних змагань. Значною мірою таку роботу стимулювала підготовка та відзначення 55-ї річниці звільнення України від німецько-нацистських загарбників та 55-ї річниці Перемоги. Найбільше уваги приділялося впорядкуванню вже існуючих пам'яток, особливо тих, що встановлювались у повоєнні роки в місцях поховань. Переважна більшість із них виконана з нетривких матеріалів — цементу, цегли, бетону — і потребують не просто ремонту, а відтворення. Якщо раніше роботи по ремонту брала на себе місцева влада, то в нових соціально-економічних умовах первинні організації Товариства виступають не тільки ініціаторами проведення цих робіт, а й повністю беруть на себе їх фінансування. За безпосередньої участі Запорізької організації в останні роки відреставровані майже 100 пам'ятників та меморіалів⁴⁰⁹. Активну роботу з упорядкування пам'яток Другої світової війни проводять Харківська, Херсонська, Кіровоградська обласні організації Товариства. Широкий розголос отримала благодійна програма «Пам'ять холокосту в Україні», спрямована на виявлення й увічнення місць масових страт мирних жителів у роки війни⁴¹⁰.

Робота по вивченню й увічненню видатних історичних місць, подій та постатей, впорядкування і реставрація пам'ятників захисникам Вітчизни, героям визвольних змагань та борцям за незалежність України, встановлення імен невідомих воїнів, полеглих у роки Другої світової війни залишалася серед основних завдань Товариства — підкреслювалося у рішеннях УШ з'їзду УТОПК у травні 2001 р.⁴¹¹ Напередодні Дня Перемоги проводяться традиційні місячники з впорядкування місць поховань жертв війни, пам'ятників односельцям, обелісків і зразків військової техніки, встановлених на відзнаку визначних подій в історії Великої вітчизняної війни. На жаль, з плином часу, все більша кількість пам'яток потребує

не лише впорядкування чи ремонту, а й повної заміни, зазначав у доповіді на ІХ-му з'їзді Товариства голова УТОПК, академік НАН України П. Толочко⁴¹².

Одним із найбільш пріоритетних напрямів діяльності організацій Товариства впродовж останніх 15 років були проблеми вивчення та збереження пам'яток українського козацтва. Важливим етапом виконання комплексних програм збереження національної спадщини стали експедиції, започатковані УТОПК. Найбільш масштабна з них — «Запорозька Січ: зруйноване й уціліле». Розпочавши свою діяльність у 1989 р., експедиція мала на меті виявлення, історико-археологічне обстеження, топографічне означення столиць запорозького козацтва, паланок, зимівників, сторожових постів; облік наявних козацьких пам'яток та обстеження їх стану; облік речових козацьких пам'яток у музеях та колекціях; етнографічні, краєзнавчі та фольклорні дослідження. Маршрут експедиції простягся майже на 2 тис. км Дніпром і понад 3 тис. — сушею. Її учасники відвідали 40 населених пунктів Дніпропетровської, Запорізької, Полтавської і Черкаської областей. В результаті експедиції, яка обстежила стан козацьких пам'яток, було вирішено звернутися до уряду України з пропозицією — розробити комплексну програму обліку, реставрації та спорудження пам'ятних знаків на місцях, пов'язаних з історією запорозького козацтва, а територію о. Хортиця передати Державному історико-культурному заповіднику, оголосивши залишки території Кам'янської та Томаківської Січей історико-культурними заповідниками та розробити план їх музеєфікації⁴¹³.

У 1990 р. при Українському товаристві охорони пам'яток історії та культури було створено постійно діючу експедицію «Часи козацькі», згодом трансформовану в Науково-дослідний центр «Часи козацькі» (керівник — професор Д. Телегін), який координує роботу науковців та аматорів, що займаються виявленням та фіксацією нерухомих об'єктів, пам'ятних місць козацької доби в різних регіонах України. Центром проведено 16 Всеукраїнських науково-практичних конференцій «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні», видано 16 збірок статей, продовжується робота над підготовкою Каталогу пам'яток та пам'ятних місць доби козацтва⁴¹⁴.

Запорозька Січ не раз змінювала місця свого розташування — до цього змушували ворожі напади, руйнівні Дніпрові повені. У XVI ст. козацькі фортеці знаходились на островах Хортиці, Томаківці, Базавлуку, у XVII ст. — на Микитиному Розі, де сформувалося повстанське військо, і було обрано гетьманом Б. Хмельницького. З восьми запорозьких січей лише три — Хортицька, Кам'янська, Олешківська — виявилися придатними для проведення охоронних робіт⁴¹⁵. На честь Богдана Хмельницького на Хортиці споруджено пам'ятний знак, а в Інженерній академії в м. Запоріжжя встановлено горельєф великому гетьману. 13 жовтня 1999 р. на хортицькій землі відкрито пам'ятний знак засновнику Хортицької фортеці Дмитру Вишневецькому, музеєфіковано бастион П. Дорошенка в Чигирині⁴¹⁶.

В жовтні 1997 р. було проведено комплексне обстеження пам'яток українського козацтва в Дніпропетровській області, де містились 5 Січей — Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Чортомлицька і Підпільненська. Хоча значна частина цих пам'яток знаходиться під водою Каховського водосховища, однак в

області встановлено багато пам'ятних знаків на честь козацтва. Поблизу Чортомлицької Січі було поховано кошового отамана Запорозької Січі Івана Сірка, але могила знаходилася на присадибній ділянці селянина М. Мазая. Вона мала вигляд невеликого насипу з масивним кам'яним хрестом. Місцеві жителі з великою шаную та любов'ю ставились до пам'яті славетного воїна й охороняли місце його поховання⁴¹⁷. У 1967 р. в зв'язку з наближенням до могили Каховського водосховища, Дніпропетровський облвиконком прийняв рішення про перепоховання решток отамана в с. Капулівка Нікопольського району Дніпропетровської області⁴¹⁸. Після руйнування Чортомлицької Січі російськими військами в 1709 р. (за підтримку запорозьких козаків виступу І. Мазепи) запорожці заснували Січ на річці Кам'янці, пізніше — в Олешках, і нарешті — на рукаві Дніпра, річці Підпільній. Це була нова Січ або Підпільненська⁴¹⁹. У ході експедиції, організованої у 1989 р. журналом «Пам'ятки України», було обстежено місце Кам'янської Січі, розташованої на правому березі Дніпра біля с. Республіканець Бериславського району Херсонської області. Кам'янська Січ, де знаходились козацькі форпости, була останнім притулком на рідній землі легендарного кошового отамана Запорозької Січі Костянтина Гордієнка, який разом із загоном козаків підтримав І. Мазепу під час Північної війни, виступивши на боці шведської армії. Могила К. Гордієнка — основна пам'ятка Кам'янської Січі, який був тут урочисто похований «з мушкетною та гарматною пальбою» в травні 1773 р. Могила та хрест з написом, незважаючи на плин часу, неблаганні хвилі Каховського водосховища, бездумну діяльність людей, збереглися до наших днів, але знаходяться в занедбаному стані⁴²⁰. Ця пам'ятка козацьких часів давно привертала увагу вчених. Тут свого часу побував П. Чубинський, її обстежували Д. Яворницький, В. Гошкевич. Тут працює експедиція під керівництвом Д. Козловського та В. Іллінського. Двічі — в 1983 р. та 1990 р. — пам'ятку обстежено науковою експедицією, очолюваною доктором історичних наук Д. Телегіним⁴²¹. В результаті багаторічних досліджень було встановлено: планування Січі, розташування оборонних споруд, розміщення курганів та козацького цвинтаря. У північній частині Кам'янського городища знаходяться козацькі могили, рів та вал. Щоб остаточно не втратити останню із Січей слід терміново здійснити низку охоронних заходів, укріпити берегову лінію в районі Січі та козацького цвинтаря, визначити охоронну зону, провести комплексні дослідження і відкрити тут філію Херсонського чи Хортицького музею-заповідника⁴²². Вагомий доробок у дослідження історико-культурної спадщини козацького часу вносить Полтавський центр охорони та досліджень пам'яток археології. Значний внесок у справу увічнення історичної пам'яті про козацтво, музеєфікації козацьких пам'яток в активі Черкаської обласної організації УТОПК, Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»⁴²³.

Важливим напрямом роботи, якою опікується Товариство, є вивчення, облік та упорядкування історичних кладовищ. Започаткована відомим некрополезнавцем Л. Проценко програма «Некрополі України» в різних формах проводиться майже в усіх регіонах України. Найбільш вагомими результатами у вигляді збору й оприлюднення відповідної інформації мають Івано-Франківська, Львівська, Одеська, Сумська, Харківська, Чернігівська обласні, Київська міська організації Товариства. В Івано-Франківській області обстежені майже всі цвинтарі та місця поховань,

описано 2500 окремих поховань видатних діячів краю, виготовлені фотографії надгробків. У Чернігівській області обстежено й описано 37 цвинтарів, у тому числі Козелецький військовий некрополь⁴²⁴. У ході наукових досліджень в Одесі обстежений військовий цвинтар, встановлені місця поховань учасників всіх без виключення воєнних кампаній, починаючи від суворівських походів і до Першої світової війни⁴²⁵. Дослідникам Сумщини вдалося встановити поховання українських козаків і солдатів російської армії часів Конотопської битви 1659 р. В 1994 р. на могилах в с. Шаповалівка було встановлено хрест і меморіальну дошку з написом: «Встановлено у пам'ять всіх воїнів-слов'ян, які полягли на Шаповалівській землі у війні 1659 р. між козацькими військами гетьмана І. Виговського та російськими військами»⁴²⁶. Поблизу Путивля на Сумщині, в урочищі Городок під час археологічної експедиції виявлено старовинне поховання, датоване 1239 р., коли місто було в облозі під час монгольської навали. В 2001 р. на місці поховання оборонців руської землі був встановлений пам'ятний знак у вигляді давньоруського шолома і кам'яного хреста⁴²⁷.

Під час проведеної в 1988 р. акції «Забуті могили» були розшукані і впорядковані сотні поховань наших співвітчизників та іноземних воїнів, які загинули в роки Першої світової війни. Влітку 1990 р. було проведено експедицію місцями українських поховань, учасниками якої виявлено близько 2000 могил козацької доби, двох світових війн та визвольних змагань українського народу. Велику науково-дослідницьку діяльність по розшуку воєнних поховань періоду Першої світової війни та ремонтно-реставраційні роботи на воєнних цвинтарях проводять випускники історичного факультету Чернівецького університету та члени товариства «Буковинський Чорний Хрест. Догляд воєнних могил» спільно з місцевою організацією УТОПІК⁴²⁸.

В рамках програми «Некрополі України» при Головній раді УТОПІК було організовано Український центр біографічної некрополістики, завданням якого є не тільки видавнича справа, а й створення бази даних з історичних поховань, їх дослідження на різних рівнях — від окремого поховання до вивчення регіону⁴²⁹. За безпосередньої участі та організаційної підтримки Центру біографічної некрополістики було підготовлено та опубліковано 20 видань серії «Некрополі» Позитивним прикладом практичної реалізації пам'яткоохоронної діяльності товариства, секцій «Некрополі України» і «Некрополі Києва» є рішення Кабінету Міністрів України від 6 липня 1994 р. про надання Лук'янівському кладовищу статусу заповідного і проголошення комплексу пам'яток історії та культури Державним історико-меморіальним Лук'янівським заповідником. Було розроблено генеральний план його розвитку, проводиться науково-пошукова робота з упорядкування поховань, видаються біографічні довідники, готується до друку каталог всіх кладовищ Києва⁴³⁰.

Разом з тим, в роботі Товариства мали місце серйозні недоліки і невирішені проблеми. Якщо в 60–80-ті роки, незважаючи на диктат комуністичної партії, Товариство було потужною громадською організацією, яке вирішувало важливі питання охорони і популяризації пам'яток, то в нових умовах, без державної підтримки, роль і значення Товариства зменшилися. Відмова від формальних підходів до масового залучення членів Товариства, послаблення роз'яснювальної

роботи серед населення про роль УТОПК у відродженні і збереженні національної історико-культурної спадщини, обмеження діяльності громадських організацій з боку держави, зменшення державної підтримки — призвело до скорочення кількості первинних організацій і членів однієї з найпотужніших громадських організацій. В 1990-ті роки припинили діяльність більшість первинних осередків, частина районних організацій, навіть окремі обласні, зокрема, Дніпропетровська, Донецька, під загрозою зникнення — Полтавська і Чернівецька. Зі зникненням організацій втрачається не лише вплив Товариства в цілому регіоні, але будь-який громадський контроль за станом збереження пам'яток. На жаль, УТОПК не має ні державного захисту, ні підтримки, що призвело до незадовільного стану у пам'яткоохоронній сфері. Останнім часом з'явилася тенденція до скорочення кількості пам'яток, що перебувають на обліку. Органи влади на місцях не лише не зацікавлені брати на облік пам'ятки, але й відверто протидіють цьому. Часто не спрацьовують положення законів, не виконуються постанови та рішення з питань пам'яткоохоронної роботи, що призводить до руйнування, занедбання та знищення пам'яток. Відсутність єдиної державної політики в пам'яткоохоронній сфері призвела до зменшення ролі і впливу такої потужної організації, втрати комплексного підходу з боку держави і громадськості до охорони та пропаганди пам'яток⁴³¹.

В складній ідеологічній і соціально-економічній ситуації перевагою УТОПК була його готовність співпрацювати з різними політичними силами і рухами, в програмах яких є положення, співзвучні із завданнями Товариства. Це, передусім, громадські організації — Національна спілка краєзнавців України, Український фонд культури, Українське історико-просвітницьке товариство «Меморіал», Українська асоціація захисту історичного середовища, Фонд відтворення видатних пам'яток історико-культурної спадщини ім. О. Гончара та ін.

З проблемами охорони і збереження тісно пов'язана справа відновлення втрачених пам'яток, без яких важко уявити історико-культурний потенціал країни. Біля витоків відновлювальних робіт був Фонд відтворення видатних пам'яток історико-культурної спадщини ім. О. Гончара, очолюваний П. Троньком. Видатний український письменник і громадський діяч Олесь Терентійович Гончар започаткував Благодійний фонд з відтворення Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві. В травні 1995 р. він звернувся до Президента України Л.Д. Кучми за підтримкою. Президент України 9 грудня 1995 р. видав Указ «Про заходи щодо відтворення видатних пам'яток історії та культури», а також про створення Комісії при Президентові України, де було визначено її головні напрями діяльності. За участі Комісії було розроблено Програму відтворення видатних пам'яток історії та культури України, затверджену Урядом. Вона охоплювала 56 видатних пам'яток X–XIX ст. практично в усіх регіонах України, які передбачалося відтворити в першу чергу.

З метою сприяння фінансовому забезпеченню реалізації Програми та залученню до цього благодійних внесків і пожертв Указом Президента України в 1996 р. було створено Всеукраїнський фонд відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. О. Гончара⁴³². За час діяльності Фонд зібрав понад 5 млн. гривень на відбудову національних святинь України, з яких понад

1 млн. перераховано на відбудову Михайлівського Золотоверхого собору. У Києві поряд з Михайлівським Золотоверхим і Успенським собором Києво-Печерської лаври передбачено було відтворити Богоявленський собор Братського монастиря, будинок Київського магістрату на Контрактівій площі. На кінець 2001 р. було відреставровано Володимирський собор у Севастополі⁴³³. Фонд спрямував зібрані кошти на відбудову Церкви Різдва Христового в Києві, синагоги «Золота Роза» у Львові, мечеті Селіма у Феодосії, Наскельної фортеці «Тустань» у Львівській області, Свято-Преображенського собору в Ніжині, пам'яток Переяслава-Хмельницького, Галича, іконостасу Мгарського монастиря в Полтавській, Шарівського палацово-паркового ансамблю у Харківській області. Будуть також поновлюватися старовинні замки у Чигирині на Черкащині, Бережанах Тернопільської та Корці Рівненської областей⁴³⁴.

Як показує досвід, до проблеми відтворення визначних пам'яток треба підходити дуже виважено і обережно, залишаючи осторонь суб'єктивні моменти, виходячи виключно з історико-культурної доцільності, без кон'юнктури чи заповідання шкоди збереженням автентичним руїнам. Масова кампанія не може і не повинна замінити ремонт і реставрацію існуючих автентичних пам'яток, оскільки автентичність є основним критерієм їх поцінування. Разом з тим, реконструкція об'єктів культурної спадщини, втрачених внаслідок воєнного лихоліття, природних катаклізмів чи недбалої людської діяльності можлива за ряд умов. У Ризькій хартії 2000 р. «Про автентичність та історичну реконструкцію культурної спадщини» наголошується, що пам'ятка має становити надзвичайну художню цінність для історії та культури певного регіону; повинні існувати наявні обміри і відповідна документація. Реконструкція не повинна спотворювати містобудівне й ландшафтне середовище, завдавати шкоди наявній історичній забудові. «Потреба у реконструкції, — підкреслюється у Хартії, — має визначатися шляхом відкритих і вичерпних консультацій між причетними до справи державними і місцевими уповноваженими органами та громадськістю»⁴³⁵. Доцільним є проведення референдумів, широке обговорення в засобах масової інформації питань, що стосуються реконструкції пам'яток, будівництва в історичних центрах, поблизу національних святинь.

Діють постійні програми Українського фонду культури, створеного в 1987 р., — «Тарас Шевченко», «Краєзнавство», «Топоніміка», «Повернення», «Молодь і культура». Визначальною є довгострокова програма «Пам'ять», завдання якої полягає у відродженні забутих сторінок нашої історико-культурної спадщини, виявленні і впорядкуванні пам'ятних місць, увічненні подій та імен славетних земляків, діячів науки і культури.

У 1990 р. розпочала свою діяльність масова громадська організація — Всеукраїнська спілка краєзнавців, яка у жовтні 2008 р. отримала статус Національної. Вона об'єднує в своїх лавах близько двох тисяч справжніх шанувальників історичного минулого — від школярів до академіків⁴³⁶. Головним у діяльності Спілки є розвиток краєзнавчого руху, залучення до пізнання рідного краю широких верств населення, виховання у громадян почуття національної самосвідомості, глибокої поваги до історії, культури, мови, традицій, духовних потреб українського народу, а також інших народів, шанобливе ставлення до історико-культурної спадщини⁴³⁷. Краєзнавчі осередки на місцях стали по-справжньому дослідницькими центрами,

навколо яких гуртуються науковці і аматори. Пошукова, різноманітна видавнича робота сприяє залученню до краєзнавчої роботи нових членів у всіх куточках України, які дбають про культурні надбання минулого, історичну пам'ять, поширюють знання про видатних земляків. Сферою опіки регіональних організацій Спілки, зазначалося на Пленумі правління 12 червня 2009 р., мають бути — національні та місцеві пам'ятки історії та культури, братські могили періоду Великої вітчизняної війни, меморіальні знаки репресованим та померлим від голоду, увічнення меморіальних місць видатних земляків⁴³⁸.

Краєзнавці України багато роблять для гідного увічнення подвигу воїнів, партизанів і підпільників Великої вітчизняної війни, прагнуть об'єктивно, на підставі ґрунтовних документальних досліджень показати всі форми всенародного опору, героїчні і трагічні сторінки історії. При висвітленні історичних подій та їх учасників важливо уникати як безпідставного очорнення недавнього минулого, так і замовчування фактів, які уявляються невивітаними з політичних міркувань. Неприпустимим є і використання ідеологічних кліше в упередженій оцінці всіх етапів національно-визвольної боротьби українського народу⁴³⁹.

Останнім часом гостра полеміка в суспільстві довкола ОУН і УПА висуває в якості вимоги дня — аргументоване, підтвержене документами висвітлення цієї проблеми. Зважений і неупереджений підхід дозволить перевести цю проблему із політичної площини в наукову, а об'єктивне висвітлення буде сприяти примиренню і взаєморозумінню, встановленню нормальних стосунків у суспільстві, дозволить реабілітувати учасників збройних формувань, які зі зброєю в руках воювали проти гітлерівських загарбників і піддати осуду тих, хто воював проти власного народу. Війна відкрила новий етап у діяльності всіх організацій самостійницького спрямування. Особливу активність виявила Організація українських націоналістів — (в 1940 р. розкололася на два крила — ОУН (м) і ОУН (б) ініціатор розгортання націоналістичного підпілля в Україні. Оскільки радянська історіографія не висвітлювала і не досліджувала діяльність ОУН і УПА, то і події, пов'язані з їх визвольною боротьбою, в більшості своїй не були зафіксовані в пам'ятках. За останній час ситуація змінилася. З одного боку, розпочалось будівництво пам'ятних знаків, встановлення меморіальних дощок в пам'ять про діяльність ОУН і УПА, з іншого — активізувалась наруга над пам'ятками, пов'язаними з Червоною армією, що є недопустимим. Почався демонтаж пам'ятних знаків, меморіальних дощок з будинків, де мешкали Герої Радянського Союзу, знаходились штаби, командні пункти радянських військових частин і з'єднань⁴⁴⁰. Саме Червона армія визволила від німецько-нацистської окупації українську землю, віддавши мільйони життів для Перемоги. Історія буде справжньою, коли поряд з могилами радянських воїнів будуть знаходитися і поховання учасників національно-визвольних змагань, бо всі вони віддали життя у боях за свою Батьківщину. Завдання істориків — не руйнувати пам'ять, не висвітлювати події в угоду чийось інтересів, а відтворювати об'єктивну картину історичних подій.

Активісти краєзнавчого руху докладають значних зусиль до відродження історичної пам'яті українського народу. На Івано-Франківщині діє Музей визвольних змагань Прикарпатського краю⁴⁴¹. 14 жовтня 1990 р. відкритий перший в Україні пам'ятник провідному діячу українського національно-визвольного руху

С. Бандері в його рідному селі Старий Угринів Івано-Франківської області⁴⁴² і створено історико-меморіальний музей. На хаті в с. Воля Задеревацька Стрийського району на Львівщині, в якій мешкав С. Бандера в 1930–1936 рр., встановлена меморіальна дошка, діє музей. У травні 1996 р. за підтримки його нащадків, української діаспори, товариства «Садиба-музей родини Бандер» розпочалося створення державного історико-меморіального музею С. Бандери та його родини в Стрию, філії краєзнавчого музею «Верховина». Напередодні 10-ї річниці Дня незалежності України (2001 р.) Музей прийняв перших відвідувачів. 4 січня 1999 р. за рішенням вченої ради Львівського державного аграрного університету розпочав діяльність музей С. Бандери в Дублянах, де він навчався в 1928–1933 рр. на агрономічному відділі Львівської Політехніки, а на будівлі старого академічного корпусу була встановлена меморіальна дошка (скульптори В. і Р. Одрехівські)⁴⁴³.

Місцеві осередки Спілки краєзнавців, Українського товариства охорони пам'яток історії та культури Тернопільської області проводять активну роботу по вивченню історичної пам'яті про події, що мали місце в регіоні під час воєнних баталій в роки Першої і Другої світових війн. Було відновлено місця поховань січових стрільців, вояків ОУН і УПА, червоноармійців, жертв війни та політичних репресій, споруджено близько 300 пам'ятників борцям за незалежність України⁴⁴⁴. У 2002 р. в Луцьку було відкрито пам'ятний знак на спомин про трагедію українців Холмщини і Підляшшя у Другій світовій війні. У Львівській області практикується проведення виїзних засідань правління, які присвячені ознайомленню з історико-культурними пам'ятками. Під час поїздки в с. Винники під Львовом активісти оглянули меморіальний будинок І. Огієнка, могили І. Липи, меморіал стрільців легіону УСС і Української Галицької армії⁴⁴⁵. Краєзнавці Закарпаття поставили питання про розшук могили або місця поховання Президента Карпатської України, Героя України Августина Волошина⁴⁴⁶. А. Волошин був затриманий органами НКДБ 15 травня 1945 р. у Празі і знаходився під арештом у Лефортовому. Після переведення у зв'язку з хворобою до Бутирської в'язниці 19 липня 1945 р. він помер, але місце його поховання невідоме⁴⁴⁷.

З метою привернення уваги суспільства до вшанування пам'яті видатних українців Національна Спілка краєзнавців України проводить виїзні засідання, зустрічі з місцевими краєзнавцями, ініціює створення історико-меморіальних музеїв, спорудження пам'ятних знаків, встановлення меморіальних дошок. В червні 2009 р. у ході науково-краєзнавчої експедиції «Історико-культурна спадщина Полтавщини» відбувся круглий стіл, присвячений минулому с. Лютецька Гадяцького району і його земляку, видатному ученому, винахіднику першої у світі порохової ракети, генерал-лейтенанту О.Д. Засядьку (1779–1838 рр.). Лейтмотивом щирого спілкування з краєзнавцями села Лютецька Гадяцького району було відзначення історичної пам'яті славетного земляка.

Предки майбутнього конструктора бойових ракет були козаками Хорольської і Лютецької сотень, батько — головним гармашем Запорозької Січі і родичем останнього кошового отамана П. Калнишевського, з яким О.Д. Засядько зустрівся у Соловецькому монастирі в 1801 р. на прохання батька. Майбутній конструктор народився в селі і туди повернувся, щоб зайнятися дослідями і винаходами, якими цікавився все життя. В Лютецьці на кошти, отримані від продажу маєтку під

Одесою, була збудована кузня, піротехнічна лабораторія, а з 1815 р. починається безпосередня робота над створенням ракет. Від запуску вогняної ракети на «полігоні» неподалік від села починається відлік наукової вітчизняної ракетної історії⁴⁴⁸. Олександр Дмитрович — учасник Італійського та Швейцарського походів О. Суворова, російсько-турецьких війн, Вітчизняної війни 1812 р., битви народів під Лейпцигом. Крім того він — керівник Михайлівського вищого артилерійського училища, Петербурзького арсеналу, піротехнічної лабораторії, Охтинського порохового заводу, начальник штабу артилерії російської армії. 11 квітня 1828 р. він підписав наказ про створення постійної ракетної роти (з 1831 р. 1-а ракетна батарея).

20 листопада 2009 р. у Києві за підтримки Полтавської обласної державної адміністрації пройшли урочистості з нагоди 230-річчя від дня народження О.Д. Засядька, славетного українця, видатного інженера, воєначальника, конструктора порохових ракет, піонера використання їх у воєнних цілях. В рамках урочистостей відбулася виставка «Україна космічна», видана книжка, створений фільм. Іменем О.Д. Засядька американські вчені назвали великий, 120-кілометровий у діаметрі, кратер на зворотному боці Місяця. Відомі в усьому світі великі українці мають бути гідно увічнінені на рідній землі, пам'ять про них, слід дбайливо зберігати і передавати наступним поколінням⁴⁴⁹. 13 травня 2005 р. на батьківщині конструктора відкрито пам'ятну дошку на честь Олександра Дмитровича, пам'ять про винахідника увічнена в Полтавському музеї авіації та космонавтики⁴⁵⁰, меморіальна дошка встановлена на місці ймовірного поховання О.Д. Засядька на території Куряжського монастиря поблизу Харкова. Полтавчани виступили з ініціативою спорудження пам'ятного знаку в рідному селі і в Харкові, де провів останні роки видатний винахідник.

Історія козацтва, Національно-визвольна війна середини XVII ст., життєвий шлях козацьких ватажків та гетьманів України — пріоритетний напрям краєзнавчих досліджень. Сумське обласне історико-краєзнавче товариство «Спадщина», створене краєзнавцями та колекціонерами у 1982 р., започаткувало і регулярно проводить Дні пам'яті останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського в його рідному селі Пустовійтівці Роменського району на Сумщині, а на Чернігівщині — наукові конференції, присвячені останньому гетьману України Кирилу Розумовському та його добі⁴⁵¹. За короткий час існування Дніпропетровське регіональне відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України видало п'ять випусків «Січеславського альманаху», провело дві регіональні конференції на козацьку тематику⁴⁵². У Волинській області діє програма «Заходи щодо відродження та розвитку в області Українського козацтва на 2002–2005 роки», регулярно проводяться конференції на тему «Берестецька битва в історії України»⁴⁵³. У Рівненській області традиційними стали Острозькі читання, конференції в музеї «Козацькі могили», меморіальними дошками увічнено пам'ять про визначних людей краю, в тому числі кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського (2007 р.)⁴⁵⁴.

Спільно з громадськими організаціями проблемами вивчення, збереження і популяризації пам'яток займаються державні інституції. Це, передусім, Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, Науково-дослідний інститут пам'ят-

коохоронних досліджень Міністерства культури і туризму. Для об'єднання та координації зусиль науковців, зацікавлених у всебічній науковій розробці питань виникнення, генези козацтва в минулому, його ролі в сучасному житті України важливу роль відіграє Центр пам'яткознавства НАН України, створений спільною постановою Президії НАН України та Головною радою УТОПК (№ 151) від 23.05.1991 р. Це єдиний в Україні науково-дослідний заклад, в якому професійно і цілісно досліджуються проблеми пам'яткознавства, поєднуються теоретичні розробки академічної науки з їх практичною реалізацією. Прикладні розробки Центру та його практична робота спрямована на вирішення завдань охорони, збереження та популяризації культурної спадщини. Серед провідних тем — музеєфікація об'єктів археологічної спадщини, церковне пам'яткознавство, вивчення пам'яток історії й археології козацької доби, історія охорони пам'яток в Україні, світовий досвід збереження культурної спадщини, підготовка і видання пам'яткоохоронних видань⁴⁵⁵. У 1995–2006 рр. побачили світ близько 250 друкованих праць, насамперед, це серійні видання: 10 випусків із серії «Некрополі України», 15 — «Часи козацькі», кілька випусків «Пам'яток національних меншин», збірники документів і матеріалів. Центр пам'яткознавства НАН України, УТОПК спільно з Інститутом історії України ініціювали перевидання каталогу «Пам'ятки історії та культури України», початок якому поклав вихід в 2009–2010 рр. каталогів пам'яток Києва та Севастополя. На рахунку Науково-дослідного центру «Часи козацькі», очолюваного професором Д.Я. Телегіним, який працює при Центрі пам'яткознавства НАН України — обстеження пам'яток археології козацької доби, проведення науково-практичних конференцій, на яких розглянуто матеріали новітніх археологічних досліджень пам'яток українського козацтва XVI–XVIII ст., кілька десятків підготовлених та виданих збірок статей, монографій досліджень рухомих і нерухомих козацьких пам'яток⁴⁵⁶.

У 1996 р. в Інституті історії України НАН України був створений Науково-дослідний інститут козацтва. З 2005 р. діє регіональне відділення Інституту у Дніпропетровську, на рахунку якого проведення спільно з Нікопольською організацією краєзнавців археологічних досліджень, пов'язаних з Микитинською Січчю, а також організація конференцій «Микитинська Запорозька Січ і початок Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття», видання праць з історії козацтва⁴⁵⁷.

Дослідження у галузі воєнної історії, розвиток і популяризація воєнно-історичної науки, поширення і використання воєнно-історичних знань — це пріоритетні завдання Українського інституту воєнної історії, створеного в 2002р. в Інституті історії України НАН України. На порядок денний винесені питання про проведення військово-пошукових та археологічних робіт, дослідження історичних та пам'ятних місць минулих бойових дій⁴⁵⁸. Включення їх до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, «Зводу пам'яток історії та культури України» сприятиме збереженню культурної спадщини, пам'яті про визначні події і знакові постаті в історії українського народу.

В умовах демократизації суспільного життя зміцнюються зв'язки державних інституцій з новоствореними громадськими організаціями і співпраця на ниві охорони пам'яток історії та культури. Запровадження нових форм діяльності, які

визначаються цільовими комплексними програмами по створенню державних історико-культурних заповідників, проведення різноманітних експедицій, розробка спільних проектів та видання колективних праць з проблем пам'яткознавства — це далеко не повний перелік заходів, які свідчать про зростання суспільної уваги до культурної спадщини як з боку державних інституцій, так і громадських організацій.

4.3. Роль «Зводу пам'яток історії та культури України» у дослідженні і охороні національної культурної спадщини.

4.3.1. Загальні проблеми підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України».

Масштабним проектом по вивченню і збереженню пам'яток історії та культури стала підготовка «Зводу пам'яток історії та культури України», в якому об'єдналися зусилля державних установ, громадських організацій, великого загалу пам'яткоохоронців — аматорів. Задуманий як частина великого загальносоюзного видання «Звід пам'яток історії та культури України» планувався у контексті підготовки відповідних томів в інших радянських республіках. Відповідно до постанови Президії Академії наук СРСР і Міністерства культури СРСР від 2 жовтня 1967 р. «О подготовке Свода памятников истории и культуры СССР»⁴⁵⁹. Звід планувався як найбільш повний ілюстрований довідник енциклопедичного характеру, до якого мали увійти дані про нерухомі пам'ятки історії та культури. Ця робота розглядалася як наукова основа для широкого вивчення, охорони і пропаганди історичних, архітектурно-містобудівних, археологічних і художніх цінностей. У майбутньому на основі Зводу планувалася підготовка атласу пам'яток, створення довідкової бази по історико-культурному надбанню країни із включенням її до вітчизняних і міжнародних інформаційних центрів⁴⁶⁰.

Науково-організаційна і методична робота покладалася на вчених Інституту мистецтвознавства Міністерства культури СРСР, Інституту історії СРСР і Інституту археології Академії наук СРСР, а також Інституту культури Міністерства РРФСР. Вони були авторами перших спроб узагальнити досвід і запропонувати рекомендації по підготовці грандіозної за масштабом роботи: «Методические указания по подготовке Свода памятников истории и культуры СССР» (вып. 3., М., 1972; вып. 7, М., 1975), «Методические указания по подготовке материалов Свода памятников истории и культуры народов СССР» (М., 1986)⁴⁶¹. Чисельний структурний колектив по підготовці Зводу працював в Інституті мистецтвознавства, етнографії і фольклору Академії наук БРСР, де протягом 70–80-х років минулого століття були видані сім томів БРСР (по кожній області) білоруською мовою⁴⁶². В Російській Федерації до 2006 р. видано 8 томів (по областям центрального регіону), в яких представлені лише пам'ятки двох видів — архітектури і монументального мистецтва⁴⁶³.

У виданих «Методических рекомендациях для подготовки томов «Свода памятников истории и культуры народов СССР» по Украинской ССР» (Киев, 1981), були розроблені питання методики із врахуванням загальносоюзних методичних рекомендацій, але вони не могли вирішити всіх питань методологічного характеру.

Загальні положення, що «Звід пам'яток історії та культури України» — фундаментальне енциклопедичне науково-довідкове видання про всі відомі на її території нерухомі пам'ятки — археології, історії, архітектури і містобудування, монументального мистецтва, науки і техніки, що мають історичну, наукову або художню цінність — не відрізнялися від загальних положень підготовки томів Зводу в інших республіках. В той же час необхідно було врахувати особливості історичного і культурного розвитку України, стан пам'яток історії та культури і адаптувати запропоновані рекомендації з урахуванням національних особливостей.

Узагальнення та систематизація інформації про нерухому історико-культурну спадщину України, детальний науковий опис історико-культурних об'єктів, які стояли на державному обліку, а також тих, що були виявлені в процесі пошукової роботи — мета «Зводу пам'яток історії та культури України». Він має репрезентувати історико-культурну спадщину українського народу, всіх національних меншин, що мешкають в Україні, пам'ятки історії та культури української діаспори. При підготовці Зводу необхідно було враховувати особливості історичного розвитку українського народу, його боротьби за незалежність упродовж всього історичного поступу.

В Україні підготовча робота по створенню Зводу розпочалася в 1972 р. із загальної паспортизації пам'яток, яка, на жаль, не в усіх регіонах була проведена на належному рівні. Були відсутні загальні відомості про пам'ятки, бракувало матеріалів про значну кількість пам'яток, які не значилися в жодній обліковій документації. Лише після відповідних рішень директивних органів, ухвалених урядом України у 1982 р., було зроблено перші кроки щодо підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України». Постанова Ради Міністрів Української РСР «О мерах по обеспечению издания томов Свода памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР», прийнята 3 вересня 1982 р., передбачала реорганізацію редакції «Історії міст і сіл УРСР» Головної редакції Української Радянської енциклопедії у редакцію «Зводу пам'ятників історії та культури», заходи по виявленню пам'яток, створенню фототеки та бібліографічних матеріалів про пам'ятки історії та культури, залучення до створення енциклопедичної праці державних установ та громадських організацій. Заплановано підготувати 28 томів Зводу — по кожній області, Автономній республіці Крим, містам Києву, Севастополю і українським пам'яткам зарубіжжя. До підготовки Зводу були залучені гуманітарні інститути Національної Академії наук України — Інститут археології, Інститут історії України, Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М. Рильського, Інститут українознавства (м. Львів), Міністерство культури і туризму України, Міністерство освіти і науки України, Міністерство регіональної політики і будівництва, Державний комітет з архівів України. В його підготовці поруч з науковцями беруть участь широкі кола громадськості — викладачі, музейні, бібліотечні, архівні працівники, краєзнавці-аматори. Базовою структурою підготовки томів Зводу було визначено відділ історико-краєзнавчих досліджень, а з липня 2006 р. — Центр «Зводу пам'яток історії та культури України» у відділі «Історія України II-ї половини XX ст.» Інституту історії України НАН України⁴⁶⁴.

Для ведення науково-організаційної роботи в структурі відділу історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії України НАН України була створена

робоча група. Для забезпечення найбільш дієвої допомоги місцевим редколегіям і авторським колективам були створені спеціальні, неструктурні групи по областях, АР Крим, містам Києву і Севастополю, до складу яких входили співробітники відділу Інституту історії України НАН України, а також фахівці інших профільних інститутів, які рецензували, редагували статті відповідних томів, були авторами вступних розділів, нарисів про районні центри, окремі пам'ятки. За значенням і масштабами роботи з підготовки Зводу можна порівняти хіба що з «Історією міст і сіл Української РСР», аналогів якої немає в світі. У ході підготовки такої багато профільної праці використовується величезний матеріал, зібраний в процесі написання «Історії міст і сіл Української РСР», організаційний досвід створення авторських колективів, редколегій, залучення громадськості тощо. У Дніпропетровському обласному державному архіві фонд обласної редколегії налічує 1049 справ, Полтавському — 998 справ, Одеському — 593 справи, Черкаському — 600 справ⁴⁶⁵, в яких зберігається цікавий матеріал про пам'ятки в окремих населених пунктах. Велику за обсягом роботу провели культурно-освітні заклади, зокрема бібліотеки і музеї. Важливим результатом обробки друківаних джерел стало створення в Державній історичній бібліотеці України, наукових та обласних бібліотеках фундаментального довідково-бібліографічного апарату, який налічує близько 1 млн. карток⁴⁶⁶, був започаткований випуск бібліографічних покажчиків про пам'ятки історії та культури по кожній області, що дозволило значно розширити коло джерел, зокрема, періодичної преси і літератури про культурну спадщину⁴⁶⁷. У ході підготовки Зводу здійснюються широкомасштабні обстеження і дослідження пам'яток, які дозволяють значно розширити наше уявлення про історичне минуле та культурну спадщину. Науковий рівень і високий ступінь інформативності видання забезпечать перевірені на основі широкого кола джерел і літератури відомості про кожний об'єкт⁴⁶⁸.

На першому етапі підготовки Зводу робота була скерована на створення робочих груп, редколегій, авторських колективів, складання анотованих списків пам'яток. Навіть побіжне ознайомлення з анотованими списками пам'яток, надісланих з областей до Інституту історії України НАН України, показало, що велика кількість пам'яток була відсутня. Це було пов'язано з незадовільним проведенням паспортизації, недоліками по виявленню і дослідженню пам'яток стародавньої, середньовічної, нової і новітньої історії. Внаслідок чого в перших томах, переданих до Головної редколегії Зводу (по Чернігівській і Харківській областях) виявилися відсутні цілі групи важливих пам'яток. Негативні рецензії, повернення томів на доопрацювання не вирішувало справу прискорення підготовки томів. Брак досвіду, недостатня кількість фахівців, низка невирішених організаційних питань уповільнювали роботу по підготовці матеріалів Зводу і приводило до зриву термінів завершення роботи. Головним, на нашу думку, було недостатнє фінансування, що не дозволяло розгорнути роботу по дослідженню культурної спадщини у повному обсязі.

Для надання практичної допомоги в підготовці Зводу у регіонах практикувалося проведення конференцій, нарад із залученням всіх задіяних установ, організацій та авторів статей, наукові відрядження до Вінниці, Житомира, Запоріжжя, Луцьку, Полтави, Севастополя, Сімферополя, Харкова, Чернігова та інших

міст. Під час таких поїздок здійснювалася фронтальна перевірка та візуальне обстеження пам'яток, наявність облікової документації. Робота в краєзнавчих бібліотеках, державних архівах, музеях, обстеження пам'яток дозволили уточнити дані про кількість історико-культурних об'єктів в Севастополі, Житомирській, Запорізькій, Київській, Харківській, Чернігівській областях, а також підготувати ґрунтовні матеріали до Зводу і приступити до фронтального обстеження пам'яток, у тому числі на кладовищах: Братському, кладовищі Комунарів у Севастополі, Байковому і Лук'янівському некрополях у Києві.

Безпосередньо підготовкою Зводу на місцях займалися робочі групи, до складу яких входили в основному співробітники музеїв, краєзнавці-шанувальники культурної спадщини, представники управлінь культури, які виконують обов'язки відповідальних секретарів. Це, перш за все, Н. Коваленко (м. Київ), Ю. Савченко, В. Шавшин (м. Севастополь), О. Хлевнюк (АР Крим), П. Арсеннич (м. Івано-Франківськ) та інші, які являються по-справжньому ентузіастами і подвижниками своєї справи⁴⁶⁹. В робочих групах при місцевих редколегіях зосереджувалася основна інформація про пам'ятки — документальний, картографічний та ілюстративний матеріал. До складу авторських колективів були включені викладачі вузів, зокрема Чернігівського педагогічного університету ім. Тараса Шевченка, Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, Київського педагогічного університету ім. М. Драгоманова, Таврійського університету ім. В. Вернадського, інших навчальних закладів.

Важливу роль у підготовці Зводу на першому етапі відіграла підготовка каталогу всіх нерухомих пам'яток України, який побачив світ у 1987 р. Координуючим центром по підготовці видання став колектив науковців відділу історико-краєзнавчих досліджень, очолюваний академіком НАН України П. Троньком. Виданню передувала велика підготовча робота — виїзди у відрядження та обстеження пам'яток, робота в архівах, музеях і бібліотеках, створення макетів по кожній області і обговорення їх на спільних засіданнях з місцевими пам'яткоохоронцями протягом 1980 р.⁴⁷⁰ Результатом напруженої роботи великого колективу авторів — археологів, істориків, мистецтвознавців, архітекторів, співробітників науково-методичного відділу охорони пам'яток культури України при Національному музеї історії України, культурно-просвітніх закладів, місцевих пам'яткоохоронних органів — став вихід у світ праці, яка відіграла позитивну роль в інформуванні суспільства про пам'ятки та отримала високу оцінку громадськості. Довідкове видання «Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник» (К., 1987) став першою узагальнюючою працею по систематизації всіх нерухомих пам'яток і став тим фундаментом, на основі якого почав вибудовуватися «Звід пам'яток історії та культури України».

Другий етап розпочався з 1986 р., коли з'явилися документи, що заклали науково-організаційні засади по підготовці Зводу. Основні організаційні принципи підготовки Зводу визначалися «Положеннями про обов'язки і відповідальність виконавців, які беруть участь у підготовці роботи», де докладно висвітлені завдання й функції основних організацій та установ, задіяних у підготовці Зводу. До «Положення» додавався «Порядок підготовки і проходження матеріалів Зводу пам'яток», яким визначалися методичні та організаційні принципи підготовки

Словників, текстів статей, ілюстративного матеріалу, рецензування і редагування рукописів томів⁴⁷¹. Ще в ході роботи над Каталогом науковці відділу історико-краєзнавчих досліджень приступили до розробки критеріїв відбору пам'яток і складанню «Словників пам'яток історії та культури» по кожній області, які в процесі роботи над томами були суттєво доопрацьовані.

Для організаційного забезпечення робочих груп, авторських колективів і місцевих редколегій важливу роль відігравала науково-методична робота, яку проводили науковці академічних інститутів. У рамках всесоюзного Зводу, з урахуванням вимог до прийнятої на той час класифікації і систематизації, була підготовлена «Методика підготовки статей о памятниках истории и культуры» (К., 1988 р.), яка складалася з двох частин — методики підготовки томів Зводу і зразків статей про основні види і типи пам'яток. У 1989 р. вийшли «Методические материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР (образцы статей)», куди увійшли зразки статей про пам'ятки історії (К., 1989р.). Підготовлені науковцями Інституту історії України НАН України методичні матеріали включали широкий комплекс проблем, які виникали при написанні томів Зводу як загального характеру, так і безпосередньо при підготовці статей та їх структурної побудови, оформленні списку джерел і літератури. Науковці Інституту історії України НАН України розробили методику підготовки передмови і вступу до томів, нарисів про райони і районні центри, історичні місця.

Спеціальні випуски «Матеріалів до Зводу пам'яток історії та культури України» по м. Києву, Вінницькій, Житомирській, Запорізькій, Полтавській, Харківській, Чернігівській областям⁴⁷², які готувалися науковцями київських інститутів у співстворстві з місцевими авторами дозволили вирішувати дискусійні питання при підготовці статей про пам'ятки археології, історії, архітектури і містобудування, монументального мистецтва. Був підготовлений рукопис «Матеріалів до Зводу пам'яток історії та культури по Київській області», але, на жаль, він так і не був виданий. До початку 1990-х років було підготовлено основу рукопису томів по Чернігівській і Київській областям, які були передані до Головної редакції Зводу⁴⁷³. Плідно працювала неструктурна група по м. Севастополю, результатом якої став макет тому Зводу по м. Севастополю у вигляді 7 книжок (Свод памятников истории и культуры Украинской ССР. Севастополь. — К.: Изд-во «Украинская Советская Энциклопедия» им. М.П. Бажана, 1991)⁴⁷⁴.

Здобуття Україною незалежності в 1991 р. не могла не позначитися і на підготовці «Зводу пам'яток історії та культури України». Підготовлені рукописи потребували значного доопрацювання у зв'язку з введенням до наукового обігу нових матеріалів, зміною концептуальних засад у висвітленні історичного минулого. Докорінно змінилися методологічні підходи до класифікації пам'яток історії, вимоги до системи їх відбору та поцінування. У березні 1992 р. уряд України ухвалив постанову «Про додаткові заходи щодо забезпечення видання томів «Зводу пам'яток історії та культури України», яка зобов'язала місцеві органи влади і відповідні наукові установи активізувати роботу над виданням і випуском томів Зводу.

Цей документ, на нашу думку, започаткував третій період у підготовці «Зводу пам'яток історії та культури України». Головна спрямованість постанови — пристосування роботи над Зводом до нових економічних та політичних умов, перехід

від громадських засад до більш реальних, характерних для сучасних відносин. Підготовка і випуск Зводу за рахунок місцевого фінансування не відповідали масштабності задуманої праці, а перехід до ринкових відносин не міг негативно не позначитися на підготовці такої фундаментальної праці. Брак коштів і недостатнє матеріально-технічне забезпечення, на думку заступника головного редактора «Зводу пам'яток історії та культури України», доктора історичних наук В. Горбика, основна перепона у підготовці «Зводу пам'яток історії та культури України»⁴⁷⁵. Під державну програму не було передбачено загальнодержавного фінансування.

Важливим кроком стало створення у 1993 р. Головної редакційної колегії, згодом республіканської (АР Крим), обласних та міських (м. Київ та Севастополь) редколегій, а також спеціалізованої наукової Головної редакції Зводу при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М. Бажана⁴⁷⁶. Але слабка матеріально-технічна база редакції, а також нечисленний колектив, в якому не вистачало фахівців з археології, архітектури, монументального мистецтва позначилося на термінах підготовки томів Зводу і передачі їх до поліграфічного комбінату.

Робота над Зводом стимулювала процес виявлення й обстеження пам'яток в Україні. Якщо на початковому етапі у 1984 р. на державному обліку налічувалося близько 85 тис. об'єктів, то в 2006 р. — понад 130 тис.⁴⁷⁷ У зв'язку з цим на співробітників відділу історико-краєзнавчих досліджень було покладено відповідальне завдання розробки нових концептуальних підходів і методичних рекомендацій по підготовці статей до Зводу стосовно різних видів та типів пам'яток. На основі широкого кола джерел і нагромадженого фактичного матеріалу з використанням досвіду класифікації і систематизації пам'яток було розроблено концепцію дослідження історико-культурної спадщини, яка базується на принципах об'єктивності та історизму. Важливі теоретичні питання вирішувалися під час розробки сучасної концепції, на якій побудовані нові «Методичні рекомендації по підготовці матеріалів Зводу пам'яток історії та культури України» (К., 1993 р.). На основі теоретичних узагальнень були підготовлені «Типові статті для “Зводу пам'яток історії та культури України”» (К., 1994).

Зміни, що відбувалися в країні вимагали нових методів дослідження пам'яток історії та культури, розробки нових підходів до вивчення історико-культурної спадщини, нової концепції підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України». Робота відділу історико-краєзнавчих досліджень на чолі з доктором історичних наук В. Горбиком була цілеспрямована на дослідження теоретичних проблем у галузі пам'яткознавства, понятійно-термінологічних аспектів, критеріїв класифікації пам'яток, основних етапів пам'яткоохоронної діяльності, формування концепції збереження нерухомих пам'яток в Україні і за кордоном, практичних питань підготовки Зводу, узагальнення досвіду по дослідженню історико-культурної спадщини України, вивченню різних видів пам'яток. Низка збірників, колективних і індивідуальних монографій, виданих упродовж останніх років, є вагомим і оригінальним внеском як в пам'яткознавство, так і в історичну науку. В ході підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України» проводиться велика науково-дослідницька робота по обстеженню, виявленню пам'яток історії, підготовці Словників, написанні статей про пам'ятки, вступних матеріалів до томів, нарисів про історичні міста.

Позитивну роль у роботі над Зводом відіграли Укази Президентів України: «Про забезпечення підготовки і випуску багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» від 11 грудня 2000 р.⁴⁷⁸ та «Про додаткові заходи з підготовки і випуску багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» від 28 листопада 2007 р.⁴⁷⁹ Згідно Указу Президента України від 11 грудня 2000 р. на Кабінет Міністрів України було покладено забезпечення виходу Зводу у світ до 2010 р. Фінансування по підготовці рукописів томів Зводу покладалося на обласні (міські) адміністрації з відповідним виділенням коштів з місцевих бюджетів, виготовлення тиражу мало здійснюватись за кошти державного бюджету. Державному комітету інформаційної політики, телебачення і радіомовлення України було доручено забезпечити поліграфічне виготовлення праці, а Міністерству закордонних справ України — сприяти Головній редакційній колегії в отриманні необхідної інформації⁴⁸⁰ про культурну спадщину українців за кордоном. Але відсутність фінансування — основна причина невиконання Указу.

Останнім Указом передбачено включення до Державного бюджету України видатків на підготовку і випуск томів Зводу, в тому числі виділення відповідних коштів Раді міністрів АР Крим, обласним і міським (Київській і Севастопольській) державним адміністраціям, а також Інституту історії України НАН України для підготовки рукописів томів. В Указі йшлося про необхідність створення належних умов для роботи регіональних редакційних колегій, авторських колективів та робочих груп, фінансування з місцевих бюджетів на виявлення і дослідження історико-культурних об'єктів. Кабінету Міністрів доручено забезпечити випуск до 28-томної енциклопедичної праці до 2018 р.⁴⁸¹

Прийняття Указів не вирішило всіх проблем, але вони підняли «Звід пам'яток історії та культури України» до загальнонаціонального значення, привернули увагу місцевих органів влади до цієї масштабної роботи.

4.3.2. Робота місцевих редколегій по підготовці «Зводу пам'яток історії та культури України».

Робота по підготовці «Зводу пам'яток історії та культури України» в регіонах здійснюється з різною інтенсивністю. Особливо значний доробок належить авторському колективу у підготовці Зводу по м. Києву, вихід якого був запланований на 1994 р.⁴⁸² В ході роботи над Зводом відбулися зміни структури тому. Редакційна колегія тому Зводу по м. Києву, яка отримувала постійну підтримку міської адміністрації, розраховувала видати матеріал про пам'ятки Києва у двох частинах. За пропозицією голови міської редколегії тому «Київ» П. Тронька було прийнято рішення про видання тому «Київ» «Зводу пам'яток історії та культури України» у двох томах, трьох книгах. Пізніше було прийнято рішення, що перший том вийде не в двох, як раніше планувалося, а в трьох частинах⁴⁸³.

Якщо на початковому етапі роботи Словник пам'яток історії та культури по Києву, складений на основі анотованих списків, включав 550 пам'яток, при чому 296 — братські і одиночні могили, то на кінець 1986 р. кількість пам'яток становила 634 об'єкти⁴⁸⁴. Це був результат копіткої роботи міської редколегії,

робочої групи у складі наукових співробітників Т. Григор'євої, О. Лугової, Е. Піскової, Л. Шевченко, завідувачки відділом охорони пам'яток історії та культури Н. Коваленко, авторського колективу видання. За даними на 24 вересня 1991 р. матеріали першої книги тому «Київ» були готові до передачі у видавництво (передмова, вступ, 1629 статей про пам'ятки історії та культури: 109 — архітектури, 31 — археології, 195 — монументального мистецтва, 1242 — історії, з них — 1147 могили, 435 ілюстрацій)⁴⁸⁵. За даними Київського науково-методичного центру по охороні, реставрації та використанню пам'яток історії, культури і заповідних територій головного управління охорони культурної спадщини Київської міської державної адміністрації, станом на 2003 р. на обліку перебувало 1629 пам'яток історії, у тому числі нововиявлених об'єктів — 236⁴⁸⁶.

Завдяки наполегливій та цілеспрямованій роботі редакційної колегії (П. Тронько — відповідальний редактор, В. Горбик — заступник головного редактора Зводу, Л. Федорова — відповідальний секретар), авторського колективу спільно з Головною редакцією Зводу стала підготовка першої книги Зводу по м. Києву (Звід пам'яток історії та культури України. Київ. — Кн. 1., ч. 1. — К. 1999; ч. 11. — К., 2004), підготовлений рукопис третьої частини⁴⁸⁷. Перша частина містить близько 700 статей, друга — близько 1000 статей про пам'ятки історії та культури. Вихід книги поклав початок найбільш повному і ґрунтовному виданню в галузі культури України⁴⁸⁸. Загалом у трьох частинах тому «Київ» «Зводу пам'яток історії та культури України» вміщено статті про 2455 об'єкти культурної спадщини міста всіх видів і типів, у тому числі — 1221 пам'ятку історії⁴⁸⁹.

Кожну частину супроводжує науково-довідковий апарат: список джерел та літератури до кожної статті, покажчики — вулиць, іменний і постатейний, а також великий ілюстративний матеріал: частина 1 — 1366 фотографій, карт, схем, планів, частина 2 — 1646 ілюстрацій, частина 3 — 1585. В цілому написано 2455 наукових біографій про пам'ятки столиці. Готується 2 книга «Київський некрополь», до якого ввійдуть статті про пам'ятки історії — поховання (бл. 3000), пам'ятки мистецтва та архітектури (понад 600). Опрацьовані томи по м. Севастополю, Київській області, вагомі результати у підготовці томів по АР Крим, Вінницькій, Дніпропетровській, Донецькій, Житомирській, Запорізькій, Івано-Франківській, Кіровоградській, Львівській, Сумській, Харківській, Херсонській, Чернівецькій, Чернігівській областям⁴⁹⁰.

Як показує аналіз матеріалів до Зводу по Автономній Республіці Крим, Вінницькій, Дніпропетровській, Запорізькій, Кіровоградській, Харківській, Чернівецькій областям, по м. Севастополю пам'ятки історії, а також комплексні по археології і історії, історії та архітектурі, які відображають воєнну історію ІХ–ХVІІІ ст., у кількісному відношенні представлені незначною кількістю об'єктів. Більшість пам'яток відображають події новітньої історії України, передусім — це пам'ятки, пов'язані з революційними подіями, громадянською, Другою світовою війною. За типологічною ознакою переважають поховання — братські та індивідуальні могили воїнів, і значно менше представлені будинки, пам'ятні місця, оборонні споруди, зразки військової техніки (автентичні) тощо. В деяких областях до Словників включені поховання воїнів, учасників радянсько-афганської війни 1979–1989 рр. Так, в Донецькій області 382 могили, у Вінницькій — понад

100 поховань воїнів, загиблих під час цієї війни. Питання включення цих поховань до «Зводу пам'яток історії та культури України», а також до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, наукову основу якого складає Звід, слід вирішувати у контакті з Українським інститутом національної пам'яті, в компетенції якого знаходяться меморіальні комплекси, музеї історії жертв тоталітарних режимів, до яких слід відносити і могили воїнів, які загинули під час воєнних дій в Афганістані.

До Словника по Запорізькій області увійшло 11 історико-культурних об'єктів, які відображають історію України до ХХ ст., у тому числі 5 об'єктів — комплексні пам'ятки історії, архітектури і містобудування, пов'язані з воєнною історією. Це укріплення, що входило до складу Дніпровської оборонної лінії, збудованої під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. В той же час до Словника по Запорізькій області не увійшло пам'ятне місце розташування фортеці Д. Вишневецького (Байди) (1770 р.), прообразу Запорозької Січі. В Луганській області лише 7 пам'яток — відбивають історичні події до 1917 р.⁴⁹¹

Суттєвим недоліком матеріалів по Донецькій і Сумській областям є відсутність пам'яток історії, які відображають історичні події середньовічної і нової історії. Із 1716 історико-культурних об'єктів Донецької області тільки 5 — пам'ятки ХVII–ХVIII ст., у тому числі пам'ятне місце Кальміуської паланки, однієї з восьми паланок Запорозьких Вольностей. У місті Селидове (Донецька обл.) пам'ятне місце козацького сторожового поста відзначено триметровою скульптурною композицією (ск. П. Гевеке), пам'ятний знак споруджений на місці перших козацьких поселень у Донбасі, в селищі Гродівка Червоноармійського району⁴⁹².

Із всього загалу пам'яток історії Сумської області теми нашого дослідження стосуються: пам'ятне місце Конотопської битви 1659 р., а також комплексні пам'ятки історії та архітектури — Конотопська і Глухівські фортеці⁴⁹³. Матеріали по Кіровоградській області і м. Кіровограду дозволяють стверджувати, що до Зводу і відповідно до Державного реєстру нерухомих пам'яток України не включені пам'ятки, які відображають воєнні події. Це, зокрема, стосується фортеці св. Єлизавети (1753–1821 рр.), з якою пов'язані імена російських полководців О. Суворова і М. Кутузова, а також останнього кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського⁴⁹⁴.

Як відомо, історія Дніпропетровської області тісно пов'язана з історією козацтва. На жаль, пам'ятні місця, пов'язані з розташуванням січей, таборів, битв, козацькі цвинтарі, Кодацька фортеця не знайшли відображення у матеріалах Зводу⁴⁹⁵. В той же час в області проводиться робота по комплексному обстеженню пам'яток українського козацтва. В результаті експедиції 1997 р., ініційованої Науково-дослідним центром «Часи козацькі» за сприяння Українського товариства охорони пам'яток історії та культури і Центру пам'яткознавства НАН України були досліджені Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Чортомлицька січі⁴⁹⁶.

Широко представлені пам'ятки воєнної історії в матеріалах Зводу по Вінницькій області, в тому числі залишки фортеці (м. Бар), де відбулася битва військ М. Кривоноса з польсько-шляхетськими військами, сторожовий козацький курган, оборонний рів ХVIII ст., оборонний вал ХVI–ХVII ст., пам'ятне місце переможної битви козацького війська під командуванням І. Богуна в 1651 р. (м. Вінниця), козацькі могили, пам'ятні місця, пов'язані з подіями російсько-турецьких воєн,

розташуванням військових таборів, переправами російської армії, залишки фортеці XVI–XVII ст. (с. Буша Ямпільського району), цвинтар⁴⁹⁷. Але з 11 історико-культурних об'єктів, що входять до Державного історико-культурного заповідника «Буша», створеного у Вінницькій області в 2000 р., до Словника пам'яток історії «Зводу пам'яток історії та культури України» по Вінницькій області включені лише дві пам'ятки⁴⁹⁸.

На відміну від східних і центральних областей України, матеріали до Зводу, які надходять із західного регіону, представлені більш широкою панорамою пам'яток, у тому числі й тих, що відображають воєнні події. Цікавий матеріал представлений робочою групою по підготовці тому «Зводу пам'яток історії та культури України» по Тернопільській області, де виявлені і включені до Зводу пам'ятні місця битв, поховання захисників краю від ворогів в різні історичні періоди. В с. Денисів Козівського району (Тернопільська обл.) на могилі, в якій поховано понад три тисячі козаків, загиблих у травні 1649 р., споруджено пам'ятник (ск. Б. Рудий, арх. В. Гуль). Пам'ятним знаком відзначена братська могила українських козаків в с. Вірлів Зборівського району, які загинули у 1649 р. в ході Зборівської битви, пам'ятне місце загибелі козацького полковника⁴⁹⁹ Морозенка, який очолював козацьку кінноту в битві під Збаражем 1649 р.⁵⁰⁰ Поблизу с. Окопи Борівського району на березі річки встановлено пам'ятний знак поряд із шістьма дерев'яними хрестами в пам'ять про українських козаків, які загинули під час переправи через Дністер у 1649 р. Напис на хрестах доносить до нас відомості про події тих далеких часів: «Вас тут триста як скло у могилу лягло і ніхто не згадає»⁵⁰¹. Широко представлені пам'ятки, які віддзеркалюють події, що відбувалися в регіоні під час Першої світової війни, Української революції 1917–21 рр., національно-визвольний рух в регіоні у ході Другої світової війни і у повоєнні роки — діяльність Української повстанської армії. Виявлено понад 200 кладовищ, братських і одиночних могил воїнів різних національностей, які загинули під час воєнних баталій на українській землі, у тому числі 57 поховань українських січових стрільців, воїнів УГА.

Ґрунтова робота по дослідженню пам'яток та підготовці матеріалів до Зводу проводиться в Хмельницькій і Чернівецькій областях. Згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001р. № 878 міста Вижниця, Сторожинець і Хотин (Чернівецька область) внесені до Списку історичних населених місць України⁵⁰², як такі, що мають багату історію і цінну історико-культурну спадщину і заслуговують на включення їх до Зводу пам'яток історії та культури України. Матеріал по цим містам включає ґрунтовні додатки, які складаються з копій історико-архітектурних опорних планів, ілюстративного матеріалу про пам'ятки у вигляді фото, листівок і гравюр окремих об'єктів, картографічних схем, цікавого історичного матеріалу, в тому числі по Хотинській фортеці, яка являється видатною пам'яткою фортифікаційного зодчества⁵⁰³. У Словнику по Чернівецькій області широко представлені пам'ятки воєнної історії середньовічної, ранньомодерної і модерної історії. Ґрунтовно досліджені і представлені пам'ятки Першої і Другої світових, радянсько-афганської війн. У більшості своїй, це воїнські цвинтарі учасників Першої і Другої світових війн, представників різних національностей, братські могили радянських воїнів і жертв нацизму, могили Героїв

Радянського Союзу. В той же час, пам'ятки воєнної історії, пов'язані з національно-визвольним рухом в Другій світовій війні, не увійшли до Словника.

Значний і своєрідний пласт національної культурної спадщини становлять пам'ятки історії та культури Кримського півострова, яку формували таври, греки, скіфи, римляни, готи, візантійці, вірмени, італійці, слов'яни і багато інших етносів. У 1220-х роках на Кримському півострові з'явилися татари, які до середини XIII ст. завоювали Східний Крим і заснували два самостійних татарських князівства з центром у м. Солхат (Старий Крим) і Чуфут-Кале. В 20-ті роки XV ст. на півострові сформувалася нова політична організація — Кримський ханат, який виник внаслідок відцентрових тенденцій найбільш могутніх татарських феодальних родів. Кримський ханат, виникнення якого було підготовлено процесом феодалізації татар і появою в зв'язку з цим сильної татарської знаті в першій половині XV ст., став історичною реальністю⁵⁰⁴.

На початку XIII ст. на Чорноморському узбережжі з'явилися генуезькі володіння, які невдовзі оволоділи низкою населених пунктів в Криму і розпочали будівництво оборонних укріплень для захисту від кочових народів. Основою будівельного досвіду таврійської фортифікації стали зінтегровані будівельні традиції колоністів-греків, візантійців, генуезців пристосовані до місцевих умов краю. Переважна більшість замків та фортець сформувалися як комплекси протягом X–XV ст. Замки, які були побудовані в Феодосії, Судаку та в інших населених пунктах Криму, органічно були пов'язані з природним довкіллям. Їх планувальна конфігурація мала нерегулярний характер, а башти розміщувалися з урахуванням захисту найважливіших ділянок укріплення⁵⁰⁵. Ці питання відображені у вступній статті до тому «Зводу пам'яток історії та культури України» по АР Крим, але автори основну увагу акцентували на містобудівних особливостях оборонних укріплень та аналізі археологічних досліджень. Фортеці, їх руїни, що збереглися дотепер, інші воєнно-оборонні споруди, не знайшли висвітлення як пам'ятки воєнної історії певного регіону, пов'язаного із конкретним історичним періодом, подією, постаттю⁵⁰⁶. Осередком міжнародної торгівлі і великим ремісничим центром у XIV ст. була Кафа — адміністративний центр генуезьких володінь в Криму. В місті збереглися пам'ятки цього періоду — руїни Консульської цитаделі з вежами Климента VI, Криско, Доковою, башти Джовані ді Скаффа (Кругла), св. Костянтина, Карантин, де знаходилася внутрішня фортеця, що оточувала місто по внутрішньому периметру і відіграла важливу роль в обороні міста від татарського війська хана Джанібєка в 1347р.⁵⁰⁷

XVII ст. знаменує новий етап в історичній долі Криму. Це стосунки Кримського ханства з Московією, Османською імперією, Запорозькою Січчю. Метою численних походів кримських ханів на землі Московії було захоплення полонених і здобичі у відповідь на ті, що проводились до Криму, в яких велику роль відігравали запорозькі козаки на чолі з гетьманами П. Конашевичем-Сагайдачним, М. Дорошенком, кошовим отаманом І. Сіркою. Відомі численні свідчення про розвиток українсько-кримських міждержавних відносин, які дозволяють стверджувати, що українсько-кримське тяжіння простежувалося протягом низки століть. Акцентуючи увагу на підписанні в Бахчисараї у 1681 р. 20-річного мирного договору між Османською імперією та Кримським ханством, з одного

боку, і Російською імперією, з іншого, у матеріалах Зводу (Вступ, Словник, статті) не йдеться про українсько-кримський договір 1648 р. В той же час військово-політичний союз між Б. Хмельницьким і кримським ханом Іслам-Гіреєм III відіграв важливу роль у боротьбі України проти Речі Посполитої впродовж 1648–53 рр., зокрема в здобутті українцями перемог у битвах під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, Зборовом і Батогом⁵⁰⁸. Значні масштаби української присутності в регіоні, що простежуються протягом XV–XVII ст., були пов'язані з походами козаків та фактором українського ясиру в Криму. Під час походів запорозьких козаків до Криму звільнялося багато невільників, в той же час їх велика кількість спричинила значні зміни на півострові в антропологічному, демографічному, культурному і релігійному відношеннях. В Бахчисараї зберігся комплекс пам'яток, у тому числі й історичних, відомий як Бахчисарайський історико-культурний заповідник, до якого входить ансамбль «Ханский палац» (колишня резиденція кримських ханів), де відбувалися важливі події в історії України і Криму, некрополь кримських ханів.

Малодослідженими залишаються історико-культурні об'єкти, пов'язані з воєнними подіями на українських теренах княжої, литовсько-польської та козацької доби. Залишки фортець, замків, оборонних укріплень, які дійшли до нашого часу, розкривають розвиток фортифікаційного мистецтва, відображають архітектурні традиції наших предків і в той же час вони — свідки визначних історичних подій, героїчної боротьби українського народу за свою незалежність. Їх включення до «Зводу пам'яток історії та культури України» як комплексних пам'яток історії та архітектури дозволить не тільки зберегти об'єкти української оборонної архітектури, але й дослідити важливі історичні події, розширити наші знання про величезний проміжок української історії від найдавніших часів до XIX ст., який зазнав одностороннього висвітлення вітчизняною історіографією. Надмірна заідеологізованість, часто кон'юнктурний підхід призвели до того, що не завжди до Словників включені пам'ятки, пов'язані з національно-визвольним рухом 20–50-х років XX століття, голодомором, державними репресіями та національними героями, імена яких були заборонені.

Таким чином, підготовка «Зводу пам'яток історії та культури України» значною мірою сприяла активізації науково-пошукової роботи по вивченню і дослідженню культурної спадщини України. Робота над Зводом пройшла кілька етапів. Перший етап, пов'язаний з розгортанням дослідницької роботи на місцях, організаційним становленням центральних органів по підготовці Зводу, виходом першого Каталогу нерухомих пам'яток України. Другий етап розпочався з 1986 р., коли з'явилися документи, які заклали науково-організаційні засади по підготовці Зводу, окреслили коло установ і їх завдання по підготовці «Зводу пам'яток історії та культури України». В цей період значна увага приділяється формуванню методичних засад підготовки томів, готується низка обласних матеріалів до «Зводу пам'яток історії та культури України». Від проголошення незалежності України в 1991 р. розпочався третій період підготовки цієї фундаментальної праці. Якщо у другій половині 1990-х років із-за недостатнього фінансування робота над томами Зводу в багатьох регіонах практично була зведена нанівець, то певні зрушення в охороні культурної спадщини України, відповідно і в роботі над «Зводом пам'яток

історії та культури України» відбулися після прийняття Закону України «Про охорону культурної спадщини», Указів Президентів України «Про забезпечення підготовки і випуску багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» (2000 р.), «Про додаткові заходи по підготовці і випуску багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» (2007 р.). Прийняття Указів не вирішило всіх проблем, але вони підняли «Звід пам'яток історії та культури України» до загальнонаціонального значення. «Звід пам'яток історії та культури України» відіграє вирішальне значення для поліпшення системи збереження культурної спадщини, є науковою базою для складання Державного реєстру нерухомих пам'яток України та розробки автоматизованої бази даних про всі об'єкти культурної спадщини⁵⁰⁹.

Робота над глобальним за своїм характером і обсягом науковим виданням «Звід пам'яток історії та культури України», проведення інвентаризації всіх історико-культурних об'єктів із включенням їх до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, надзвичайно актуалізувала проблему збереження культурної спадщини, поглибленого вивчення пам'яток національного культурного надбання, їх взаємозв'язків і впливів на світовий і європейський культурний процес. Прагнення України зайняти належне місце в сучасному європейському культурному процесі, усвідомлення цього місця в контексті європейської і світової цивілізації неможливе без усвідомлення свого історичного коріння шляхом вивчення і популяризації історичного минулого, пам'яток культурної спадщини, їх органічного включення в суспільне життя.

Підготовка «Зводу пам'яток історії та культури України» — один із найбільших проєктів у галузі культури, направлений на охорону, збереження і популяризацію національної культурної спадщини, історичного минулого, колективної пам'яті українського народу. Комплексна праця, яка готується вперше, повинна стати повним зібранням нерухомих пам'яток археології, історії, архітектури, містобудування, монументального мистецтва, науки і техніки. У ході підготовки Зводу розроблені концептуальні засади його створення, понятійно-термінологічний апарат нерухомих пам'яток, запропоновані наукові критерії поцінування, класифікація пам'яток історії, в окрему групу виділені пам'ятки воєнної історії.

Розділ 5. Висвітлення воєнної історії України в матеріалах «Зводу пам'яток історії та культури України»

5.1. Пам'ятки воєнної історії України IX–XVII ст.

Пам'ятки воєнної історії середньовічної доби і раннього нового часу серед нерухомих пам'яток представлені незначною кількістю історико-культурних об'єктів. Це — комплексні пам'ятки археології і історії, історії та архітектури, археології, архітектури і мистецтва, які становлять історичну та архітектурно-мистецьку цінність. Більшість цих пам'яток може бути віднесена до двох або більшої кількості груп. Так, до пам'яток державного устрою і суспільного життя і водночас воєнної історії, можуть бути віднесені адміністративні споруди, розташовані в районах, пов'язаних з історією козацтва — січі, сотенні і полкові канцелярії, пам'ятні місця розташування полків, сотень, куренів. Виникнувши виключно як військові формування в ході Національно-визвольної війни середини XVII ст. вони перетворилися на центри адміністративної, військової, цивільної та судової влади⁵¹⁰.

Для захисту кордонів на західному порубіжжі України та Кримсько-чорноморському узбережжі протягом XIII–XVIII ст. склалася розгалужена мережа оборонних споруд і комплексів, частина з яких, у вигляді руїн дійшла до наших днів. Це — рештки оборонних мурів і рови, фрагменти давніх укріплень, муровані замки, фортеці, окремі башти, укріплення монастирів чи окремих храмових споруд, пам'ятні місця бойових дій, розташування військових таборів, козацькі цвинтарі, братські та одиночні поховання військових діячів, учасників бойових дій. Ці пам'ятки не тільки документальні свідчення численних історичних подій, запеклих баталій, що відбувалися на теренах українських земель упродовж багатьох століть, пов'язані з визначними історичними постатями, військовими діячами, але вони виконують і важливу соціальну функцію. В умовах розбудови незалежної Української держави, пошуків ефективних засобів формування національної і державної самосвідомості українського суспільства вони відіграють визначальну роль не тільки у відтворенні історичної пам'яті, формуванні відчуття батьківщини, національної і духовної спільності, а й у забезпеченні наступності поколінь, вихованні військових кадрів, здатних захистити незалежність держави, її матеріальні, духовні та культурні цінності.

5.1.1. Оборонні споруди: укріплені лінії, вали, рови, фортеці і їх залишки.

У багатій та різноманітній історико-архітектурній спадщині України визначне місце належить фортецям, замкам, оборонним храмам, міським укріпленням. Упродовж багатьох століть вони були головними у забудові міст і містечок, першими відбивали ворожі напади і останніми підкорялися завойовникам.

Традиція зведення дерев'яно-земляних оборонних споруд мала глибоке коріння. Наприкінці X ст. будівничі Київської Русі мали значний досвід зведення

дерев'яно-земляних валів з надбрамними баштами. Таке укріплення складалося з двох, а частіше — з трьох рядів дубових зрубів, встановлених вздовж відповідної території. Зведена в такий спосіб оборонна стіна, що складалася з низки дерев'яних зрубів, засипалася землею, а зовні обносилася ровом. За подібною схемою на рубежі X–XI ст. в Київській Русі була споруджена грандіозна мережа захисних дерев'яно-земляних валів, загальною довжиною понад 900 км — так звані Змієві вали⁵¹¹. Система земляних валів, оточуючи Київ, простяглася із заходу, півдня та сходу на тисячі кілометрів. Залишки цих валів збереглися і донині на Київщині, Черкащині, Полтавщині, по річках Рось, Стугна, Віта, Трубіж, Сула. Завдяки археологічним дослідженням 1970–1980-х рр. підтверджено, що час будівництва Змієвих валів припадає на X ст. — першу пол. XI ст.

Важливий етап в історії Києва, як і всієї Київської Русі, був пов'язаний з князюванням Володимира Святославича, який відомий значним будівництвом, а також проведенням низки реформ, у тому числі і релігійної. Для захисту від постійних набігів кочовиків київський князь розпочав будівництво оборонної системи, що складалася із земляних валів та укріплень міст-фортець по лінії кордонів держави. В цей же час було реконструйовано і ряд укріплень, збудованих раніше. Фортеця в Городку (літописне місто, м. Путивль, Сумська обл.) виникла як укріплений громадський центр у VIII ст. і була удосконалена в X ст. Замість дворядного дубового частоколу на невисокому земляному валу були побудовані дубові зруби розміром 2,2х2,2 м з лесовим забутуванням⁵¹². Рештки укріплень княжої доби — дерев'яні вали, рови, башти — збереглися у Білогородці, Василькові, Вишгороді (Київська обл.). Їх дослідження на початку минулого століття проводив український археолог В. Хвойка⁵¹³.

Частково оборонні укріплення збереглися у м. Переяславі-Хмельницькому (Київська обл.). На початку XI ст. Переяслав оточував земляний вал висотою 17–18 м, шириною 18 м. В основі валу були дубові зруби, заповнені землею, ззовні їх обкладали цеглою та дерном. Периметр оборонної огорожі становив близько 3 км, на сьогодні збереглося близько 1500 м земляних валів, які захищали центр міста з півночі⁵¹⁴. Ця лінія укріплень мала три брами. Залишки Михайлівської (стара назва Єпископська) брами, збудованої 1089 р., були виявлені і досліджені Ю. Асеевим, М. Сікорським і Р. Юра. Частково збереглися дві стіни брами висотою до 2 м. У 1585 р. в місті була споруджена фортеця, реконструйована у XVIII ст. Первинні укріплення фортеці склалися з високих земляних валів і дерев'яних стін, на яких стояли три надбрамні башти з мостами. Тут відбувалися битви під час селянсько-козацьких повстань під проводом К. Косинського у 1591–93 рр., а протягом 1594–95 рр. містилася база С. Наливайка. Від 1648 р. Переяслав — полкове місто Української козацької держави. Після реконструкції 1740 р. за проектом відомого фортифікатора Д. Дебоскета фортеця перетворилася на суто земляне укріплення бастионного типу. У 1794 р. фортеця була скасована, її земляні вали частково знесені. Збережені ділянки земляних валів являються пам'яткою архітектури⁵¹⁵.

«Місто Володимира» — умовна назва київського дитинця (IX — 1-а пол. XIII ст.) на Старокиївській горі у Києві являло собою фортецю, оточену потужним земляним валом з дубовою огорожею, воротами, мостами через глибокий рів. Із запровадженням християнства Русь прилучилася до передової на той час

візантійської будівельної культури, що увібрала багаті традиції античної архітектури. Початком будівництва кам'яних храмів було зведення в 989–996 рр. Десятинної церкви, як кафедрального собору у зв'язку з офіційним введенням на Русі християнства і заснуванням Київської митрополії. Десятинна церква була центром «міста Володимира», навколо якої стояли князівські муровані палаци. Перший кам'яний храм Київської Русі — Десятинна церква — став останнім оплотом героїчних захисників Києва в грудневі дні 1240 р. Літописець повідомляв, що від великої кількості людей, які збіглися на хори, склепіння не витримали і обвалилися. На думку академіка НАН України П. Толочка, справжньою причиною руйнування Десятинної церкви були монголо-татарські стінобитні машини⁵¹⁶. У 1635 р. з ініціативи митрополита Київського Петра Могили руїни Десятинної церкви були розчищені і в південно-західній стороні стародавньої будівлі було споруджено невелику церкву з використанням частини давніх стін⁵¹⁷. У 1828–42 рр. на місці стародавньої церкви за проектом архітектора В. Стасова було зведено нову церкву з тією самою назвою, яка була розібрана за радянської влади у 1935 р.⁵¹⁸

Перші археологічні дослідження київського дитинця у 1824 р. проводив К. Лохвицький, який відкрив фундаменти Десятинної церкви. Були виявлені мармурові капітелі колон, уламки карнизів, шматки штукатурки з фрагментами фрескового живопису, шиферні плити, мозаїчні підлоги та кілька саркофагів князівських поховань⁵¹⁹. Протягом 2005–2006 рр. археологічна експедиція, очолювана київським археологом Г. Івакіним, до складу якої входили знані вчені в галузі давньоруської архітектури, проводила вивчення Десятинної церкви. Завдяки розкопкам пам'ятки встановлені етапи будівництва та перебудови храму, первісний задум його архітектури й вимушена зміна конструкції основи під час будівництва, а також нові поховання в могильнику дохристиянського часу⁵²⁰. Десятинна церква — останній притулок киян, її фундаменти — свідки зв'язки русичів, які боронили свою землю від ворога. У 1982 р., до 1500-річчя Києва, контури давнього фундаменту Десятинної церкви викладено червоним кварцитом.

На території «міста Володимира» (вул. Володимирська, 3) в 1872 р. були відкриті фундаменти споруди Х ст., досліджені О.Звенигородським у 1881–82 рр., Я. Боровським і П. Толочком у 1975–76 рр. Вони були визначені як руїни круглої в плані споруди, що отримала назву «ротонда». Діаметр споруди — понад 20 м, висота — у межах 18–20 м, що не могло перебільшувати висоту фортечних валів, яка на той час у Києві була приблизно 14 м. Дослідники визначили споруду як князівський палац⁵²¹, але не виключили, що ротонда будувалася і використовувалася як оборонна споруда — вежа-донжон для захисту князівської родини⁵²². Залишки ротонди законсервовано.

В часи правління князя Ярослава Мудрого будівництво велось, як і раніше, у Верхньому місті, де була споруджена нова фортеця, оточена потужним земляним валом і ровом. З південного і частково західного боків Софійського собору (вул. Володимирська, 24), а також навпроти південної брами Національного заповідника «Софія Київська» виявлені фундаменти оборонного муру. В наш час контур фундаменту викладено червоним кварцитом на проїжджій частині вулиці Володимирська⁵²³. Площа «міста Ярослава» XI–XIII ст. в межах цих укріплень дорівнювала 80 га. В системі укріплень було троє воріт, у тому числі парадні —

Золоті ворота XI ст., які поєднували функції головного парадного в'їзду до Києва і оборонної споруди. У 1972 р. до святкування 1500-річчя Києва були проведені археологічно-архітектурні дослідження, які дозволили реконструювати абрис пам'ятки. Над стародавніми руїнами, які збережені, надбудована надбрамна церква і арка проїзду. Вал, що пролягав до воріт, умовно зображений в розрізі. Золоті ворота — унікальна пам'ятка давньоруського оборонного зодчества. Золоті ворота були свідками важливих подій в історії України. На початку 1649 р. кияни урочисто зустрічали тут селянсько-козацьке військо на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким, визволителем України з польської неволі⁵²⁴. Перші археологічні розкопки на території «міста Ярослава» здійснив у 1832 р. К. Лохвицький. Він відкрив Золоті ворота, фундаменти яких — автентична пам'ятка, що дає уявлення про оборонні споруди X ст. Пам'ятка була засипана у XVIII ст. під час перебудови земляних укріплень Києва⁵²⁵. Одним із головних оборонних пунктів у мережі фортифікаційних споруд Верхнього міста була Лядська (Печерська) брама, збудована в кінці 1030-х років. Із всього комплексу фортифікаційних споруд довколишньої забудови вдалося зберегти тільки незначну частину проїзду Лядської брами, яку було законсервовано під залишками цегляної кладки 18 ст.⁵²⁶. Композиційним центром архітектурного ансамблю Верхнього міста був Софійський собор, збудований на честь перемоги Ярослава Мудрого над печенігами, який зберігся до наших днів і є визначною пам'яткою давньоруської архітектури.

Наступником Київської Русі стало Галицько-Волинське князівство. Географічне розташування Волині — на перетині торгових шляхів із Азії в Західну Європу і з Скандинавії та Балтики в басейн Чорного моря — зумовило її важливу роль у створенні системи оборонних споруд. На зміну дерев'яно-земляних укріплень, які були недовговічними, приходять муровані. Одночасно з перебудовою старих дерев'яних замків в XIV–XVI ст. відбувається процес заснування нових укріплень. Характерною особливістю мурованих замків на теренах України було будівництво одно — і багато — баштових, бастіонних і протибастіонних мурованих замків. Устрій мурованих укріплень залежав від технічного розвитку суспільства в цілому, і, зокрема, від розвитку технічних засобів ведення бою. До пам'яток фортифікаційного мистецтва цього періоду належать оборонні вали літописного міста Володимира X–XIII ст., замковий комплекс XIII–XVI ст. у Луцьку, Володимирі-Волинському (Волинська обл.), замки в Острозі, Клевані, Дубно, Корці (Рівненська обл.), фортечно-замковий комплекс в Олиці (Тернопільська обл.)⁵²⁷.

Луцьк — одне з найстаріших міст України, 1340 р. отримав статус столиці Галицько-Волинського князівства. У 1340–83 рр. Луцьк служив столичною резиденцією Великому Литовському князеві Любарту, який на місці дерев'яних давньоруських фортифікацій. розпочав будівництво мурованого замку. За князювання литовського князя Вітовта Луцьк було обрано другою після Вільно великокняжою резиденцією. У 1429 р. в луцькому замку відбувся великий з'їзд монархів європейських країн, де обговорювалося питання захисту Європи від турецької експансії і вироблення спільної конституції. Замковий комплекс, який зберігся, включає: три башти (В'їздову, Владичу та Стирову, сполучені між собою мурами довжиною 230 м), будинок судів (XVIII ст.), церкву Івана Богослова (XII ст.), князівський палац (XIV–XVI ст.). На базі історичних та архітектурних споруд Старого Луцька

в 1985 р. створений і діє Луцький історико-культурний заповідник, до складу якого входять 58 пам'яток історії та культури, в тому числі 19-національного значення⁵²⁸.

Важливу роль в історії Волині відіграли Дубенський і Острозький замки, споруджені у XIV ст. Протягом 1489–1506 рр. Дубенський замок зазнав значної модернізації, були зведені нові фортифікаційні споруди, які частково збереглися. У 1577 р. захисники замку двічі відбивали татарські напади. У 1648 р. відбувалися бойові сутички між захисниками фортеці і козацьким полком на чолі з Максимом Кривоносом, а на початку 1660 р. під Дубном відбулася битва між російськими та польськими військами. Пам'яткам воєнної історії, зокрема фортифікаційним спорудам Острога і Дубно, велику увагу приділяв Київський відділ Російського воєнно-історичного товариства, створений у 1908 р. Після дослідження оборонних споруд Острога, Дубно (Рівненська обл.), залишків фортечних валів у Кролевіці, Глухові (Сумська обл.), Чернігові, Новгород-Сіверському, Стародубі (Чернігівська обл.) в 1910 р. були розроблені заходи по збереженню цих пам'яток. Для забезпечення термінових охоронних заходів член товариства Б. Стеллецький запропонував в одній з башт організувати історичний музей, а члени Імператорської Археологічної комісії звернулись до місцевих органів влади з пропозицією про виділення коштів на охоронні роботи⁵²⁹. Після обстеження замку у м. Дубно було прийнято рішення про охорону системи Дубенських укріплень як історичної пам'ятки⁵³⁰. На жаль, в той період ці питання вирішені не були.

В період Української революції 1917–21 рр., коли охорона історико-культурної спадщини вирішувалася в контексті національного відродження, Острог і його пам'ятки знову привернули увагу пам'яткоохоронців. У липні 1918 р. Рада Міністрів Української Держави з метою збереження пам'ятки історії та культури Острогу розглянула і затвердила законопроект про створення Волинської архівної комісії і архіву в м. Острозі. Ці заходи мали велике значення для збереження пам'яток історії та культури міста, залишків його оборонних споруд⁵³¹. В 1993 р. у м. Дубно був створений Державний історико-культурний заповідник, до складу якого входить Дубенський замок (XV–XVIII ст.), палац князів Острозьких, князів Любомирських, Луцька брама (XVI ст.). На базі комплексу пам'яток історії та культури Острога у 1981 р. було створено Державний історико-культурний заповідник у м. Острозі, до якого увійшли територія Замкової гори із залишками замку князів Острозьких: Круглою баштою (XVI ст.), Мурованою баштою (XV ст.), фрагменти старовинних оборонних споруд⁵³².

На території Тернопільської області знаходиться понад 20 історико-архітектурних об'єктів, які водночас є пам'ятками воєнної історії і оборонної замкової архітектури. Збереглися руїни Кременецької фортеці, яка згадується у літописі під 1227 р., де відбулася битва волинського князя Данила Романовича з угорським королем⁵³³. У 1241 р. під час монгольської навали, коли більшість руських міст лежала в руїнах, мешканці міста дали рішучу відсіч ординцям хана Батия. Поразкою закінчилась і наступна спроба монголів оволодіти містом. У 1254 р. військові дружини Данила Галицького розгромили загопи татарського хана Куремси. В другій половині X–XIV ст. на місці дерев'яно-земляних укріплень було закладено кам'яний замок. Фортеця, неприступна для багатьох завойовників упродовж століть, була свідком боїв української козацької армії Богдана Хмель-

ницького з польсько-шляхетським військом⁵³⁴. На початку Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. під проводом Богдана Хмельницького у 1648 р. кременецька твердиня в результаті півторамісячної облоги була здобута і зруйнована семитисячним козацьким загоном на чолі з полковником Філоном Джалалієм, що виділився з армії Б. Хмельницького, яка після перемоги під Пилявцями рухалася навздогін шляхетським військам під Львів. До наших днів на Замковій горі збереглися дві башти — «Черлена» та «Над новим домом», а також фрагменти оборонної стіни висотою 8–12 метрів із рештками зубців-мерлонів, бійниць і вікон⁵³⁵.

Бучач (Тернопільська обл.) увійшов в історію тим, що тут 1672 р. був підписаний ганебний для Речі Посполитої мир з Османською імперією, згідно якого до Туреччини відійшло Західне Поділля. Вперше на міжнародно-правовому рівні польська сторона вжила термін «Українська держава» стосовно українських земель — Правобережної Київщини та Східного Поділля (Брацлавщини), які перебували під владою гетьмана П. Дорошенка. Решта українських земель залишалася за Польщею⁵³⁶. У південно-східній частині м. Бучач збереглися руїни замку, який протягом XVI–XVII ст. набув слави нескореної твердині. Найвідомішою була облога замку 1672 р. військами турецького султана Магомета IV, який після взяття Кам'янець-Подільського прагнув оволодіти фортецею. Про звиягту захисників фортеці, обороною якої керувала Тереза Потоцька, склалися пісні і легенди, сповіщає пам'ятний напис на камені.

У Хмельницькій області налічується 473 пам'ятки мистецтва, 2442 — пам'ятки історії, 105 — археології, 205 — архітектури⁵³⁷. На території області збереглися руїни оборонних споруд у вигляді круглої та трьох п'ятигранних башт з фрагментами мурів у Сатаніві, руїни башти у Старокостянтинові, замок, мури з вежами у Меджибожі, північна башта над прірвою проти річки Жванець, фрагменти стін та східної башти у Жванці, фортеця у Кам'янець-Подільському⁵³⁸. Давньоруське Межибожжя згадується в Іпатіївському літописі під 1146 р. Це одне з найбільших міст Болохівської землі з потужною дерев'яною фортецею, що отримала свою назву від розташування «між Богами» (річками Південний Буг та Бужок — тоді Бог та Божок). В XIV ст. литовські князі, що відвоювали Поділля у татар, перебудували фортецю на кам'яну⁵³⁹. В XVI ст. замок зазнав реконструкції, була створена система укріплень, що збереглася до нашого часу. В 2001 р. на базі комплексу пам'яток замку у смт. Меджибіж був створений Державний історико-культурний заповідник «Меджибіж», до складу якого входять замок (XII–XIX ст.), палац (XIV–XIX ст.), церква (XVI ст.), мури з вежами (XIV–XIX ст.)⁵⁴⁰.

На Волині роль передового форпосту проти набігів кримських татар виконувало місто-фортеця Костянтинів, яке почав споруджувати Костянтин Острозький у 1561 р. У 1632 р. місто було перейменоване у Старокостянтинів, а у XVI–XVII ст. створюється цілий архітектурний комплекс, основні складові якого фортеця і мури. Сторожова вежа фортеці збереглася до наших днів. Замок Острозьких був свідком державотворчих змагань після 1917 р., коли Старокостянтинів опинився в центрі бурхливих воєнних подій. У листопаді 1919 р. в місті з військом зупинилися війська С. Петлюра, де він керував військовими діями у так званому «трикутнику смерті»⁵⁴¹.

До найдавніших міст України з більш як тисячолітньою історією належить і м. Кам'янець-Подільський. Літописна згадка про Кам'янець датується 1228 р. Та часом його становлення й утвердження як головного міста краю — політичного та адміністративного центру — став період з 1362 р. до 1434 р. (у складі Великого князівства Литовського). На руїнах давньоруських фортифікаційних споруд литовські князі Коріатовичі звели неприступну твердиню. Порубіжна фортеця впродовж століть стояла на охороні прикордонних земель і принесла Кам'янцю світову славу⁵⁴². Дискусійним у колі науковців є давньоримська версія походження міста. Римську присутність на Поділлі, яка залишилася у так званих Траянових валах, підтверджують наукові дослідження київських науковців Є. Пламєницької і О. Пламєницької, які впродовж 50-х років ХХ ст. досліджували місто. За їх свідченнями, ще й дотепер збереглися рештки споруд та земляних прикордонних укріплень Старого замку, а також давня частина Замкового мосту, зведених на початку 11 ст. за часів римського імператора Траяна (97–117ст.)⁵⁴³.

Протягом століть Кам'янецька фортеця залишалася нескореною перед іноземними завойовниками. За всю свою середньовічну історію її захоплювали тричі: 1393 р. — литовський князь Вітовт, 1430-го р. — через чвари фортечного гарнізону — поляки, 1672 р. — турецький султан Магомет IV, 150-тисячне військо якого стократно переважало кам'янецьку залого⁵⁴⁴. Від 1434 р. до 1672 р. його було перебудовано на кам'яний, а для його прикриття 1617 р. споруджено ще один кам'яно-земляний замок, який став називатися Новим (Нова фортеця), на відміну від більш давнього замку (Стара фортеця). В 1-й половині XVII ст. для сполучення замків із містом було зведено кам'яний арковий (Замковий) міст. Впродовж 1648–76 рр. українську козацьку армію Б.Хмельницького на Поділлі активно підтримували загони місцевих опришків. Наприкінці серпня — на початку вересня 1648 р. вони провели перші військові операції з метою захоплення Кам'янця, що виявилися невдалими. Прагнення українських військ та опришків оволодіти містом у 1649, 1651, 1652 та 1655 рр. виявилися також безуспішними⁵⁴⁵. Під Кам'янцем у 1653 р. була укладена кримсько-польська мирна угода, що увінчала Жванецьку кампанію, у ході якої Війську Запорозькому та його союзникові — Кримському ханату — вдалося завдати польській армії низку поразок⁵⁴⁶. 70-тисячна польська армія на чолі з королем Яном Казимиром, штаб якого був розташований у Жванецькому замку, була оточена військами Богдана Хмельницького. Проте зрада татар — союзників козаків — врятувала польську армію. Б. Хмельницький зняв облогу і рушив з-під Жванця до Чигирини, де відбулася Переяславська рада.

В ході війни між Річчю Посполитою і Османською імперією у 1672 р. Кам'янець був зайнятий турками. Фортеця, яку охороняв невеличкий гарнізон, після двохтижневої облоги капітулювала перед 150-тисячною турецькою армією. З 1812 р. Кам'янецька фортеця втратила своє військове значення, хоча гарнізон ще довго там перебував. Тут служив російський поет К. Батюшков і майбутній декабрист В. Расвський, що створив таємну організацію «Залізні персні». У перетвореній на в'язницю фортеці сидів народний герой — ватажок опришків Устим Кармалюк⁵⁴⁷. До наших днів зберігся комплекс споруд Старого замку, який складається із 12 башт, об'єднаних муром, Нового замку — бастионної фортифікації, пристосованої до війни із застосуванням артилерії. Збереглися також оборонні

укріплення — Руська і Польська брами, Баторієва (Кушнірська), Гончарська, Різницька, Слюсарська, Захаржевського (Турецька) башти, Вірменський бастион, кілька кам'яних стін і земляні вали, що оточували півострів і зводилися для захисту навколо міста. В 1977 р. у місті був створений історико-культурний заповідник «Кам'янець», з наданням йому у 1998 р. статусу національного. У Національному історико-архітектурному заповіднику налічується майже 200 історико-культурних об'єктів, збереглися пам'ятки військово-інженерного мистецтва, воєнної історії України⁵⁴⁸. Частина території заповідника номінується до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО як «Культурний ландшафт каньйону в м. Кам'янець-Подільський».

Видатною пам'яткою фортифікаційного зодчества та воєнної історії являється Хотинська фортеця (Чернівецька обл.), яка знаходиться на березі Дністра. Завдяки вигідному стратегічному положенню Хотин відігравав значну роль в історії України, Молдавії, Польщі, Туреччини і Російської держави. У X–XI ст. тут знаходився один з найважливіших оборонних форпостів Київської Русі. З кінця XI ст. Хотин входив до складу Теребовлянського, з 40-х років XII ст. — Галицького, з 1199 р. — Галицько-Волинського князівств. Протягом XVI–XVII ст. фортеця в результаті запеклих боїв та дипломатичних переговорів багаторазово змінювала володаря. У 1620–21 рр. тут відбувалися події Хотинської війни — війни Османської імперії проти Польщі з метою загарбання польських і українських земель⁵⁴⁹. В 1621 р. польсько-литовське військо під командуванням Яна Ходкевича та запорозьке військо гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного завдало турецькій армії низку поразок і звільнило фортецю Хотин. Військо П. Сагайдачного відіграло в цій битві вирішальну роль і нараховувало 42 тис. з 65 тис. вояків об'єднаних сил.

Під час козацьких війн замок двічі — у 1650 р. та 1653 р. був здобутий військом Б. Хмельницького. На початку XVIII ст. було здійснено реконструкцію цитаделі. Навколо замку було зведено так звану Нову фортецю — зовнішнє кільце укріплень чотирикутної форми, вали з бастионами, оточені глибоким ровом. До фортеці вели чотири брами: Кам'янецька, Яська, Бендерська і запасна. До наших днів зберігся кам'яний замок (цитадель) і залишки так званої Нової фортеці, зведеної на початку XVIII ст. До фортифікаційних споруд входять 5 веж — Надбрамна, Північна, Східна, Комендантська і Південно-Західна. Вежі мали бойові майданчики по периметру, з'єднані між собою стінами висотою 40 м і товщиною 5 м. На внутрішньому подвір'ї знаходяться залишки князівського палацу, комендантський будинок, стародавній колодязь, мури, брама, Свято-Миколаївська або Червона церква, яку використовували захисники фортеці, як передове укріплення⁵⁵⁰. Нова фортеця складається з валу, кам'яної стіни, південної Стамбульської вежі, залишків бастионів, веж. Мури замку прикрашені геометричними орнаментом із червоної цегли, характерним для українського та молдавського декоративного мистецтва⁵⁵¹.

На базі фортифікаційних споруд Хотинської фортеці в 2000 р. був створений Державний історико-архітектурний заповідник «Хотинська фортеця»⁵⁵². Перед входом до фортеці розташовано пам'ятник видатному українському діячу, гетьману П. Сагайдачному, полководницький талант якого забезпечив перемогу у Хотинській битві. Пам'ятник споруджено у 1991 р.

До комплексних пам'яток архітектури та воєнної історії відноситься і Глухівська фортеця XVII–XVIII ст. (Сумська обл.). Це визначна пам'ятка українського

національного містобудування, центр одного з літописних міст Київської Русі, пам'ятне місце знаменитої Глухівської оборони 1664 р., укріплений осередок гетьманської столиці XVIII ст. Збереглися західна лінія земляних укріплень вздовж вул. Валова, протяжністю 1400 м, а також Київська фортечна брама⁵⁵³. Оборона Глухівської фортеці українськими військами гетьмана І. Брюховецького у ході польсько-російської війни — один із центральних епізодів. Вона розпочалася 23 січня 1664 р., коли авангард польських військ на чолі з королем Яном II Казимиром Ваза підійшов до прикордонного з Московською державою міста. Оборону Глухова очолив київський полковник В.Дворецький, а облогою Глухова керував руський воєвода С. Чарнецький. У таборі польського короля під Глуховом перебували й українські козаки з Правобережної України під командуванням наказного гетьмана І. Богуна, але він не брав активної участі в облозі і штурмах міста. Навпаки, він повідомляв про плани польського командування захисникам Глухова. У ході оборони міста захисники відбили 2 штурми — 29 січня та 8 лютого 1664 р. Штурм 8 лютого супроводжувався закладенням польськими інженерами під оборонні споруди 3-х порохових зарядів, які завдали втрат як захисникам, так і нападникам. Мужність і героїзм українського козацтва підірвали сили поляків, які відступили від міста і невдовзі зазнали нищівної поразки. Тривала затримка польських військ під Глуховом, і їх втрати під час облоги стали однією з головних причин провалу зимової кампанії 1663–64рр.⁵⁵⁴ На козацькій раді у Глухові 16 березня 1669 р. гетьман Д. Многогрішний підписав угоду між Гетьманщиною і Московською державою. Цей українсько-російський договір обмежував свавілля і зменшував число російських воєвод в українських містах, відновлював козацьке самоуправління, вперше законодавчо закріпив право гетьманів утримувати 1 тис. найманого війська⁵⁵⁵. У Глухові проходили козацькі ради 1750 р., 1763 р., пов'язані з обранням гетьмана К. Розумовського та його діяльністю.

Південні українські землі зазнавали набігів кримських татар. Для захисту кордонів будувалися широко розгалужена система оборонних споруд. До важливих фортифікаційних споруд відноситься Українська прикордонна лінія, збудована для захисту від набігів кримських татар у 1731–42 рр.⁵⁵⁶ Будівництво розпочалося весною 1731 р. і до жовтня було зведено 10 фортець і 24 редути. У 1732 р. було прийнято рішення закінчити будівельні роботи і визначити місця для останніх шести фортець. При будівництві укріплень були використані зручні для оборони природні умови: ріки, озера, болота, ліси, які доповнювали створені працею козаків та селян оборонні споруди, безперервний земляний вал і рів. Уздовж лінії оборони були збудовані на певній відстані одна від одної 16 фортець за єдиним зразком і планом. На території кожної фортеці розміщувалися казарми, пороховий льох, провіантський магазин, цейхгауз і колодязь питної води⁵⁵⁷.

Прикордонна лінія укріплень тяглася від Північного Дінця майже на 285 км уздовж правої притоки Дінця до верхів'я Береки, а потім з верхів'я сусідньої Берестової — до Орелі, а по ній — до Дніпра. Стародавні рови, вали та фортеці можна й сьогодні побачити на полях Дніпропетровської, Запорізької, Полтавської, Харківської областей. На території сучасних районів Харківської області збереглися залишки 12 фортець: в Балакліївському — 1, Барвенковському — 1, Лозовському — 1, Першотравневому — 3, Нововодолазькому — 2, Червоноградському —

2, Зачепилівському — 2⁵⁵⁸. Одночасно з будівництвом фортець для оборони прикордонної території було організовано 20 полків створених із солдат і офіцерів українського корпусу ландміліції і селян-переселенців Білгородщини, Орловщини та інших місцевостей⁵⁵⁹. На території сучасної Запорізької області збереглися залишки валів п'ятох із семи фортець Дніпровської лінії — Микитинської, Кирилівської, Олексіївської, Захарівської і Петровської. Ця система фортифікацій другої половини XVIII ст. призначалася для оборони південних кордонів Російської імперії від нападів татар і турків, а також для контролю над запорозьким козацтвом. Її будівництво було пов'язане з подіями російсько-турецької війни 1768–74 рр. і втратою оборонного значення Української (Старої Української) лінії⁵⁶⁰.

Дніпровська лінія простяглася територією України майже на 200 км — від Дніпра до Азовського моря вздовж річок Конки і Берди. Найкраще збереглася Микитинська фортеця (Оріхівський район). Сучасна висота валів — 6–7 м, бастіони і рavelіни оточені зовнішнім сухим ровом, перед яким знаходився гласис, лишилися фундаменти мурованих будинків і казарм. Залишки Кирилівської фортеці — у Пологівському районі, Олексіївська фортеця — в Куйбишевському районі, рештки Захарівської і Петровської фортеці містяться в Бердянському районі, але локалізація на місцевості автентичних решток ускладнена розташуванням споруд на території сіл. Від Олександрівської і Григорівської фортець не лишилося матеріальних решток у вигляді земляних насипів чи ровів⁵⁶¹. Навколо Олександрівської фортеці виникло місто Олександрівськ (тепер м. Запоріжжя). Пам'ятне місце (територія між вулицями: Гоголя, Горького, Космічна, Тургенівська), де знаходився форштадт Олександрівської фортеці, являється пам'яткою історії⁵⁶².

Фортеці, що дійшли до наших днів, представляють великий інтерес з точки зору пам'яток архітектури та історії, вони зберегли пам'ять про буремні події нашої історії, зв'язку їх захисників. Невизначеність статусу, байдужість з боку державних органів, які опікуються культурною спадщиною, не дозволяють в повній мірі використовувати ці пам'ятки в туристичній галузі. Необхідно скласти загальний перелік всіх існуючих фортець в Україні і розробити програму їх охорони, збереження та забезпечення відповідним фінансуванням.

5.1.2. Пам'ятні місця: битв, розташування воєнних таборів, штабів, проведення козацьких рад.

Специфічну групу пам'яток історії становлять пам'ятні місця: битв, проведення козацьких рад, розташування січей, паланок, військ, штабів. При визначенні і наданні їм статусу пам'ятки місцевого або національного значення береться до уваги важливість історичної події для держави взагалі, конкретного регіону, місцевості, наявність певної локалізованої території, де відбувалася зазначена подія. Якщо зазначені умови виконуються, вирішується питання про постановку пам'ятки на державний облік і внесення її до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, «Зводу пам'яток історії та культури України». Дослідження пам'ятних місць дуже складна справа, якою займаються різні фахівці, і в першу чергу археологи. Території, на яких відбувалися, зокрема, битви, зазвичай займали велику площу. В багатьох випадках вона може сягати кількох десятків гектарів. Природна ерозія землі, будівництво нових доріг, нові поселення дуже змінюють

ландшафт. Історичним документам бракує точності, карти та малюнки, складені в часи подій, недосконалі з технічних причин та складних умов створення. Саме сучасні археологічні дослідження з використанням нових технологій — металошукачів та комп'ютерних програм (GPS) дозволяють локалізувати місця битв, розташування військових таборів. Виявлення предметів у ході розкопок, їх точна географічна прив'язка, групування матеріалів на великих територіях дають змогу широкомасштабного вивчення полів битв. Співставлення комплексів артефактів, отриманих в ході розкопок із застосуванням нових технологій, з історичними описами битв, картинами, ілюстраціями, із сучасними топографічними картами дають можливість більш детально дослідити події минулого⁵⁶³.

В ряді областей пам'ятні місця, пов'язані з воєнними подіями середньовічної історії, відзначені пам'ятними знаками і взяті на держаний облік. Тріумфальні перемоги над половцями здобули об'єднані дружини руських князів, очолювані Володимиром Мономахом в 1103 р., 1107 р., 1109 р., 1111 р. Успішний похід 1103 р. започаткував цілу серію перемог руських дружин, в результаті яких було значно послаблено сили правобережних половців. В 1107 р. під Лубнами (Полтавська обл.) руські полки на чолі з Володимиром Мономахом і Святополком, завдали нищівної поразки ордам лівобережних половців Боняка і Шарукана, про що йдеться в літописі. Про це нагадує пам'ятне місце — давньоруське городище «Лубни» (м. Лубни, вул. Верхній Вал)⁵⁶⁴. В Харківській області (м. Ізюм, вул. Закузнечна) в 2009 р. відзначено місце битви дружини Володимира Мономаха з половцями в 1111 р., а також місце розташування дружини Новгород-Сіверського князя Ігоря в 1185 р.⁵⁶⁵

На початку XIII ст. давньоруська земля зазнала навали з боку Монгольської держави, під ударами якої упали держави Середньої Азії. В квітні 1223 р. на Дніпрі, поблизу о. Хортиці, були зібрані великі половецькі та руські сили, серед останніх були галичани, волинці, кияни, путивльці, чернігівці, смоленська і курська дружини. 31 травня 1223 р. ця потужна армія зіткнулася з монголо-татарами на р. Калці (тепер р. Калка, права притока Кальміусу) і зазнала поразки⁵⁶⁶. Протистояння Великого князівства Литовського та Золотоординської держави за панування над білоруськими і українськими землями призвело до відомої битви під Синіми Водами, що відбулася 1362 р. Восени 2012 р. виповнюється 650 років з часу битви об'єданого литовсько-білорусько-руського війська під керівництвом литовського князя Ольгерда з монголо-татарськими загарбниками, внаслідок якої Чернігово-Сіверщина, Київщина та Поділля були звільнені від монголо-татарської навали. У працях вітчизняних науковців переважає концепція про задалегідь спланований широкомасштабний наступ збройних сил Великого князівства Литовського на володіння Ординської держави по обидва боки Дніпра. Цей наступ склав головний зміст антиординської воєнної кампанії 1362 р. і був реалізований у двох походах литовсько-руських військ: першому, спрямованому на південь Дніпровсько-Донського межиріччя аж до гирла Дону і Азова, і другому, що досяг гирла Дніпра і Південного Бугу і під час якого відбулася Синьоводська битва (неподалік поселення Торговиця, Вінницька обл.)⁵⁶⁷. На жаль, місце історичного поєдинку на Синій Воді остаточно не локалізовано. Одні дослідники стверджують, що події відбулися на берегах р. Синюхи на Кіровоградщині, інші — р. Сніводи (Віннич-

чина). Головне, це гідно вшанувати пам'ять полеглих героїв-визволителів і віддати належне історичному значенню битви литовського, білоруського і українського народів, воїни яких визволили наш край від 122-річного поневолення.

Певний інтерес для дослідників становлять і пам'ятні місця, пов'язані з історією козацтва — місця розташування військових таборів, проведення козацьких рад, переправ і перевозів. Тільки прискіплива робота з різноманітними джерелами, літературою, їх науковий аналіз дасть змогу зафіксувати такі місця, дослідити пов'язані з ними події, що безперечно доповнить одну із сторінок історії України. У селах Стайки, Ржишів, Трипілля (Київська обл.) існували переправи, якими користувались козаки під час воєнних походів. До кінця XVI ст. на відтинку Дніпра від Києва до Канева основним був Стайківський перевіз. Друга важлива переправа через Дніпро знаходилась під Трахтемировим, де сходилися північний шлях із Києва, західний — з Волині, південний — з-під Звенигорода. Найбільш вигідною в стратегічному відношенні виявилася Ржищевська переправа, через яку проходили шляхи на Волинь, Поділля та південь, через Паволоч, Фастів, Германівку, а також Білу Церкву, Германівку до Переяслава та далі на північний схід⁵⁶⁸.

Понад 200 пам'ятних місць, пов'язаних з історією українського козацтва, виявлено лише на території Київської області. Цікава історія с. Маслів Став (с. Маслівка Миронівського району, Київська обл.). Природні умови і вигідне стратегічне розташування сприяли тому, що в урочищі Маслів Став постійно скупчувалися козацькі загони. Урочище було пунктом збору козацьких військ у 1625 р., які готувалися до битви з польськими загарбниками на чолі з коронним гетьманом С. Конєцпольським⁵⁶⁹. Традиційним місцем проведення козацьких рад був Маслів Став. 23 серпня 1630 р., 8 вересня 1632 р. тут відбулися козацькі ради, які передували походам проти турків і татар. Тут збиралися козацькі ради після перемоги у 1648 р. під Жовтими Водами і Корсунем, після вигнання польсько-шляхетських загарбників і переможних походів в Молдавію. В липні 1648 р. біля Маслового Ставу знаходився головний табір повстанських військ на чолі з Богданом Хмельницьким⁵⁷⁰.

Запорозька Січ не раз змінювала місця свого розташування — до цього змушували ворожі напади, руйнівні Дніпрові повені. У XVI–XVII ст. козацькі фортеці знаходились на островах Хортиця, Томаківка, Базавлук. Попередником Запорозької Січі був укріплений замок, збудований українським князем, старостою канівським і черкаським Дмитром Вишневецьким на острові Мала Хортиця (тепер о. Байди). У 1557 р. гетьман Вишневецький на чолі запорожців майже місяць оборонявся від багатотисячних орд хана Девлет-Гірея. Наступного року у відповідь на напад хана 30-тисячне козацьке військо під керівництвом Д. Вишневецького оволоділо Перекопом, а в 1559–60 рр. здійснило походи на фортецю Азак (Азов)⁵⁷¹.

Д. Вишневецький відіграв вирішальну роль в об'єднанні розрізнених козацьких загонів і ватаг в єдину військову громаду, в залученні запорозьких козаків до активної наступальної боротьби проти Кримського ханства й Османської імперії. Існування на о. Байда значного фортечного комплексу XVI ст. підтверджують дослідження науковців Інституту археології НАН України та Національного заповідника «Хортиця», які проводились у 1970–90-х роках. Існують пропозиції по відтворенню Хортицького замку, а також музеєфікації пам'яток острова Байда

у складі Національного заповідника «Хортиця», з включенням до нього території о. Хортиця та прилеглих островів і скель Байди, Дубовий, Розтьобін, Три Стоги, Середня, Близнюки, урочища Вирва на правому березі Дніпра в м. Запоріжжі⁵⁷².

На о. Хортиця, який являється комплексною історико-культурною та природною пам'яткою, нараховується близько 70 пам'яток археології та історії, в тому числі військові укріплення козацьких часів та російсько-турецької війни 1735–39 рр., рештки земляних укріплень замку Дмитра Вишневецького (середина XVI ст.), залишки укріплень Запорозької верфі (корабельні), спорудженої у 1739 р. на місці замку Д.Вишневецького на о. Мала Хортиця, рештки земляних укріплень Хортицького ретраншементу на о. Хортиця на правому березі Дніпра, зведеного під час російсько-турецької війни 1735–39 рр.⁵⁷³ У XVII ст. Запорозька Січ знаходилась на Микитиному Розі, де сформувалося повстанське військо і було обрано гетьманом Б. Хмельницького. З восьми запорозьких січей лише три — Хортицька, Кам'янська, Олешківська — виявилися придатними для проведення охоронних робіт⁵⁷⁴. 13 жовтня 1999 р. на хортицькій землі було відкрито пам'ятний знак засновнику Хортицької фортеці Дмитру Вишневецькому.

Велику групу пам'яток складають пам'ятні місця Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст., яка відбувалася на значній території України. Про ці події нагадують географічні назви, залишки оборонних споруд, культові споруди, річки, озера, урочища, інші пам'ятні місця битв. Відновлення історичних явищ і подій у безпосередньому зв'язку з їх територіальною прив'язкою сприятиме відновленню історичної правди й історичної пам'яті про вікопомні події в історії українського народу. Залишки Барської і Летичівської фортець — свідки козацьких перемог. У 1648 р. Летичівською фортецею штурмом оволодів козацький загін на чолі з М. Кривоносом. Через Летичів проводив свої полки Б. Хмельницький, прямуючи до Переяслава для підписання угоди з Московією⁵⁷⁵.

В історії кожної держави і народу є події, які постійно оточені увагою і вдячною пам'яттю нащадків. Жодне століття в історії України не мало такої насиченості воєнними баталіями як XVII століття. Це — Хотинська війна 1621 р., битва під Корсунем 1648 р., Берестечком 1651 р., Батогом 1652 р., Конотопом 1659 р., Чудновим 1660 р., Чигирином 1677 р., 1678 р. Ці переможні битви були звитягами у ході справедливих війн і були спрямовані на визволення українського народу від іноземного панування та оборону рідної землі. Свідками звитяги захисників і оборонців української землі залишилися пам'ятки історії та культури. Значення битви під Жовтими Водами в історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст., загалом в історичній долі України загальновідоме. Блискуча перемога козацького війська в союзі з Кримським ханатом, здобута під проводом майбутнього володаря України Б. Хмельницького, стала поштовхом для розгортання національно-визвольного руху, який швидко поширився по всіх українських землях. Події під Жовтими Водами багато в чому визначили перемогу під Корсунем, фактично заклали підмурок переможній ході військової кампанії 1648 р.⁵⁷⁶ Недалеко від залізничної станції Жовті Води (Дніпропетровська обл.) височить старовинна могила, яку в народі називають Богдановою. На ній, як вважають дослідники, знаходився командний пункт Б. Хмельницького. За народними переказами козаки насипали її, набираючи землю у власні шапки, над місцем

поховання тих, хто загинув. Пам'ятне місце битви відзначено пам'ятним знаком, встановленим у 1954 р. У 1998р. в річницю святкування битви під Жовтими Водами тут було споруджено монумент.

Події Національної-визвольної війни відображені у пам'ятці поблизу с. Пилявці Старокостянтинівського району (Хмельницька обл.). У вересні 1648 р. в районі р. Пилявка відбулася знаменита Пилявецька битва, в якій, козацьке військо, незважаючи на численну перевагу ворожих сил, особливо у важкій кінноті, розгромило польське військо. Для локалізації місця битви, на думку археологів, необхідно проведення широкомасштабних досліджень не тільки в районі Пиляви та Пилявки, а й розширення пошуку на десятки кілометрів. Це дасть можливість для увічнення встановити пам'ятні знаки в науково визначених місцях. Одну з околиць с. Олексіївка (Старосинявський район Хмельницької обл.), жителі називають Ганжівкою на знак пам'яті про полковника Івана Ганжу, який загинув у Пилявецькій битві. На кам'яній стелі напис: «Тут 11 вересня 1648 року в Пилявецькій битві загинув і похований соратник Богдана Хмельницького — полковник Іван Ганжа»⁵⁷⁷. У 1954 р. в центрі села було споруджено гранітний монумент на честь Пилявецької битви, а одна з вулиць носить ім'я І. Ганжі⁵⁷⁸. У 1990 р. в період відзначення в Україні 500-річчя з часу заснування Запорозької Січі, органи місцевої влади виділили колгоспне поле, де був насипаний Курган пам'яті, звідки у будь-яку пору відкривається панорама Пилявецької битви. Курган вінчає хрест, виготовлений місцевими майстрами. У 1995 р. в Старій Синяві відкрито громадський музей — з панорамою Пилявецької битви⁵⁷⁹.

В результаті дослідження місця битви під Зборовом (Тернопільська обл.) було виявлено частину оборонної лінії табору коронних військ, локалізоване місце розташування козацького табору та артилерії, складений план поля Зборівської битви 1649 р. Топографічний аналіз дав змогу локалізувати лінію оборонних валів міста та встановити місце знаходження будівлі, з якої, як свідчать історичні джерела, козаки обстрілювали польський табір. Досліджена пам'ятка — поле Зборівської битви — з регенерованими об'єктами може бути використана для цілей історичного туризму⁵⁸⁰. Важливою сторінкою в історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. стала Берестецька битва. Невеличкому містечку на Волині належить особливе місце в історії українського козацтва і всій історії визвольної боротьби українського народу. Біля сіл Пляшева, Острів, Солонів, Рідків, Митниця відбулася багатоденна битва, яка розпочалася 30 червня 1651 р. — одна з найбільш трагічних і героїчних сторінок Національно-визвольної війни. На стороні запорозьких козаків брали участь у битві і кримські татари хана Іслам-Гірея III, які під натиском артилерії покинули поле бою. Втікаючи, вони захопили у полон Б. Хмельницького. Українським військом керували полковники Іван Богун, Філон Джалалій, Матвій Гладкий та інші. Наказний гетьман — полковник І. Богун вивів козацькі війська із оточення, зазнавши серйозних втрат на переправах через болота.

Болота правого берега р. Пляшівка в багатьох місцях зберегли сліди трагедії. Були виявлені залишки двох переправ, одну з яких будували козаки, а іншу — повстанці-селяни. Неповдалі колишньої переправи є болото, назване Козаковою Ямою. Перекази пов'язують його із загибеллю останнього захисника табору —

козака, який відкинув пропозицію короля здатися. Отримавши за свідченням польських очевидців 14 куль, відважний воїн відбивався лише косою. На пагорбі, поблизу болота — старовинне кладовище, на якому жителі навколишніх сіл поховали вбитих повстанців і поставили кам'яні хрести. На одному вирізьблена дата «1651»⁵⁸¹. На північ від кладовища розташований о. Гайок, місце подвигу 300 козаків, які прикривали відхід основних сил. Майже всі вони загинули, але на пропозицію коронного гетьмана М. Потоцького зберегти їм життя, козаки на знак лицарської зневаги до земного буття і багатства дістали з кишень і гаманців гроші і викинули їх у воду⁵⁸².

1844 р. поле Берестецької битви обстежив відомий український історик і громадський діяч М. Костомаров, який визначив місце знаходження козацького та королівського укріплених таборів, переправи, збудованої за наказом Івана Богуна, острова — місце подвигу 300 козаків. Напередодні Першої світової війни, коли з'явилася загроза існуванню імперії від революційних потрясінь і ворога, російська влада згадала про Берестецьку битву і подвиг козаків, який прагнули використати у пропагандистських цілях. За організацію меморіалу «Козацькі Могили» взялася чорносотенна організація «Союз русского народа», до якої входив архімандрит Почаївський Віталій (Максименко). У 1910–14 рр. на місці Берестецької битви на о. Журавлиха в заплаві лівого берега р. Пляшівка був створений комплекс. Його центральною спорудою став величний храм-усипальниця св. Георгія Побідоносця, у підземеллях якого зберігаються численні кості героїв, які загинули під Берестечком. Храм-мавзолей, в підземеллях якого зберігаються численні останки загиблих на полі бою козаків, збудований архітектором В. Леонтовичем у стилі бароко за проектом студента архітектурного відділення Вищого художнього училища при Академії мистецтв у Петербурзі В. Максимова, учня відомого архітектора О. Щусева. Іконостас виконаний художником І. Їжакевичем⁵⁸³. Поруч знаходиться Михайлівська церква 1650 р. — одна з найдавніших дерев'яних церков Волині, в якій, за народними переказами, перед битвою молився Богдан Хмельницький. У червні 1912 р. під час спорудження меморіалу цю церкву з села Острів перенесли на нове місце і відновили в первинному вигляді. Обидві церкви поєднані підземним тунелем завдовжки 50 метрів, біля виходу з якого знаходиться колонсаркофаг, заповнена кістковими рештками козаків і селян-повстанців, зібраними на полі Берестецької битви. Вони ж займають і ніші, розміщені в стінах тунелю. Ще один саркофаг із кістками розташований напроти іконостаса невеликої підземної церкви Святої Параскеви. Влітку 1914 р. відкрили меморіальний комплекс, що отримав назву «Козацькі Могили». У 70–80-ті роки минулого століття під керівництвом доктора історичних наук І. Свешнікова на полях між селами Пляшева й Острів виконано великий обсяг археологічних досліджень, що дозволило поповнити фонди музею унікальними знахідками. У 1966 р. на території меморіалу «Козацькі Могили» було створено державний заповідник, а 17 червня 1966 р. відкрито філію Рівненського краєзнавчого музею. У 1991 р. його було реорганізовано у Державний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви», який у вересні 2008 р. отримав статус національного. Нині на території заповідника знаходяться Георгіївська та Михайлівська церкви, музей, місця козацьких переправ, острів Гайок, озерце Козакова Яма, де відважний запорожець своєю

мужністю викликав захоплення польського короля, урочище Монастирщина, місце козацького цвинтаря, де збереглися козацькі хрести, Попів Горб, місця ставки Богдана Хмельницького, кримського хана Іслам-Гірея III⁵⁸⁴. У 1991 р. на цвинтарі встановлено пам'ятник загиблим козакам і селянам-повстанцям (ск. А. Куш)⁵⁸⁵.

Багата на історичні події земля Черкащини, один з осередків формування козацтва. Важливим центром визвольної боротьби українського народу було місто Чигирин, яке неодноразово ставало місцем збору і зосередження основних повстанських сил, а також хутір Суботів Чигиринського району, де знаходяться будинок та Іллінська церква, побудована на замовлення гетьмана Богдана Хмельницького у 1653 р. як родинний храм-усипальниця. Головною цитаделлю Чигирини був замок, закладений у 1592 р. Спочатку він був дерев'яно-земляним, а в XVII ст. його модернізували відповідно до вимог тогочасної фортифікації. Ще й зараз помітні вали, рови, фундаменти оборонних стін гетьманської резиденції. На місці фортеці встановлено пам'ятний знак з написом: «На цьому місці під час Визвольної війни українського народу проти польсько-шляхетських загарбників 1648–54 рр. знаходилась резиденція гетьмана України Богдана Хмельницького»⁵⁸⁶.

Місто Чигирин увійшло в історію не тільки як резиденція гетьмана, а й як важливий стратегічний центр Правобережної України. Гарнізон міста відзначився під час турецько-татарських набігів на українські землі. У липні 1677 р. тут було зупинено 120-тисячне вороже військо. У червні 1678 р. 200-тисячна турецько-татарська армія здійснила другий похід на Чигирин. Місто захищали українські козаки під проводом полковника Я. Коробки та московський гарнізон на чолі з воєводою І. Іжевським. Цього разу турецько-татарському війську вдалося зруйнувати Чигирин після того, як його залишили захисники. На честь військових старшин Ю. Богуна та І. Сутиги, які загинули 1596 р. у боротьбі з польською шляхтою та козаків, що полягли смертю хоробрих 1678 р. під час облоги міста турецьким військом, на Замковій (Богдановій) горі в 1912 р. встановлений кам'яний хрест⁵⁸⁷. Реконструйований бастион П. Дорошенка — частина Чигиринської фортеці XVII ст. У 1995 р. в центрі міста було встановлено колону із зображенням родового герба гетьмана України Богдана Хмельницького⁵⁸⁸.

З метою збереження унікального історичного середовища у 1989 р. на базі пам'яток та культури м. Чигирини було створено Державний історико-культурний заповідник «Чигирин», якому в 1995 р., надано статус національного. До складу заповідника входять пам'ятки історії, археології, архітектури, містобудування, природи міста Чигирини та прилеглих сіл Суботова, Стецівки, Медведівки, урочища Холодний Яр і 5 музеїв. Крім гетьманської резиденції Б. Хмельницького (1657–76 рр.) Чигирин був резиденцією гетьманів України Ю. Хмельницького, І. Виговського, П. Тетері, П. Дорошенка. З метою дослідження та відтворення унікальної пам'ятки історії — гетьманської резиденції видатного державного і військового діяча України Б. Хмельницького та відповідно до розпорядження Президента України від 3 листопада 2003 р., Кабінет Міністрів України затвердив Комплексну програму розвитку історико-архітектурного комплексу «Резиденція Богдана Хмельницького» на 2004–2010 рр.⁵⁸⁹

На території України велика кількість пам'ятних місць, пов'язаних з боротьбою українського народу за свою незалежність в другій половині XVII ст.

Незважаючи на підписаний 1654 р. договір з Московією, Б. Хмельницький намагався проводити власну внутрішню і зовнішню політику, зберігаючи незалежність України. Після смерті Б. Хмельницького в історії України почався період Руїни, коли один проти одного підняли шаблі колишні побратими Б. Хмельницького. Спроба царського уряду у 1657 р. остаточно приєднати Україну до Московської держави, інкорпорувавши її на цей раз не лише формально, як в 1654 р., а й реально, викликала спротив з боку частини козацької старшини на чолі з новим гетьманом Війська Запорозького — І. Виговським. Напруження в російсько-українських стосунках посилювалися внутрішньою громадянською війною. В Україні утворилася опозиція курсу гетьмана, очолювана полтавським полковником М. Пушкарем і кошовим отаманом Яковом Барабашем. Не досягнувши з опозицією порозуміння гетьман направив до Полтави 20 тис. козаків і 40 тис. татар, своїх нових союзників. Місто протягом двох тижнів знаходилося в облозі, і у вирішальній битві бунтівники були розбиті. В битві під Полтавою 1 червня 1658 р. загинуло близько 15 тис. полтавчан, у тому числі і полтавський полковник Мартин Пушкар⁵⁹⁰. Про ті події нагадують географічні назви у Полтаві, монумент 1987 р., встановлений на Пушкарівці⁵⁹¹.

Загроза українській державності спонукала гетьмана І. Виговського укласти з Річчю Посполитою у вересні 1658 р. Гадяцький трактат, згідно з яким передбачалося утворення федеративного союзу Польщі, Великого князівства Литовського та Великого князівства Руського (України)⁵⁹². Москва, не бажаючи втрачати Україну з-під свого впливу, направила в Україну російське військо, яке нараховувало за різними джерелами від 50 до 200 тис. Протягом 70 днів з 21 квітня 1659 р. ніжинський полковник Г. Гуляницький з п'ятьма тисячами козаків свого і Чернігівського полків витримували облогу російського війська у Конотопі⁵⁹³. Героїчний опір захисників Конотопа й пасивна вичікувальна тактика московського війська дали змогу гетьману І. Виговському дочекатися своїх союзників — кримських татар і нав'язати царському полководцю генеральну битву на вигідних для себе умовах. В українському війську було 16 тис. козаків, 2–4 тис. найманців, в основному поляків, сербів, валахів, молдован, німців, 30 тис. татар⁵⁹⁴. Загальна кількість українського війська за різними джерелами складала від 40 до 100 тис. вояків. 24 червня 1659 р. поблизу с. Шаповалівка українське військо вщент розбило висланий в розвідку великий російський загін.

Між селами Соснівка та Шаповалівка на березі р. Куколка, поблизу м. Конотопа (Сумська обл.) розташоване пам'ятне місце Конотопської битви. На цьому місці у червні 1659 р. відбулася вирішальна битва між українським козацьким військом, очолюваним гетьманом І. Виговським, і російськими військами під командуванням князів Г. Ромадановського, О. Трубецького, С. Пожарського, С. Львова та інших. Аналіз і співставлення різних джерел дозволили реконструювати її хід. Залишивши більшу частину свого війська в засідці за Соснівкою, І. Виговський вдарив у тил російського війська. Несподівана атака викликала в стані росіян переполох, але побачивши, що на них напало невелике військо, вони завдали гетьману удар у відповідь і змусили його відступати. Відступаючи з боєм за переправу, українське військо ніби заманювало туди царські війська. Залишені у засідці козаки перекопали широким ровом шлях, зруйнували міст через річку, яким пройшло

російське військо, загатили її скошеним очеретом і травою. Таким чином російському війську не тільки перегородили зворотний шлях для відступу, але й ускладнили перехід через луку, і російська кіннота потрапила в болото. Тим часом І. Виговський ударив у тил російського війська з правого боку, а лівому крилу московського війська завдала удару татарська кіннота, яка чекала розпалу битви на березі р. Куколка в урочищі Пуста Торговиця⁵⁹⁵.

І. Виговський за воєнної допомоги турецького султана Мегмеда IV вщент розгромив російську армію поблизу м. Конотоп на березі р. Куколка (притока р. Сейм), але скористатися перемогою не зміг, бо нашттовхнувся на опір старшини і козаків, невдоволених умовами Гадяцького договору. У ході битви І. Виговський виявив неабиякі здібності полководця, використавши всі переваги передової козацької стратегії. Він зумів додати до однієї з найкращих в Європі козацької піхоти одну з найкращих тогочасних кіннот — татарську і нав'язати московським полководцям генеральну битву в не вигідних для царського війська польових умовах. Завдяки несподіваному обхідному маневру та вчасно задіяному прихованому резерву І. Виговський добився перелому в битві на свою користь, завдавши нищівної поразки царському війську⁵⁹⁶. Російська армія втратила від 40 до 50 тис. чоловік, втрати козацького війська і союзників у Конотопській битві становили — 4 тис. козаків і 6 тис. татар⁵⁹⁷.

Конотопська битва — одна з найгучніших подій у воєнній історії України. Вона набула широкого резонансу не лише в Росії та Україні, а й за кордоном. Поразка російської армії під Конотопом деморалізуюче вплинула як на тогочасне російське суспільство, так і на офіційну Москву. Вона поклала початок ряду невдалий для Московської держави битв, у результаті чого дворянська кіннота, яка становила основу російського війська, назавжди зникає з історичної арени. Конотопська битва стала сигналом для реформування російської армії і саме під тиском цих подій царський уряд усвідомив необхідність створення регулярної армії. Конотопська битва, одна з найкровопролитніших в українській історії, повинна зайняти належне їй по праву місце. Реконструкція подій із використанням різноманітних джерел, в тому числі пам'яток історії, які дійшли до наших днів, та сучасних методів дослідження, дозволять відтворити одну з найбільш значущих пам'яток загальноукраїнського значення «Поле Конотопської битви». В наш час укріплення Конотопської фортеці першої половини XVIII ст. — реконструйовано. Вона була однодільною, прямокутною в плані, мала земляні bastiони, її оточували земляний вал і рів. Після того, як фортеця втратила своє військове значення, під час реконструкції міста за планом 1803 р. її знесли. Територія городища колишньої фортеці займає квартал в центрі міста Конотопа, яке забудоване адміністративними спорудами⁵⁹⁸.

В ході підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України» у жовтні 1997 р. було проведене комплексне обстеження пам'яток українського козацтва у Дніпропетровській області, де знаходилися Томаківська, Базавлуцька, Микитинська та Чортомлицька Січі. Напередодні дня українського козацтва (13 жовтня 1999 р.) на Хортиці (Запорізька обл.) було відкрито пам'ятний знак засновнику Хортицької фортеці Дмитру Вишневецькому та частково музеєфіковано bastiон П. Дорошенка в Чигирині. У місті Селидове (Донецька обл.) була споруджена

триметрова скульптурна композиція «Козацький сторожовий пост» (ск. П. Гевеке), а в селищі Гродівка Красноармійського району (Донецька обл.) пам'ятним знаком відзначено місце перших козацьких поселень у Донбасі. В Бериславі (Херсонська обл.) на честь 500-річчя першої згадки про козацтво встановлено козацький дзвін. Проводяться археологічні дослідження, організовані Полтавським державним педагогічним університетом ім. В.Г. Короленка на руїнах Свято-Успенської церкви в с. Лютенька Гадяцького району (Полтавська обл.), куди було перенесено прах гетьмана Лівобережної України І. Брюховецького з Богоявленської церкви у м. Гадяч. Церква, на думку фахівців, що являє собою справжній архітектурний шедевр, була знищена у 1974 р. за розпорядженням обласного комітету комуністичної партії України.

Пам'ятні місця, пов'язані з боротьбою українського народу за свою незалежність, знаходяться в багатьох регіонах України. При визначенні і наданні їм статусу пам'ятки місцевого або національного значення береться до уваги важливість даної історичної події для держави взагалі або конкретного регіону та наявність певної локалізованої території, де відбувалася зазначена подія. Вивченням пам'ятних місць займаються різні фахівці, і в першу чергу археологи із використанням сучасних методів дослідження. Саме завдяки результатам їх пошуків та у співставленні з історичними документами, можливо локалізувати пам'ятні місця.

5.1.3. Козацькі цвинтарі, братські та поодинокі поховання.

Запорозьке козацтво подарувало світові цілу плеяду видатних державних діячів та військових полководців, які мужньо протистояли іноземним загарбникам. Серед них — гетьмани України: П. Конашевич-Сагайдачний, Б. Хмельницький, І. Виговський, П. Дорошенко, І. Мазепа, кошові отамани: І. Сірко, К. Гордієнко, П. Калнишевський та ін.

Помітний слід в історії України залишив гетьман Війська Запорозького, відомий полководець та політичний діяч — Петро Конашевич-Сагайдачний (1577–78 рр. — 1622 р.). Період гетьманування Сагайдачного був дуже складним. Він прагнув збільшити козацькі сили, розширити козацький реєстр, хоча й вважав, що за тих обставин збройний протест проти утисків польського уряду був приречений на поразку. За час свого гетьманування Сагайдачний провів реформу козацького війська, перетворивши його з тимчасових партизанських загонів на регулярне. Основною суттю реформи Війська Запорозького було встановлення порядку, дисципліни, підвищення боєздатності, остаточне організаційне оформлення ієрархії та переозброєння армії. Сагайдачний став ініціатором нової військової тактики козаків, де головними були наступальні дії, на протигагу європейській тактиці маневрування по тилах супротивника та облоги фортець⁵⁹⁹. У 1616 р. запорожці на чолі з гетьманом П. Конашевичем-Сагайдачним розгромили турецьку ескадру і взяли штурмом Кафу. Того ж самого року козаки взяли приступом фортеці Синоп і Трапезунд, завдавши відчутних ударів могутньому турецькому флоту. Апогеєм козацької слави стала перемога у Хотинській війні 1620–21 рр., де козацьке військо під проводом П. Конашевича-Сагайдачного, об'єднавшись з польськими силами, відіграли вирішальну роль у зриві агресивних планів султана Османа II щодо Речі Посполитої. Фахівці зазначають, що під час Хотинської битви військовий талант

П. Конашевича-Сагайдачного розкрився в найбільш виразній формі, він застосував нові тактичні прийоми ведення війни за використання фортифікаційних споруд. Поляки визнали заслуги українських козаків у Хотинській війні і нагородили П. Конашевича-Сагайдачного мечем, інкрустованим золотом та діамантами з написом латинською мовою: «Владислав (авт. польський королевич, учасник війни) Конашевичу кошовому під Хотином проти Османа». Меч зберігається у Кракові в музейному комплексі Вавельського замку — резиденції польських королів⁶⁰⁰.

Внаслідок тяжкого поранення, одержаного під час Хотинської війни, Сагайдачний захворів, кілька місяців провів у своєму домі, прикутий до ліжка. Помер гетьман 20 квітня 1622 р. у Києві, заповівши значні статки на добродійні цілі, зокрема, утримання Київської, Львівської та Луцької братських шкіл, Православної церкви. Гетьмана було поховано з великими почестями при Братській Богоявленській церкві, за вівтарем. Під час обряду прощання 20 кращих учнів Київської братської школи виголосили складений її ректором — Касяном Саковичем панегірик: «Вірші на жалісний погреб зацного рицера Петра Конашевича-Сагайдачного»⁶⁰¹. Дерев'яна Братська Богоявленська церква — усипальниця гетьмана — не збереглася. У 1693–95 рр. на місці дерев'яної церкви коштом гетьмана України І. Мазепи було споруджено величний мурований Богоявленський собор, в результаті чого стало невідомо місце знаходження могили Петра Конашевича-Сагайдачного. У 1930-х роках Братський Богоявленський монастир було закрито — тут в різний час знаходились: штаб Дніпровської військової флотилії, філія Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР, 15-а клінічна лікарня, Київське вище військово-політичне морське училище. Тільки після відтворення у 1992 р. Національного університету «Києво-Могилянська академія» на місці символічної могили гетьмана встановили пам'ятний знак, а у 2001 р. на Контрактовій площі було споруджено пам'ятник (ск. В. Швецов, за участю Б. Крилова, Е. Кунцевича, О. Сидорука; арх. М. Жариков, Р. Кухаренко, за участю Ю. Лосицького)⁶⁰².

Перше місце в українській державній історії поправу займає Богдан Хмельницький (бл. 1595–1657 рр.) — гетьман України (1648–57 рр.), засновник Української козацької держави, визначний полководець, державний діяч, дипломат і політик. Гетьман, що був обраний Військовою радою, керував збройними силами, очолював старшинську адміністрацію і судочинство. Від імені України гетьман укладав угоди з урядами іноземних держав. При гетьмані існувала постійна вузька рада, до складу якої входили генеральна старшина і найбільш впливові полковники. Найвищим органом влади вважались загальнокозацькі збори, але фактично із зміцненням своєї влади гетьман їх не збирав, приймаючи важливі рішення самостійно або з найближчими соратниками. Блискучі перемоги козацького війська Б. Хмельницького під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями (1648 р.), Зборовом (1649 р.), Батогом (1652 р.) обернулися невдачею під Берестечком. Б. Хмельницький створив могутнє козацьке військо, встановив зовнішньополітичні відносини з Польщею, Туреччиною, Швецією, Кримом, завдяки чому Україна дістала міжнародне визнання як об'єкт міжнародного права.

Помер Б. Хмельницький після тяжкої хвороби 27 липня 1657 р. у Чигирині і був похований у Суботіві (Черкаська обл.) в Іллінській церкві, побудованій на

його замовлення у 1653 р. як родинний храм-усипальня. Гетьмана було поховано біля південної стіни Іллінської церкви праворуч від вівтаря. У суботівській церкві довгий час знаходився портрет Богдана Хмельницького, який пізніше був переданий до Свято-Микільського Медведівського монастиря. Під час українсько-польської війни наказний гетьман польського війська Стефан Чарнецький оволодів хутором Суботів. За його наказом було спалено замок і дерев'яну Михайлівську церкву й учинено наругу над могилами гетьмана та його сина Тимоша. Козаки, не маючи змоги відбитися від польських жовнірів й захистити від наруги прах свого гетьмана, нібито підмінили його іншим мерцем, а домовину з тілом Б. Хмельницького перепоховали у потаємних і недоступних підземеллях замчища чи на Вовчому шпилі. Називалися ще до десятка можливих місць перепоховання. Результати досліджень не дали змоги з'ясувати точне місце поховання Б. Хмельницького. Як відомо, Іллінська церква вистояла у тяжкі часи Руїни. У 1843–45рр. Т.Г. Шевченко після перебування у Суботові порушив питання про ремонт храму, але кошти знайшлися лише у 1870 р. Церква вистояла під час антирелігійних кампаній за тоталітарної доби, хоча її використовували як зерносховище, а у 1954 р. в ній відкрили красезнавчий музей. У 1953 р. відомий мистецтвознавець Г. Логвин здійснив історико-архітектурне дослідження цієї церкви, а наступного року в її приміщенні встановлено символічний надгробок Б. Хмельницького. Після проголошення незалежності України у 1991 р. храм став діючим⁶⁰³.

У 1970–71 рр. під час археологічних розкопок церкви у виявленому проломі натрапили на уламок гробової дошки і шмат напівзотлілого козацького пояса. Одночасно в нижній частині стіни археологи виявили два проломи, через які могли витягнути домовину Б. Хмельницького. Достеменно встановити долю і місце поховання Богдана Хмельницького виявилось неможливим. На Замковій (Богдановій) горі були досліджені залишки фундаменту кам'яної церкви св. Петра і Павла, а у 1993–94 рр. на прилеглий до гори території було виявлено цвинтар козацької доби з понад 260 похованнями XVI–XVII ст.⁶⁰⁴ В 2005–2006 рр. проводилися археологічні дослідження залишків резиденції і військової канцелярії гетьмана Б. Хмельницького у Чигирині у зв'язку з будівництвом історико-культурного комплексу «Резиденція Богдана Хмельницького у м. Чигирин».

Ідея створення пам'ятника в Києві виникла з ініціативи історика М. Костомарова в середині XIX ст. Після багаторічних клопотань було одержано дозвіл царського уряду на його спорудження і створено комітет на чолі з головою Київської археографічної комісії М. Юзефовичем, який почав збирати кошти. За проектом композиція пам'ятника включала постамент у вигляді скелі, на якій височіла постать Б. Хмельницького на коні. Її автором був російський художник, випускник Петербурзької Академії мистецтв М. Микешин. У 1879 р. скульптуру було відлито в бронзі на Санкт-Петербурзькому ливарному заводі Берда і перевезено до Києва. Проект постаменту виконав міський архітектор В. Ніколаєв. Урочисте відкриття пам'ятника відбулося у червні 1888 р. Встановлений в центрі Софійської площі, він вдало вписується в архітектурний ансамбль площі, де 23 грудня 1648 р. кияни зустрічали Б. Хмельницького на чолі козацьких полків, які увійшли в місто через Золоті ворота після перемоги над польським військом під Пилявцями⁶⁰⁵.

Складне й трагічне життя прожив гетьман України І. Виговський, патріот України, один із керівників Національно-визвольної війни 1648–76 рр., найближчий соратник Б. Хмельницького у становленні Української козацької держави. Після смерті Б. Хмельницького на старшинській раді було прийнято рішення про те, що Іван Виговський тимчасово, доки Юрій Хмельницький не досягне повноліття, виконуватиме обов'язки гетьмана. Зовнішню політику він спрямував на зміцнення міжнародного авторитету України. Було поновлено союз із Кримським ханством і Туреччиною, підписано перемир'я з Польщею, укладено договір зі Швецією. Внутрішня політика І. Виговського, зорієнтована на посилення ролі козацької старшини в українському суспільстві, спричинила виступ проти гетьмана частини селян і козаків, який очолив полтавський полковник М. Пушкар і запорозький кошовий отаман Я. Барабаш. Складна політична ситуація в Україні, постійна загроза з боку Московії, підтримка нею антигетьманської опозиції, змусили І. Виговського до союзу з Річчю Посполитою. У 1658 р. був підписаний Гадяцький трактат, який не мав формального спрямування проти Москви, але фактично означав денонсацію Переяславської угоди 1654 р. За цим документом передбачалося створення федерації трьох незалежних держав, до складу якої входили Литва, Польща і Велике князівство Руське (ВКР) у складі трьох воєводств: Київського, Чернігівського та Брацлавського. Державне життя у ВКР облаштовувалося на зразок норм і порядків, що діяли у Великому князівстві Литовському. На території України діяв окремий уряд, існувала окрема армія, скарб, монета, діловодство велося українською мовою, ліквідувалася унія. Значна частина козацької старшини мала бути реабілітована. Важливі статті Гадяцького трактату стосувалися розвитку культури, освіти в Україні. Але Гадяцький договір практично не почав діяти, навіть будучи ратифікований сеймом Речі Посполитої. Проти політики гетьмана виступила старшинська опозиція, яку створили промосковсько налаштовані полковники. Скориставшись новим виступом проти гетьмана І. Виговського, московське військо під командуванням Г. Ромадановського, підтримане частиною лівобережного козацтва, захопило Лівобережну Україну⁶⁰⁶.

Український уряд на чолі з гетьманом І. Виговським припустився серйозного прорахунку, не взявши до уваги потужних антипольських настроїв в українському суспільстві. В цих умовах у жовтні 1659 р. І. Виговський вимушений був зріктися гетьманства і виїхати до Польщі. Невдовзі він був призначений сенатором і київським воєводою⁶⁰⁷. У 1664 р. на Правобережній Україні вибухнуло потужне повстання проти Речі Посполитої та гетьмана П. Тетері. З повстанцями, серед яких були Семен Височан, Іван Сірко, Скидан, підтримував зв'язок і І. Виговський. Його було звинувачено у державній зраді, і 26 березня 1664 р. колишній гетьман був розстріляний у Корсуні без суду і слідства. Незважаючи на те, що І. Виговський був сенатором Речі Посполитої і без волі короля його не можна було страчувати. Це було грубим порушенням законів Речі Посполитої, оскільки сенатор користувався правом недоторканості й судити його міг лише король і сейм. І. Виговський гідно прийняв смерть, коли на світанку 26 березня 1664 р. до місця його ув'язнення увійшли жовніри і вчинили розправу над гетьманом. Це сталося під стінами містечка Ольхівка (нині с. Вільхівці, Звенигородський район, Черкаська обл.)⁶⁰⁸. Склавши передсмертний заповіт, гетьман розпорядився поховати його у «Скиті

Великим, у склепі мурованім, у Церкві Воздвиження Чесного Хреста». Великий скит, що згадується у заповіті, — це чоловічий аскетичний монастир із церквою Воздвиження Чесного Хреста, розташований неподалік с. Манява Богородчанського району на Івано-Франківщині⁶⁰⁹. Деякі дослідники вважають, що він похований в с. Руда, що знаходиться біля Стрия (Львівська обл.). Спроби розшукати могилу І. Виговського поки що безуспішні, але дослідження території Скиту ще не закінчені⁶¹⁰. Багато вчених вважають, що гетьмана поховано в монастирі Воздвиження Чесного Хреста в с. Йосиповичі за 12 км від с. Руди, де знаходився родинний маєток. За часів незалежності України, коли змінилися підходи до висвітлення історичного минулого, змінилося і ставлення до І. Виговського, якого протягом тривалого часу вважали зрадником. 12 вересня 1995р. в с. Германівка Обухівського району на Київщині, де в 1659 р. відбулася Чорна рада, після якої І. Виговський змушений був скласти булаву, на пошанування гетьмана урочисто відкрито перший в Україні пам'ятник (ск. М. Горловий, О. Фурман)⁶¹¹. В центрі с. Вигів Коростенського району (Житомирська обл.), на батьківщині гетьмана, встановлено бронзовий бюст Виговського, в с. Шаповалівка (Сумська обл.) — пам'ятник гетьману, в с. Руда відкрито Музей-меморіал.

Непересічною постаттю в історії України був гетьман Іван Степанович Мазепа (1639–22.0.1709 р.) — політик, дипломат, державний, військовий і культурний діяч. Освіту він здобув у Києво-Могилянській академії та у Варшавській єзуїтській колегії, навчався за кордоном. Добре володів латиною, польською, німецькою, італійською та російською мовами, знав французьку, татарську, голландську, писав вірші, колекціонував зброю, своїм коштом будував нові храми, відновлював старовинні культові споруди. Протягом 1698–1702 рр. були споруджені кам'яні фортечні мури з кам'яними вежами Києво-Печерської лаври. З 1654–63рр. служив при дворі короля Польщі Яна II Казимира, виконував дипломатичні доручення короля. З 1659 р. — посол при гетьмані І. Виговському, 1660 р. — при Ю. Хмельницькому, 1663 р. — при П. Тетері. Після обрання на Коломацькій раді 25 липня 1687 р. на гетьманську посаду І. Мазепа намагався вірно служити Москві й на чолі козацької армії брав активну участь у російсько-турецькій (1686–99 рр.) та Північній (1700–21 рр.) війнах. У 1700 р. за вірну службу російському царю був нагороджений другим орденом св. Андрія Первозванного. У 1708 р. гетьман І. Мазепа оголосив війну Росії, уклавши угоду зі шведським королем⁶¹². Під час Північної війни гетьман проводив закулісні переговори з поляками і шведами з єдиною метою — звільнити Україну від московської тиранії. У свою чергу гетьман обіцяв всіляку підтримку шведському королю, але його плани не були реалізовані. Дізнавшись про перехід Мазепи на бік шведського короля Карла XII, Петро I наказав О. Меншикову захопити гетьманську резиденцію Батурин, який був на той час не тільки головним опорним пунктом мазепинців, але й політичним центром антиросійського руху в Україні. Тут стояла майже вся козацька артилерія (від 75 до 315 гармат) і знаходилися склади з продовольством і фуражем. Одержавши у своє розпорядження величезні матеріальні ресурси гетьман І. Мазепа і його шведські союзники не тільки змогли б підняти антиросійське повстання по всій Україні, але й залучити у воєнні дії Кримське ханство і Османську імперію. Козаки не знали справжніх намірів гетьмана, і у його таборі відбувся розкол.

Російське військо штурмом оволоділо Батуриним, влаштувавши в ньому масову різанину. Після поразки під Полтавою І. Мазепа, Карл XII, К. Гордієнко з кількома сотнями козаків і шведів переправились через Дніпро і опинилися у Бендерах, а пізніше на території Османської імперії. Султан Туреччини відмовився видати гетьмана і його старшину царю. Останні дні гетьман провів у м. Бендери (Республіка Молдова), оточеному стінами потужної фортеці, що знаходилася на території, підвладній османському султану. У цьому місті він і помер в ніч з 21 на 22 вересня 1709 р., про що сповістили постріли гармат, встановлені на мурах фортеці.

Поховали його на околиці с. Варниця, а згодом — у церкві монастиря св. Георгія у м. Галац (нині Румунія). На місці першого поховання гетьмана за ініціативи Тираспольського товариства української культури «Червона калина» в 1999 р. встановлена меморіальна стела. Існує декілька версій про долю поховання І. Мазепа. Для пошуку та ідентифікації праху І. Мазепа у 1993 р. за ініціативою Всесоюзного товариства політичних в'язнів і репресованих була створена наукова експедиція. Візуальне обстеження пагорба, проведене спільно з працівниками музею та істориками, дало підстави припустити, що склеп із прахом І. Мазепа уцілів. У звіті експедиції йшлося про необхідність проведення розкопок на місці зруйнованого монастиря св. Георгія, в якому був похований гетьман⁶¹³, але вони так і залишилися невиконаними, а місце останнього спочинку гетьмана України І. Мазепа й досі залишається таємницею. У 1999 р. відбулась урочиста церемонія поховання урни з символічним прахом гетьмана поруч з могилою К. Розумовського в Батурині. З цією метою українська делегація прибула до Румунії, де взяла землю на території колишнього монастиря св. Георгія у м. Галац — місця поховання гетьмана⁶¹⁴. В 2008 р. на військово-історичному меморіальному кладовищі у м. Бендери в пам'ять загиблих козаків та гетьманів України І. Мазепа і П. Орлика споруджений пам'ятний знак⁶¹⁵.

У жовтні 1994 р. на батьківщині гетьмана — у с. Мазепинці Білоцерківського району Київської області — було встановлено перший в Україні пам'ятник гетьману України І. Мазепі⁶¹⁶. На п'єдесталі пам'ятника викарбувані роки правління гетьмана (1687–1709 рр.) та рядки з однієї із дум гетьмана: «А за віру хоч умріте і вольностей бороните»⁶¹⁷. У серпні 2009 р. в Чернігові, біля будівлі Чернігівського колегіуму, реставрованого коштом гетьмана, був відкритий пам'ятник гетьману І. Мазепі. Погруддя гетьмана виготовлено з бронзи, постамент — з білого мармуру (ск. Г. Єршов, арх. В. Павленко)⁶¹⁸.

Трахтемирівський Зарубський Успенський монастир в Черкаській області, Києво-Межигірський монастир на Київщині, Нехворощанський монастир на Полтавщині були духовними оберегами Війська Запорозького, козацькими форпостами, центрами освіти, сховищами козацьких реліквій. Зараз на місці Трахтемирова та Трахтемирівського монастиря — городище та урочище, а козацькі могили та пам'ятки занепадають і розмиваються водами Канівського моря. На місці Межигірського монастиря, який після 1654 р. вважався одним з найзначніших після Києво-Печерської лаври, залишилися руїни. Вважалося за честь бути похованим на його території. Тут були поховані — народний герой, фастівський та білоцерківський полковник Семен Палій, полковник Війська Запорозького, гетьман Право-

бережної України Самусь (Самійло Іванович). У 1713 р. він заповів Межигірському Свято-Преображенському монастирю свої маєтності і наказав поховати себе у Межигір'ї, для чого дав на потреби місцевого монастиря 300 червінців⁶¹⁹. У Межигір'ї також поховано видатного діяча, гетьмана Правобережної України Євстафія Гоголя⁶²⁰. У 1654 р. він був подільським, а у 1674 р. — могилівським полковником і гетьманом Правобережної України. Під управлінням козацького гетьмана були Чорногородська, Коростишевська та Димерська фортеці. Помер гетьман 5 січня 1679 р. у м. Димері, який був його резиденцією, і був похований у Межигірському монастирі. Багато десятиліть тут зберігалось Євангеліє львівського видання 1664 р. у срібно-золотому обрамленні, подароване Гоголем монастирю незадовго до смерті⁶²¹.

Серед визначних діячів України XVII ст. вирізняється кошовий отаман Запорозької Січі Іван Сірко (?–1680 рр.), який ще за життя став легендою українського козацтва. Його вважали людиною видатного військового таланту не тільки козаки, але і вороги. І.Д. Сірко відіграв значну роль у боротьбі проти агресії Туреччини й Кримського ханства, здійснив десятки успішних походів у Крим, пониззя Дніпра та Туреччину. В 1645–46 рр. у складі 2,5 тис. козацького корпусу він воював за Фландрію на боці Франції у війні проти іспанців, відзначився під час облоги фортеці Дюнкерк, що розташована на березі Ла-Маншу. Він брав участь у Національно-визвольній війні під проводом Богдана Хмельницького, зокрема у битві під Жванцем 1653 р. У 1658–60 рр. І. Сірко — вінницький полковник, у 1668 р. — харківський. Все його життя було пов'язане з Запорозькою Січчю і на протязі 15 років (з перервами) козаки обирали його кошовим отаманом⁶²².

І. Сірко помер у 1680 р. на «своїй пасіці в Грушівці, що в Дніпрових заплавах за 10 верст від Січі» і був похований з великими почестями на козацькому цвинтарі, який знаходився поблизу с. Капулівка, на місці колишнього розташування Чортомлицької Січі (Дніпропетровська обл.). У 1709 р. російські війська штурмом здобули Чортомлицьку Січ і, розлючені запеклим опором запорожців, понівечили і козацьке кладовище. Через 25 років козаки повернулися в ці місця і впорядкували кладовище, а замість знищеного хреста на могилі І.Сірка поставили камінь з пам'ятним написом, що зберігся⁶²³. В ті часи могила знаходилася на присадибній ділянці селянина М. Мазая і мала вигляд невеликого насипу з масивним кам'яним хрестом. Місцеві жителі з великою шаною та любов'ю ставились до пам'яті І. Сірка й охороняли його могилу. У 1967 р. виникла загроза затоплення могили кошового отамана у зв'язку зі створенням Каховського водосховища. Дніпропетровський облвиконком прийняв рішення про перепоховання решток отамана далі від берега Дніпра в с. Капулівка Нікопольського району⁶²⁴. Для проведення фахового дослідження череп отамана було передано до лабораторії пластичної антропологічної реконструкції Інституту етнографії АН СРСР імені М. Миклухо-Маклая в Ленінграді. І тільки у 1987р. після втручання в цю справу письменника Ю. Мушкетика, який звернувся до Українського товариства охорони пам'яток історії та культури про повернення в Україну решток отамана, — останки кошового отамана були повернуті в Україну⁶²⁵.

У жовтні 1997 р. було проведено комплексне обстеження пам'яток українського козацтва на Нікопольщині, де містились Томаківська, Базавлуцька, Мики-

тинська, Чортомлицька і Підпільненська січі. Значна частина автентичних пам'яток опинились під водою Каховського водосховища, але досліджені пам'ятні знаки, споруджені на честь козацтва. У Нікополі — пам'ятник Б. Хмельницькому (ск. І. Кавалерідзе). Біля с. Ленінське (Дніпропетровська обл.) виявлене старовинне кладовище з надмогильними хрестами першої половини XIX ст. — похованнями нащадків запорозьких козаків.

Кам'янська Січ, де знаходились козацькі форпости, була останнім притулком на рідній землі легендарного кошового отамана Запорозької Січі Костянтина Гордієнка (?–1733 рр.), який разом із своїм загоном підтримав І. Мазепу під час Північної війни, виступивши на боці шведської армії. В Полтавській битві на боці шведів брало участь близько 3 тис. козаків гетьмана І. Мазепи та запорожців К. Гордієнка. Вісім разів (з перервами) його обирали кошовим отаманом Запорозької Січі. Він виступав за невтручання царського уряду у внутрішнє життя Запорозької Січі, за збереження «козацьких вольностей», запровадження в Україні «народного козацького правління». Після смерті гетьмана І. Мазепи він підтримував гетьмана П. Орлика, спільно з яким працював над першою конституцією України. Після 1729 р. К. Гордієнко відійшов від політичної діяльності. Він помер 1733 р. у Кам'янській Січі (поблизу сучасного с. Милового Бериславського району Херсонської області), де і був похований⁶²⁶.

Могила К. Гордієнка — основна пам'ятка Кам'янської січі, який був тут урочисто похований «з мушкетною та гарматною пальбою» в травні 1773 р. Могила та хрест з написом, незважаючи на плин часу та бездумну діяльність людей, збереглися до наших днів, але знаходяться в занедбаному стані⁶²⁷. В результаті багаторічних досліджень встановлено планування Січі з розташуванням оборонних споруд, розміщенням курганів, козацького цвинтаря. У північній частині Кам'янського городища знаходяться козацькі могили, рів та вал. Щоб остаточно не втратити останню із Січей — необхідно терміново здійснити низку охоронних заходів — укріпити берегову лінію в районі Січі та козацького цвинтаря, визначити охоронну зону, провести комплексні дослідження і відкрити тут філію Херсонського чи Хортицького музею-заповідника⁶²⁸.

Про події козацької доби нагадують і руїни Кодацької фортеці поблизу с. Старі Кодаки (Дніпропетровська обл.), що була закладена польським урядом у 1635 р. на правому березі Дніпра навпроти Кодацького порога для контролю за діями запорозьких козаків. У 1944 р. на території фортеці було закладено гранітний кар'єр, в результаті чого постраждала більша частина укріплень, перша дерев'яна церква і єдина в'їзна брама до фортеці. Про воєнні події минулого нагадує південний редут та старовинний козацький цвинтар з хрестами⁶²⁹. На честь взяття 1635 р. козацьким військом польської фортеці Кодак Катеринославським губернським земством за ініціативи Д.Яворницького у 1910 р. був встановлений пам'ятний знак⁶³⁰. Козацькі цвинтарі знаходяться на церковних погостах, в монастирях на території Полтавської, Рівненської, Тернопільської, Вінницької та інших областей України.

Таким чином, останнім часом у зв'язку з підготовкою багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України», Державного реєстру нерухомих пам'яток України на місцях активізувалася робота по вивченню

і дослідженню історико-культурної спадщини. Науковці, краєзнавці — аматори, пам'яткоохоронці докладають зусиль для виявлення, вивчення і збереження пам'яток, які допомагають відтворити події воєнної історії України, життя і діяльність українських військових діячів, захисників краю від іноземних загарбників та зібрати якомога повнішу інформацію щодо нерухомих об'єктів культурної спадщини IX–XVII ст.

На жаль, ретельне дослідження найвизначніших подій в історії України залишають поза увагою тематику і проблематику місцевого і регіонального характеру. В багатьох випадках пам'ятки воєнної історії, які представлені оборонними спорудами, класифікуються тільки як пам'ятки фортифікаційного мистецтва, а комплексний характер цих об'єктів залишається поза увагою дослідників. Їх історико-культурний потенціал потребує більш поглибленого вивчення із залученням широкого кола джерел та застосуванням сучасних технологій польових досліджень, особливо для визначення і локалізації розташування пам'ятних місць.

5.2. Події воєнної історії XVIII — поч. XX ст. в пам'ятках історії та культури.

5.2.1. Північна війна в пам'ятках історії та культури.

Північна війна 1700–21рр., воєнні баталії на території України, виступ гетьмана І. Мазепи на стороні Шведського королівства, Полтавська битва з її наслідками залишаються для українського народу актуальними і на початку XXI ст. Дослідження подій, що стали знаковими у сфері відновлення національної пам'яті необхідно для переосмислення власної історії, ролі окремих постатей в її творенні, збереження національних і регіональних особливостей, власних культурних традицій. Поряд з широким колом писемних джерел важливими для вивчення воєнних дій у ході Північної війни на українських теренах залишаються нерухомі пам'ятки історії та культури. Їх дослідження і співставлення з писемними свідченнями дозволяє об'єктивно відтворити події минулого, розкрити їх наслідки для українських земель.

Незважаючи на великий масив літератури зустрічається багато дискусійних положень стосовно оцінки діяльності гетьмана І. Мазепи, союзницьких переговорів, та причин укладення шведсько-українського союзу. Більшість сучасних українських істориків вважають, що українська еліта у 1708–09 рр. на чолі з гетьманом І. Мазепою розглядала протекторат Швеції, як оборонний у період військових дій проти Росії і прагнула з допомогою шведів здобути більшу автономію і досягти вищого міжнародного політико-правового статусу для Гетьманщини. Прагнучи подолати московський диктат, вона обрала той шлях, який не змінював автономію, а давав можливість розвитку і творення власної держави⁶³¹. На глибоке переконання професора Санкт-Петербурзького університету Т. Таїрової-Яковлевої, український гетьман розумів, що про збереження Петром I тієї Гетьманщини, яку він будував, уже не могло бути і мови. Не міг гетьман не прислухатися і до нарікань невдоволеної реформами царя козацької старшини. Тож його перехід на бік Карла XII був (авт.) жестом відчаю сильної людини, яка не пускає все на самоплив, а намагається оволодіти ситуацією навіть наперекір долі.

В момент переходу на сторону шведів, І.Мазепа керувався не логікою зрадника, а логікою політика, який поставив інтереси України вище інтересів Російської імперії⁶³².

Події 1709 р. під Полтавою визначили подальший хід Північної війни, змінили геополітичну ситуацію у Північній та Східній Європі. Перемога російської армії в Полтавській битві відкрила можливості для проведення реформ у Московській державі, сприяла її перетворенню на велику імперію, в той час, коли Швеція спрямувала свої зусилля на внутрішній розвиток країни. Події Північної війни вплинули на зміну політико-правового статусу та внутрішньополітичного устрою в Україні. Полтавська битва, яка була кульмінацією Північної війни і стала тріумфом для російської армії, призвела до краху автономістських устремлєнь старшинської опозиції на чолі з гетьманом І. Мазепою. Поразка гетьмана І. Мазепа, знищення царськими військами гетьманської столиці Батурина разом з його жителями стали прологом ліквідації Гетьманської держави, початком нової хвилі терору проти українського населення, знищення української культури. Ця трагічна сторінка історії має нагадувати про жертви, яких зазнав український народ у боротьбі за незалежність. Незважаючи на суперечливі оцінки особи і політики гетьмана необхідно визнати, що І. Мазепа був видатною особистістю, здібним українським керманічем, який свої зусилля спрямував на пошуки оптимальної форми збереження української автономії. Перехід гетьмана на бік Шведського королівства спонукав Російську державу, яка стала переможцем у довголітній війні за геополітичне панування в Європі, переглянути своє ставлення до існування української автономії⁶³³. Після поразки шведсько-українських сил у Полтавській битві Лівобережна Україна стала розглядатися російським урядом як одна з провінцій, що дісталася Росії на правах переможця. Царський уряд приступив до повної ліквідації автономії Гетьманщини та інкорпорації українських земель до складу Російської імперії. На Правобережній Україні в результаті подій Північної війни та міжнародних угод, підписаних в її ході, був знищений козацький устрій, і вона остаточно перейшла під владу Речі Посполитої.

Підписавши таємний договір з Карлом XII, І. Мазепа сподівався на всебічну допомогу союзників і не розраховував, що шведська армія піде в Україну. Замість того, щоб іти на Новгород чи Москву, несподівано для всієї Європи та гетьмана І. Мазепа, Карл XII вирушив на українські землі, що не входило в плани українського гетьмана. Козацька старшина в більшості підтримала вибір І. Мазепа, і 4 листопада (24 жовтня) 1708 р. гетьман на чолі невеликого війська рушив із гетьманської резиденції у м. Батурина на з'єднання зі шведами. Наміри І. Мазепа обійтись без братовбивчої війни підтверджує той факт, що йдучи від місця переправи через Десну до місця розташування штаб-квартири шведів, козаки не взяли участі у військовій сутичці російського і шведського підрозділів на боці жодної зі сторін⁶³⁴.

Після переходу гетьмана на бік Карла XII 2 листопада 1708 р. російські війська під командуванням О. Меншикова захопили і вщент зруйнували гетьманську столицю, варварські знищили все населення, включаючи жінок і малолітніх дітей. Загальна кількість українських жертв за даними різних джерел становила 11–12,5 тис. осіб⁶³⁵, у тому числі 6–7,5 тис. мирних мешканців і 5–6,5 тис. козаків⁶³⁶.

Батури́нська трагедія 1708 р. — один з ключових моментів тогочасних українсько-російських стосунків. Близько 900 чоловік було страчено на майдані біля Преображенського храму в м. Лебедин. Це — представники козацької старшини, у тому числі делегація від Запорозької Січі, яка не з'явилася на Глухівську раду, на якій були інсценовані вибори нового гетьмана — І. Скоропадського. Тіла страчених козаків були поховані на кладовищі, відлученого від християнського і відомого під назвою «Гетьманці»⁶³⁷. Вогнем і мечем пройшли царські війська по українській землі, залишивши після себе попелища і руїни. Під час каральної експедиції були спалені містечка, що опинилися на шляху російського війська до Запоріжжя — Келеберда, Перевалочна, Старий та Новий Кодак, Старі та Нові Санжари, Маячка, Нехвороща⁶³⁸. Пам'ятне місце покарання козаків, що приєдналися до І. Мазепи, за легендою, існує і на Хортиці — так званій Дурній скелі о. Дубового (Запорізька обл.)⁶³⁹. За наказом Петра I гетьманську резиденцію було перенесено до Глухова, а Батурин як адміністративний центр Гетьманщини відродився тільки в 1750 р., за часів останнього гетьмана України К. Розумовського.

Кульмінаційною подією Північної війни на українських теренах стала Полтавська битва, яка відбулася 27 червня 1709 р. між військами Петра I та союзним військом І. Мазепи і шведського короля Карла XII. Її фінал кардинальним чином вплинув на подальший історичний розвиток країн-учасниць протягом наступних століть. Не вдаючись до аналізу ходу Полтавської битви, слід наголосити, що разом зі шведами і козаками у Полтавській битві брали участь козаки на чолі з кошовим отаманом К. Гордієнком та група старшин і козаків Гетьманщини. Активними учасниками подій були козаки Стародубського, Лубенського, Ізюмського, Миргородського, Ніжинського, Полтавського, Харківського та сердюцького полків⁶⁴⁰. Важливу роль у подіях 1709 р. відіграв Полтавський полк, один з найважливіших форпостів Козацької держави. В силу свого географічного розташування він був найбільш наближений до Запорозької Січі, на яку завжди орієнтувалися полтавці. До складу Полтавського полку входило дев'ятнадцять сотень, серед яких ключове місце в подіях, пов'язаних з Полтавською битвою, зайняли Перша та Друга Полтавські, Новосанжарська, Старосанжарська, Білицька, Кобеляцька, Кишинівська, Сокільська, Переволочанська та Великобудиська сотні. Сім із дев'ятнадцяти відомих представників полкової та сотенної старшини Полтавського козацького полку були прихильниками політики І. Мазепи, стільки ж було і проросійсько налаштованих старшин⁶⁴¹. Після приєднання запорожців на чолі з К. Гордієнком до І. Мазепи навесні 1709 р. Полтавський полк перейшов на сторону гетьмана, орієнтуючись не на політичний вибір, а на антимосковські та антифеодальні гасла⁶⁴². Козаки не брали безпосередньої участі у Полтавській битві, але вони забезпечили коридор, яким запорожці на чолі з кошовим отаманом К. Гордієнком, спочатку прийшли на з'єднання з гетьманом І. Мазепою та шведською армією, що знаходилася у Великих Будищах, а пізніше — забезпечили прикриття при відступі союзників з-під Полтави до містечка Переволочна⁶⁴³.

В процесі роботи над «Зводом пам'яток історії та культури України» по Полтавській області виявлені пам'ятки археології, історії, архітектури, містобудування, пам'ятні місця, які дозволяють певною мірою реконструювати хід подій далекого минулого. Цікавими об'єктами для дослідження можуть стати пам'ятні

місця зустрічі І. Мазепи, Карла XII і кошового отамана Війська Запорозького (Низового) К. Гордієнка у селах Великі Будища (Диканський район, Полтавська обл.), Гірки (Новгород-Сіверський район, Чернігівська обл.), де вирішували питання про приєднання козацьких полків і Запорозької Січі до антиросійського союзу і був укладений договір між Україною і Швецією, розташування штаб-квартир, козацьких сотень, які брали участь у бойових діях. Також було локалізовано територію українсько-шведського табору на мисі Руська коса (Семенів Ріг) біля с. Лупарево (Жовтневий район, Миколаївська обл.)⁶⁴⁴.

Події 1708–09 рр. пов'язані з фортецями Полтавщини, які частково збереглися до наших днів — Веприком, Гадячем, Полтавою, Ромнами та іншими. Для населення Гетьманщини Північна війна була незрозумілою і чужою. Надмірне втягнення намірів І.С. Мазепи призвело до того, що більшість українського населення не відгукнулася на його заклики. Боячись репресій з боку російської влади, жителі впускали в свої фортеці російські полки, і дуже часто, ставши в них заручниками, вимушені були боротися проти шведів. З 19 листопада 1708 р. до 6 січня 1709 р. тривала оборона Веприка, гарнізон якого складався із 1100 російських солдатів, місцевих козаків і селян. Запеклий опір шведському війську чинили захисники Опішні, де на початку весни 1709 р. була розміщена головна штаб-квартира шведів. Пізніше вона була перенесена до Роменської фортеці. У Миргородській фортеці була дислокована штаб-квартира російського головнокомандувача Б. Шереметьєва⁶⁴⁵.

Головні сили українсько-шведської армії дислокувалися довкола Гадяцької фортеці. 27 березня у Великих Будищах був укладений союзний договір між гетьманом І. Мазепою і кошовим отаманом Запорозької Січі К. Гордієнком — з одного боку, та королем Карлом XII — з другого. Запорожці облаштували табір поблизу містечка Нові Санжари, яке знаходилося на невеликій відстані від головної квартири Карла XII і від Запорозької Січі⁶⁴⁶. Під час відзначення 200-річного ювілею Полтавської битви Новосанжарська громада, вшановуючи події 1709 р., спорудила обеліск у м. Нові Санжари. Виготовлений із сірого граніту, чотиригранний обеліск із пірамідальним фігурним завершенням, встановлено на невисокий цегляний постамент. Під час громадянської війни (1918–20 рр.) обеліск зник, а в 1965 р. під час проведення будівельних робіт його знайшли і встановили вдруге⁶⁴⁷.

Комплексною пам'яткою археології, історії та містобудування являється Полтавська фортеця, при будівництві якої були враховані традиції давньоруської та козацької фортифікації. На початок XVIII ст. її укріплення склалися із земляного валу, обнесеного дерев'яно-рубленою стіною та рову. Загальна площа фортеці становила близько 40 га⁶⁴⁸. Як свідчать сучасні археологічні дослідження — висота валів фортеці у 1708–09 рр. не перевищувала 2–2,5 м⁶⁴⁹. На полі Полтавської битви представлені різні типи пам'яток: оборонні споруди, пам'ятні місця боїв, братські могили російських, шведських воїнів, українських козаків, пам'ятні знаки у вигляді обелісків. Фортифікаційна лінія оборони Полтави на 1709 р. включала: три півкруглі бастіони, два горнверки, Спаський в'їзний вузол у вигляді рavelіну, три півбастіони⁶⁵⁰.

Місто захищали російські війська і місцеві жителі, якими командував комендант, полковник Олексій Келін. 87 днів тривала виснажлива оборона, захисники

міста відбили 30 атак ворога. Враховуючи всю складність ситуації, військова рада на чолі з Петром I, який прибув під Полтаву 4 червня, прийняла рішення про необхідність вирішення проблеми через генеральний бій. З цією метою російська армія розташувалася на правому березі Ворскли, поблизу міста, зосередивши в новозбудованому укріпленому таборі піхоту та артилерію. За вказівкою царя побудували 6 редутів не суцільною лінією, а окремими земляними укріпленнями, що мало б «розпорошити» сили супротивника, якого б обстрілювала російська артилерія й не дозволяла б діяти єдиним фронтом. Козацькі ватажки, що діяли на боці російського царя, наказали тримати свої загони на шляху можливого відступу шведів у напрямку до Польщі. Тим самим цар і його керівництво усунули українські полки від майбутніх активних бойових дій, побоюючись чергової зради з їх боку⁶⁵¹.

Значні фортифікаційні споруди (у вигляді рову, валу та палісаду) були й у всіх сотенних містечках. Частина цих укріплень мали регулярне планування і споруджувалися у вигляді чотирикутника з бастіонами та іншими супутніми укріпленнями. Збереглися залишки Білицької фортеці — вали висотою 2–2,5 м в центрі с. Білики (Кобеляцький р-н, Полтавська обл.)⁶⁵². В с. Маячка — укріплення фортеці сотенного містечка, які склалися з валу та рову із зовнішньої сторони. Ширина рову становила близько 10 м, глибина на сьогодні в різних місцях — від 1 до 2,5 м. Висота збереженої частини валу — 1,5–2 м⁶⁵³.

Процес увічнення пам'яті про перемогу у Полтавській битві був започаткований відразу після самої події російським царем Петром I. Надаючи великого значення перемозі під Полтавою, Петро I віддав наказ щорічно святкувати цю подію. Після смерті Петра I традиція щорічного святкування перемоги у Полтавській битві була забута і відзначалися тільки круглі дати⁶⁵⁴. Для Російської імперії святкування ювілеїв Полтавської битви завжди було більше, ніж просто свято перемоги російської зброї. Офіційна влада надавала святкуванню політичний та ідеологічний підтекст. Святкування ювілеїв супроводжувалося і подіями у культурному житті країни — побудовою пам'ятників, написанням літературних творів, відкриттям Петровського Полтавського кадетського корпусу, тощо. Увічнення подій розпочалося із встановлення на полі битви колони, яка символізувала перемогу, але невдовзі пам'ятник зруйнувався.

На другий день після Полтавської битви відбулися поховання російських воїнів. Над братською могилою був насипаний курган і встановлений дерев'яний хрест⁶⁵⁵. Інше відношення було до загиблих воїнів шведської армії, тіла яких були розкидані по всьому полю і лише присипалися землею. 7 липня 1709 р. Петро I видав іменний указ, в якому містився також наказ встановити монумент на честь здобутої перемоги над шведами для увічнення пам'ятної події та власної особи: «... в знак и вечное напоминание той преславной виктории, на том самом месте, где тот бой был, а именно неподалеку от Полтавы построить монастыр мужской и в нем церков каменную во имя святых верховних апостолов Петра и Павла, да нижню преподавшего Самсона Странноприемца на которого память та преславная виктория получена. А перед церковью сделать пирамиду каменную со изображением на ней персоны государевы...»⁶⁵⁶. Але цей проект не був реалізований за життя Петра I⁶⁵⁷. У 1724 р. скульптор К. Растреллі виготовив модель кінної статуї імператора для

монументу, однак далі виготовлення моделі справа не пішла. За життя царя був споруджений тільки невеликий обеліск з рельєфними зображеннями «Полтавської баталії», який проіснував до 80-х років XVIII ст.⁶⁵⁸

Протягом XVIII ст. могила загиблих шведських воїнів (у місцевого населення і в літературі має назву Шведська Могила) не була предметом турботи ні уряду, ні суспільства. У 1809 р. був оголошений конкурс на розробку проекту пам'ятника над братською могилою російських воїнів. До цієї роботи у 1811 р. був залучений архітектор В. Стасов, який отримав за свій проект звання академіка архітектури, але на його втілення не вистачило коштів⁶⁵⁹. У 1820 р. В. Стасов запропонував і виконав новий проект, але і він не був реалізований. Після бурхливої хвилі зацікавленості щодо увічнення Полтавської битви на початку XIX ст. інтерес до цього питання поступово почав згасати. У 1841 р. до розробки проекту церкви на полі Полтавської битви були залучена велика група архітекторів, яка втретє за чверть століття розробляла нову серію проектів храму-пам'ятника. Одночасно з офіційним конкурсом комісія проектів та кошторисів доручила архітектору Й. Шарлеманю та академіку архітектури Л. Руска виконати розробку власних проектів. Згідно з проектом Й. Шарлеманя у червні 1852 р. був закладений храм ім'я Сампсонія Странноприїмця, а в червні 1856 р. — освячений⁶⁶⁰.

З цього часу церква і могила загиблих російських воїнів стали двома самостійними пам'ятками, які з часом потребували реставрації. Роботи по реконструкції Сампсонієвського храму тривали близько трьох років. Одночасно велися роботи по виготовленню пам'ятника на братській могилі. Роботи виконувалися в Петербурзі майстром О. Бариновим під наглядом автора проекту архітектора М. Никонова. У 1894 р. на кошти полтавського мецената — таємного радника І. Судієнка на братській могилі російських воїнів замість дерев'яного хреста встановили гранітний, виготовлений з червоного і сірого граніту (висота — 7,5 м) з написами, які були на першому дерев'яному хресті⁶⁶¹. На одній із сторін хреста вибита інформація про загиблих воїнів, на іншій — слова Петра I перед битвою⁶⁶². У 1907 р. над могилою було збудовано склеп-каплицю із граніту, на стінах якої розміщені меморіальні дошки зі списками полків російської армії, які брали участь у Полтавській битві. Робота по проектуванню іконостасів в храмі та капличці, над могилою російських воїнів, розписи церков були виконані художником А. Соколовим. 3 вересня 1907 р. каплиця св. Петра і Павла була освячена, а 20 червня 1909 р. — реконструйований Сампсонієвський храм⁶⁶³.

Найбільш активно формування комплексу відбувалося у XIX ст. Урочисто відзначалися 100-річчя і 150-річчя Полтавської битви. В зв'язку з наближенням столітнього ювілею Полтавської битви виникла ідея спорудити в центрі новостворюваного головного майдану міста — Олександрівського — гідний ювілею пам'ятник. Автором планувального рішення майдану став губернський архітектор М. Амвросимов, кінцевий проект належав професору архітектури Академії мистецтв Ж. Тома де Томону. Монумент будувався протягом п'яти років, його відкриття відбулося у червні 1811 р.⁶⁶⁴ По завершенню забудови площі пам'ятник став домінантою всього архітектурного ансамблю.

Монумент Слави — це колона тосканського ордера (висота — близько 11 м, діаметр — 1,5 м), що стоїть на ступінчастому гранітному стереобаті у вигляді

фортеці, в основу якого вмуровані 18 гармат — військових трофеїв, захоплених росіянами у шведів. Верхня площина стереобата огорожена литою чавунною ґраткою, декоративні стояки якої виконано у вигляді вкладених у піхви мечів, обернених вістрями до землі, що має символізувати завершення військових дій. На гранях п'єдесталу — композиції із римською атрибутикою, на фасадній стороні бронзовими накладними літерами позначена дата Полтавської битви. Чавунну литу колону вінчає півсфера, на якій — бронзовий позолочений орел із блискавками в кігтях і лавровим вінком у дзьобі, обернений у бік поля Полтавської битви⁶⁶⁵. Автором бронзових прикрас на монументі був відомий академік скульптури Ф.Ф. Щедрін. Пам'ятник за своїми мистецькими характеристиками займає гідне місце серед пам'ятників-колон витонченістю своїх пропорцій, прекрасним художнім втіленням задуму, майстерністю виконання і є окрасою міста. В цілому композиція символізує мілітарний дух і військову доблесть російської армії. В той же час він не тільки пам'ятник слави російської зброї, а й пам'ятка історичної драми для українців.

Завершення формування меморіального комплексу відбулося на початку ХХ століття під час святкування 200-річчя Полтавської битви, хоча в багатьох офіційних документах йшлося про «Полтавську перемогу»⁶⁶⁶. Помпезне святкування круглої дати перемоги російських військ над шведами царизм намагався використати для пропаганди ідей монархізму, непорушності і міцності підвалин самодержавства, затушування поразки Росії у війні з Японією 1904–1905 рр.

26 червня 1909 р. на території Поля Полтавської битви поряд з Сампсонієвською церквою був відкритий Музей історії Полтавської битви. Ініціатором його створення стала Полтавська історико-архівна комісія та її голова, викладач історії Полтавського кадетського корпусу І.Ф. Павловський⁶⁶⁷. Під час громадянської війни Музей був пограбований, а всілілі експонати зберігалися в обласному краєзнавчому музеї. В роки Великої вітчизняної війни експонати частково були евакуйовані, частина загинула у вогні під час пожежі. По закінченню війни на хвилі великодержавницьких настроїв, що стали наслідком перемоги СРСР у війні з гітлерівською Німеччиною, одним із засобів їх посилення та утвердження було звернення керівництва СРСР та особисто Й. Сталіна до історичного минулого. Цікаву паралель між подіями початку ХVIII ст. і першої половини ХХ ст. проводить полтавська дослідниця О. Сальнікова. Як відомо, однією з найзнаменніших подій дорадянського періоду була Полтавська битва, яка вивела Росію в ранг великих держав Європи. Перемога у Другій світовій війні стрімко змінила роль і місце СРСР у світі, перетворивши його у наддержаву. Паралелі були настільки очевидні, що урочисте відзначення ювілею Полтавської битви у 1949 р. та увічнення події шляхом створення музею-заповідника виносило на порядок денний саме по собі⁶⁶⁸.

У травні 1949 р. Рада Міністрів СРСР видала постанову про відновлення і збереження пам'ятників Полтавської битви. Майже одразу розгорнулися роботи по реставрації пам'ятників і відновленню музею історії Полтавської битви. Музейну експозицію поповнили цінні історичні реліквії з Москви, Ленінграду, Путивля, Чернігова, Києва та музеїв інших міст, для чого була видана спеціальна постанова про сприяння музеїв СРСР і УРСР у відновленні роботи музею Пол-

тавської битви⁶⁶⁹. Серед експонатів — зразки зброї, бойові стяги російських і шведських полків, карти, особисті речі. 23 вересня 1950 р. відновлений Державний республіканський музей історії Полтавської битви відкрив двері для відвідувачів. Згодом перед музеєм була встановлена бронзова скульптура Петра I, виконана у 1915 р. (ск. А. Адамсон, арх. Д. Воронцов) на замовлення Петровського Полтавського кадетського корпусу до 75-річчя заснування закладу.

З наближенням 250-літнього ювілею Полтавської битви в 1956 р. було розширене приміщення музею, в новому залі розмістили діораму Полтавської битви, над створенням якої працювали художники московської військової художньої студії ім. Грекова. Позитивні зміни відбулися в житті музейного закладу після прийняття Постанови ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 31 березня 1981 р. «Про оголошення комплексу пам'ятників історії та культури Поля Полтавської битви державним історико-культурним заповідником». На виконання цієї постанови Полтавський обком Компартії України та облвиконком затвердили перспективний план реставраційних робіт та капітального ремонту будинку-музею, відновленню інтер'єрів колишньої Сампсонієвської церкви, будівництву місць громадського користування, благоустрою території⁶⁷⁰. До складу заповідника увійшов Музей історії Полтавської битви і комплекс пам'яток, пов'язаних з Полтавською битвою. Він є єдиним в Україні, який входить до Міжнародної організації військово-історичних музеїв під егідою ЮНЕСКО та включений до всесвітнього туристичного маршруту⁶⁷¹.

Поле Полтавської битви, пам'ятні місця, оборонні споруди, сотні братських могил — це незаперечні факти історії нашої держави, що становлять важливу частину розуміння її розвитку і дозволяють більш повно відобразити конкретні події та з'ясувати їх вплив на загальний історичний процес. За часів Російської імперії, а потім і упродовж усієї радянської доби події Північної війни, Полтавської битви реконструювалися лише як перемога російської армії, очолювана Петром I. За лаштунками історії залишалося все, що відображало участь у воєнних подіях українських козаків, Запорозької Січі. Тільки в умовах незалежної Української держави стало можливим об'єктивно оцінити дії тогочасної української еліти, роль гетьмана І. Мазепи, перемогу російської армії і поразку національних збройних сил, дослідити весь спектр пам'яток. Тільки виважені оцінки тогочасних подій сприятимуть охороні всіх об'єктів, незалежно від політичних оцінок та ідеологічних нашарувань. Пізнавальна цінність пам'яток можлива тільки за умови їх збереження і об'єктивного висвітлення подій, з якими вони пов'язані.

В імперські часи Полтавська битва увічнювалася як визначна перемога Петра I, а в радянські часи пам'ятне місце битви перетворилося на заповідник, основною метою якого було увічнення переможної битви російської армії. З часом оцінка політичних результатів та наслідків битви зазнала істотних змін. Об'єктивно оцінюючи перебіг подій трьохсотлітньої давнини слід констатувати, що в битві брали участь і українські частини, хоча їх кількість залишається дискусійною. Для підрахунку кількості учасників повстання на чолі з І. Мазепою, на думку українського дослідника С. Павленка, важлива статистика втрат учасників боротьби протягом кампанії 1708–09 рр. У Батурині їх загинуло до 14 тис., у Переволочній — 3 тис., були спалені переважно з козаками та жителями села і містечка Маячка,

Нехвороща, Келеберда. Старий Кодак, Новий Кодак, Старі і Нові Санжари. Якщо скласти втрати повсталих і їх кількість у Полтавському бою, то виходить, що гетьмана І. Мазепу підтримало до 40 тис. українців, а на боці Петра І воювало до 4 тис. козаків І. Скоропадського⁶⁷².

На території Полтавської області збереглися комплексні пам'ятки архітектури, монументального мистецтва та історії, пов'язані з подіями Північної війни. В той же час, пам'ятні місця, пов'язані з територією дислокації козацьких військ, розташуванням таборів, найбільш запеклих епізодів битви не зафіксовані і не відзначені. Існує складність із визначенням їх точного місцезнаходження, для чого необхідне залучення широкого кола писемних джерел, використання сучасних методів археологічних досліджень. І це завдання як науковців, так і краєзнавців-аматорів.

Постать І. Мазепи та події навколо неї стали одним із наріжних каменів політики держави в культурній і суспільній сферах, у відновленні національної пам'яті. Україна — незалежна держава, яка сама визначає пріоритети свого розвитку і шукає їх легімітацію у власних інтерпретаціях минулого, які не обов'язково повинні збігатися з історичними оцінками інших держав. У 2007 р. виданий Указ Президента України «Про відзначення 300-річчя подій, пов'язаних з воєнно-політичним виступом гетьмана І. Мазепи та укладанням українсько-шведського союзу». Згідно цього указу передбачалося відзначення пам'яті гетьмана на різних рівнях — від встановлення пам'ятників — до створення тематичних кінофільмів. Розробляється проект встановлення монументів І. Мазепі в Києві і Полтаві, опрацьовувалося питання щодо встановлення пам'ятника українському гетьману в Швеції, а шведського короля Карла XII — в Україні. Створено проект побудови у м. Києві Пантеону гетьманів України та Алеї слави українського козацтва, засновано Міжнародну премію імені гетьмана, якою за значний внесок у пропаганду історії України нагороджувалися політичні, громадські діячі, науковці та митці⁶⁷³.

1993 р. на Паняньському узвозі у Полтаві було відкрито пам'ятник загиблим українським козакам. Біля підніжжя встановленого тут гранітного хреста лежить земля, привезена із зруйнованого Батурина. Пам'ятний знак загиблим у 1709 р. козакам Запорозької Січі має бути споруджений у Нікопольському районі на Дніпропетровщині. Продовжується облаштування лінії редутів, а також прилеглої території, споруджується Ротонда вшанування пам'яті всіх полеглих у Полтавській битві, Меморіальний комплекс у с. Жуки Полтавського району⁶⁷⁴. В 1991 р. у Батурині на території замку гетьмана І. Мазепи на Гончарівці насипано пам'ятний курган і встановлено дубовий хрест на згадку про мешканців Батурина, страчених у 1708 р. Неподалік — пам'ятна плита з портретом І. Мазепи і текстом: «Вклонимось цій землі! З неї черпав снагу гетьман України Іван Мазепа, з ім'ям якого пов'язане славне і трагічне в історії твоєї Вітчизни»⁶⁷⁵.

Відтворення Батурина як визначного історичного центру України розпочалося влітку 1990 р. за ініціативи чернігівського Товариства української мови імені Тараса Шевченка, яке організувало похід «Дзвін-90». Місто, яке було знищене у 1708 р., досліджують науковці різних країн. З 1995 р. у Батурині щороку здійснюються широкомасштабні наукові дослідження, які використовують специфічні методи археологічної науки. Спочатку тут працювали науковці Новгород-

Сіверської експедиції Інституту археології НАН України та Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченко, а з 2001 р. — Міжнародної українсько-канадської археологічної експедиції. Вдалося виявити і дослідити рештки заміської резиденції І. Мазепи в урочищі Гончарівка, міські укріплення. До нашого часу уцілів замок, але у середині 1970-х років тут містилася цегельня і кар'єр, в результаті чого за короткий час були знищені чверть території замчища та 260 м оборонного валу з ровом і центральним бастіоном⁶⁷⁶.

В 1993 р. у Батурині на базі нерухомих пам'яток історії та культури був створений Державний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця», до складу якого увійшли 39 унікальних пам'яток археології, історії, архітектури, містобудування і природи доби Гетьманщини. У складі заповідника діє місцевий історико-краєзнавчий музей, який міститься в будинку поч. XVIII ст., що належав Генеральному судді В. Кочубею, рештки земляних валів замку І. Мазепи на Гончарівці, а також палац останнього гетьмана України К. Розумовського (1802 р., арх. Ч. Камерон) та Воскресенська церква-усипальниця К. Розумовського (1803 р.)⁶⁷⁷, для будівництва якої використовували цеглу зі зруйнованих споруд після захоплення Батурина російськими військами у 1708 р.⁶⁷⁸ Відроджена гетьманська столиця має стати для громадян України джерелом гордості за отриману дорогою ціною незалежність.

Замість підвищеного, частіше всього політизованого інтересу до постаті гетьмана, який спромігся виступити в інтересах власної Вітчизни проти свого сюзерена — російського царя — поряд з контрверсійними у сучасних вітчизняних і російських дослідженнях з'являється виважена, об'єктивна оцінка І. Мазепи, як державного і політичного діяча, щедрого мецената і освіченого богослова⁶⁷⁹. В Батурині здійснюються заходи по увічненню пам'яті І. Мазепи. Однією з перших акцій стало відзначення в травні 1994 р. річниці від дня народження І. Мазепи. 17 серпня 2002 р. Кабінет Міністрів України ухвалив Комплексну програму збереження пам'яток заповідника, для чого в 2005 р. започаткований благодійний фонд «Гетьманська столиця», який розгорнув широкомасштабні роботи з реставрації і музеєфікації пам'яток. Відбудовується палацово-парковий ансамбль резиденції К. Розумовського, в якому розміститься Музей гетьманства, завершується реставрація церкви Воскресіння, а у відреставрованому будинку церковно-приходської школи буде створено археологічний музей і упорядковано територію колишнього Литовського замку. 10 квітня 2004 р. було встановлено монументальний гранітний хрест з розп'яттям у пам'ять про жертви батуринської різанини 1708 р. (художник А. Гайдай та ск. М. Обезюк)⁶⁸⁰.

Об'єктивний та виважений підхід до оцінки подій і персоналії дасть можливість повною мірою використати пізнавальний потенціал пам'яток тієї доби. Значна кількість об'єктів стоїть на державному обліку, але ще багато унікальних пам'яток потребують виявлення, дослідження і включення їх до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, «Зводу пам'яток історії та культури України». Результатом плідної роботи співробітників відділу охорони пам'яток Полтавського краєзнавчого музею стала підготовка і публікація двох книг по Ново-Санжарському і Решетилівському районах, які стали першим доробком до «Зводу пам'яток історії та культури України» по Полтавській області.

5.2.2. Увічнення подій Кримської (Східної) війни.

Одним з найбільш кривавих конфліктів XIX ст. увійшла в історію Кримська (Східна) війна 1853–56 рр. У ній взяли участь Росія і Туреччина, а також Англія, Франція та Сардинське королівство, які були союзниками Османської імперії. Кримська війна стала не лише російсько-турецькою, у якій на боці однієї із сторін вперше виступили інші держави, а була фактично прологом світової війни. Раніше у будь-яких збройних конфліктах та локальних війнах брали участь дві-три держави, а в Східній — більше 20. Втративши автономію наприкінці XVIII ст., Україна не була самостійним суб'єктом міжнародних відносин. Перебуваючи в складі Російської імперії, вона взяла участь у Кримській війні, бойові дії якої проходили на українських землях.

Населення України зробило значний внесок у забезпечення військ всім необхідним, виявило героїзм і мужність в обороні Одеси, Севастополя, у боях на Чорному морі і на Кримському півострові. Кримська війна — яскрава й водночас трагічна сторінка в історії українського народу. Вона стала важким тягарем для сільського населення, яке забезпечувало армію провіантом, транспортом для перевезення тисяч солдатів, поранених та хворих військових. В Україні виготовлялася зброя для російської армії, ремонтувалося озброєння. Так, Шосткінський завод на півночі Чернігівської губернії виробляв порох, Луганський ливарний завод виготовив для військ 400 тис. пудів снарядів⁶⁸¹. Навіть Київський арсенал, що знаходився в стані технічного переоснащення, не припиняв роботу по випуску зброї. Для швидкого виконання замовлень армії на заводі збільшили кількість робітників за рахунок вільнонайманих працівників. Всі замовлення виконувалися вчасно, і тільки впродовж 1855 р. Київський арсенал виготовив для армії 4 тис. кременевих рушниць, третину усіх гармат, необхідних для армії та понад 100 зарядних ящиків, холодну зброю⁶⁸².

Севастополь був неприступним не лише завдяки героїзму військ і місцевого населення, йому допомагав весь народ Російської імперії і, в першу чергу, населення України. Українці воювали в лавах російської армії. З майже 60 іменних полків, які налічувались в російських військах, 10 полків — Азовський, Волинський, Дніпровський, Житомирський, Кременчуцький, Одеський, Подільський, Полтавський, Український і Чернігівський — були створені з українських рекрутів та ополченців⁶⁸³. Лише Полтавщина поповнила народне ополчення 9,5 тис. добровольцями. У вересні 1854 р. із добровольців був сформований і 1-й татарський полк, на створення якого дали гроші місцеві караїми⁶⁸⁴. В кожній губернії збирали кошти у фонд захисників Севастополя. Населення Волині на потреби війни пожертвувало 113 тис. крб. У вересні 1854 р. зібрання повітових предводителів Харківської губернії передало на військові потреби армії 40 тис. руб. сріблом. Тисячі жителів України робили особисті внески на військові потреби та надавали допомогу пораненим у містах Південної України, де були розташовані шпиталі і лазарети⁶⁸⁵.

Якщо під час Північної війни Російська імперія була у zenіті військової слави і святкувала перемогу, то Кримська війна показала всьому світу, що самодержавна Росія набагато відстала від розвинутих європейських держав. Поразка у війні привела країну до загальної кризи феодално-кріпосницької системи, яка відбилася

на державному управлінні і місцевому самоуправлінні. Поразка у війні стала результатом недальновидної політики уряду, некомпетентності військового командування, технічної відсталості російської армії, нечисленності і невідповідності військово-морських сил, що значно поступалися перед об'єднаним флотом противника. Кріпосницька система гальмувала розвиток соціально-економічного життя Росії. Вразливим місцем Росії була відсутність розвинутої мережі доріг, що не давало можливості своєчасно перекидати підкріплення на театр воєнних дій, регулярно постачати озброєння для армії. Мужність, хоробрість і відвага солдатів, організаторів і керівників оборони Севастополя не могли компенсувати загальної соціально-економічної та військової відсталості Російської імперії, зупинити катастрофу, якою стала Кримська війна для Росії. Усі ворогуючі держави зазнали у війні значних втрат: Франція — 96 тис. воїнів, Англія — 23 тис. англійських солдатів і офіцерів, Туреччина — близько 32 тис. воїнів, Сардинія — понад 2 тис. Втрати Росії становили близько 130 тис. воїнів⁶⁸⁶.

Головним театром бойових дій під час Східної війни в Криму стало місто Севастополь. Оборона Севастополя 1854–55 рр. увічнена понад 500 пам'ятками історії та культури⁶⁸⁷. Це широка панорама історико-культурних об'єктів, які допомагають реконструювати воєнні баталії тих років, сприяють відновленню історичної пам'яті. Це пам'ятки історії, архітектури і монументального мистецтва, комплексні пам'ятки історії та культури. До наших днів збереглися пам'ятки у вигляді будинків, оборонних споруд, пам'ятних місць Альмінської, Балаклавської, Чорноріченської битв, одиночні і братські поховання воїнів різних національностей російської армії і його супротивників, воїнські кладовища. На початку вересня 1854 р. в Криму висадилися англо-французькі війська. У перших боях російська армія зазнала поразки і змушена була відступати на північ, залишивши напризволяще головну базу Чорноморського флоту — Севастополь, який був одним з найбільших і найкрасивіших міст Криму і півдня Росії.

Капітальне освоєння берегів Ахтіарської гавані почалося по закінченні російсько-турецької війни після приєднання Кримського півострова до Росії (8 квітня 1783 р.). Командиром Севастопольського порту і командиром ескадри був призначений Томас Федорович Мекензі. Начальником штабу при ньому був Д. Сенявін, який фактично керував спорудженням бази Чорноморського флоту. 3 червня 1783 р. під керівництвом Д. Сенявіна на місці невеличкого татарського селища Ахті-Яр заклали перші кам'яні будинки, які поклали початок Севастополю⁶⁸⁸. Розвитку міста сприяла діяльність адмірала М. Лазарева, головного командира Чорноморського флоту в 1834–51 рр. Під його керівництвом були зведені оборонні споруди, п'ятикамерний доковий комплекс, розпочалося будівництво нового адміралтейства на східному березі Південної бухти. Місто прикрашали будинки Морської бібліотеки, Петропавлівський і Михайлівський храми, театр, колонада Графської пристані. На північному схилі Центрального пагорба був закладений Малий бульвар (нині Матроський), а на Бульварній висоті — Великий бульвар (нині Історичний)⁶⁸⁹.

Севастополь, що розташований по обидва береги великої бухти, був погано підготовлений до оборони з суші, бо укріплення ще знаходились в незавершеному стані. Після поразки російської армії на р. Альма 8 вересня 1854 р. місто стало на-

бувати рис військового табору. На центральній вулиці міста — Катеринінській — було споруджено чотири барикади, на кожній з яких були встановлені гармати. В центрі міста — на Катеринінській площі (нині пл. Нахімова) перед одним з найкрасивіших будинків міста — Севастопольськими Морськими Зборами флагманів і капітанів (не зберігся) — знаходилася Миколаївська батарея.

Незважаючи на облогу, в місті продовжувало вирувати життя — працювали готелі, магазини, трактири, діяла церква св. Михаїла Архістратиґа, в якій відспівували загиблих захисників міста. На Театральній площі (нині пл. Ушакова) була споруджена внутрішня лінія оборони: в будинках були закладені вікна і двері, пророблені бійниці, по периметру площі були збудовані барикади. Протягом оборони продовжувала працювати Морська бібліотека, незважаючи, що в неї влучили дві бомби і кілька ядер. Приміщення бібліотеки зазнало значних пошкоджень під час пожежі 28 серпня 1855 р. при відступі севастопольського гарнізону на Північну сторону, коли були підірвані порохові льохи і частина укріплень оборонної лінії. В наші дні місто прикрашає відома як Вежа Вітрів, вентиляційна шахта для книгосховища⁶⁹⁰.

Підступи з моря до міста захищали 14 батареї берегової оборони. Для захисту з моря від ескадри союзників було прийнято рішення про затоплення кораблів Чорноморського флоту на вході в Севастопольську бухту. 11 вересня 1854 р. між Костянтинівською і Олександрівською батареями були затоплені найстаріші вітрильні кораблі Чорноморської ескадри, до числа яких входили 5 лінійних кораблів: «Три святителі», «Урііл», «Варна», «Сілістрія», «Селафайл» і два фрегати «Сизополь» і «Флора». В листопаді–грудні були затоплені корабель «Гаврііл» і корвет «Пілад». У лютому 1855 р. на дно Севастопольської бухти між Михайлівською і Миколаївською батареями лягли кораблі: «Дванадцять апостолів», «Ростислав», «Святослав», фрегати «Кагул», «Мідія» і «Мессеврія»⁶⁹¹. Таким чином Севастопольську бухту закрили дві лінії із 15 затоплених кораблів. З берега цю загорожу прикривали з Південної сторони — батареї № 7, 8, 10, Олександрівська і Миколаївська батареї, а з Північної сторони — Костянтинівська і Михайлівська.

Команди затоплених кораблів приєдналися до 18-ти тисячного Севастопольського гарнізону, а корабельні гармати були використані для берегової оборони. Оборону міста очолив начальник штабу Чорноморського флоту, віце-адмірал В. Корнілов — учень і сподвижник видатного флотоводця М. Лазарева. Найближчим помічником В. Корнілова був командуючий ескадри віце-адмірал П. Нахімов — начальник оборони Південної сторони. Завдяки самовідданій праці десятків тисяч солдатів, матросів і місцевих жителів, Севастополь було опоясано бастионами, на яких були встановлені зняті з кораблів гармати. Роботи по будівництву оборонних укріплень велися вдень і вночі. Поряд з чоловіками працювали жінки, одна батарея була побудована виключно жіночими руками, за що отримала назву «Дівоча» (Дамська батарея Д.М. Перфіл'єва). Батарея входила в тилу лінію оборонних укріплень і прикривала 4-й бастион. На місці її розташування у 1897 р., було встановлено пам'ятний знак, реконструйований в 1905 р. і відновлений 1953 р.⁶⁹²

Лінія укріплень складалася з чотирьох дистанцій, оборону яких очолили генерал-майор А. Асланович, віце-адмірал Ф. Новосельський, контр-адмірالی А. Панфілов та В. Істомін⁶⁹³. На 349 день оборони російські війська залишили

зруйновану й охоплену полум'ям Південну частину міста. Північну частину, куди відступали вцілілі захисники Севастополя, ворог так і не зміг взяти до кінця війни.

Місця розташування батарей на Малаховому кургані та Історичному бульварі були відзначені білими кам'яними стовпчиками невдовзі після закінчення бойових дій. На Малаховому кургані збереглася кам'яна оборонна башта, на нижньому поверсі якої знаходився штаб контр-адмірала В. Істоміна. Він командував важливою ділянкою оборони, що включала Малахів курган, 2-й бастіон, Селенгінський, Волинський редути і Камчатський люнет⁶⁹⁴. На Малаховому кургані загинули видатні керівники оборони міста — В. Істомін, В. Корнілов, П. Нахімов, М. Юрковський, були поранені Е. Тотлебен і С. Хрульов.

В день першого бомбардування Севастополя (5 жовтня 1854 р.) був смертельно поранений герой Синопської битви, начальник штабу Чорноморського флоту, адмірал В. Корнілов. На цьому місці за наказом адмірала П. Нахімова виклали хрест з ворожих бомб і ядер⁶⁹⁵. Це було одне з перших увічнених місць Кримської війни. У 1895 р. за проектом скульптора І. Шредера і художника О. Більдерлінга на кургані був споруджений пам'ятник відважному адміралу, зруйнований у роки Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–1945 рр. В листопаді 1854 р. начальником штабу Севастопольського гарнізону був призначений генерал-ад'ютант В. Васильчиков, начальником гарнізону — генерал від кавалерії — Д. Остен-Сакен, які зробили значний внесок в оборону Севастополя.

7 березня 1855 р. на Малаховому кургані загинув герой оборони Севастополя, контр-адмірал В. Істомін. В одному із наказів П. Нахімов писав: «Прошу начальника 4 відділення відзначити місце, на якому було вбито контр-адмірала Істоміна, точно так, як це зроблено на тому місці, де було поранено віце-адмірала В. Корнілова»⁶⁹⁶. У 1905 р. на місці загибелі було встановлено пам'ятний знак, а в будинку панорами «Оборона Севастополя 1854–1855 рр.» — погруддя адмірала. В башті на Малаховому кургані укріплена мармурова меморіальна дошка з написом, що тут знаходилося ліжко з тілом убитого контр-адмірала В. Істоміна⁶⁹⁷.

28 червня 1855 р. на Малаховому кургані був смертельно поранений герой Севастопольської оборони адмірал П. Нахімов, який виявив мужність і героїзм в організації оборони, але він, як і його попередники, не мав досвіду ведення бойових дій на суші. В наказі по гарнізону про загибель адмірала говорилося: «Моряки Чорноморського флоту! Він був свідком всіх ваших доблестей, він вмів цінувати вашу незрівнянну відвагу, він ділив з вами всі труднощі, він керував вами на шляху слави і перемоги...»⁶⁹⁸. Після смерті П. Нахімова для Севастополя настали особливо важкі дні. Ворог наблизився впритул до Малахова кургану і Історичного бульвару, а з 5 серпня 1855 р. почалося посилене бомбардування Севастополя, яке не припинялося протягом двадцяти діб. Під час оборони міста, головним центром якої став Малахів курган, виняткову мужність і героїзм виявили уродженці України. Несподіваними для союзних військ під Севастополем стали нічні вилазки воїнів на позиції та у тил противника, який знаходився практично за кількесот метрів від севастопольських укріплень. У цих операціях особливо відзначилися українці: матроси П. Кошка і Г. Шевченко, яким встановлені пам'ятні знаки в Севастополі і Дніпропетровську⁶⁹⁹. Герой оборони Севастополя Гнат Шевченко був настільки популярним в Російській імперії, що громадськість розпочала збір

коштів на спорудження йому пам'ятника. Автором погруддя Г. Шевченка став відомий скульптор М. Микешин. У 1874 р. пам'ятник був відлитий у Миколаївському адміралтействі з гармат, захоплених під час російсько-турецької війни 1828–29 рр. і встановлений у Миколаєві, а у 1902 р. — перенесений до Севастополя. Він знаходився біля казарм колишнього 30-го флотського екіпажу, де розпочинав службу у 1850 р. Г. Шевченко. На жаль, в 1918 р. пам'ятник Г. Шевченку був зруйнований⁷⁰⁰.

Незважаючи на значну кількісну перевагу ворога, захисники Севастополя виявили високі бойові якості. Хоча солдати і матроси не усвідомлювали сутність війни, її політичні цілі, але бойовий дух російської армії був високий, незважаючи на технічну перевагу західноєвропейських армій та брак військового досвіду ведення бойових дій на суші. Підтвердженням цьому стала одинадцятимісячна оборона Севастополя, яка стала важким випробуванням для міста і в той же час принесла йому світове визнання. Севастополь став символом відваги, мужності і звитяги. Ворог ввійшов у місто, перетворене у купу руїн, але отримати перемогу над його захисниками йому так і не вдалося. З усіх приморських батареї Севастополя уціліли лише батареї Північної сторони — Костянтинівська і Михайлівська. З сухопутних укріплень — бастион Корнілова на Малаховому кургані і бастион № 4 — на Історичному бульварі⁷⁰¹.

Кримська війна відзначилася великими втратами з обох сторін. Причиною цього було не лише застосування нової зброї, а й епідемії інфекційних хвороб, відсутність у росіян на початковому етапі війни будь-якої медичної допомоги пораненим. Після отримання призначення і доручення керувати всією «медичною справою обложеного міста» 12 листопада 1854 р. до Севастополя з Петербургу прибув відомий вчений і блискучий хірург М. Пирогов у супроводі кращих лікарів. 24 листопада до Криму прибули і перші групи сестер-жалібниць. Головний перев'язочний пункт влаштували на березі Севастопольської бухти, в будинку Дворянського зібрання, де з 1854 р. до червня 1855 р. жив і працював М. Пирогов⁷⁰². Це — досить просторе приміщення, як і тимчасові шпиталі, що були влаштовані в інших великих будинках міста — було переповнене пораненими. Саме в Севастополі М. Пирогов запропонував особливу систему сортування поранених, коли вони сотнями надходили до шпиталів і на перев'язочні пункти⁷⁰³. Головне полягало в тому, щоб в умовах масового надходження поранених не тільки правильно поставити діагноз, але й прийняти правильне рішення відносно стратегії і тактики лікування, з'ясувавши умови і обсяг необхідної медичної допомоги. Запропонована система сортування на чотири категорії дозволила прискорити транспортування поранених і надання допомоги тим, хто її потребував у першу чергу⁷⁰⁴. Крім організаційної роботи М. Пирогов займався і суто лікарською справою. За його власними підрахунками він провів до 10 тис. операцій, використовуючи обезболювання. Досвід, набутий під час Кримської війни, знайшов своє застосування в роки Другої світової війни.

На кінець вересня 1855 р. почалася евакуація поранених з Севастополя до Бахчисарая, Сімферополя, Керчі та інших міст. З ініціативи М. Пирогова важливим центром для лікування російських солдатів і офіцерів став Катеринослав, в госпіталях якого перебували десятки тисяч поранених воїнів. На початок воєнної

кампанії в місті був один військовий шпиталь на 180 хворих, а в роки Кримської війни їх кількість значно збільшилася — поранені перебували в помешканні Дворянських зборів, інших державних та приватних будинках. Померлих від ран ховали на кладовищі поруч із головним госпіталем. У 1855 і 1856 рр. М. Пирогов особисто відвідував лазарети та шпиталі, відкриті у Катеринославі, Олександрійську, Павлограді, Нікополі та інших містах, цікавився станом поранених та ходом їх лікування⁷⁰⁵.

В 1955 р. місцеві органи влади Дніпропетровська прийняли рішення про увічнення пам'яті героїв оборони Севастополя і учасників Кримської війни. На місці кладовища розбили Севастопольський парк, а рештки воїнів перепоховали в одну братську могилу, над якою був насипаний 8-метровий курган. На вершині пагорба було встановлено обеліск з інкерманського каменю, по бокам якого — гармати часів Кримської війни. У 1977 р. поряд з обеліском були споруджені 8 бронзових погрудь керівників і героїв оборони Севастополя. Перебування М. Пирогова у Дніпропетровську відзначено пам'ятним знаком на вул. Комсомольська⁷⁰⁶.

У Сімферополі, куди переїхав М. Пирогов зі своїми найближчими помічниками, він не тільки проводив найскладніші операції, а й знаходив час для занять з лікарями, читав їм лекції, багато уваги приділяв діяльності Общин сестер-жалібниць, консультував місцеве населення⁷⁰⁷. В центрі міста у 1981 р. на будинку лікарні (вул. Рози Люксембург), де працював М. Пирогов зі своїм помічником С. Боткіним, була встановлена меморіальна дошка⁷⁰⁸. З діяльністю вченого і хірурга пов'язані також будинки Дворянських зборів, духовної семінарії та чоловічої гімназії, у приміщенні якої був розташований шпиталь⁷⁰⁹.

На честь військового хірурга, заслуженого професора Імператорської Санкт-Петербурзької медико-хірургічної академії, академіка, доктора медичних наук на Матроському бульварі у Севастополі був споруджений пам'ятний знак. На будинку Волохова (вул. Суворова, № 19), в якому містився штаб оборони Севастополя у 1854–55 рр. та мешкали керівники оборони В. Корнілов і П. Нахімов, бували Е. Тотлебен і М. Пирогов, встановлена меморіальна дошка⁷¹⁰. На території Першої міської лікарні, яка з 1967 р. носить ім'я вченого, споруджено пам'ятник М. Пирогову⁷¹¹.

В Кримській війні вперше в якості медичних сестер були задіяні жінки. Першими сестрами милосердя були дружини та сестри захисників Севастополя, які взяли на себе нелегку справу догляду тяжкопоранених. Вони виявляли героїчну самовідданість і самопожертву, вивозячи тисячі поранених воїнів з передових рубежів на візках, переправляючи їх на носилках до перев'язочних пунктів. Пам'ятним знаком у Севастополі відзначена діяльність першої народної сестри-жалібниці Дар'ї Севастопольської (Дар'я Лаврентіївна Михайлова), яка до приїзду «Хрестовоздвиженської громади сестер піклування про поранених та хворих» надавала допомогу під вогнем противника пораненим воїнам, працювала в шпиталях міста. Першою серед жінок її нагородили золотою медаллю «За усердие» на Володимирському банту і 500 крб. сріблом⁷¹². Дар'я Севастопольська, образ якої став символом мужності і милосердя, була похована на кладовищі в Доковому яру. На жаль, її могила знищена під час будівельних робіт в 60-ті роки ХХ ст.⁷¹³ Приклад севастопольських сестер милосердя наслідували жінки по всій країні, він

поширився на інші воюючі держави. Після Кримської війни участь жінок у збройних конфліктах стала традиційною. Завдяки М. Пирогову військово-медична служба у російських військах була поставлена на належний рівень, хоча це коштувало багатьом медикам життя.

Як в період героїчної оборони Севастополя 1854–55 рр., так і на завершальному етапі Кримської війни важливе військово-оперативне значення для російського командування відігравав Бахчисарай. Впродовж воєнних дій він залишався прифронтовим містом, через яке проходили головні комунікаційні зв'язки з Севастополем, йшло постачання і поповнення його гарнізону, а також частин і з'єднань Кримської армії. В самому місті знаходилась головна квартира Кримської армії. В той же час через Бахчисарай постійно здійснювалась евакуація поранених і хворих воїнів із зони бойових дій. Частина прибулих розміщувалася у шпиталях, які знаходилися в ханському палаці та на території Свято-Успенського чоловічого монастиря⁷¹⁴. Частину з них розміщували в пересильному пункті, для якого були побудовані тимчасові бараки, з якого поранених відправляли до Сімферополя. Бараки знаходились в 1300 м на північний схід від існуючої залізничної станції «Бахчисарай» (нині територія в/ч). Поряд з бараками знаходилися братські могили воїнів, які померли під час транспортування. У 1865 р. на місці поховань насипали курган, навколо якого була споруджена кам'яна загорожа. За ініціативи таврійського губернатора П. Лазарева у 1896 р. на вершині кургану було встановлено хрест, який простояв до початку 50-х років минулого століття, і, на жаль, був зруйнований⁷¹⁵. У 1988–89 рр. на території військової частини були проведені розкопки, в результаті яких було виявлене масове воїнське поховання (1307 чоловік) захисників Севастополя 1854–55 рр. В травні 1990 р. на кургані урочисто відкрили пам'ятник у вигляді двох кам'яних брил в пам'ять воїнів, які загинули в Кримській війні⁷¹⁶.

Під час героїчної оборони Севастополя в келіях Свято-Успенського монастиря, виникнення якого відноситься до VIII ст., був розташований офіцерський шпиталь. Тих, хто помирав від ран, ховали на монастирському цвинтарі, влаштованому навпроти скиту. На православному кладовищі поховані генерал-ад'ютант П. Вревський та генерал-майор П. Веймарн, які загинули у битві на Чорній річці 4(16) серпня 1855 р., одній з найбільших битв Кримської війни⁷¹⁷. На їх могилах встановлені високі гранітні хрести⁷¹⁸. Про події Кримської війни в Бахчисараї нагадує каплиця на Старому православному кладовищі, споруджена на місці поховання чотирьох тисяч захисників Севастополя, які померли від ран і хвороб у бахчисарайських шпиталях в 1854–56 рр. Каплиця була побудована в 1894 р. за ініціативи мешканців Бахчисарая і таврійського губернатора П. Лазарева, який восени 1891 р. звернувся до бахчисарайського міського голови з листом⁷¹⁹. Ідею створення пам'ятника підтримали і представники різних станів і релігійних конфесій. До будівельного комітету, створеного у грудні 1891 р., надходили кошти на спорудження пам'ятника з усіх кінців Російської імперії, Криму як від відомих людей, так і пересічних мешканців Бахчисарая, Севастополя, Сімферополя. Благодійні внески в будівництво зробили учасники оборони Севастополя: контр-адмірала І. Манто і Ф. Нарбут, племінник генерал-ад'ютанта П. Вревського, Туркестанський генерал-губернатор барон О. Вревський, А. Стевен, син академіка, дослідника Криму, засновника Нікитського ботанічного саду Х. Стевена та ін.⁷²⁰

Відкриття і освячення каплиці св. Архістратига Михаїла відбулося в червні 1895 р.⁷²¹ Каплицю увінчав кам'яний хрест, замість позолоченого завершення, як планувалося спочатку.

Територія Криму під час Кримської війни, як і територія Західної України в Першу світову війну, була ареною запеклих боїв, внаслідок чого тут з'явилися поодинокі могили і кладовища воїнів ворогуючих армій. Наприкінці Кримської війни усім полеглим воїнам з дозволу російського імператора були споруджені меморіали. 5 травня 1855 р. вийшов царський указ про збереження пам'ятників та поховань солдатів і офіцерів союзницьких військ, які загинули під час Кримської війни⁷²². На Малаховому кургані, де відбувся 27 серпня 1855 р. останній бій, замість дерев'яного хреста, встановленого французами на братській могилі всіх полеглих воїнів, у 1872 р. на кошти російського уряду була споруджена мармурова колона з символічними словами: «Їх єднала перемога та поєднала смерть. Така слава солдата, така доля хоробрих»⁷²³.

Під час Кримської війни базою англійського флоту і головною штаб-квартирою британської армії була Балаклава, невеличке містечко поблизу Севастополя. Розташована в невеликій, зручній бухті, непомітній зі сторони моря, Балаклава завжди вабила іноземців. Її історія, яку творили різні народи, нараховує понад 2500 років. Тут знаходилося поселення таврів, в VII–VI ст. до н.е. жили греки, дислокувалися війська римлян. У 1375 р. Балаклаву завоювала Генуя, назвавши її Чембало. Ця назва збереглася за руїнами генуезької фортеці, яка мальовничо височить на Східному мисі. Через сто років містечко захопили турки, перейменувавши його на Балак-юве, яке трансформувалося в сучасну назву. З часів Кримської війни тут збереглася набережна, на якій встановлені дві англійські гармати, водогін, ділянка залізниці, збудована англійцями в 1854–55 рр., Георгіївський монастир, де діяв телеграф⁷²⁴.

В період бойових дій в Криму втрати англійців становили близько 23 тис., в тому числі 13 тис. — під Севастополем. У 1882 р. з дозволу російського та на кошти англійського уряду на Каткартовому пагорбі було влаштоване кладовище, на якому нараховувалося близько 450 братських та поодиноких могил. Серед них — могили учасника битви під Ватерлоо, командира 4-ї англійської дивізії генерала Георга Каткарт, який загинув у Інкерманській битві у вересні 1854 р., генералів Гольді, Торренс, Кемпбель, Стренгвейс та ін. Більшість надгробків були виготовлені із мармуру, доставленому із Англії (графство Дербишир). Під час оборони і визволення Севастополя в роки Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–1945 рр. район, де знаходилося англійське кладовище, перебувало в зоні бойових дій. Більшість пам'яток на кладовищі зазнали руйнувань, але зберігся фундамент огорожі, збудованої ще в 1882 р. та залізобетонний цоколь будинку доглядача, в якому до 1941 р. знаходився меморіальний музей⁷²⁵. У лютому 1945 р. під час Кримської (Ялтинської) конференції англійське кладовище відвідав прем'єр-міністр Великобританії Уїнстон Черчилль разом з членами англійської делегації⁷²⁶.

Втрати французької армії під час Кримської війни становили 96 тис. солдатів. Французьке кладовище знаходилось в районі Балаклавського шосе. У 1863 р. на площі в один гектар був створений своєрідний некрополь — зразок ландшафтно-

паркового ансамблю і меморіальної архітектури XIX ст. В центрі кладовища знаходилася каплиця, на якій були викарбувані імена загиблих французьких генералів Брюне, Майран, Бизо, Бретон та ін. Уздовж огорожі були розташовані 17 склепів братських могил з мармуровими плитами і найменуваннями родів військ похованих. Некрополь постраждав у роки Другої світової війни, а в 1982 р. частина меморіалу, що збереглася — склепи і каплиця — були повністю знищені⁷²⁷.

На вершині Гасфуртової гори біля Чорної річки, де 4 серпня 1855 р. відбулася битва, був розміщений італійський цвинтар. Неподалік гори, що в 15 км від Севастополя, бойову позицію займали воїни Казанського полку під командуванням полковника В. Гасфурта, ім'ям якого названа гора. Союзні війська змогли оволодіти висотою, яка мала важливе стратегічне значення, лише на заключному етапі війни. У 1882 р. на місці, де знаходилась головна батарея сардинців, італійськими майстрами була споруджена каплиця. Поблизу каплиці знаходилася гробниця одного з героїв війни, командира 2-ї піхотної дивізії генерал-лейтенанта О. Ла-Мармора, прах якого у 1911 р. був перевезений на батьківщину — в Італію⁷²⁸. Під час Другої світової війни у підніжжя Гасфуртової гори проходила лінія фронту, тут воювали воїни 7-ї бригади морської піхоти, і некрополь зазнав значних пошкоджень. Місце італійського кладовища позначено огорожею⁷²⁹.

В роки Великої вітчизняної війни цвинтарі іноземних воїнів було поруйновані, але вони продовжували існувати. У повоєнний час були повністю знищені три цвинтарі, які існували з середини XIX ст. і були місцем паломництва не лише громадян нашої країни, а й земляків, родичів полеглих іноземців⁷³⁰. Значна кількість поховань іноземних воїнів була занедбана або знищена, чим завдано колосальної шкоди не тільки моральному вихованню кількох поколінь, але й іміджу нашої країни. У 1920–1930-ті рр. були знесені монументи адміралам М. Лазареву, В. Корнілову, командуючому севастопольським гарнізоном, генералу Д. Остен-Сакену, який останнім залишив Севастополь. У роки Другої світової війни були зруйновані пам'ятні знаки на місцях Балаклавської та Інкерманської битв, палац командуючого Чорноморським флотом В. Корнілова, будинок Е. Тотлебена, в якому був розташований Музей оборони Севастополя. За радянських часів варварські знищена каплиця XIX ст. споруджена на воїнському некрополі біля Сімферополя, в Петровській балці, де поховані понад 36 тис. героїв оборони Севастополя 1854–55 рр.⁷³¹ Було понівечено чотирикутний обеліск на вершині Каменоломного яру біля Сімферопольського шосе, встановлений англійцями після падіння Севастополя. Це був єдиний пам'ятник періоду Кримської війни, встановлений воїнам ворогуючих армій. На меморіальних дошках російською і англійською мовами викарбувано напис: «На пам'ять про англійців, французів і росіян, які загинули в Інкерманській битві 24 жовтня 1854 року»⁷³². Втрати російської армії вбитими і пораненими становили — 12 тис., французів і англійців — 4388 чоловік. У 1875 р. на місці Балаклавської битви, яка відбулася в жовтні 1854 р., силами британської армії споруджена чотирьохгранна піраміда. Пам'ятник, присвячений загиблим воїнам ворогуючих армій — англійцям, росіянам, французам і туркам, зберігся завдяки турботі місцевого населення і знаходиться на державному обліку.

Кримська війна була несправедлива з обох сторін, і вина царського уряду була не менша, ніж провина урядів західних держав. Найменш хто завинив у розв'язанні

війни, так це рядові солдати, які були просто гарматним м'ясом, живою зброєю для своїх урядів. Незважаючи на це вони гідно виконували свій обов'язок, воїнську присягу і гинули далеко від батьківщини. Поряд із пам'ятками, які свідчать про мужність і героїзм воїнів російської армії, в Криму збереглися і пам'ятки інших учасників війни з інших держав, які потребують на увагу як з боку держави, так і громадських організацій.

Кожне покоління вносить свої корективи у розуміння історичного процесу, робить переоцінку подій, ролей окремих постатей. На зміну протистоянню із західним світом, тривалому періоду заборони і нехтування культурних досягнень інших народів, XXI століття ставить перед нами необхідність визнання пріоритету загальнолюдських цінностей та збереження культурного доробку кожного народу. Тільки цивілізований підхід до власних пам'яток, незалежно від змін у політичних оцінках того чи іншого періоду, пам'яток інших народів, які збереглися в Україні — важливий чинник не тільки історичного пізнання, а й формування національної самосвідомості, історичної пам'яті і в цілому гуманітарної політики в державі.

Створені після Кримської війни в 60–80-ті роки XIX ст. з дозволу російського уряду французький, англійський та італійський некрополі отримали всесвітнє визнання, стали справжніми пам'ятками жертвам війни і мілітаризму. В останні роки проводяться роботи по відновленню і реконструкції кладовищ періоду Кримської війни. У 1994 р. за пропозицією урядів Великої Британії, Італії, Росії, Туреччини і Франції було споруджено перший міжнародний Монумент на знак примирення народів, закладено сквер «Пам'яті полеглих». У 1998 р. пройшла реконструкція Монументу, який отримав назву «Камінь примирення» і став символом миру і взаєморозуміння між народами, попередженням проти війни, мілітаризму і жорстокості. На вершині Каткартового пагорбу, де знаходилося англійське кладовище, 27 жовтня 1991 р. було встановлено пам'ятний знак, в 1993 р. — відкрито Меморіал, найбільший за межами Великої Британії, присвячений англійцям, учасникам Кримської війни.

З ініціативи урядів Великої Британії та Франції в середині вересня 2004 р. в Криму для вшанування пам'яті своїх предків зібралися представники країн, які брали участь в Кримській війні. Державним коштом України, а також за участі іноземних країн до 150-річчя Кримської війни було відбудовано пам'ятники у с. Віліне Бахчисарайського р-ну, де проходила битва на р. Альмі. Впорядковано британське кладовище у Севастополі біля селища Деркачі, споруджені пам'ятники полеглим туркам в районі Кілен-балки, італійцям — біля підніжжя гори Гасфорт, французам — на п'ятому кілометрі Балаклавського шосе⁷³³. В час розбудови Української держави і визнання її членом європейського співтовариства, обов'язком державних інституцій та громадських організацій, причетних до охорони культурної спадщини, є відновлення пам'яті про всіх полеглих і похованих на українських теренах, а також наших співвітчизників, які загинули під час військових конфліктів і поховані в інших країнах.

5.2.3. Пам'ятки Першої світової війни і Україна.

Драматична історія Першої світової війни 1914–18 рр. продовжує привертати увагу дослідників і широкої громадськості. Ця війна була кривавою драмою для

всього людства, під час якої загинуло 10 млн. чоловік і поранено близько 20 млн.⁷³⁴ Одним з найбільш драматичних став досвід війни для народів, розділених політичними кордонами імперій, які воювали між собою. Війна значно погіршила долю українців, які не мали своєї власної держави, що захищала б їх інтереси. За роки війни в російську армію було мобілізовано 3,5 млн. українців (за іншими даними — 4,5 млн. із загальної кількості воїнів російської армії в 15,5 млн.), до австрійської армії — близько 300 тис. (близько 9% від особового складу австро-угорської армії)⁷³⁵. Для українців, змушених воювати на стороні обох ворогуючих сторін — Австро-Угорщини і Росії — наслідки були дуже важкими. Українці боролися і вмирили за імперії, що ігнорували їхні національні інтереси, змушуючи вбивати один одного.

В той час, коли науковці держав-учасниць світового конфлікту займалися дослідженням події, яка вирішальним чином визначила основні тенденції світового поступу в першій половині ХХ ст., тема «Україна і Перша світова війна» комплексно не досліджувалась. На жаль, не лише в науці, а й у суспільній свідомості наших співвітчизників майже повністю стерлась пам'ять про війну. Лише останнім часом з'явилися праці, де порушуються актуальні проблеми історії Першої світової війни. В 2004 р. до 90-річчя від початку війни у вищих навчальних закладах та наукових установах відбулися заходи, присвячені цій події. В Інституті історії України НАН України відбувся Всеукраїнський круглий стіл на тему «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна», в роботі якого взяли участь представники академічних інститутів, архівних установ, вищих навчальних закладів⁷³⁶. Поряд із появою нових досліджень і публікацій, пов'язаних з періодом Першої світової війни, вивчення історичної пам'яті про неї, дослідження військових некрополів в Україні практично не проводилось.

В той же час ця війна, що залишилася в пам'яті народів Європи і світу, втілена в багатьох монументах, споруджених в пам'ять мільйонів полеглих солдат. Хвиля будівництва пам'ятників на честь загиблих прокотилася в ході війни і у повоєнні часи в країнах Західної Європи. Завдяки діяльності різноманітних благодійницьких товариств, релігійних громад, підтримці державних органів почалося впорядкування воєнних поховань, будівництво пам'ятних знаків. Так, у Великобританії споруджено 25 тис. пам'ятних знаків на честь воєнних подій, у тому числі і Першої світової війни, створено Національний реєстр воєнних пам'яток⁷³⁷, в Ірландії пам'ятні дати відзначаються покладанням червоних гвоздик до могил загиблих в роки Першої світової війни. У Німеччині події сторічної давнини знайшли відображення в багатьох пам'ятних знаках, величному монументі в пам'ять битви народів під Верденом, де втрати склали близько 1 млн. чоловік⁷³⁸. Останнім часом науковці та краєзнавці-аматори докладають значних зусиль до висвітлення історичного минулого і воєнних подій, що мали місце на українських теренах. Значну роль у виявленні пам'ятних місць, військових цвинтарів періоду Першої світової війни відіграє підготовка «Зводу пам'яток історії та культури України». Підхід з позицій об'єктивізму і загальнолюдських цінностей зробив можливим відновлення і збереження всіх могил загиблих співвітчизників та іноземних воїнів, похованих в українській землі, незалежно від їх причетності до різних воюючих армій, належності до різних політичних партій і релігійних конфесій.

Через рік після початку війни, 15 листопада 1915 р. на засіданні Головної ради Всеросійського товариства пам'яті воїнів, на якому були присутні державні та громадські діячі, члени Державної думи, відомі митці було прийнято рішення про увічнення героїв, загиблих на фронтах Першої світової війни і оголошено конкурс на створення проектів храмів, каплиць і пам'ятників для встановлення на місцях боїв і військових кладовищах. У червні 1916 р. були підведені підсумки конкурсу, але реалізувати вдалося лише незначну частину проектів⁷³⁹. В Києві будівництво храму-пам'ятника розпочалося у 1916 р. Він мав стати головним об'єктом меморіального комплексу військового кладовища офіцерів і солдатів, які загинули на фронтах Першої світової війни та померли від ран у київських шпиталях. Будівництво розпочалося в районі військового цвинтаря, розташованого на Звіринецькій вулиці. Було зведено огорожу, ворота (вул. Тимирязівська), що мали стати органічною частиною комплексу (арх. В. Риков, П. Фетисов)⁷⁴⁰. Повністю здійснити будівництво не вдалося, оскільки недобудоване приміщення храму в 50-ті роки ХХ ст. було передано науковій установі⁷⁴¹.

Жорстокі баталії розгорнулися на українських землях, що входили до складу Австро-Угорщини і Російської імперії. Влітку 1914 р. Галичина, Волинь і Центральна Україна стали одним з основних воєнних театрів на сході Європи. До початку 1918 р. лінія фронту проходила через українську територію, і протягом усієї війни тут знаходився штаб Південно-Західного фронту. У Києві збереглася будівля періоду Першої світової війни, яка зводилась військовим міністерством у зв'язку з перетворенням Києва на головний тиловий центр Південно-Західного фронту (вул. Грушевського, 28/2) і яка призначалася для льотної школи прапорщиків⁷⁴². Протягом усієї війни Галичина слугувала ареною найбільших і найкровопролитніших битв на Східному фронті. З 18 серпня по 21 вересня 1914 р. на 450-кілометровому фронті, від Івангорода до Кам'янець-Подільського, розгорнулася Галицька битва — одна з найбільших у Першій світовій війні за участю з обох сторін понад 1,5 мільйона солдатів і офіцерів⁷⁴³.

У ході боїв російська армія в лютому-березні 1915 р. вимушена була відійти на схід, а її втрати становили понад 1 млн. 410 тис. вбитими і пораненими⁷⁴⁴. На полі битви залишилися чисельні поховання, на яких подекуди збереглися написи: «Тут поховано стільки-то нижніх чинів і стільки-то офіцерів N-ського піхотного полку. До скорої зустрічі, товариші!»⁷⁴⁵. 8 вересня 1914 р. над містом Жовква (Львівська обл.) штабс-капітан П. Нестеров у повітряному бою таранив ворожий літак і загинув. Про цю подію нагадує пам'ятник, споруджений у 1954 р. в центрі міста (ск. А. Толмачов)⁷⁴⁶. Восени 1914р. та взимку 1915 р. на Закарпатті точилися жорстокі бої між російськими та австро-угорським військами, після яких залишилися численні поховання російських та іноземних воїнів. На Ужоцькому перевалі збереглося кладовище, де поховано майже 370 російських та австро-угорських воїнів, які загинули під час наступу російської армії у вересні 1914 р. Пам'ятні знаки встановлені на військових цвинтарях в селах Підполоззя, Волівці (Воловецький район), на околиці м. Свалява (Закарпатська обл.). Збереглися пам'ятні знаки і кладовища жертв Першої світової війни у м. Мукачево, селах Дідово (Ужгородський район), Порошкові, Зарічеві (Перечинський район)⁷⁴⁷. На Торунському перевалі встановлений пам'ятний камінь з табличкою: «На цьому місці

поховані жертви першої світової війни 1914–1918 рр.». Оригінальний пам'ятник-піраміда, зведений ще в 1925 р., зберігся у м. Хуст у підніжжя Замкової гори. В центрі міста встановлений пам'ятний знак в пам'ять жертв війни, місцевих мешканців, людей різних національностей, про що сповіщає текст на меморіальній дошці і наводяться прізвища 12 загиблих⁷⁴⁸.

У травні–серпні 1916 р. війська Південно-Західного фронту на чолі з одним з найкращих воєначальників Першої світової війни, генералом від кавалерії О. Брусиловим на фронті від Луцька до Чернівців здійснили успішну військову операцію, відому як Брусилівський прорив. Ця операція вважається однією з найбільш вдалих бойових операцій російської армії за всю війну, що істотно вплинула на її хід. Для України, на території якої відбувалася ця грандіозна битва, вона принесла значні руйнування, загибель десятків тисяч солдатів та офіцерів, українців за походженням⁷⁴⁹. На виїзді з м. Кременець (Тернопільська обл.), на околицях якого у червні 1916 р. була одна з вузлових ділянок проведення знаменитої військової операції, збереглися залишки цвинтаря XIX ст., на якому поховані загиблі під час Брусилівського прориву⁷⁵⁰. На часі виявлення поховань загиблих в Першу світову війну, увічнення пам'яті про тисячі солдатів та їх головнокомандуючого, генерала О. Брусилова, похованого у Москві. У м. Вінниця меморіальною дошкою відзначений будинок, в якому мешкав генерал упродовж 1913–14 рр.⁷⁵¹ Після революційних подій 1917 р. генерал не підтримав радянську владу. В той же час він відмовився виїхати за кордон і приєднатися до «білого руху». Свою кредо — завжди бути з солдатами і захищати батьківщину — він залишався вірним до кінця. Свій авторитет в армії генерал використав під час українсько-польської війни і наступу на Київ, звернувшись з відозвою до офіцерів російської армії виступити на захист батьківщини⁷⁵².

В ході підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України» по Кіровоградській області місцеві краєзнавці виявили місце поховання генерала від кавалерії, командуючого 2-ю армією Північно-Західного фронту О. Самсонова. Під час Східно-Прусської операції в 1915 р., яка завершилася поразкою російських військ, генерал загинув. Тіло генерала було перевезено на батьківщину і поховано у родинній усипальні в с. Нововознесенка Маловисківського району (Кіровоградська обл.), яка, на жаль, була зруйнована в середині тридцятих років минулого століття⁷⁵³.

Велику роботу по дослідженню некрополів періоду Першої світової війни проводять науковці і краєзнавці-аматори Івано-Франківської області. Їх зусиллями обстежені майже всі цвинтарі та одиночні могили, описані 2500 окремих поховань видатних діячів краю, зроблені фотографії надгробків, видані книги «Пам'ятки історії», «Некрополь», готується до друку тритомник «Некрополь»⁷⁵⁴, у Чернігівській області обстежено і описано 37 кладовищ. Цією проблемою опікуються в Одеській і Чернігівській областях — вивчаються міські кладовища, військові поховання, козацькі цвинтарі⁷⁵⁵. У Тернопільській області виявлено понад 200 кладовищ, братських і одиночних могил воїнів різних національностей, які загинули під час воєнних баталій на українській землі, в тому числі 57 поховань українських січових стрільців, воїнів УГА⁷⁵⁶. В 2005 р. у Бережанському районі впорядковані військові поховання, у тому числі українських січових стрільців, воїнів УГА, УПА(3), кладовище австро-німецьких воїнів періоду Першої світової війни, поховання радянських воїнів (2), німецьке кладовище часів Другої світової війни.

У с. Посухів Бережанського району знаходяться поховання німців, австрійців і турків, полеглих у Першій світовій війні⁷⁵⁷. В районному центрі Бережани розташований комплекс військових поховань, до якого входить солдатський цвинтар воїнів австро-угорської армії, понад сто стрілецьких могил, братська могила польських воїнів часів українсько-польської війни.

Значна робота по виявленню і дослідженню воєнних поховань проведена в усіх районах області. У 2005 р. на облік взяті поховання австрійських воїнів в селах Колодрібка, Сеньків, Угриньківці, Устечко Заліщицького району, які загинули у 1915 р.⁷⁵⁸ Якщо у 1987 р в області нараховувалося 1068 пам'яток всіх видів, то за даними на 2007 р., тільки кількість пам'яток історії налічує 1391⁷⁵⁹. Серед виявлених пам'яток багато пов'язаних з подіями Першої світової війни. Під час акції «Забуті могили», започаткованої редакцією часопису «Пам'ятки України», членами українських, німецьких і австрійських громадських організацій були розшукані і упорядковані сотні поховань наших співвітчизників та іноземних воїнів. Велику науково-дослідницьку діяльність по розшуку воєнних поховань періоду Першої світової війни та проведенню ремонтно-реставраційних робіт на кладовищах здійснюють випускники історичного факультету Чернівецького університету, члени товариства «Буковинський Чорний Хрест. Догляд воєнних могил». У травні 1993 р. зусиллями товариства був проведений значний комплекс реставраційних робіт на інтернаціональному солдатському цвинтарі в с. Валя Кузьміна Глибоцького району. Цвинтар було створено в 1936 р. після перепоховання решток полеглих з 8 населених пунктів. В центрі кладовища встановлений монумент на честь 3785 воїнів німецької, австро-угорської та російської армій⁷⁶⁰.

Упорядковані і військові поховання, розташовані в селах Підківці Новоселицького району, Грозинці — Хотинського, Рогозіна, Стара Жучка — Садгірського, Боянчук, Вікно, Добринівці — Заставнівського, Берегомет, Дубівці, Глиниця, Кліводін, Киселів, Лашківка, Лужани, Стрілецький Кут, П'ядиківці, Реваківці, Хлівище, Шипинці — Кіцманського, Молодія, Чагор — Глибоцького, Тисівці і м. Сторожинець — Сторожинецького районів⁷⁶¹. Найбільший військовий цвинтар на Буковині знаходиться в с. Звенячин Заставнівського району (Чернівецька обл.), де поховано 11830 солдатів та офіцерів австро-угорської та російської армій. На встановленому в травні 1916 р. пам'ятнику напис: «Цей цвинтар слави заснований під час війни 1914–1918 рр. крайовим стрілецьким полком № 3. Добудований і завершений в 1937 р. в районі населених пунктів Звенячин, Хрещатик, Кострижівка під час боїв за переправи через Дністер»⁷⁶².

Протягом останніх років зусиллями товариства та за підтримки Чернівецької міської ради було відновлено зруйнований солдатський цвинтар у м. Чернівці. Перші поодинокі поховання та цвинтарі з'явилися в околицях Чернівців після жорстоких боїв в на австро-російському кордоні навесні 1915 р. — взимку–навесні 1916 р. На кінець Першої світової війни тут було поховано 14950 воїнів австро-угорської, німецької і російської армій. У 1924 р. на центральній алеї «Цвинтаря Героїв» було споруджено пам'ятник, у верхній частині якого вмонтована бронзова урна, а на братських могилах встановлені кам'яні і металеві хрести⁷⁶³.

За часів радянської доби солдатський цвинтар Першої світової війни опинився поза увагою влади. Відновлення кладовища у м. Чернівці стало можливе лише в

останнє десятиріччя. Починаючи з 1994 р. товариство «Буковинський Чорний Хрест. Догляд воєнних могил» здійснювало дослідницько-пошукову роботу по виявленню військових цвинтарів і проведенню реставраційно-будівельних робіт (1995 р.). На братських могилах було встановлено 48 кам'яних та чотири великих металевих хрести православної та католицької конфесій, два пам'ятних знаки у вигляді гранітних кубів з тріщиною, яка символізує велику трагедію людства в 1914–1918 рр. Архітектурний проект меморіалу розробив чернівецький архітектор В. Шарко. Автор ливарно-художніх робіт — член Співки художників України — В. Жуков⁷⁶⁴. Членами товариства у м. Чернівці були впорядковані: єврейське кладовище воїнів австро-угорської армії (вул. Зелена), братська могила мусульман, воїнів російської армії, поховання польських легіонерів (вул. Шевченка), десятки могил у селах семи районів області⁷⁶⁵.

Починаючи з 1988 р. велику роботу по вивченню рідного краю проводить, відома Львівська громадська організація — Товариство Лева. Поряд з дослідженням екологічних проблем члени організації займаються культурологічними справами, вважаючи дослідження і збереження пам'яток моральним обов'язком перед суспільством. Під час обстеження Борщівського району на Тернопільщині експедиція «Дністер» здійснювала не тільки природоохоронну роботу, але займалася пошуком історичних і архітектурних пам'яток, поховань періоду Першої і Другої світових війн, збирала свідчення очевидців та учасників збройної боротьби Української повстанської армії. В ході експедиції було зафіксовано, що у с. Горошове відбудовано пам'ятник воїнам УПА, дбайливо доглядається могила односельчан, полеглих в 1914–1918 рр.⁷⁶⁶ На жаль, ці пам'ятки воєнної історії не увійшли до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією місцевого значення.

Перша світова війна тяжко позначилася на долі українського народ, розділеного кордонами і фронтами, принесла йому неймовірні страждання і горе. В той же час вона сприяла зростанню національно-визвольного руху, в якому значну роль відіграло галицьке стрілецтво. Одночасно з вибухом Першої світової війни серед українців виникла ідея створення Українського легіону у складі австро-угорської армії, який очолив український громадсько-політичний і військовий діяч М. Галушанський. Понад 28 тис. юнаків, вихованців спортивних товариств «Сокіл», «Січ», військового гурту «Пласт» зголосилися вступити до української військової частини. Юнаки, що пройшли виховання у сокільсько-січових товариствах, стали першими добровольцями легіону Українських січових стрільців. Він складався з кількох сотень, зведених у два курені чисельністю у 2200 стрільців і 48 старшин. Перший курінь на чолі з підстаршиною Д. Вітовським розмістився у Львові (вул. Зелена, 5)⁷⁶⁷. Д. Вітовський (1887–1919 рр.) — один із активних діячів студентського руху та організаторів легіону Українських січових стрільців. Він — командувач збройних сил ЗУНР, пізніше державний секретар військових справ ЗОУНР. Загинув він у 1919 р. і похований в Берліні.

Перше українське гімнастичне товариство «Сокіл» офіційно було засноване за ініціативи В. Нагорного та В. Лаврівського в 1894 р. у Львові, де знаходилася його штаб-квартира. Регіональні центри з 1906 р. — в Стрию, з 1910 р. — у Тернополі і Станіславі (нині Івано-Франківськ). Будинок, пов'язаний з діяльністю

«Соколу» в Івано-Франківську (вул. Міцкевича, 2), відзначений меморіальною дошкою⁷⁶⁸. Першу фізкультурно-протипожежну організацію «Січ» в 1900 р. створив український громадсько-політичний діяч, організатор січового та стрілецького руху в Галичині, поет К. Трильовський (літературний псевдонім Клим Обух). На честь цієї події в с. Завалля (Івано-Франківська обл.) встановлено пам'ятний знак. Згодом «Січі» — почали формуватися в багатьох селах Коломийського, Косівського, Печенізького, Снятинського повітів, пізніше — по всій Галичині, Буковині і Закарпаттю⁷⁶⁹. Напередодні Першої світової війни в Галичині налічувалося близько 900 сокільських організацій та 1000 «Січей»⁷⁷⁰.

Ідея створення суто військової організації зародилася вперше восени 1911 р. в середовищі львівських таємних шкільних самоосвітніх гуртків. Ініціював і першим почав реалізовувати її студент філософського факультету Львівського університету Іван Чмола, згодом старшина легіону Українських січових стрільців. Будинок, в якому жив І. Чмола, відзначений меморіальною дошкою в 1991 р. (м. Дрогобич, вул. Стуса, 21)⁷⁷¹. Зі студентів був створений таємний військовий гурток «Пласт», провідними діячами якого були відомі пізніше старшини УСС В. Кучабський, О. Кучерішка, О. Квас, О. Степанівна (пізніше чотар окремого жіночого підрозділу), Р. Сушко та інші. Завданням цього гуртка було військове виховання і вишкіл української молоді для майбутньої збройної боротьби за самостійну Україну⁷⁷². Перші стрілецькі організації виникли в грудні 1912 р. — січні 1913 р. з ініціативи Українського студентського союзу і Українського січового союзу, очолюваного К. Трильовським. Після затвердження місцевою владою у Львові статуту Товариства січових стрільців 8 березня 1913 р. була заснована перша стрілецька організація під проводом відомого львівського адвоката В. Старосільського, до якої пізніше приєдналися і провінційні осередки. Після об'єднання стрілецьких організацій Українського студентського союзу і Українського січового союзу в березні 1914 р. мережа товариств поширилася по всій Галичині. Вони утворилися в Бориславі, Бережанах, Бучачі, Сокалі, Тернополі, Яворові та інших містах краю. Їх очолили віддані ідеї національного відродження українські громадські діячі — старшини Р. Дашкевич, К. Гутковський, Г. Коссак, в них активно працювали Д. Вітовський, М. Волошин, В. Кучабський та інші. Загальне керівництво рухом здійснював Український Січовий Союз, очолюваний К. Трильовським⁷⁷³. Разом з організаційним оформленням нового утворення постало питання про військову форму українського вояка. Щоб відрізнятись від австрійських військ було вирішено шити форму з оливково-бронзової тканини і створити стрілецький капелюх оригінальної форми, т. зв. «мазепинку», що зберігала спереду елементи народної і гетьманської шапки⁷⁷⁴.

Наприкінці вересня 1914 р. стрілецькі сотні Українського легіону вступили в бій в околицях сіл Гуцького, Верецького та Сянок. У бою під с. Сянки з'явилися і перші жертви українського війська⁷⁷⁵. Бої українських січових стрільців в Карпатах і на Прикарпатті започаткували збройні визвольні змагання українського народу за незалежність, боротьбу за українську державу. В цих боях відзначилося багато вояків, нагороджених за хоробрість медалями. Серед них були дівчата — стрільці Софія Галечко (1891–1918 рр.) і Олена Степанів(на) (1892–1963 рр.), що похована на Личаківському цвинтарі у Львові. Легіон українських січових стріль-

ців відзначився в боях під містами Болехів Долинського району, м. Галич, селами Липа і Семаківці Галицького району (Івано-Франківська обл.), біля Ужоцького перевалу на Закарпатті та в інших місцях, відзначених пам'ятними знаками. Для вшанування пам'яті полеглих учасників боїв поблизу с. Семаківці насипана висока могила-курган⁷⁷⁶. Воїни Українського легіону, реорганізованого 22 серпня 1915 р. в полк Українських січових стрільців, були прикладом в австрійській армії своїм вишколом і боєздатністю. У вересні полк відзначився в боях за Бережани (Тернопільська обл.), які тривали майже місяць. Одним з кращих у Галичині був стрілецький цвинтар у Тернополі, який доглядала місцева молодь, що входила до «Пласту». До їх обов'язків входило збереження та охорона поховань вояків УСС і воїнів УГА на міському Микулинецькому кладовищі (м. Тернопіль), с. Посухові Бережанського району, на кладовищі в Бережанах, на горі Лисонь, с. Нагірянці Бучацького району, а також вшанування героїв та мандрівки місцями боїв УСС і УГА. Молодь опікувалася близько 1500 могилами, на яких висаджувались червоні маки як символ пролитої крові за визволення батьківщини. Їх діяльність викликала протест з боку польської, а пізніше і радянської влади⁷⁷⁷. В наш час відновлені Меморіали загиблим українським воїнам, а місця поховань відзначені пам'ятними знаками.

У с. Посухові на стрілецькому цвинтарі, де поховано понад 80 воїнів, незважаючи на плин часу збереглася унікальна брама у вигляді тризуба⁷⁷⁸. Могили січових стрільців в селах Вовчухів Дрогобицького району, Забужжя — Кам'янсько-Бузького, Пісочне — Миколаївського, Хашів — Турківського (Львівська обл.), Липа — Волинського, Фітьків — Наддвірнянського, м. Рогатин, селах Приозерне, Черче — Рогатинського, Милован'є, Селець, Угринів — Тисменицького районів (Івано-Франківська обл.), Чернихів — Зборівського району, Заліщики (Тернопільська обл.) відзначені пам'ятними знаками. В 1993 р. у містах Збараж і Зборів на Тернопільщині були відновлені Меморіали українських січових стрільців, встановлені у 1919 р.⁷⁷⁹

Справжнє бойове хрещення Український легіон дістав у боях за гору Маківку, неподалік селища Славське (Львівська обл.), де проти стрільців вступило в бій кілька полків російської армії, озброєних важкою артилерією. В боях, що тривали від 29 квітня до 2 травня 1915 р., українське стрілецьтво здобуло перемогу. Незважаючи на багаторазову чисельну перевагу ворога, стрільці не здали своїх позицій. Втрати були значні — загинуло 47 стрільців, 76 було поранено⁷⁸⁰. Загиблих у боях воїнів — поховали на вершині гори. Всупереч забороні уряду Польщі до 1939 р., пізніше — радянської влади кожного року на Маківці збиралися жителі місцевих сіл, щоб уклонитися героям українського народу і вшанувати їх пам'ять⁷⁸¹. В травні 1990 р. на вершині гори було встановлено пам'ятний знак на честь подій 1915 р., в 1993 р. у смт. Славське — пам'ятний знак на могилі січових стрільців і вояків УПА⁷⁸².

Передвоєнне стрілецьтво підготувало ґрунт для визвольних змагань, передавши естафету новому військовому утворенню, відомому як Українські січові стрільці, які стали втілювати в життя одвічне прагнення українського народу — створення соборної самостійної Української держави. Українські січові стрільці склали основу Української Галицької Армії, організація якої розпочалася одразу після

проголошення 13 листопада 1918 р. Західноукраїнської Народної Республіки. В грудні 1918 р. — січні 1919 р. на основі бойових груп було організовано три корпуси по чотири бригади у кожному. Командуючим був призначений український військовий діяч, генерал-хорунжий І. Омелянович-Павленко. Воїни УГА уславилися при обороні рідного краю, відзначилися під час українсько-польської війни в боях у районі сіл Родатичі, Вовчухів, Братковичі, Бережани, Дунаїв, неподалік містечка Перемишляни Львівської області, під час Чортківського наступу влітку 1919 р.⁷⁸³ Незважаючи на катастрофічне становище населення краю, де протягом п'яти років йшли воєнні дії, успіх Української Галицької армії призвів до небувалого піднесення. На призовні пункти і просто до наступаючих частин з'явилося понад 90 тис. добровольців, але нестача зброї дозволила зарахувати лише 15 тис.

Значна перевага сил противника, відсутність військового спорядження, непослідовна політика керівництва ЗУНР, неоднозначне ставлення західних держав стали на перешкоді продовження успішно розпочатого наступу Галицької армії. Рішенням Верховної Ради союзних держав від 25 червня 1919 р. уповноважені сили Польської республіки отримали дозвіл на зайняття української етнічної території включно по річку Збруч. Національно-визвольна війна ЗУНР та її армії проти Польщі, яку підтримувала Антанта, зазнала поразки. УГА опинилася за межами батьківщини — на Поділлі, в трикутнику річок Збруч і Дністер, на території, яку контролювали війська УНР під проводом С. Петлюри.

У с. Розвадові (Львівська обл.) знаходиться будинок, в якому мешкав М. Тарнавський (1869–1938 рр.), командант школи УСС, пізніше генерал, командувач Української Галицької армії. На околицях села до нашого часу зберігаються споруди учбового центру для новобранців, пов'язані з воєнною підготовкою стрільців⁷⁸⁴. На честь М. Тарнавського у 1993 р. на його батьківщині в с. Барилів Радохівського району (Львівська обл.) споруджено пам'ятник. Похований М. Тарнавський у Львові на Янівському цвинтарі⁷⁸⁵. Могили січових стрільців, пам'ятні місця боїв воїнів Української Галицької армії нагадують про мужність і героїзм, силу духу і жертвність українського народу в ім'я своєї держави. Серед наказів УГА привертає увагу наказ командуючого від 24 лютого 1919 р. про порядок поховання загиблих стрільців і старшин: «Всі живучі пов'язані сплатити наш довг супроти погиблих товаришів наших, зв'язаних з нами нерозривною, непоборимою силою — Україною. Щоб ні одна з могил не загинула для наших поколінь»⁷⁸⁶.

Хвиля визвольного руху прокотилася по всім українським територіям. 3 листопада 1918 р. Буковинське віче в Чернівцях одноставно висловилося за приєднання північної Буковини до УНР. З метою боротьби за визволення українських земель від австрійського загарбання з добровольців була створена окрема військова частина — Буковинський курінь. Адміністративно він належав до УГА, але фактично був підпорядкований армії УНР. Наприкінці січня 1919 р. в Буковинському курені було три сотні стрільців, переважно студентів кіцманської та вижницької гімназій. Бойове хрещення курінь отримав у боях за с. Минківці і містечко Нова Ушиця (Хмельницька обл.) 13–14 червня 1919 р. Під час боїв в районі залізничної станції Вапнярка (Вінницька обл.) в липні 1919 р. був смертельно поранений командир куреню сотник Омелян Кантемир. Поховано його в центрі м. Могилів (нині м. Могилів-Подільський) біля церкви⁷⁸⁷. Зазнавши значних

втратах в боях з денікінськими військами у жовтні 1919 р. курінь був розформований.

Восени 1917 р. у Києві був сформований Галицький курінь січових стрільців, основу якого складала 22 добровольці, що знаходилися в Дарницькому таборі для військовополонених⁷⁸⁸. Долаючи значні труднощі і перепони Є. Коновалець, Р. Дашкевич та інші організатори січового руху довели особовий склад частини до 500 чоловік⁷⁸⁹. Після прибуття до Києва втікачів з царинського табору військовополонених — колишніх старшин легіону УСС — 19 січня 1918 р. відбулася нарада старшин і стрілецьке віче, які відіграли важливу роль у подальшій історії київського крила галицького стрілецтва. Перший курінь січових стрільців був побудований за зразком легіону УСС, а його командиром став полковник армії УНР Є. Коновалець (1891–1938 рр.), український військовий і політичний діяч, засновник і керівник Української організації (УВО), Організації українських націоналістів (ОУН). Начальником штабу став полковник армії УНР А. Мельник (1890–1964 рр.), військовий і політичний діяч, соратник Є. Коновальця, один з організаторів УВО. З 1938 р. він — голова Проводу українських націоналістів, в'язень німецьких концтаборів, після 1945 р. жив у Люксембурзі, де і похований. У грудні 1918 р. А. Мельнику, Є. Коновальцю та Ю. Тютюннику було присвоєно звання отамана, що відповідало в армії УНР чину генерала на відміну від звання майора в Українській Галицькій армії.

В основу своєї діяльності січовики висунули гасло: «Самостійна Українська Народна Республіка, зложена з усіх українських земель, із таким внутрішнім устроєм, який вирішить вільна воля українських земель без впливу війська з його насильницьким багнетом». В с. Зашків Нестерівського району (бувш. Жовківський) Львівської області, на батьківщині Є. Коновальця, до сторіччя з дня його народження в 1991 р. було встановлено бронзове погруддя. Хата, в якій він народився, відзначена меморіальною дошкою. У 1994 р. в м. Нестерові було встановлено пам'ятник Є. Коновальцю — українському військовому і політичному діячеві ХХ століття⁷⁹⁰.

Курінь відіграв важливу роль у захисті Української Народної Республіки під час повстання більшовиків у Києві в січні 1918 р. Він забезпечив евакуацію Української Центральної Ради до м. Житомир, а згодом до м. Сарни, коли на Київ наступали радянські війська під командуванням полковника М. Муравйова⁷⁹¹. Ставши на захист української державності, січові стрільці взяли активну участь у бойових діях. Жорстокі бої у січні 1918 р. точилися в центрі і на околицях Києва в районі Подолу і Куренівки. Найбільші сутички відбулися біля будинку Української Центральної Ради (вул. Володимирська, 55), стрілецьких казарм (вул. Артема, 24, Смирнова-Ласточкина, 20), Михайлівського собору, Трьохсвятительської церкви, Щекавицького цвинтаря, Ланцюжного мосту на Дніпрі, біля заводу «Арсенал». У 2001 р. на будинку Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова (вул. Пирогова, 9), де створювався курінь, на честь захисників Української Народної Республіки та воїнів Першого куреня січових стрільців було встановлено меморіальну дошку. Стрільці відзначилися у боях в районі селищ Буча, Святошин, сіл Гатне, Крюківщина (Київська обл.), залізничного вокзалу станції Коростень (Житомирська обл.) та в інших бойових діях⁷⁹².

Після гетьманського перевороту курінь був перетворений в полк і налічував

понад 3000 стрільців і старшин. Згодом П. Скоропадський наказав реформувати його за відмову перейти на службу новому уряду. Під час повстання проти гетьмана січові стрільці зголосилися виступити на боці Директорії і взяли активну участь у бойових діях проти ворогів України на внутрішніх і зовнішніх фронтах.

На жаль, події цього періоду не знайшли об'єктивного висвітлення в історичній літературі. Вони змальовувались досить однобічно, у контексті героїчної боротьби більшовиків і їх військових формувань. За лаштунками історії залишилась національно-визвольна боротьба українського народу за створення власної незалежної держави, видатні політичні діячі, українські військові. Відповідно і увічнювали лише пам'ятні місця боїв Червоної армії і Червоної гвардії, життя і діяльність радянських військових діячів. Зараз в умовах незалежної Української держави відновлюються Меморіали слави українських січових стрільців, воїнів УГА, вшановуються могили учасників національно-визвольної боротьби, пам'ятні місця, будинки, пов'язані з життям і діяльністю визначних громадсько-політичних і військових діячів України.

Як показує досвід роботи над «Зводом пам'яток історії та культури України», малодослідженим напрямом залишається військова біографістика. До томів, а також рукописів включена незначна кількість меморіальних будинків, пов'язаних з життям і діяльністю видатних військових діячів, навчальних закладів, в яких вони навчалися і працювали. В Севастопольській військовій авіаційній школі відділу повітряного флоту (с-ще Кача) з 1910 р. по 1941 р. було підготовлено 16574 льотчики, у тому числі 352 Героїв Радянського Союзу і Російської Федерації, 12 маршалів, 120 заслужених військових льотчиків, 5 льотчиків-космонавтів⁷⁹³. Вихованцями і викладачами Володимирського кадетського корпусу в Києві (Повітрофлотський проспект, 6) були видатні українські військові діячі, багато з них відзначилися під час воєнних дій. За перші 50 років існування — з 1851 р. по 1901 р. Володимирський Київський кадетський корпус підготував 2050 випускників, вихованці якого відзначилися під час воєнних дій. Так, капітан О. Гурковський, штабс-капітан І. Макарашвілі, полковник Ю. Сосновський стали Георгіївськими кавалерами за подвиги у російсько-турецькій війні 1877–78 рр. Командувач 2-ї російської армії генерал О. Самсонов, який загинув на початку Першої світової війни (1914 р.), отримав Георгіївський хрест за призупинення наступу японців під Ляояном. Вихованець корпусу генерал М. Духонін у вересні 1917 р. був призначений начальником штабу Ставки верховного головнокомандувача російської армії, генерал М. Дроздовський брав участь у формуванні Добровольчої армії, один з полків якої після його смерті у 1919 р. був названий «Дроздовським». Полковник С. Каменев у 1917 р. — начальник штабу 3-ї армії, став згодом радянським військовим діячем, командувачем Східного фронту, а з 1919 р. і до кінця громадянської війни — головнокомандувачем Збройних Сил РСФРР. Серед вихованців кадетського корпусу були і відомі діячі доби національно-визвольних змагань: В. Петрів — військовий міністр УНР (серпень–листопад 1919 р.), начальник Українського Генерального штабу (квітень–червень 1920 р.). Генерал О. Галкін керував Головним штабом армії Української Держави (квітень–грудень 1918 р.), військовий міністр УНР (1920–21 рр.). Після закінчення Другої світової війни в будинку містилося командування Київського військового

округу, командувачами якого в різні часи були маршали Радянського Союзу А. Гречко, В. Чуйков, П. Кошовий, І. Якубовський⁷⁹⁴.

В Олексіївському інженерному училищі, відкритому у 1914 р. в Києві (бульвар Лесі Українки, 25, 25-а, 27/2-пров. Командарма Каменєва, 1, 4, 6) були підготовлені два випуски офіцерів інженерних військ. За Української Держави в приміщенні училища діяла Інструкторська школа старшин, яка займалася перепідготовкою офіцерів воєнного часу, містилося Головне військово-шкільне управління на чолі з М. Юнаковим. Генерал-лейтенант, начальник штабу Головного отамана армії УНР і ЗУНР (1919 р.), військовий міністр УНР (1920 р.) і генерал-полковник Армії УНР (з 1920 р.), голова Української Вищої військової ради (1921 р.), яке займалося справами українських військових навчальних закладів. З ініціативи і під керівництвом М. Юнакова створювалась і мала відкритися в приміщенні Олексіївського училища Державна військова академія. Завадило відкриттю академії захоплення Києва військами Директорії⁷⁹⁵.

Перший набір до Миколаївського артилерійського училища у Києві (Повітрофлотський проспект, 28, вул. Курська, 1/26, 3, 5) у кількості 180 юнкерів відбувся 15 жовтня 1915 р. Загалом училище встигло підготувати п'ять випусків офіцерів. У березні 1918 р., після повернення до Києва Української Центральної Ради, комплекс училища недовгий час займав Запорізький кінно-гайдамацький полк ім. К. Гордієнка, яким командував полковник В. Петрів, майбутній військовий міністр УНР. Після захоплення Києва більшовицькими військами у лютому–серпні 1919 р. на базі училища були створені Київські артилерійські командні курси. З 1921 р. тут містилися військові школи, а з 1926 р. — Четверта Київська артилерійська школа, в якій навчався генерал армії, двічі Герой Радянського Союзу Іван Данилович Черняхівський⁷⁹⁶.

По вул. архітектора Городецького, 11-а у 1918–1919 рр. працювали військові міністерства Української Народної Республіки і Української Держави. В цей період в будинку мешкав О. Греків, генерал-хорунжий армії УНР, начальник штабу Київського військового округу, заступник, а згодом і військовий міністр УНР, командир 2-ї Сердюцької дивізії, Головнокомандуючий Південної групи військ Директорії, Головнокомандуючий Української Галицької армії⁷⁹⁷.

Цікава біографія О. Грекова, уродженця Чернігівщини, дворянина, офіцера російської армії. Після закінчення Миколаївської військової академії Генерального штабу у 1905 р. він проходив службу у штабі військ гвардії Петербурзького військового округу. Під час Першої світової війни воював на Південно-Західному фронті, де отримав звання генерал-майора. З кінця 1917 р. перейшов на службу в українську армію, а його активна військова діяльність припала на добу Української Центральної Ради і Директорії. У часи Української Держави О. Греків очолював опозиційну до гетьманського уряду організацію — «Українська офіцерська спілка Батьківщини». З відновленням УНР він був призначений військовим міністром УНР. Як командувач військ в Херсонській, Катеринославській і Таврійській губерніях — проводив переговори з представниками Антанти. У червні–липні 1919 р. О. Греків як командувач УГА вдало провів Чортківську операцію проти польських військ. Однак політична ситуація змусила О. Грекова залишити військову службу та емігрувати до Румунії, пізніше — до Австрії. У Відні він був одним із

засновників Всеукраїнського національного союзу (1921 р.), 1939 р. вступив до Української громади в Берліні. Генерал О. Греків виступив з ініціативою створення Закордонного вільного козацтва, що знайшло підтримку в громадських колах в Україні і за кордоном. В 1948 р. він був схоплений агентами НКВС у Відні. Утримувався в Лук'янівській в'язниці у Києві, у 1949 р. був відправлений до Озерного табору (нині РФ). У грудні 1956 р. О. Греків повернувся із заслання. Останні роки жив у Відні, де і був похований⁷⁹⁸.

Відвідуючи Полтаву, її гості згадують про Полтавську битву, про перемогу Петра I над шведами. Однак не всі знають, що в цьому місті над Ворсклою рівно через 170 років після трагічної поразки гетьмана І. Мазепи народився Симон Васильович Петлюра, голова Директорії УНР, Головний отаман Армії УНР, один з українських борців за незалежну Українську державу. Він народився в Полтаві у родині міщан козацького походження. Навчався в духовній семінарії, з останнього класу якої був виключений за українські настрої. В 1902 р. під загрозою арешту вимушений був виїхати на Кубань, де працював вчителем, архівістом. Згодом навчався на університетських курсах українознавства у Львові, якими керував М. Грушевський. З 1912 р. — редактор російськомовного журналу «Украинская жизнь» у Москві. У роки Першої світової війни працював у Сою зі земств і міст, був головою Українського військового комітету Західного фронту у Мінську, членом Української Центральної Ради. З 12 липня до 31 грудня 1917 р. — очолював Генеральний секретаріат військових справ, утворений із Генерального військового комітету, який в 1917–18 рр. знаходився у приміщенні колегії Павла Галагана (вул. Богдана Хмельницького, 11). Загроза більшовицького наступу у січні 1918 р. змусила С. Петлюру виїхати на Лівобережну Україну, де він створив Український Гайдамацький Кіш Слобідської України, що відіграв вирішальну роль у боях за Київ. У квітні 1918 р. він очолив Всеукраїнський союз земств, який невдовзі перейшов в опозицію до уряду гетьмана П. Скоропадського. У листопаді 1918 р. С. Петлюра був обраний до Директорії, виїхав до Білої Церкви, звідки керував військовим виступом Директорії проти гетьманського режиму. С. Петлюра — Головний отаман Армії УНР, з травня 1919 р. — голова Директорії УНР⁷⁹⁹.

В квітні 1921 р. за його ініціативою український і польський уряди підписали Варшавський договір. В 1920–23 рр. він керував роботою екзильного уряду УНР у Польщі. В 1923 р. — виїхав до Австрії, згодом — до Угорщини, Швейцарії. В жовтні 1924 р. він оселився в Парижі, де організував видання тижневика «Тризуб» і продовжував виконувати обов'язки голови Директорії УНР і Головного отамана УНР. У 1926 р. С. Петлюра був підступно вбитий в Парижі агентом НКВС. Похований С. Петлюра в Парижі на цвинтарі Монпарнас⁸⁰⁰. Меморіальні об'єкти, де народився і навчався С. Петлюра, збереглися у Полтаві і Києві (вул. Володимирська, 36, 57, 78; Богдана Хмельницького, 26; Прорізна, 22), Вінниці (вул. Соборна, 48; Чкалова, 15), де проходила його активна діяльність як громадсько-політичного і військового діяча.

Незважаючи на плин часу, збереглися будинки, пов'язані з життям і діяльністю військових діячів, де проходили військові з'їзди, працювали військові установи, які відображають історію Збройних Сил України. 5 травня 1917 р. у приміщенні

Педагогічного музею під керівництвом М. Грушевського, В. Винниченка, М. Міхновського, С. Петлюри розпочав роботу перший Український військовий з'їзд. На з'їзді було вирішено низку важливих питань: про українізацію армії, військову освіту, українські клейноди, 1-й український полк, а також відбулися вибори Українського Генерального Військового комітету (УГВК) у складі 18 чоловік на чолі з С. Петлюрою⁸⁰¹. Саме його, не військового, обрали головою Українського Військового Генерального Комітету й доручили відродити славу української зброї, сформувавши власне військо на традиціях славного козацтва. УГВК був на той час найвищою військовою установою, від діяльності якої значною мірою залежав подальший розвиток української армії⁸⁰².

Усвідомлення вирішальної ролі власного війська в тогочасному державотворенні поклато на С. Петлюру обов'язок уже з травня 1917 р. безпосередньо впливати на українізацію російської армії. Перебуваючи у тісному зв'язку з фронтовиками, С. Петлюра швидше з усіх українських політиків усвідомив необхідність творення власної армії. Він вважав за доцільне організувати боездатні частини з тих вояків, які піддалися українізаційним процесам і створити з них справді боездатні частини⁸⁰³. В Чернігові був організований полк ім. гетьмана П. Дорошенка, у Москві — Український Запорізький полк, у Сімферополі — 1-й Сімферопольський полк ім. гетьмана П. Дорошенка, у Хмельнику (Вінницька обл.) — курінь ім. Тараса Шевченка, в Умані (Черкаська обл.) — Український полк ім. І. Гонти, в Житомирі — Український полк ім. гетьмана П. Полуботка, в Саратові — Український полк ім. гетьмана І. Мазепи⁸⁰⁴.

В Києві був створений 1-й Український полк ім. Б. Хмельницького, який складався з 16 сотень. Збереглися міські казарми (вул. Мельникова, 24), де проходило формування полку, який склав присягу Українській Центральній Раді⁸⁰⁵. В плани керівників Центральної Ради не входила відправка полку на фронт, оскільки це була єдина військова частина, на яку могли розраховувати українські керманічі. Але ситуація змінилася після досягнення відповідної угоди з Тимчасовим урядом, занепокоєним творенням в Україні неконтрольованих збройних сил. Під час відправки на фронт біля ст. Пост Волинський ешелон полку був обстріляний підрозділами 2-го гвардійського Кірасирського полку і 17-го Донського козацького полку, заздалегідь розставлених обабіч колії за наказом командувача Київського воєнного округу. В результаті сутички загинуло 16 богданівців, урочно похованих в братській могилі на Замковій горі (територія Флорівського монастиря)⁸⁰⁶.

У червні 1917 р. в Києві почалося формування українського полку, основу якого склали солдати-українці, які оголосили себе окремим військовим з'єднанням. Вони заявили, що не виступлять на фронт, доки їх не визнають II-м Українським козачим полком ім. П. Полуботка. Створення самостійної військової організації, чисельність якої становила близько 5 тис. чоловік, не була визнана Українською Центральною Радою, оскільки вона добивалася формування військових частин за територіально-національним принципом і під своїм керівництвом. Таким чином, процес українізації військових частин відбувався знизу тому, що Українська Центральна Рада виявляла непослідовність, так і незважились використати підтримку власного населення. Вона продовжувала орієнтуватися на Тимчасовий уряд, який

розумів, що без збройної опори Українська Центральна Рада не становить серйозної загрози⁸⁰⁷.

Поступово українізація охопила 34-й корпус 7-ї армії Південно-Західного фронту, яким командував генерал П. Скоропадський. Невдовзі він став 1-м Українським корпусом, досягнувши загальної чисельності 40 тис. чоловік⁸⁰⁸. Полки дивізії дістали назви — Стародубський полк ім. гетьмана І. Скоропадського, Полтавський полк ім. гетьмана П. Сагайдачного, Чернігівський полк ім. гетьмана П. Полуботка⁸⁰⁹. Схожі процеси проходили і в інших військових формуваннях. Але слід зазначити, що на осінь 1917 р. українізація війська не набрала серйозної сили ні в кількісному, ні в якісному відношеннях. Українська Центральна Рада приділяла надзвичайно мало уваги цій роботі, захоплюючись, головним чином, показовими акціями — парадами, з'їздами, демонстраціями. Саме тому при дослідженні пам'яток воєнної історії цього періоду слід об'єктивно підходити до висвітлення подій, які вони відображають, бути зваженими, застерігатися від спокуси видати бажане за дійсне.

Ретельного дослідження потребують пам'ятки, пов'язані з організаціями Вільного козацтва, перший загін якого виник на Звенигородщині (Київська губернія) у березні 1917 р. Почин, підтриманий на Київщині, швидко поширився на Чернігівщину та Катеринославщину. 3–7 жовтня 1917 р. у Чигирині відбувся 1-ий Всеукраїнський з'їзд Вільного козацтва за участі 2000 делегатів, які представляли 60 тис. організованих і озброєних добровольців Київщини, Полтавщини, Катеринославщини, Херсонщини та Кубані. Отаманом Вільних козаків був обраний генерал П. Скоропадський, генеральним писарем — В. Кочубей, наказним отаманом — І. Полтавець-Острияниця. Організаційним осередком Вільного козацтва було визначено м. Біла Церква (Київська обл.), з жовтня 1917р. виходив щоденний часопис «Вільний козак» під редакцією М. Левицького⁸¹⁰.

Значну роль у розвитку визвольного руху в Україні, в українізації військових частин, подальшому будівництві національної армії відіграв 2-й Всеукраїнський військовий з'їзд, який проходив 5–11 червня 1917 р. у Києві (вул. Володимирська, 50) у приміщенні Міського театру (Національна опера України ім. Т. Шевченка)⁸¹¹. З'їзд мав розпочати свою роботу 4 червня в Троїцькому народному будинку Київського товариства грамотності (Київський державний академічний театр оперети), де діяв «Український військовий клуб імені гетьмана Павла Полуботка» (1917–18 рр.), але його приміщення виявилось занадто малим для 2,5 тис. делегатів. Біля Троїцького Народного будинку відбувся мітинг солдатів, на якому прозвучали заклики до негайного проголошення автономії України⁸¹². На з'їзді було оприлюднено 1-й Універсал Української Центральної Ради під назвою «До українського народу на Україні й поза Україною сущого», що проголосив автономію України і обрано Тимчасову раду військових депутатів у складі 132 чол., яка увійшла до складу УЦР. У жовтні 1917 р. у приміщенні цирку (вул. Миколаївська, не збереглося) проходив 3-й Всеукраїнський військовий з'їзд, у якому взяло участь близько 3 тис. делегатів. Рішення з'їзду відіграли значну роль в активізації діяльності Центральної Ради, зокрема, в проголошенні нею 7 листопада 1917 р. III-го Універсалу про створення Української Народної Республіки у федеративному зв'язку з Російською державою⁸¹³.

До останнього часу «білою плямою» залишалась історія Української Держави, УНР Директорії. Радянська історіографія взагалі проігнорувала українську державність періоду новітнього Гетьманату, розглядаючи події 1918 р. виключно під кутом зору політики окупаційної адміністрації. На думку доктора історичних наук Руслана Пирога, вона була не лише окупаційною інспірацією, а мала певні внутрішні політичні та соціально-економічні підстави⁸¹⁴. Прийшовши до влади, гетьман П. Скоропадський докладав значних зусиль до проведення воєнної реформи і створення боєздатної армії, формуванню якої перешкоджало німецько-австрійське командування. В складі Української армії був Запорізький корпус, перейменований в Окрему Запорізьку дивізію (з полком гайдамаків), дивізія синьожупанників, а також Сірожупанна дивізія, сформована в Австро-Угорщині з полонених українців. У липні 1918 р. було оголошено набір новобранців до Сердюцької дивізії, що мала стати опорою гетьманської влади⁸¹⁵. На жаль, військові формування, які вдалося створити, стрімко переходили в табір Директорії і не стали надійною опорою і захистом Гетьманату.

Військові формування Української Держави розміщувалися на території міських казарм у Києві (вул. Мельникова, 24). У березні 1918 р. тут дислокувався 2-й Запорізький полк підполковника П. Болбочана, у квітні — підрозділи 1-ї Синьожупанної дивізії, незабаром розформованої німецькою окупаційною владою. У вересні тут перебував Лубенський козацький полк, командиром якого був І. Омелянович-Павленко, військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР⁸¹⁶. В Києві (вул. Прорізна, 23) діяло управління Київської залози, яке очолював генерал-лейтенант О. Кушакевич. Згідно з наказом гетьмана П. Скоропадського від 15 жовтня 1918 р. про створення Національної гвардії почали формуватися штаб Збірного корпусу та Київська добровольча (офіцерська) дружина, що входила до його складу. Військові частини комплектувалися із добровольців і офіцерів воєнного часу — громадян Української Держави, які не мали повної військової освіти і тому не мали права служити в кадровій українській армії⁸¹⁷.

Всебічного висвітлення потребує воєнна історія 1919–1921 рр., насичена героїчними і трагічними подіями, про які нагадують пам'ятні місця боїв і сотні могил українських воїнів. Армія УНР вела збройну боротьбу українського народу за свою державність. Вона вписала у воєнну історію такі славні сторінки як похід на Київ і звільнення столиці 7 травня 1920 р., бій над Збручем в районі с. Сидорова 25 липня, оборона по лінії Дністра в серпні, героїчна оборона Замостя в серпні — вересні, операції по форсуванню р. Дністер 14 вересня і р. Збруч 18 вересня та трьохденний наступ на глибину 110 кілометрів, двотижневі безперервні оборонні бої у листопаді (під Снитківим, Чорним Островом, Волочиськом), Перший і Другий Зимові походи⁸¹⁸. Армія УНР доби Директорії досягла 300 тис. чол. До її складу входили Окремий загін січових стрільців, Запорізький корпус, Дніпровська, Волинська, Селянська (Київська), Подільська дивізії, полк ім. І. Франка та інші військові частини. Після п'ятимісячних боїв у грудні 1918 р. — травні 1919 р. проти більшовиків, військ Антанти та Ю. Пілсудського в армії УНР залишилося 15 тис. вояків. У грудні 1919 р. було прийнято рішення перейти до партизанської боротьби проти окупантів. 6 грудня 1919 р. армія УНР вирушила у Перший Зимовий похід. Другий Зимовий похід армії УНР на радянську територію, очолю-

ваний генералом Ю. Тютюнником, в листопаді 1921 р. завершив добу визвольних змагань. В рейд мали вийти дві групи — Подільська і Волинська і з'єднатися в районі Коростеня (Житомирська обл.). Сміливий план рейду мав на меті об'єднати всі повстанські сили у боротьбі за повалення радянської влади. Неприятливі погодні умови, нестача зброї і боєприпасів, одягу і взуття, багатоденні переходи виснажували військо. Ось як згадував про ті дні один з учасників листопадового рейду підполковник І. Ремболович: «Мороз доходив до 15 ступенів, а сніг випав у півтора метра заввишки. Деякі повстанці не мали верхнього одягу й замість плащів накидали на себе коци або і звичайні мішки, щоб сьак-так охоронятися від вітрів і холоду. Люди були такі перевтомлені, що не витримуючи тих умов, падали на лісових дорогах, вкритих снігом. Коли кого знаходили обози, то піднімали й брали на фуру, а коли ні — то замерзав вояк у снігу або прикінчувала його шаблями большевицька кіннота»⁸¹⁹. Населення прихильно ставилося до воїнів Повстанчої армії, але селяни не виявляли бажання вступати в її ряди. Бойові сутички відбувалися між воїнами Армії УНР і кавалеристами 9-ї кавалерійської дивізії під командуванням Г. Котовського, який отримав завдання ліквідувати Повстанчу армію. Передостанній акт трагедії Повстанчої армії відбувся біля с. Малі Маньки (Житомирська обл.), де Волинська група генерала Ю. Тютюнника була повністю оточена. Захоплених у полон повстанців розмістили в сільській церкві і після винесення вироку 22 листопада 1921 р. 359 воїнів були розстріляні біля м. Базару Народицького району. Напередодні розстрілу більшовики наказали селянам викопати поблизу містечка велику і глибоку яму, 70 кроків у довжину та 4 — в ширину, яка стала братською могилою вояків-повстанців, учасників Листопадового рейду⁸²⁰. Після проголошення незалежності України у 1991 р. на могилі була встановлена меморіальна плита з написом: «Слава Україні! Тут поховано 359 героїв-борців за волю України». 22 листопада 2001 р. на місці страти, біля братської могили героїв, відкрито монумент і споруджено каплицю.

Значних масштабів набув повстанський рух на Південній Україні. Починаючи з серпня 1918 р. вогнище селянських повстань спалахнуло на Катеринославщині, в районі м. Гуляйполя (Запорізька обл.), на чолі з Н. Махном. Захоплення повстанцями Гуляйполя можна вважати початком махновського руху, в якому брали участь значні маси селянства. Н. Махно уособлював тип народного вождя, народженого вибухом селянської стихії. Природа щедро обдарувала цю людину різноманітними талантами. Не маючи професійної військової освіти, він став на чолі великої армії, зумів віднайти ефективну форму партизанського ведення війни. Він першим у громадянській війні започаткував рейди тилами ворога. Саме махновцям, а не будьонівцям, належить пріоритет у використанні грізної зброї громадянської війни — кулеметної тачанки⁸²¹. Складним і неординарним був шлях Н.І. Махна, якого революція та громадянська війна підняла на вершину слави. Помер Н. Махно 25 липня 1934 р. у Франції і похований на кладовищі Пер-Лашез⁸²². В Гуляйполі збереглися будинки, пов'язані з діяльністю народного ватажка, відзначені меморіальними дошками.

Події громадянської війни становлять невід'ємну частину нашої історії. Це був бурхливий час становлення української державності, утворення Української Народної Республіки і її армії, участі у бойових діях різних військових формувань,

які отримали об'єктивну оцінку лише останнім часом. В радянський період події громадянської війни знайшли увічнення в обелісках і були відзначені меморіальними дошками на будинках, пов'язаних з військовими діячами Червоної армії і Червоної гвардії. Події ж, пов'язані з національно-визвольним рухом українців, протягом тривалого часу були за лаштунками історичних досліджень і, звичайно, пам'яткознавчих студій. В ході дослідження пам'яток та пам'ятних місць періоду громадянської війни необхідно переглянути оцінки та роль багатьох військових формувань, які брали в ній участь. Кожна пам'ятка — це історична пам'ять свого часу, відображення моральних запитів суспільства, наша історія, яку слід сприймати такою, якою вона була. Не всі події, не всі імена сьогодні сприймаються однозначно, але з точки зору історичної правди та справедливості вони повинні залишитися в історії. Важливу роль у створенні повноцінного монументального літопису України відіграють регіональні історичні дослідження, широко розгорнута пошукова робота, пов'язана з підготовкою «Зводу пам'яток історії та культури пам'яток України». Ця робота привернула увагу дослідників до виявлення нових пам'яток, вивчення подій, життя і діяльності видатних діячів, пов'язаних з ними. Завдяки великій дослідницькій роботі відомого краєзнавця Л. Проценко встановлені місця поховань багатьох відомих воєнних діячів, покладено початок створенню воєнного некрополя України.

Протягом тривалого часу в центрі уваги партійних і громадських організацій стояли питання, пов'язані з увічненням діяльності військових командирів Червоної армії. В більшості міст України меморіальними дошками відзначені будинки ревкомів і штабів Червоної гвардії і Червоної армії. Могили червоногвардійців і червоноармійців, які загинули у вирі громадянської війни, як і могили вояків УНР, УГА, УСС — це сторінки нашої героїчної і, водночас, трагічної історії. Темі громадянської війни присвячений величний монумент «Легендарна тачанка» у м. Каховці (Херсонська обл.) на честь кіннотників, які брали участь у боях на Каховському плацдармі у 1920 р. Героїці громадянської війни присвячений пам'ятник екіпажу бронепоезда «Таращанець», споруджений у Києві. Команда бронепоезда разом з іншими підрозділами Червоної армії в серпні 1919 р. захищала Київ від денікінських військ. Коли закінчилися боєприпаси, семеро таращанців, що залишилися живими, підірвали бронепоезд і загинули героїською смертю. Їх останніми словами було гасло: «Краще вмерти вільними, ніж жити рабами!». Ці слова викарбувані на броні легендарного «Таращанця».

Події громадянської війни відтворюють пам'ятники на честь Всеукраїнського страйку залізничників у 1918 р. в м. Коростень (Житомирська обл.), який очолив Коростенський ревком на чолі з Л. Табукашвілі. Громадянська війна кинула у вир подій тисячі наших співвітчизників, представників різних національностей. Другою батьківщиною міг би вважати Україну грузин Л. Табукашвілі, угорець Мате Залке, французенка Жанна-Марі Лябурб, серб Олекса Дундич і тисячі відомих і невідомих учасників тих далеких подій, які свято вірили в свою боротьбу та історичну справедливість. Пам'ять про них живе в сотнях пам'яток і пам'ятних місць. Не всі події, не всі імена сьогодні сприймаються однозначно, але з точки зору історичної правди та справедливості вони повинні залишитися в історії.

5.3. Увічнення подій та збереження пам'яті про Другу світову війну.

5.3.1. Воєнні події 1939–1942 рр. в пам'ятках історії.

Період Другої світової війни мав певну специфіку для України порівняно з іншими республіками і регіонами колишнього СРСР, що зумовлювалося її географічним розташуванням, великим промисловим потенціалом, близькістю західного кордону, значними військовими силами, розміщеними на її території. Для українського народу, який не мав власної держави, і його землі напередодні Другої світової війни входили до складу чотирьох держав, війна стала справжньою трагедією. Україна взяла участь у війні з вересня 1939 р., коли Німеччина напала на Польщу, а Радянський Союз незабаром окупував її східні території. Західноукраїнські землі, як і в роки Першої світової війни, стали головним театром геополітичного і збройного протистояння великих держав Європи. Їх населення стало першими жертвами світової катастрофи. Вступ радянських військ на територію Західної України і Західної Білорусії став результатом домовленостей між керівництвом Радянського Союзу та Німеччини за пактом Молотова-Ріббентропа від 23 серпня 1939 р. Польський уряд в еміграції кваліфікував радянсько-німецький пакт як четвертий поділ Польщі.

Це був договір двох диктаторів, які проігнорували інтереси народів і перекроїли карту Європи в угоду своїх амбіцій. Хоч приєднання західної частини українських земель до Української РСР в державних рамках Радянського Союзу відбувалося в умовах протистояння двох тоталітарних систем, при застосуванні насильницьких методів, ця подія мала кульмінаційне значення у формуванні соборної України, на шляху об'єднання українських земель в єдиній державі⁸²³. 28 вересня 1939 р. СРСР і Німеччина підписали договір про дружбу і кордони, який став заключним етапом розділу Польщі. Перебравши військовим шляхом західноукраїнські землі і провівши вибори до Народних Зборів Західної України, які мали своєю метою підтвердити легітимність приєднання Західної України до УРСР і відповідно до СРСР, сталінський режим приступив до активної радянзації. Вона передбачала здійснення комплексу соціально-економічних, політичних, національно-культурних та репресивно-каральних заходів, спрямованих на інкорпорацію приєднаних територій. Політичним, соціально-економічним та культурним перетворенням, що відбувалися протягом 1939–1941 рр. на західноукраїнських землях, були притаманні протиріччя, позитивні і негативні сторони. В Західній Україні почалися докорінні перетворення у всіх сферах життя відповідно до засад радянського будівництва. Були націоналізовані промислові, торговельні та інші підприємства, ліквідоване приватне та церковне землеволодіння, закриті або реорганізовані кооперативні установи за прикладом радянської кооперації. Паралельно здійснювалися соціальні заходи щодо трудящих верств, зокрема запроваджувалася безоплатна освіта і медичне обслуговування. Однак господарське і культурне будівництво здійснювалося перевіреними на сході країни адміністративно-командними методами, не враховуючи певні відмінності в суспільному житті і побуті населення Західної України. Всі сфери життя громадян відтепер перебували під жорстким контролем партійних і державних структур, передусім органів НКВС Української РСР⁸²⁴.

Істинна природа тоталітарного режиму виявилася в трансформації народного господарства за сталінським сценарієм. З іншого боку, в регіоні із запізненням відбувалася соціальна і промислова модернізація, на жаль, за радянським зразком. Справжньою трагедією місцевого населення стали переслідування, репресії, терор, депортації мирних громадян різних національностей, конфесій і соціальних станів. Ліквідація старої системи управління супроводжувалася арештами службовців колишнього держапарату, інтелігенції. За сфабрикованими звинуваченнями проводилися масові арешти. Влітку 1940 р. було заарештовано 35 тис. осіб за звинуваченням у підготовці повстання під проводом ОУН. В січні 1941 р. у Львові відбувся великий «процес 59-ти». Сорок два з них, в тому числі одинадцять жінок, отримали смертний вирок і були страчені одразу після закінчення процесу. Це була організована каральна акція радянського режиму з метою знищення націоналістичного підпілля ОУН і залякування населення в Західній Україні. 18 лютого 1941 р. розпочався судовий процес над членами ОУН у Тернополі, упродовж січня–червня 1941 р. проводилися каральні акції щодо учнівської і студентської молоді, яку підозрювали в участі у нелегальній діяльності ОУН. Більшість із них були розстріляні без суду у червні 1941 р.⁸²⁵

Найбільш жорстоким і цинічним злочином сталінізму у Західній Україні і Західній Білорусії стала сумнозвісна «чистка в'язниць» відповідно до секретної постанови політбюро ЦК КПРС від 5 березня 1940 р. На підставі цього рішення в тюрмах двох республік було вбито 7305 осіб і тільки близько 1000 з них, розстріляних в Західній Україні, удалося встановити⁸²⁶. Списки громадян, розстріляних на початку війни, стали доступними широкому загалу лише через 50 років після закінчення війни. Їх публікація на сторінках журналу «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» — це своєрідний мартиролог пам'яті наших співвітчизників, які стали першими жертвами війни⁸²⁷.

Сьогодні на місцях страт встановлюються хрести і пам'ятні знаки. Кривавим смерчем пронеслась війна над Волинською землею. Незагоєні рани в серцях живих залишив розстріл в'язнів Луцької в'язниці. Серед них було багато необгрунтовано репресованих, тих, кого утримували за дрібні побутові злочини. На братській могилі у Старому місті встановлено дубовий хрест і меморіальний камінь в пам'ять про мученицьку смерть жертв тоталітаризму (від 1600 до 2500 чол.). У 1991 р. в центрі Ковеля встановлено хрест пам'яті на знак скорботи за невинно полеглими від сталінських репресій⁸²⁸. З ініціативи групи «Меморіал» при Івано-Франківському науково-культурному товаристві «Рух» влітку 1989 р. були проведені розкопки в Дем'яновому Лазу (Урочище поблизу с. Пасічна Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл.), де знаходиться місце масового знищення тюремних в'язнів органами НКВС під час відступу військ Червоної армії⁸²⁹.

В регіоні поступово розкручувався маховик репресій, проведення яких з погляду вищого партійно-державного керівництва СРСР було важливим і необхідним засобом «радянізації» регіону. Навесні 1940 р. репресії набули масового характеру. Головною їх формою стали депортації українського і польського населення. Знищувалися або висилалися на схід не окремі особи, а родини, цілі соціальні верстви, представники різних політичних партій, громадських об'єднань, релігійних конфесій — всі, хто підозрювався у нелояльності до радянської влади.

Тільки станом на 15 лютого 1940 р. із Західної України і Західної Білорусії було депортовано 890 тис. громадян, що становило приблизно 10% населення⁸³⁰.

Польська армія чинила героїчний опір німецьким військам, мужньо захищаючи кожну п'ядь своєї землі. Інший характер носили її дії проти Червоної армії. Головнокомандуючий польською армією Е. Ридз-Смігли наказав не чинити опір Червоній армії, якщо її частини не будуть вести бойові дії або намагатимуться роззброювати польські частини⁸³¹. В перші місяці Другої світової війни Червона армія інтернувала понад 250 тис. польських воїнів, які у вересневі дні 1939 р. склали зброю перед Червоною армією⁸³². Тисячі солдатів та сержантів були звільнені, решта — депортовані до СРСР. Понад 15 тис. офіцерів, серед яких дві третини становили офіцери запасу — лікарі, інженери, вчителі, письменники, громадські діячі — інтелектуальна еліта Польщі — були розміщені у Козельському (нині Калузька обл.), Осташківському (нині Тверська обл.), Старобільському (нині Луганська обл.) таборах. Старобільський табір знаходився на відстані 3-х км від залізничної станції, на території колишнього жіночого монастиря, а також у будинках (вул. Володарського і Кірова) і займав територію в 40 тис. кв. м. Спочатку тут перебувало 7942 польських воїни, в основному захисники Львова, офіцери запасу і резервісти, які тільки встигли з'явитися до комендатур⁸³³. Серед ув'язнених були 8 генералів, 187 полковників і підполковників, 230 майорів, понад 1 тис. капітанів, 2450 старших лейтенантів і лейтенантів, 30 курсантів, 20 професорів вищих навчальних закладів, 400 військових і цивільних хірургів, понад 600 льотчиків, вчителів, поетів, письменників, журналістів, бізнесменів, громадських і політичних діячів⁸³⁴. Полонені поляки активно вимагали від представників радянської влади виконання міжнародних конвенцій про військовополонених та інтернованих, належного медичного обслуговування. Проте органи НКВС сфабрикували справу про існування серед поляків антирадянської націоналістичної організації і жодну з вимог не виконали⁸³⁵. До 15 березня 1939 р. кількість полонених скоротилась до 3835 чол. У квітні 1940 р. їх переправили до Харкова у розпорядження НКВС Харківської області, де вони були страчені в період з 10 квітня до 12 травня 1940 р. Масові поховання польських офіцерів і радянських громадян знаходяться в районі 6-го кварталу лісопаркової зони Харкова (Белгородське шосе), де створений цвинтар жертв тоталітаризму. 17 червня 2000 р. тут урочисто відкритий «Українсько-польський меморіал», автори якого польські скульптори: З. Підек, А. Солига, архітектори: В. та Я. Синакевич. Комплекс має автентичний характер завдяки збереженню місць таємного поховання розстріляних, 15 братських могил польських військовополонених, 60 братських могил радянських громадян і «чорної дороги смерті», якою вантажівки привозили полонених. Композиційним центром Меморіалу є центральна алея, з обох боків якої вмонтовані 3794 чавунні таблички за кількістю похованих польських офіцерів. Завершує алею Польська меморіальна стела, розділена по центру силуетом латинського хреста, під яким закріплений «Катинський дзвін», виготовлений із бронзи. На Українській меморіальній стелі розміщені прізвища 2695 радянських громадян⁸³⁶.

Першими удар ворожих полчищ на величезному фронті від Баренцева до Чорного моря прийняли на себе малочисельні загони прикордонників. Озброєні

лише стрілецькою зброєю, вони мужньо зустріли в багато разів переважаючі сили ворога, билися до останнього набою, до останнього бійця, часто в оточенні. На одному з напрямів наступу німецьких частин — Варшава–Люблін–Київ — ділянку державного кордону СРСР довжиною у 150 км по річці Західний Буг охороняв 90-й Володимир-Волинський прикордонний загін. Шквал артилерійського вогню і бомбових ударів був спрямований на цей стародавній край. Усі 16 лінійних застав і 4 комендатури загону були відрізані від радянського тилу і в перший день війни втратили понад половину свого особового складу.

Мужньо захищали свої позиції воїни 3-ї прикордонної застави, яка з перших хвилин війни була у гущі бойових дій. 24 червня на заставу була спрямована злива вогню. Ворог йшов в атаку за атакою, але прикордонники кожного разу стримували його. Після поранення начальника застави і загибелі політрука командування прийняв на себе двадцятирічний старшина Іван Пархоменко. Протягом дев'яти годин прикордонники вели нерівний бій, але перевага ворога далася взнаки. У смертельному двобої поліг весь особовий склад застави. Ціною свого життя вони на дев'ять годин затримали просування ворога. Останнім загинув старшина І. Пархоменко. Тяжко поранений, він піднявся з окопу і кинув останню гранату у фашистів⁸³⁷. На місці подвигу прикордонників 3-ї застави у 1982 р. було встановлено пам'ятний знак. Після війни ім'я І. Пархоменка було присвоєно одній із прикордонних застав, де він служив, і селу Видренці Волинської області. На честь відважного прикордонника названі вулиця у рідному Запоріжжі і школа, де він навчався.

Одинадцять днів і ночей тривав бій на 13-й заставі 90-го Володимир-Волинського загону під командуванням лейтенанта О. Лопатіна. Ні снаряди, ні бомби, ні наступ піхоти не змогли зламати героїчний опір воїнів. Після виходу з ладу наземних оборонних споруд прикордонники перейшли у підвал напівзруйнованого будинку і продовжували вести нищівний вогонь по ворогу. Фашисти захопили руїни застави лише тоді, коли потужною міною висадили її у повітря. З 60 прикордонників живими лишилися лише троє⁸³⁸. У 1962 р. в с. Скоморохи Сокальського району Львівської області на місці застави було споруджено меморіал героям-прикордонникам. На 57 надгробних плитах — імена загиблих воїнів. Завершує композицію багатоярусний обеліск, встановлений на широкому под'юмі. На мармуровій дошці золотом сяють слова: «Вічна пам'ять начальнику прикордонної застави Олексію Лопатіну і політруку Павлу Власову, які героїчно загинули в боротьбі за свободу і незалежність Радянської Вітчизни проти німецько-фашистських загарбників»⁸³⁹. Широко відомий подвиг бійців 8-ї застави 98-го Любомльського прикордонного загону на чолі зі старшим лейтенантом П. Старовойтовим, що дислокувався в с. Вовчий перевіз (нині с. Старовойтове, Волинська обл.). Воїни протягом кількох годин успішно стримували ворожі атаки. 23 червня майже весь особовий склад застави разом зі своїм командиром загинув. У 1962 р. на місці бою в с. Старовойтове споруджено пам'ятник прикордонникам.

У Волинській, Львівській, Чернівецькій областях нараховується понад 60 пам'яток, пов'язаних з подіями початку Великої вітчизняної війни, головним чином, це пам'ятні знаки і обеліски на честь прикордонників Володимир-Волинського, Любомльського, Перемишльського, Рава-Руського прикордонних загонів.

Серйозний опір ворогові чинили радянські воїни на різних ділянках недобудованих укріплених районів на новому кордоні. Часто він припинявся лише тоді, коли люди гинули або, обпалені чи поранені, потрапляли в полон. На території України залишилася значна кількість військово-інженерних споруд — траншей, окопів, дотів, дзотів на лінії старих укріпрайонів. В 30-ті роки ХХ ст. вздовж західних кордонів СРСР були збудовані 13 укріпрайонів. Восени 1939 р., на початку Другої світової війни, під час встановлення нового кордону, укріпрайони були роззброєні, а особовий склад переведений в інші місця. Влітку 1940 р. безпосередньо на новому західному кордоні розпочалося будівництво нової лінії оборони. Рядки донесень, датовані 25 червня 1941 р., характеризують драматизм ситуації в перші дні війни: «Укріплені райони другої смуги Коростенський, Летичівський, Могилів-Ямпільський, Новоград-Волинський відбудовані і приводяться в бойову готовність. Вживаються заходи щодо вишукування озброєння, якого не вистачає. Укріплені райони Ізяславський, Київський, Остропольський, Старокостянтинівський, Шепетівський кулеметних батальйонів не мають. Польових військ штаб фронту виділити не може»⁸⁴⁰.

Залишивши стару лінію оборони, радянські воїни чинили опір у нових недобудованих укріпленнях, затримавши на певний час наступ ворога. Мужньо захищали радянські воїни лінію оборони Ковельського, Коростенського, Новоград-Волинського, Перемишльського, Струмильвського укріпрайонів. В деяких місцях збереглися військово-інженерні споруди. Це — залишки оборонних споруд у районі м. Устилуг (Волинська обл.), с. Турчинка (Житомирська обл.), підземний штаб Коростенського укріпрайону, що знаходився у підземеллях на березі р. Уж (м. Коростень), будівництвом якого керував генерал-лейтенант Д. Карбишев, про що нагадує меморіальна дошка. Під 40-метровою товщею знаходиться підземне місто з розвиненими інженерними спорудами: система опалення, електро- та водопостачання, вентиляція, командний пункт, який мав зв'язок з Москвою, їдальні, робочі приміщення, кімнати відпочинку тощо. Це була багатоповерхова споруда під землею, повністю забезпечена всіма засобами для автономного існування, життєдіяльності і ведення бойових дій. За вісім діб добірні німецькі частини пройшли від Львова до Коростеня, а через Коростенський укріпрайон пробивалися 50 днів⁸⁴¹. Це автентична пам'ятка воєнної історії, науки і техніки, яка повністю збереглася, що дозволило провести музеефікацію і створити музейну експозицію. Тут створений військово-меморіальний комплекс «Скеля» і Музей цивільної оборони⁸⁴².

На території України залишилася значна кількість військово-інженерних споруд, дотів, дзотів, окопів, що знаходилися на лінії укріплених районів, які відіграли значну роль в ході оборонних боїв. З 3 липня по 8 серпня 1941 р. штаб Київського укріпрайону був розташований в будинку (вул. Львівська, № 47/8), з 8 серпня по 19 вересня 1941 р. за адресою — вул. Артема, № 24, про що нагадують меморіальні дошки. В пам'ять про оборону Києва на 21-му кілометрі Житомирського шосе, де 11 липня 1941 р. відбувся один з перших боїв воїнів Київського укріпрайону, у 1982 р. споруджено пам'ятний знак⁸⁴³.

Одним із стратегічних завдань Київського укріпрайону було спорудження у межах столиці тунелю, на який покладалося відповідальне завдання — створити

дублюючі підземні залізничні зв'язки під Дніпром на випадок знищення існуючих на той час залізничних мостів. Згідно проекту до 1944 р. планувалося спорудити два тунельні переходи: Північний (Оболонь-Вигурівщина) та Південний (Жуків острів—острів Водників—Осокорки), загальною довжиною в 6,5 км. Тунель бувався для пропуску залізничних потягів у двох напрямках, які можна було у разі потреби швидко демонтувати і використовувати тунель для проїзду автотранспорту та військової техніки. Роботи розпочалися у 1936 р. і тривали до кінця липня 1941 р. одночасно на 14 титулах (будівельні ділянки). Будівництво було суворо засекречено, використовувались зеки і вільнонаймані робітники, які навіть із початком війни, були звільнені від мобілізації. Споруди транспортного тунелю не були закінчені і ніколи не використовувалися. Фрагменти прохідницьких кесонів збереглися на Оболоні, фрагмент наземного тунелю (40 м) — на Жуковому острові, фрагмент (700 м) — на острові Водників⁸⁴⁴. Ці споруди являються історичними і науково-технічними об'єктами Києва, які ще потребують дослідження і внесення, на нашу думку, до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Суттєву роль у затриманні наступаючих військ противника відіграли Рава-Руський та Перемишльський укріпрайони. Рава-Руський укріпрайон з перших хвилин війни захищали 35-й і 140-й окремі гарматний батальйони 41-ї стрілецької дивізії. В 1954 р. на братській могилі воїнів було встановлено обеліск; а приміщення, де знаходився штаб дивізії, відзначено меморіальною дошкою (1965 р.). Воїни 99-ї стрілецької дивізії, понад тиждень успішно відбивали ворожі атаки в районі Перемишля, завдаючи ворогу відчутних ударів. Вона однією з перших у Великій вітчизняній війні була нагороджена орденом Червоного Прапора, а Перемишль став відомий як місто, де ворогу був нанесений перший відчутний контрудар. 26 червня 1941 р. спільними діями частин 99-ї стрілецької дивізії, прикордонників і ополченців місто було визволено від ворога⁸⁴⁵. Серйозний опір ворогу чинили воїни на різних ділянках недобудованих укріплених районів на новому кордоні. Перший наступ німецько-румунських військ було відбито воїнами 176-ї та 95-ї стрілецьких дивізій, командири яких всупереч вказівкам вищого керівництва наказали зайняти в ніч на 22 червня 1941 р. першу лінію оборони⁸⁴⁶.

В перші дні війни на рубежі Володимирівна—Підгайці—Микуличі, а також в районі міст Новоград-Волинський, Коростень, Малин (Житомирська обл.), Корець (Волинська обл.) та інших населених пунктів відзначилася 1-а артилерійська протитанкова бригада, яка з 23 по 27 червня 1941 р. вела бої з мотопіхотою, артилерією і танками противника. За цей період було знищено і підбито близько 150 ворожих танків, і радянські воїни здійснили справжній подвиг. «І це визнавали навіть фашисти. — Згадував К. Москаленко, маршал, двічі Герой Радянського Союзу, в 1941 р. командир 1-ї артилерійської протитанкової бригади. — У наказі командуючого 14-ї німецької танкової дивізії відмічалось, що внаслідок згубного вогню радянської артилерії дивізії зазнала великих втрат у танках»⁸⁴⁷. Про події далекого сорок першого і героїв-артилеристів нагадують обеліски та могили радянських воїнів на території Житомирської області. Якщо в перші повоєнні роки встановлювали пам'ятні знаки з нетривких матеріалів, то в 60–70-ті роки минулого століття було проведено їх заміну, і більшість з них були виготовлені вже з червоного граніту.

На кінець червня 1941 р. головні події розгорнулись у районі Луцьк–Рівне–Дубно–Броди, де відбулася одна з найбільших танкових битв початкового періоду Великої вітчизняної війни. З обох сторін в ній взяли участь близько двох тисяч танків. Переважаючи у живій силі і техніці, ворог зламав опір наших танкових частин, і вони змушені були відступати, залишаючи оборонні рубежі. Радянські воїни чинили відчайдушний опір, ціною власного життя зупиняючи просування ворога⁸⁴⁸. Обеліски на братських могилах героїв-танкістів споруджені у Рівному, у селах Новостан, Малий Шпак, Грушиця-2 (Рівненська обл.) та інших населених пунктах області. На західній околиці м. Дубно в 1985 р. споруджений монумент в пам'ять про трагічні події початкового періоду війни, мужність захисників Батьківщини.

На початку війни радянські війська залишилися не тільки без розгалуженої системи оборони, але й без танків і літаків. В перші години війни радянські пілоти по бойовій тривозі піднімали в повітря вцілілі літаки. Поступаючись німецьким бойовим машинам у швидкості і озброєнні, радянські льотчики нерідко йшли на повітряний таран. Це свідчило не тільки про мужність льотчиків, але й про ті складні обставини, в яких опинилася авіація на початку війни. У м. Дубно (Рівненська обл.), по вул. Шевченка, споруджено пам'ятник на честь льотчика, Героя Радянського Союзу старшого лейтенанта І. Іванова. Народився він у 1909 р. в с. Чижово Балашихинського району Московської області. Після закінчення школи в 1931 р. вступив до лав Червоної армії. Закінчивши Одеську школу пілотів отримав призначення у 46-ий авіапункт. 22 червня 1941 р. о 4 годині 45 хвилин старший лейтенант І. Іванов у повітряному бою одним з перших таранив ворожий бомбардувальник⁸⁴⁹.

З середини липня по вересень 1941 р. розпочався виключно важкий етап для Червоної армії, яка в нерівних боях намагалася затримати просування броньованих полчищ ворога. Гостро не вистачало зброї, навіть стрілецької, частини втрачали зв'язки з сусідніми частинами, потрапляли в оточення. Ставка Верховного головнокомандування, Генеральний штаб вживали всіх можливих заходів для переформування та зміцнення боєздатності частин і з'єднань. У бій кидали все нові і нові сили — місцеве населення, яке без зброї, будь-якої військової підготовки йшло у наступ проти озброєного ворога. У кожному населеному пункті з'являлись братські могили, в яких були поховані новобранці, для яких був перший і останній бій за рідне місто.

Вирішальні бої на території України розгорнулись на житомирсько-київському, уманському та одеському напрямках. Однією з головних воєнно-політичних подій літньо-осінньої кампанії 1941 р. була оборона Києва, яка тривала з 11 липня по 26 вересня 1941 р. 6 липня 1941 р. був створений штаб оборони міста (вул. Володимирська, 24). Про це нагадує меморіальна дошка, встановлена в 1963 р. 11 липня 1941 р. німецьким військам вдалося прорвати рубіж оборони в центрі Новоград-Волинського укріплення і вийти на підступи до Києва. Київська область стала полем однієї з перших битв Великої вітчизняної війни. Про жорстокість боїв на київському напрямку свідчать сотні братських і одиничних могил радянських воїнів, які в складних умовах продовжували чинити опір. Обеліски на братських могилах в с. Борщів, Великий Круполь, Власовка, Коржі, Корнеєвка,

Малий Круполь, Лесяки Баришівського району, де поховано понад 20 тис. воїнів, пам'ятні знаки на місцях боїв увічнюють героїчні і трагічні дні тих далеких років. Подекуди збереглися військово-інженерні споруди — свідки героїзму і мужності захисників Києва. В с. Чабани Києво-Святошинського району збереглися руїни дзоту № 205, бійці якого протягом майже двох місяців, у ворожому оточенні, вели бій з противником⁸⁵⁰. Скромнийobelіск біля с. Небелиця Макарівського району нагадує про події липня 1941 р. На ньому прізвища воїнів, які загинули у тому липневому бою. Серед них і прізвище Д. Шепеленка. Протягом дня передовий загін 144-го полку 28-ї гірськострілецької дивізії під командуванням командира роти молодшого лейтенанта Д. Шепеленка відбивав безперервні атаки ворога. Бійці гранатами і пляшками із запалювальною сумішшю підбили 26 танків, знищили десятки ворожих солдатів. У критичний момент бою тяжко поранений командир із останньою в'язкою гранат кинувся під ворожий танк, що прорвався вперед, і ціною власного життя знищив його. Більшість воїнів загону загинули, затримавши просування німецьких танків. Основні сили полку, що підійшли, навалюючою атакою відкинули противника⁸⁵¹.

Особливо запеклі бої розгорнулися з 16 по 22 липня 1941 р. в районі Білої Церкви, Фастова, Таращі (Київська обл.). В районі Віта Поштова—Мрига мужньо захищали першу лінію оборони воїни 147-ї і 175-ї стрілецьких дивізій, 1-го і 28-го окремих батальйонів 538-го і 55-го артилерійських протитанкових дивізіонів. У 1973 р. поблизу с. Віта Поштова (Києво-Святошинський район) було споруджено пам'ятний знак на честь захисників Києва, а біля руїн доту № 210 — встановлені дві пам'ятні стели з меморіальним текстом. Об'єкти Київського укріпрайону — доти і дзоти, побудовані упродовж 1929–32 рр. — це пам'ятки історичної і науково-технічної спадщини, які заносяться до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Мужньо захищали Київ ополченці, які займали сектор оборони в Голосіївському лісі. На території колишніх сільськогосподарського, ветеринарного і лісотехнічного інститутів, де точилися особливо жорстокі бої і в яких брали участь студенти та викладачі вузів, у листопаді 1979 р. було відкрито меморіал (скульптор Я. Гончаренко, архітектор В. Гнезділов). В центрі — фігура студента-ополченця. На гранітному постаменті слова: «Тут у серпні 1941 року на підступах до Києва радянські воїни і загони народного ополчення зупинили німецько-фашистських загарбників». Пам'ять про оборонців Києва — викладачів, працівників та студентів київських вузів — увічнює пам'ятний знак у вигляді розгорнутої книжки на фоні прапора, що встановлений на фасаді Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. У 1967 р. в парку Київського національного технічного університету, звідки влітку 1941 р. пішли на фронт студентські батальйони, споруджено монумент (скульптори А. Суровцев, Г. Морозова, архітектор Є. Вересов). На повний зріст зображено юнака і дівчину з піднятим прапором. Одну з граней монументу прикрашає рельєфне зображення вінка з дубового і лаврового листя і рядки з «Реквієму» А. Малишка: «Хто за свободу вийшов проти смерті, тому немає смерті на землі»⁸⁵². Пліч-о-пліч з воїнами Червоної армії і народними ополченцями столицю України захищали і моряки Дніпровської військової флотилії. У 1979 р. на набережній Дніпра біля річкового вокзалу було споруджено монумент відважним морякам (скульптори М. Вронський, А. Скобліков, архітектор

І. Ланько). На стилізованій гарматній башті судна височить тригранна стела, на гранях якої — назви бойових кораблів, що відзначилися в роки громадянської і Великої вітчизняної війн⁸⁵³.

Незважаючи на мужність радянських воїнів оборона Києва закінчилася оточенням чотирьох радянських армій. Нині відомо, що на всіх фронтах сотні тисяч воїнів Червоної армії потрапляли в полон через стратегічні і тактичні прорахунки військового командування і політичного керівництва, погане керування і управління військами, внаслідок нестачі досвідчених військових кадрів, десятки тисяч яких були репресовані. Однією з причин поразок, на думку історика В. Гриневича, був низький морально-психологічний стан Червоної армії, що виявилось у слабкій ініціативі, боязні командирів брати на себе відповідальність⁸⁵⁴. На далеких підступах до Києва оборонні бої вели війська Південно-Західного фронту на чолі з генерал-полковником М. Кирпоносом. В другій половині вересня оборона Києва перетворилася в одну з найбільших трагедій Червоної армії. Сталін не тільки не надав допомоги арміям київського напрямку, але й не дозволив своєчасно відвести їх на нові рубежі. 17 вересня 1941 р. о 23-й годині 40 хвилин до штабу фронту надійшло повідомлення про дозвіл Верховного головнокомандуючого залишити Київ. 19 вересня 1941 р. після двомісячної оборони Червона армія залишила Київ. Це була одна з найбільших військових катастроф, адже в німецькому «котлі» опинилося 665 тис. військових, переважна більшість з них здалася у полон. Штаб фронту, члени Військової ради фронту і велика група офіцерів намагалися вирватися, але 20 вересня потрапили в оточення танків, мотопіхоти і бронемашин противника в урочищі Шумейково біля хут. Дрюківщина на Полтавщині. У нерівному бою був смертельно поранений командувач фронту Герой Радянського Союзу, генерал-полковник М. Кирпонос. Загинули також члени Військової ради фронту М. Бурмистенко, Є. Риков, начальник штабу В. Тупиков. Врятувалися тільки окремі групи у цивільному одязі під виглядом місцевих жителів⁸⁵⁵. Окремі загони і групи продовжували чинити опір до 26-го вересня 1941 р. — дня завершення Київської оборонної операції⁸⁵⁶.

У 1976 р. в урочищі Шумейково був відкритий один з перших меморіальних комплексів, присвячених подіям початкового періоду війни. Це велична архітектурно-скульптурна композиція, присвячена воїнам Південно-Західного фронту⁸⁵⁷. У 1973 р. в Києві було відкрито пам'ятник М. Кирпоносу на вулиці, що носить його ім'я⁸⁵⁸. Михайло Петрович Кирпонос (1892–1941 рр.) народився в с. Вербіївка (тепер Ніжинський р-н, Чернігівська обл.) в селянській родині. Учасник Першої світової війни, громадянської та радянсько-фінляндської війн. В червні 1940 р. — командуючий Ленінградським військовим округом, з лютого 1941 р. — Київським особливим військовим округом, який 22 червня 1941 р. перетворений в Південно-Західний фронт. На батьківщині полководця в 1977 р. відкрито меморіальний музей, а на будинку школи, де він навчався, встановлено меморіальну дошку. У 1960 р. У центрі селища споруджено пам'ятник.

В 70-ті роки минулого століття на місцях боїв у Кіровоградській, Київській, Полтавській областях були впорядковані могили воїнів, які загинули в 1941 р. і встановлені пам'ятні знаки. За активної діяльності громадських організацій, в першу чергу, Українського товариства охорони пам'яток історії та культури на

початок 1973 р. на державному обліку знаходилось 35069 пам'яток, у тому числі — 17424, присвячених подіям Великої вітчизняної війни⁸⁵⁹. Широкомасштабні роботи по дослідженню пам'яток Другої світової війни розгорнулися у зв'язку з підготовкою «Зводу пам'яток історії та культури України». Протягом останніх 12 років на Полтавщині виявлено 316 пам'яток періоду Великої вітчизняної війни, у тому числі 50 поховань воїнів, які загинули в 1941 р. при обороні сіл Полтавського і Кобеляцького районів. Встановлені прізвища 10 тис. воїнів, які були поховані в безіменних могилах на території області. Віднайдені могили бійців 226-ї стрілецької дивізії 38-ї армії Південно-Західного фронту, що тримала оборону в районі Полтавського аеродрому, 434-ї та 169-ї стрілецьких дивізій, які загинули під час оточення в районі с. Сапожине Полтавського району. На території Хмельницької області виявлено та взято на облік під державну охорону 234 поховання періоду 1941–1944 рр.⁸⁶⁰ Це стало можливим завдяки ретельній пошуковій роботі в місцевих архівах і військоматах, Центральному архіві Міністерства оборони Російської Федерації, матеріалам усної історії.

З 5 серпня 1941 р. водночас з наступом на Київ 300-тисячна армія противника повела широкий наступ на південний схід і південь України з метою захоплення Одеси. Місто опинилося у тяжкому становищі після того, як ворог відрізав Приморську армію від основних сил Південного фронту. Відбиваючи шалені атаки, захисники Одеси затримали ворога на третьому оборонному рубежі. У цих боях мужньо билися воїни 25-ї Чапаєвської дивізії генерала І. Петрова, 95-ї стрілецької дивізії генерала В. Воробйова, 265-го артилерійського полку майора М. Богданова, 1-го полку морської піхоти полковника Я. Осипова та інші військові з'єднання. Пам'ятні знаки відтворюють героїзм воїнів і моряків Чорноморського флоту, які захищали Одесу. Вони встановлені в с. Дачне Біляївського району, на перехресті доріг Вознесенськ-Олександрівка, а тригранний обеліск — у с. Нова Дофинівка Комінтернівського району. В кінці 40-х — на початку 50-х років розпочались пошуки пам'ятних місць оборони міста, було розроблено проект створення зеленого поясу Слави. Близько 100 пам'ятників, пам'ятних знаків та меморіальних дощок увічнюють в Одесі події Великої вітчизняної війни, значна частина з них — оборону міста. Це — місце батареї берегової оборони № 411, будинки, де формувались загони народного ополчення та полк морської піхоти. Про мужніх захисників міста розповідає і незвичайний меморіальний ансамбль — зелений пояс Слави. На місцях головного рубежу оборони споруджені численні обеліски і пам'ятні знаки, висаджені соснові і дубові гаї, каштанові і платанові алеї⁸⁶¹.

Особливе місце в планах загарбників займав Крим і, зокрема, Севастополь — головна база Чорноморського флоту. Як і в Кримську війну, місто не було укріплене належним чином, але понад вісім місяців тривала оборона Севастополя силами моряків, які на суші стримували атаки ворога. В жовтні 1941 р. противник значними силами атакував позиції радянських військ у південній частині Криму. Стримуючи безперервні атаки ворога, частини 51-ї Окремої і Приморської армій змушені були відступати, що відкрило німцям дорогу на Севастополь. Рішучими діями Військової ради флоту, міського комітету оборони, за активної допомоги мешканців міста навколо Севастополя були зведені оборонні укріплення. До початку боїв за Севастополь на трьох сухопутних напрямках було збудовано 75 артилерійських дотів,

232 кулеметні доти і дзоти, протитанковий рів завдовжки 32,5 км. Як показали подальші події, ці оборонні рубежі відіграли важливу роль в зриві планів оволодіння Севастополем з ходу⁸⁶². Як пам'ятки про ті героїчні дні, зберігаються доти (вул. генерала Острякова, м. Білокаменськ, с. Фруктове, Балаклавське, Сімферопольське шосе), штольні, де був розташований міський штаб оборони (вул. Велика Морська), приміщення казематів, де знаходилися командні пункти Приморської армії та берегової оборони Чорноморського флоту (вул. Володимирська)⁸⁶³.

Героїчна оборона міста почалась 30 жовтня 1941 р. Передові німецькі танкові частини прорвали захисні смуги в районі селища Саки і вийшли до Миколаївки. Однією з перших вступила в бій 54-а берегова батарея під командуванням лейтенанта І. Заїки, яка протягом трьох діб відбивала атаки ворога. На місці бою в 1970 р. було відкрито обеліск. На третьому кілометрі Сімферопольського шосе на честь подвигу воїнів 8-ї бригади морської піхоти встановлено пам'ятний знак. У листопаді 1941 р. поблизу с. Верхньосадове, захищаючи підступи до міста, п'ятеро моряків 18-го батальйону морської піхоти на чолі з політруком М. Фільченковим вступили в бій з колоною фашистських танків. Бій був нерівний, але ворог втратив 10 машин і був затриманий. Це коштувало захисникам Севастополя власного життя. Всім піхотинцям посмертно було присвоєно звання Героя Радянського Союзу, а на місці бою споруджено гранітний обеліск. У 1972 р. в будинку культури с. Верхньосадове була відкрита діорама, присвячена морякам-піхотинцям⁸⁶⁴.

Героїзм захисників Севастополя був масовим. Перша спроба ворога захопити місто знала поразки. У грудні 1941 р. під час другого наступу німецьких військ на Севастополь, в районі Бельбекської долини відзначився гарнізон дзотів 1-ї кулеметної роти під командуванням лейтенанта М. Садовникова. На шляху через Мекензіві гори ворога зупинили захисники дзоту № 11. Семеро бійців, курсантів електромеханічної школи учбового загону Чорноморського флоту на чолі зі старшиною С. Раєнком протягом трьох діб чинили відчайдушний опір. Лише знищивши всіх захисників дзоту, ворог оволодів дзотом⁸⁶⁵. Другий наступ німецьких військ на Севастополь також закінчився поразкою. Захисники міста зірвали плани німецького командування. З 21 листопада почалась облога міста. Щоб допомогти оточеному Севастополю і створити умови для визволення півострову, в грудні 1941р. — квітні 1942 р. Ставка ВГК віддала наказ про проведення Керченсько-Феодосійської десантної операції. На жаль, вона не була підготовлена належним чином і завершилась поразкою. Відступ радянських військ з Керченського півострова погіршив становище захисників Севастополя. Німецьке командування зосередило тут всі сили 11-ї армії і в червні 1942 р. спробувало подолати оборону міста. Жорстокі бої розгорнулись в районах Сухарної балки, Північної бухти, Костянтинівського равеліну, Інкерманських висот. Особливу роль в системі оборони Севастополя відігравав Малахів курган, прославлений ще в період Кримської війни. Майже через століття естафету боротьби прийняли артилеристи 177-го морського дивізіону, яким командував старший лейтенант Олексій Матюхін. У 1958 р. на тому місці, де стояла батарея Олексія Матюхіна, були встановлені гармати, зняті з есмінця «Бойкий» — своєрідний пам'ятник ратному подвигу воїнів 177-го артдивізіону⁸⁶⁶.

Севастопольці свято шанують захисників і визволителів міста від німецько-нацистських загарбників. В місцях масових поховань упорядковані меморіальні воїнські цвинтарі. В місцях, де знаходилися командні пункти адмірала П. Октябрського (Кам'яна бухта), сектори оборони 35-ї, 10-ї, 113-ї берегових батарей в Голубій бухті, Качинській долині, Максимовій дачі — були встановлені пам'ятні знаки. В будинку (вул. Советська, 49), в якому з 1959 р. по 1969 р. жив командуючий Чорноморським флотом, віце-адмірал, Герой Радянського Союзу П. Октябрський, відкрито меморіальний музей. Пам'ятними знаками відзначені місця подвигів лейтенанта В. Соколова, матроса І. Голубця. 25 березня Севастополь облетіла звістка про геройський вчинок І. Голубця. Від ворожого снаряду в Стрілецькій бухті загорівся катер, на якому знаходився склад глибинних бомб, і вибух загрожував поруч розташованим кораблям. І. Голубець голіруч почав скидати смертоносний вантаж у воду, але пролунав вибух, і матрос загинув у вогняному смерчі. Герой Радянського Союзу І. Голубець похований у братській могилі обабіч Сімферопольського шосе. На початку липня 1942 р., блоковані ворогом із суші, моря та з повітря, після 250-денної оборони героїчні захисники Севастополя залишили місто. Мужність і стійкість севастопольців є прикладом неперевершеної звитяги. Узагальнюючим пам'ятником на честь захисників міста став меморіал Слави (пл. Нахімова), споруджений у 1964–1967 рр. (скульптор В. Яковлев, архітектор І. Фіалко). Барельєфне зображення воїна з автоматом і трьома багнетами символізують мужність і непохитність захисників під час трьох штурмів Севастополя. На 19 меморіальних гранітних дошках викарбувані найменування військових з'єднань Приморської армії, кораблів флоту, підприємств і установ міста, учасників 250-денної оборони фортеці. Праворуч — вісім плит з іменами 54 Героїв Радянського Союзу, удостоєних цього звання за оборону Севастополя. Над меморіальними дошками — рельєфне зображення матроса, який відбиває штурм ворога. Завершує меморіал стилізований бетонний якір і дати оборони — «1941–1942». Понад 700 обелісків і пам'ятних знаків у Севастополі і його околицях увічнюють пам'ять про захисників і визволителів міста в роки Великої вітчизняної війни⁸⁶⁷.

Про героїчні і трагічні події початкового етапу війни нагадують пам'ятні знаки на місцях боїв, братські та одиничні могили радянських воїнів, які загинули під час Керченсько-Феодосійської десантної операції. Бойові подвиги увічнюють численні обеліски, меморіальна стела, пам'ятник на братській могилі учасників десанту в Керчі, корабельна гармата, встановлена у 1965 р. на набережній Десантників у Феодосії⁸⁶⁸. На шостому кілометрі шосе Євпаторія–Сімферополь у 1970 р. було споруджено пам'ятник морякам-десантникам, які в ніч на 5 січня 1942 р. під командуванням капітана 2-го рангу М. Буслаєва висадилися на Кримському узбережжі поблизу Євпаторії. Навальною атакою морські піхотинці захопили плацдарм із наміром утримати його для висадки основних сил. Але через шторм радянські кораблі не змогли підійти до міста. Гітлерівці кинули проти десантників великі сили. Оточені моряки, яких підтримував лише вогонь тральщика «Взрыватель», на якому був доставлений десант, бились до останнього набою. У лютому–квітні 1942 р. війська Кримського фронту при підтримці Чорноморського флоту, тричі намагалися прорвати вороже кільце, але безуспішно,

і вимушені були перейти до оборони. Організувати міцну оборону і закріпитися на Турецькому валу радянським військам не вдалося, і вони змушені були відійти до Керчі. Під час евакуації на Таманський півострів, що проходила в надзвичайно складних умовах, війська Кримського фронту втратили понад 162 тис. чоловік⁸⁶⁹.

Так і з'явилися на кримській землі поруч з пам'ятками сивої давнини — курганами й античними городищами — сотні зарубок минулої війни — поховання радянських воїнів: у Керчі на воїнському цвинтарі в 131 братській і 140 одиничній могили — понад 18 тис. чоловік, на вул. Войкова — 3000, вул. Комунарів (колишнє селище Аджимушкай) — 1450, у братській могилі на вул. генерала Кулакова — понад 1300, в Феодосії на міському кладовищі (вул. Назукіна) — 438 воїнів⁸⁷⁰.

Воїни, які не встигли переправитися на Таманський півострів, залишилися в Криму. Близько 15 тис. бійців і мирних жителів перебували в Аджимушкайських каменоломнях за 5 км від Керчі. Воїни підземних гарнізонів не здавались ворогу і вели активні бойові дії. Для боротьби з нескореною підземною фортецею німецьке командування виділило піхотну дивізію і саперний батальйон, але здолати опір радянських воїнів було неможливо. Тоді гітлерівці закрили колючим дротом і кам'яними завалами всі виходи із каменоломень. 24 травня 1942 р. проти воїнів і мирного населення ворог використав отруйні речовини, заборонені міжнародною конвенцією. Від отруйного газу, нестачі води, продуктів харчування, медикаментів, сили захисників танули, але вони продовжували чинити опір. В цей день в ефірі прозвучала радіограма: «Увага, увага, увага! Всім! Всім! Всім народам Радянського Союзу! Ми, захисники міста Керчі, задихаємося від газу, вмираємо, але в полон не здаємося. Ягунов». Оборона тривала понад 170 днів. В жовтні 1942 р. останні захисники з боями прорвались в Старокримські ліси. Деякі з них, поранені, мучені, виснажені, але не скорені, були захоплені в полон⁸⁷¹.

В пам'ять про захисників Аджимушкай, нескорену фортецю на кримській землі, у 1982 р. було споруджено меморіальний ансамбль «Героям Аджимушкай», до складу якого входить підземний музей оборони і комплекс пам'яток на поверхні. Автори — скульптори Є. Горбань, Б. Клімушко, архітектори С. Миргородський, В. Сенцова. Біля входу до музею — 12-метрові пілони з рельєфним багатофігурним зображенням епізодів героїчної оборони. Збережено залишки оборонних споруд, бомбосховища, шпиталі, сигнальні установки, написи на кам'яних стінах, братські могили захисників, які загинули в нерівному бою⁸⁷².

Тільки в останнє десятиріччя події початкового етапу війни зазнали об'єктивного висвітлення в історичній літературі. Це був час поразок і загибелі тисяч радянських воїнів, оточення і полону цілих армій. Але цей період увійшов в історію як небачений приклад масового героїзму та самопожертви радянських людей в ім'я Батьківщини. Прикладів звитяги і жертвності радянських людей в початковий період Великої вітчизняної війни не злічити. Опір радянських військ на території України зірвав плани «бліцкригу», значно затримав просування ворога, змушував гітлерівське командування постійно вносити значні корективи в свої плани та відновлювати свої багаточисельні втрати. Слід активізувати роботу по виявленню пам'яток і пам'ятних місць боїв з'єднань і частин Червоної армії, що знаходилися в оточенні і продовжували чинити опір, а також поховань воїнів, які

опинилися у ворожому оточенні, гинули в оборонних боях. Саме завдяки мужності воїнів 1941–1942 рр., більшість з яких загинули, створювалися передумови Перемоги. Подвиг минулого є не лише прикладом, своєрідним каноном, а й серйозним викликом, який стимулює дію, спрямовану як на захист, так і на прорив до кращого майбутнього.

В сучасній історичній науці спостерігається перехід від старої історіографії, як науки про суспільство, до історії як науки про людину. Інтерес до людини повертає увагу не до історії війн, а до повсякденного життя, цивілізаційного розвитку людини. Історія війни — це не тільки військові дії, а й життя тилу, трагедія військовополонених, підпільна боротьба і колабораціонізм. Всебічне та комплексне вивчення війни на основі широкого кола джерел із залученням пам'яток дозволить більш рельєфно відобразити воєнну добу у всьому її розмаїтті.

5.3.2. Увічнення пам'яті про радянських військовополонених і мирних громадян.

На кінець липня 1942 р. вся територія України була окупована німецько-нацистськими військами. «Новий порядок» відзначався винятковою жорстокістю. Він насаджувався шляхом кривавого терору і насильства, експлуатації і пограбування завойованої території, геноциду населення окупованих територій. За роки окупації фашистські колонізатори закатували на українській землі понад 5 млн. чол. мирного населення та військовополонених, вивезли до Німеччини 2,4 млн. чол., спалили сотні міст і сіл⁸⁷³.

Після Великої вітчизняної війни скрізь, де гриміли бої, відбувалися перепоховання полеглих, увічнення пам'яті захисників. Протягом 50-х років на території України було впорядковано понад 19 тис. могил та встановлено 11 тис. обелісків, надгробків та меморіальних дощок. Подальша програма увічнення героїв Великої вітчизняної війни була розрахована на десять років, її завершення планувалося до 25-річчя перемоги. На місцях оборонних боїв у Луцьку, Стрию, Славуті, Тернополі, Білорівнях, Коломиї, Житомирі, Бердичеві, Хмельницькому, Могилеві-Подільському планувалося спорудити пам'ятники. Важлива роль відводилась відображенню бойових дій Червоної армії під час визволення української землі від німецько-нацистських загарбників⁸⁷⁴. Але ці заходи стосувались не всіх воїнів. За відомих історичних обставин, радянських воїнів, які потрапили в полон прирівнювали до зрадників Батьківщини. Відомо, що на всіх фронтах сотні тисяч воїнів Червоної армії потрапляли в полон через стратегічні і тактичні прорахунки вищого військового командування. За півроку війни до німецького полону потрапила значна частина кадрової армії та тисячі призовників. Під час оборони Києва противник оточив чотири армії, і 665 тис. воїнів Південно-Західного фронту стали військовополоненими через несвоєчасний наказ Й. Сталіна про відхід військ фронту. У ході Харківської наступальної операції 1942 р. було оточено три армії, в результаті чого загинуло 171 тис., захоплено в полон 240 тис. червоноармійців та командирів. Загальні людські втрати під час оборони Севастополя становили 156,8 тис., а 95 тис. воїнів потрапили в полон⁸⁷⁵. Під час проведення Керченсько-Феодосійської десантної операції з 250 тис. радянських воїнів загинуло 162 тис., решта, за невеликим винятком, опинилася в полоні⁸⁷⁶.

Загальні людські втрати Радянського Союзу в роки Великої Вітчизняної війни становлять 37,2 млн. чоловік. Після вирахування померлих через підвищену дитячу смертність остаточною цифрою людських втрат визнано 26,6 млн. чол., в тому числі понад 4 млн. військовополонених. За період окупації в Україні було вбито і закатовано 3,898 млн. цивільного населення, близько 1,4 млн. військовополонених. На фронтах загинуло 3,5 млн. воїнів Червоної армії — громадян України⁸⁷⁷. В Україні гітлерівці влаштували 230 концтаборів, 50 гетто, безліч місць масових страт радянських людей. Майже у кожному місті існували табори смерті, де утримувалися мирні громадяни і полонені воїни Червоної армії. Серед них найбільш сумної слави зажили Дарницький, Сирецький (м. Київ), Богунський (під Житомиром), ансамбль оборонних споруд «Цитадель» — місце концтабору «Шталаг-328» (м. Львів), Володимир-Волинський (Волинська обл.), «Уманська яма» (Черкаська обл.), «Хорольська яма» (Полтавська обл.), Рава-Руський (Львівська обл.), «Гросс-лазарет» (Славута, Хмельницька обл.)⁸⁷⁸. Віднайти і відзначити місця страт, розташування концтаборів мирних громадян і військовополоненів — одне із завдань обласних і міських редколегій по підготовці «Зводу пам'яток історії та культури України».

35 тис. мирних громадян, в основному єврейської національності, і полонених розстріляли нацисти 1942 р. в урочищі Причищене на околиці Луцька. Нині тут споруджено меморіальний комплекс. В роки окупації в Ковельському таборі для полонених № 301 було знищено понад 12 тис. військовополонених. У вересні 1942 р. тисячі мешканців Ковельського гетто (вул. Володимирська) було розстріляно. В пам'ять про ці жертви в центрі міста споруджено монумент. У 1967 р. на північно-західній околиці Володимир-Волинського (вул. Ковельська, 365), на місці концтабору для військовополонених «Офлаг-365», де загинуло 56 тис. жертв нацизму, було споруджено меморіальний комплекс. Автори меморіалу — скульптори Т. Бриж, Є. Дзиндра та архітектор Я. Назаркевич⁸⁷⁹.

За 36 місяців окупації на Львівщині було знищено близько 700 тис. чоловік. Тут були створені чотири табори смерті — Янівський, «Цитадель», Личаківський, Рава-Руський та єврейське гетто. У «Цитаделі» загинуло близько 140 тис. чоловік. У Лисяницькому лісі Державна комісія по розслідуванню звірств німецько-нацистських загарбників виявила 45 величезних ям, у кожній з яких було закопано від 500 до 3500 трупів. Документи свідчать, що протягом двох місяців у Янівському концтаборі було знищено до 60 тис. в'язнів, у тому числі 8 тис. дітей. Їх розстрілювали в яру, неподалік від табору. Невдовзі це жахливе місце масових розстрілів отримало назву «Долина смерті». У грудні 1941 р. бранцями цього табору стали кращі музиканти і композитори Львова. За наказом коменданта всі розстріли проводилися під звуки танго, що одержало назву «Танго смерті». Коли ж у таборі не лишилося жодного живого в'язня, крім музикантів, оркестр знову примусили грати «Танго смерті». Під час виконання мелодії оркестрантів по черзі виводили в центр площі й на очах у колег розстрілювали. Останньому музиканту наказали дограти танго до кінця і теж розстріляли⁸⁸⁰. На місці концтабору споруджений пам'ятний знак. В 1958 р. на кладовищі військовополонених, які загинули в концтаборі «Шталаг-358» (м. Рава-Руська) споруджено пам'ятні знаки.

Влітку 1941 р. у с. Богунія поблизу Житомира було створено табір військовополонених, де в неймовірно страшних умовах перебувало близько 100 тис. бійців і командирів Червоної армії. Лише незначна частина з них перебувала в кам'яних спорудах, а більшість знаходилась просто неба. В Чернігівській області було вбито 52453 полонених, з них у Чернігові — понад 24 тис. Херсонська область стала братською могилою для 43 тис. військовополонених, в Одесі та області у таборах смерті замордовано 22 тис.⁸⁸¹ Жахливу картину являв собою Херсонський табір військовополонених. Влітку і взимку, вдень і вночі, просто неба, в сніг і в мряку, пронизану променями прожекторів, стояли, притулившись один до одного, полонені. Кожної доби вмирало до 300 чоловік. Протягом 1941–1943 рр. у «Гросс-лазареті» м. Славути (Хмельницька обл.) було розстріляно і замордовано понад 150 тис. військовополонених, в таборі поблизу Проскурова — 55 тис. чол.⁸⁸² У 1975 р. в пам'ять про 67160 полонених і мирних громадян Житомира, розстріляних в 1941–1943 рр., на його околиці було споруджено меморіал, у 1967 р. в Славути зведено монумент. Пам'ятні знаки встановлені на місцях розташування концтаборів у Сімферополі (вул. Жигаліної) та с. Массандра. У 1992–1993 рр. встановлені меморіальні дошки на будинках колишніх гетто у Львові⁸⁸³, Ковелі, в Харкові створений перший в Україні Музей голокосту, в якому зібрано документи про трагедію єврейського населення в роки Другої світової війни⁸⁸⁴. В Полтавській області знищено 221895 полонених і мирних громадян, у тому числі понад 11 тис. дітей. Після визволення Кременчука на території табору для полонених № 346-А було знайдено 30 тис. трупів, в таборі № 346-Б — 18 тис., на Піщаній горі — 20 тис., якими були заповнені величезні ями. За період окупації міста з 9 вересня 1941 р. по 29 вересня 1943 р. з місті було знищено понад 55 тис. військовополонених. Експертиза встановила, що у більшості випадків причиною смерті був голод⁸⁸⁵.

Сумнозвісну картину являв собою табір у м. Хорол (Полтавська обл.), який знаходився на території цегельного заводу. Полонених тримали у величезній ямі-кар'єрі (звідси назва «Хорольська яма»), де за будь-якої пори року вони залишалися просто неба. Щоб якось захиститися від холоду, дощу, снігу люди рили невеликі нори-печери, їхнє харчування складалося з «баланди», в якій плавали шматочки буряка та трішки крупи. Двокілограмова хлібина видавалася на 100–150 чоловік. З 22 вересня 1941 р. по 1 травня 1942 р. в таборі померло 37650 полонених. За огорожею табору були знайдені могили, в яких знаходилось 13 тис. трупів. Рів перед цегельним заводом завдовжки майже 110 м був вщент заповнений трупами полонених. До осені 1942 р. в хорольських таборах загинуло понад 57 тис. полонених⁸⁸⁶. На місцях їх поховань, розташованих по вул. Держинського, Леніна, в околицях міста у 1957 р. були встановлені пам'ятні знаки.

На Київщині існували десятки стаціонарних і пересувних концтаборів для військовополонених. Після визволення Києва восени 1943 р. Державною комісією по розслідуванню злочинів німецько-нацистських окупантів були розкриті страхотливі злочинства проти військовополонених. В Дарниці, на колишній околиці Києва, були встановлені місця розташування двох таборів для полонених командирів і рядового складу. Один з них знаходився посеред лісу. Чотири ряди колючого дроту оточували територію табору, яка була поділена дротяною сіткою на окремі

ділянки. За залізничним полотном, на відстані 326 м. від табору, були знайдені чотири великих ями, заповнені трупами полонених. Другий табір був розташований на місці колишнього авторемонтного заводу. Тут була розташована «лікарня» для військовополонених, але вона не надавала ніякої допомоги хворим і пораненим. За територією цього табору знаходилося кладовище з могилами, розташованими в п'ять рядів і ями розміром 6х3 м, заповнені трупами. За даними експертизи більшість полонених була у віці 20–40 років. Крім цих таборів були ще два, в яких загинуло понад 60 тис. чоловік, а всього в Дарницьких таборах було знищено понад 120 тис. чоловік⁸⁸⁷, за іншими даними близько 200 тис. чоловік⁸⁸⁸.

У 1968 р. в пам'ять про ці події в Дарницькому лісі було споруджено меморіальний комплекс (скульптор В. Зноба, архітектори О. Малиновський, Ю. Москальцов). Він складається з пам'ятних знаків, п'ятифігурної гранітної композиції і братської могили. Фігури радянських воїнів немов виростають з кам'яної брили. Біля стежки, якою вели військовополонених на страту, знаходиться брила з написом: «Остання стежка закатованих. Знесилені, голодні, закривавлені, вони йшли на розстріл, несучи в серцях ненависть до ворогів і віру в нашу перемогу». Як страшна згадка про фашистські звірства на місці концтабору стоїть пам'ятний знак у вигляді стовпа, оповитого колючим дротом. Не менш страхітливі концтабори для військовополонених знаходилися у самому Києві. Один з них був розташований на вул. Керосинній (вул. Шолуденка). За свідченнями очевидців, там знаходилося близько восьми тисяч військових та цивільних осіб. Умови, в яких вони утримувалися, були жахливими — полонені вмирили голодною смертю. Через нестачу продуктів харчування і хвороби надзвичайно високою була смертність. Трупи закопували прямо у дворі. Страшною славою серед жителів Києва користувалися табори військовополонених на вул. Інститутській, 5, в районі Сирця, Бабиного Яру⁸⁸⁹.

Місцем масових страт мирного населення, переважно єврейської національності, радянських військовополонених, членів українського націоналістичного підпілля, став Бабин Яр, де загинуло понад 150 тис. чоловік. Під час окупації міста протягом двох років, з 29 вересня 1941 р., щовівторка і щочетверга гітлерівці проводили в урочищі масові розстріли⁸⁹⁰. У 1976 р. на місці масових розстрілів мирних громадян і військовополонених було споруджено меморіальний комплекс (скульптори М. Лисенко, В. Сухенко, В. Вітрик, Б. Лисенко, архітектори А. Ігнащенко, І. Іванченко, В. Іванченков). Композиційним центром комплексу є багатофігурна скульптурна група мирних громадян і військовополонених перед стратою. Вінчає композицію скульптура жінки зі зв'язаними руками. Неймовірним зусиллям волі вона нахилилася до дитини, щоб захистити її. Ця скульптурна група є кульмінацією усієї композиції й символізує торжество життя над смертю.

В багатьох містах і селах України споруджені пам'ятники жертвам нацизму, серед яких були жінки, діти, люди похилого віку. Кривавим рядком у чорний перелік злочинів нацизму вписано трагедію українських населених пунктів Корюківка (Чернігівська обл.), Кортеліси (Волинська обл.), Раска (Київська обл.) та інших 334 сіл, які розділили долю чеського Лідіце, білоруської Хатині⁸⁹¹. Тільки під час кривавої операції проти партизанських загонів на Житомирщині, Рівненщині та Київщині влітку 1943 р. було спалено понад 80 сіл і хуторів, знищено тисячі

жителів. «Чорною середою» назвали мешканці с. Кортеліси день 23 вересня 1942 р. Кілька каральних загонів з самого ранку оточили село. Під час кривавої розправи над мирним населенням загинуло 2875 чоловік. Як німий свідок страшної трагедії стоїть старий обгорілий дуб. В пам'ять жертв нацизму напередодні 35-річчя Перемоги у Великій вітчизняній війні в Кортелісах було споруджено меморіальний комплекс. Автори: скульптори О. Олійник, М. Олійник, архітектор О. Корнеєв⁸⁹². 1 березня 1943 р. каральні загоны оточили село, перекрили всі виходи, встановивши на перехрестях кулемети. Дві доби кати розстрілювали жителів, палили будинки. Населений пункт повинен був зникнути з лиця землі. У 1962 р. на околиці Корюківки в урочищі Криниці на братській могилі семи тисяч закатованих зведено пам'ятник. У центрі селища у 1975 р. споруджено меморіал (скульптор І. Коломієць, архітектор О. Корнеєв). Пластичною основою скульптурної композиції є чотиригранний моноліт, на якому викарбувані фігури мирних громадян, об'єднані гілками «древа життя», що символізує безсмертя народу. Біля підніжжя горить Вічний вогонь.

У нескінченному ланцюгу всенародної трагедії, що принесла в Україну війна та ворожа окупація, було винищення мирного населення, у тому числі і дітей. Опубліковано багато документів та свідчень очевидців про ті жахливі акції, до яких вдавалися гітлерівці. Трагедія сталася у березні 1942 р. на околиці с. Михайлівка Токмаківського району Дніпропетровської обл. Начебто з метою проведення акції проти партизанів було розстріляно 128 вихованців дитячого будинку у віці від двох з половиною до десяти років. Напівроздягнених дітей кидали на підводи і везли на територію школи, де був викопаний протитанковий рів. По дорозі їх перевозили через струмок, наповнений крижаною водою, і діти майже з головою поринали у воду. Не звертаючи увагу на дитячі зойки їх довозили до рову і розстрілювали автоматною чергою⁸⁹³. В центрі Михайлівки біля школи, де знаходиться могила вихованців дитячого будинку, у 1945 р. було відкритоobelіск (рек. 1973 р.). В гранітній глибі, встановленій на подіумі, викарбувана горельєфна композиція. П'ятеро охоплених жахом дітей, пригорнулися до старшого товариша. Композиційним центром горельєфа являється фігура хлопчика, сповнена рішучості і готовності захистити своїх молодших товаришів. Поряд розташована гранітна стела з меморіальним написом⁸⁹⁴.

Багато звірств зазнала від німецько-нацистської окупації подільська земля. Влітку 1942 р. в Кам'янець-Подільській області (нині Хмельницька обл.) було влаштовано «половання» на дітей. Ось як змальовує цю жахливу акцію мешканка міста Л. Родзиевич: «Пізньою осінню 1942 р. по вул. Ворошилова рухались підводи з маленькими дітьми, за ними йшли рядами по 4–5 чоловік діти у віці від 5–8 років. Вони йшли мовчки, без криків про допомогу, як дорослі. Ці невинні істоти, оточені фашистськими катами, мабуть не уявляли собі наближення смерті. Ця картина назавжди у мене перед очима — вишикувані ряди дітей, які тримались за руки і тихо рухались на мученицьку смерть»⁸⁹⁵. Можна наводити безліч фактів знущань і звірств проти мирного населення, в тому числі і дітей. Малолітні в'язні знаходили свою смерть у концентраційних таборах, де над ними проводилися жахливі експерименти, випробувалися різноманітні біологічні препарати. У Житомирі були розстріляні вихованці школи глухонімих, у Полтаві — школи-інтернату. У м. Коби-

ляки (Полтавська обл.) велика кількість дітей загинула від вприскування морфії. Тисячі дітей гинули під час облав, від каральних акцій, голоду і хвороб⁸⁹⁶.

Геноцид проти поневолених народів у роки Другої світової війни — один з найбільших злочинів нацистів проти людства. Україна є однією з найбільш постраждалих від окупації країною. Згідно статистичних даних Україна досягла довоєнного рівня кількості населення лише у другому півріччі 1960 р.⁸⁹⁷ Після війни в'язнів гітлерівських концтаборів чекали тортури сталінських фільтраційних таборів, а тавро «зрадника» довго переслідувало тих, хто був за колючим дротом нацистських таборів. Ця тема набула актуальності через 55 років після закінчення війни, коли федеральний уряд Німеччини, визнаючи злочини нацистів, намагається компенсувати втрати колишніх «остарбайтерів». Увага до цієї теми зумовлена і через дуже тривожне явище, коли сучасна молодь не має можливості довідатися про злочини гітлерівців від безпосередніх свідків і учасників подій, яких стає дедалі все менше. Книжковий ринок західних держав багатий на літературу, в якій має місце «героїзація» історії третього рейху, в той же час, як в нашій літературі останнього десятиріччя все більше увага зосереджується на викритті «білих плям» історії і менше йдеться саме про героїзм і самопожертву народу, що зупинив коричневу чуму. І для того, щоб жахи війни не повторювалися в третьому тисячолітті, щоб нацистські методи здійснення зовнішньої і внутрішньої політики залишилися у минулому, про них слід пам'ятати і нагадувати підрастаючому поколінню, якої ціни коштувала Перемога над нацизмом. І в цій благородній справі гідне місце займає історія, зафіксована в пам'ятках.

Друга світова війна — одна з найбільших трагедій двадцятого століття, в горнілі якої загинули мільйони людей різних національностей. Важливо відновити історичну пам'ять про всіх тих, хто загинув під час війни і похований в українській землі незалежно від національності і приналежності до того чи іншого військового табору. Встановлені факти знищення іноземних підданих в Івано-Франківській, Чернівецькій і Львівській областях. Влітку 1942 р. в Янівському таборі та Піскові (Львівська обл.) було знищено кілька груп громадян американського підданства, близько двох тисяч італійських військових. Серед розстріляних було 5 генералів і 45 офіцерів італійської армії, які після падіння Муссоліні не присягли на вірність Німеччині⁸⁹⁸. У травні 1942 р. до Рава-Руського табору (Львівська обл.), де знаходилось 18 тис. червоноармійців, було переправлено 20 тис. французьких військовополонених⁸⁹⁹. Більшість з них померли від голоду, непосильної праці або були розстріляні. Львівська обласна комісія з розслідування німецько-фашистських злочинів в районі Волковицького лісу (справа від шосе Львів–Рава-Руська) виявила масові поховання полонених — 22 братські та одиничні могили⁹⁰⁰. На місці поховання встановлені пам'ятні знаки.

На території України знаходилися кладовища полонених французьких, американських, італійських військових, але в більшості вони не збереглися. Останнім часом в результаті підписання угод між військовими відомствами України і Італії та домовленостей між вищими державними особами України і Німеччини розпочалися пошукові роботи по встановленню місць поховання іноземних воїнів. У 1993 р. були розпочаті пошуки в Донецькій області, де у 1942 р. загинуло три італійські дивізії. Завдяки проведенню пошукових робіт встановлені місця

розташування чотирьох кладовищ, з яких збереглося лише одне, а три частково зруйновані. Останки італійських воїнів було перевезено на батьківщину і з усіма воїнськими почесними поховано на воїнському меморіальному цвинтарі в Римі⁹⁰¹. Розшуки солдатських кладовищ на Україні розпочала Німеччина. За 5 км від Києва (траса Київ–Одеса) впорядковано німецький воїнський цвинтар.

Певну роль в ході розшуку військових поховань відіграє велика науководослідницька і пошукова робота науковців, місцевих краєзнавців, яка проводиться під час підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України», Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Вдалося встановити 22 місця поховань (104 могили) німецьких солдатів періоду Другої світової війни в Бучацькому, Зборівському, Козівському, Кременецькому, Ланівецькому, Підгаєцькому, Підволочиському, Теревовлянському районах (Тернопільська обл.). Завдяки пошуковій роботі із залученням документів з архівосховищ та матеріалів усної історії встановлена кількість похованих, а в Ланівецькому і Підгаєцькому районах — прізвища 35 німецьких солдатів⁹⁰². У Кіровограді на території фортеці св. Єлизавети розташовано військово-меморіальне кладовище, де поховані понад 40 тис. воїнів шістнадцяти національностей, які загинули під час визволення обласного центра, понад 50 тис. радянських людей — жертв нацизму і військовополонених. У 1994 р. під час розкопок на території фортеці були виявлені поховання німецьких солдатів⁹⁰³. Відновлення історичної правди про страждання і долю всіх без виключення жертв війни і політичних репресій часів Другої світової війни і повоєнних років — це благородна справа.

Питання про долю жертв Другої світової війни — військовополонених та інтернованих — знаходяться у центрі уваги країн-учасниць воєнного конфлікту. Одним із ключових аспектів при дослідженні теми військового полону залишається питання про кількість похованих радянських та іноземних військовополонених і інтернованих, а також розташування військових цвинтарів і окремих поховань іноземних воїнів. Обов'язком держави має бути увічнення пам'яті про всіх загиблих. Догляд за могилами і кладовищами представників ворогуючої сторони і охорона таких військових цвинтарів — непросте завдання, виконання якого вимагає наявності відповідної правової бази, розуміння складності проблеми і бажання її вирішити з повагою до всіх жертв війни. Починаючи з 1999 р. ці питання вирішуються на міждержавному рівні в результаті підписання низки угод, до яких приєдналася і Україна. В роботі по розшуку поховань як радянських військовополонених в країнах СНД і за кордоном, так і іноземних військових задіяні державні структури, архівні установи, низка громадських організацій. Створена електронна база даних про долю багатьох загиблих військових і жертв війни, яка постійно доповнюється.

5.3.3. Визвольна боротьба на окупованій території України в пам'ятках.

Із загарбанням німецькими військами території України народ став об'єктом колонізаторської політики гітлерівців. Незважаючи на вкрай жорстокі репресивні заходи окупантів, українці розгорнули рух опору. Більшість з них воювала в лавах Червоної армії, частина населення України боролася з окупантами в партизанських загонах і підпільних організаціях, в Українській повстанській армії, окремі верстви

з різних причин вдалися до колаборації. Важливу роль у відновленні багатьох невивчених сторінок історії боротьби на окупованій території, поверненні з небуття імен тисяч народних месників відіграють пам'ятки, присвячені боротьбі партизанів і підпільників. Ці події потребують перегляду і об'єктивного висвітлення з позицій сьогодення, адже в історії партизанської боротьби були не тільки героїчні, але й трагічні сторінки, які тривалий час замовчувалися. З перших кроків по створенню комуністичного підпілля, партизанських загонів і з'єднань їх учасники зіткнулися з труднощами об'єктивного і суб'єктивного характеру. Більшість з них не володіли прийомами нелегальної діяльності та навичками конспірації. Проти них були кинуті гітлерівські каральні органи — гестапо й жандармерія, які мали великий досвід боротьби з підпіллям у Німеччині і в окупованих країнах. При висвітленні діяльності партизанських загонів і підпільних організацій слід уникати непотрібного пафосу, зважено і критично підходити до даних про знищення живої сили противника, воєнної техніки, зброї і боєприпасів, що наводяться в літературі, оскільки ці цифри нерідко були штучно завищені.

З перших днів нападу Німеччини на Радянський Союз Комуністична партія створювала антинацистське підпілля і партизанські загони на всій окупованій території України. Дані про створення з червня по вересень 1941 р. 23 підпільних обкомів, 688 міськкомів та райкомів партії, не відповідають реаліям. Переважна більшість з них створювалась для звіту перед директивними органами⁹⁰⁴. На початковому етапі війни партійне підпілля зазнало великих втрат. Загальна кількість жертв серед радянських патріотів сягнула 40 тис. осіб⁹⁰⁵. За даними на 29 червня 1941 р. в Україні було створено 628 винищувальних загонів чисельністю 104719 бійців, 6928 груп сприяння — відповідно в яких нараховувалось 64969 бійців. Але в силу різних причин більшість з них не змогли приступити до активної діяльності. На 14 серпня 1941 р. 123 загони не розпочали роботу, на 1 квітня 1942 р. в Україні діяло лише 52 винищувальних загонів⁹⁰⁶. Координуючі функції з 30 червня 1941 р. на території УРСР були покладені на оперативну групу ЦК КП(б)У, а з квітня 1942 р. — на 4-е Управління НКВС УРСР. У перші місяці війни реальний опір агресору в його тилових районах здійснювали групи оточенців та загони, створені органами НКВС. На базі винищувального загону в Путивльському районі Сумської області було створено два самостійні партизанські загони — під командуванням С. Ковпака в Спадщанському лісі і С. Руднева — в Монастирському, за 22 км від Путивля⁹⁰⁷. У вересні 1942 р. в Київській, Кіровоградській, Одеській, Полтавській та Харківській областях на базі 109 винищувальних загонів були створені партизанські загони і групи⁹⁰⁸. Відомо багато прикладів, коли бійці винищувальних загонів демонстрували приклади мужності і самопожертви. З 18 вересня по грудень 1941 р. винищувальний загін під командуванням Білоусова брав участь у боях на підступах до м. Ворошиловська (нині Луганська обл.), в районі с. Базилівки Печенізького району на Харківщині також відзначилися бійці винищувального загону⁹⁰⁹.

З моменту створення підпільних організацій і груп їм довелося вирішувати ряд складних завдань як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. В деяких містах підпілля виникало стихійно, хоча багато підпільників не володіли методами нелегальної діяльності, навичками конспірації. Підпільно-партизанські структури

формувалися поспіхом, з недостатньо підготовлених людей і без врахування специфіки антифашистської боротьби. Вони не завжди достатньо були забезпечені озброєнням, боеприпасами, засобами зв'язку. Тож уже в перші місяці війни противником було ліквідовано ряд антинацистських організацій в Києві, Одесі, Харкові та інших містах, а тисячі людей були кинуті у в'язниці, вбиті або закатовані. Всього до літа 1942 р. активну антинацистську боротьбу продовжували тільки 10% сформованих на початку війни підпільних осередків. Страти радянських підпільників відбувалися практично у всіх містах республіки. Загальна кількість жертв серед радянських патріотів сягнула 40 тис. осіб⁹¹⁰.

30 травня 1942 р. для забезпечення ефективного керівництва партизанською боротьбою Державний комітет оборони СРСР утворив при Ставці Верховного Головнокомандування Центральний штаб партизанського руху, а при Військовій раді Південно-Західного напрямку — Український штаб партизанського руху на чолі з Т. Строчаком⁹¹¹. Організованих форм партизанський рух набув у 1942 р., коли Й. Сталін підписав наказ № 00189 від 5 вересня того ж року «Про завдання партизанського руху», який став програмою дій для всіх партизанських формувань і з'єднань⁹¹². Після перемоги Червоної армії під Сталінградом значно активізувалась діяльність радянських партизанів практично по всій території країни. Своєю збройною боротьбою вони завдавали суттєвих воєнно-економічних збитків окупантам. В період формування підпілля і створення партизанських загонів значна робота проводилась по підготовці конспіративних квартир, підпільних друкарень, штабів підпільних організацій. Понад 100 будинків позначено меморіальними дошками про діяльність підпільних органів, патріотичних організацій і груп та їхніх керівників у Волинській, Донецькій, Житомирській, Івано-Франківській, Київській, Луганській, Миколаївській, Полтавській, Рівненській, Харківській і Чернігівській областях⁹¹³.

Дослідження пам'яток, пов'язаних з діяльністю таких організацій, потребує ретельного вивчення джерел і літератури, великої пошукової роботи. У встановленні імен справжніх героїв партизанського і підпільного руху, місць боїв, розташування штабів значну роль відіграли підготовка Книг пам'яті і «Зводу пам'яток історії та культури України». Спорудження пам'ятників, обелісків, меморіальних дощок на честь партизанів і підпільників розпочалось у перші післявоєнні роки. Позитивним у цій роботі стали спроби музеєфікації меморіальних об'єктів, пов'язаних з підпільним та партизанським рухом.

Десятки високохудожніх пам'ятників увічнюють подвиг партизанів Сумщини. У вересні 1941 р. з Путивльського району розпочався рейд партизанських загонів С. Ковпака і С. Руднева. Місцем концентрації партизанських сил став Спадчанський ліс, де у лютому 1942 р. об'єднались Путивльський, Глухівський, Шалигинський, Кролевецький і Конопотський загоны⁹¹⁴. На ознаменування цієї події у 1988 р. було споруджено монумент партизанської Слави (скульптори С. Тутученко, Б. Никончук). У 1966 р. при в'їзді до Путивля було споруджено пам'ятник «Місто партизанської слави» на честь масової участі місцевих жителів у партизанському русі. У місті встановлені пам'ятники командирів з'єднання, двічі Герою Радянського Союзу С. Ковпаку та Герою Радянського Союзу С. Рудневу. Дорога з Путивля веде до узлісся, де у 1966 р. було встановлено монумент

«Народні месники» (скульптор А. Івченко, архітектор М. Махонько) і відкрито Державний історичний заповідник у Спадщанському лісі. Всього на його території площею 697 га розташовано 13 пам'ятників і Музей партизанської Слави⁹¹⁵.

Найбільш пристосованими до ведення бойових дій проти окупантів виявилися партизанські формування, які створювалися в лісистих районах північних областей республіки. Розгортанню партизанського руху на Поліссі сприяли партизанські з'єднання С. Ковпака, О. Сабурова, О. Федорова, які передислокувалися сюди восени 1942 р. Рейд з'єднання під керівництвом О. Сабурова на Правобережну Україну тривав 30 днів. Кінцевим його пунктом стало с. Селезівка Овруцького району на Житомирщині, де розташувався партизанський штаб⁹¹⁶. Тут відновлено штабну землянку і встановлено пам'ятний знак. Завдяки спільним бойовим діям партизанських з'єднань, Полісся перетворилось у великий партизанський край, що охоплював 14 районів з населенням понад 200 тис. чоловік⁹¹⁷.

Одним із центрів партизанського Полісся було с.Словечно Овруцького району. Пам'ять про ці події увічнюють Музей партизанської Слави, відкритий у 1962 р. і пам'ятник, встановлений у 1970 р.⁹¹⁸ Українське та білоруське Полісся стало колицкою п'яти молдавських загонів, на базі яких у вересні 1943 р. було створено два партизанські з'єднання. У лісі біля с. Дубники Новоград-Волинського району — місці розташування Першого молдавського партизанського з'єднання — була реконструйована партизанська землянка⁹¹⁹. Партизанське Полісся було базою формування національних загонів сусідніх країн. Так, у з'єднанні О. Сабурова діяли партизанський загін польських партизанів під командуванням Р. Сатанівського, перетворений у вересні 1943 р. у польське партизанське з'єднання, та загін словацьких партизанів. У бойових операціях з'єднання О. Сабурова брали участь болгарка Л. Карастоянова та її земляк А. Драганов, які загинули на українській землі. Найбільшою бойовою операцією партизанського з'єднання О. Сабурова було визволення старовинного м. Овруч (Житомирська обл.) восени 1943 р. Разом з радянськими партизанами місто звільнив і словацький загін під командуванням капітана Яна Налепки. Завдяки чітко спланованій операції та мужнім діям партизанів місто було визволено ще до підходу регулярних частин Червоної армії. Місця боїв і загибелі партизанів, в тому числі Героя Радянського Союзу Яна Налепки, увічнюють пам'ятні знаки, встановлені в Овручі на площах Перемоги та Привокзальній⁹²⁰. У 1978 р. на честь бойової співдружності радянських, польських і словацьких партизанів у Києві в парку Партизанської Слави в 1978 р. було встановлено пам'ятний знак (архітектор К. Сидоров). Понад 250 пам'яток, що вшановують радянських партизанів і підпільників, встановлено у Житомирській, Запорізькій, Полтавській, Чернігівській областях⁹²¹.

Разом з дорослими в партизанських загонах і підпільних організаціях діяла молодь. У 1954 р. на честь підпільної організації «Молода гвардія» в Краснодарі Луганської області було споруджено пам'ятник «Клятва». У 1982 р. в м. Ровеньки Антрацитівського району Луганської області, де знаходиться братська могила молодогвардійців, відкрито меморіальний комплекс (скульптори М. Запорожець, А. Редько, архітектори В. Смирнов, Р. Юхтовський, конструктор Л. Вікторов). В центрі комплексу — 10-метровий обеліск і скульптурна п'ятифігурна композиція молодогвардійців. Біля підніжжя монумента — Вічний вогонь, поруч — могили

підпільників і радянських воїнів, які загинули під час визволення міста. Монумент і могили оточують 40 сріблястих ялинок. Останнім часом в пресі з'явилось багато публікацій, які проливають світло на діяльність цієї молодіжної організації. Підпільні групи, які пізніше зорганізувалися у «Молоду гвардію», виникали стихійно і діяли без будь-якого партійного керівництва. В більшості своїй, молодь не сприйняла окупацію і піднялася на боротьбу з ворогом. Молоді люди чинили опір, прийнявши мученицьку смерть.

У с. Кримка Першотравневого району Одеської (тепер Миколаївська) області організатором і керівником підпільної організації був директор місцевої школи Володимир Степанович Моргуненко. З грудня 1941 р. по лютий 1943 р. вчитель разом зі своїми учнями і помічниками Д. Дяченко, П. Гречаним здійснювали бойові операції. Разом вони пройшли і шлях страждань у нацистських катівнях. 25 юних підпільників і їх керівник були розстріляні. На честь героїв підпільної організації «Партизанська іскра» в с. Кримка було створено меморіальний комплекс.

За ініціативою молоді Полтавщини були встановлені меморіальні дошки: на будинку, де знаходився штаб підпільної комсомольсько-молодіжної організації «Нескорена полтавчанка»; на школі, де навчалася її керівник, Герой Радянського Союзу Ляля Убийвовк; на розі вулиць Пушкіна і Котляревського (м. Полтава) споруджено пам'ятник на честь діяльності молодіжної підпільної організації (скульптори Л. Жуковська, Д. Сова, К. Посполита, архітектор В. Пасічний)⁹²². У м. Малин (Житомирська обл.) встановлено пам'ятний знак на могилі членів підпільної організації, Героїв Радянського Союзу Н. Сосніної і П. Тараскіна. У 1982 р. в центрі міста, біля школи відкрито пам'ятник на честь малинської підпільної організації.

В специфічних умовах створювалось підпілля у Запоріжжі, де знаходився штаб командуючого групи німецьких армій «Південь». Тут особливо лютували каральні органи окупантів, часто проводилися облави і масові репресії. Залишені у місті підпільні організації не змогли організувати надійну конспіративну роботу. Навесні 1942 р. у місті розпочала діяльність підпільна організація, об'єднавшись із месниками Запорізького паровозоремонтного заводу. Через рік під час підготовки збройного повстання з метою визволення Запоріжжя і надання допомоги наступавчій Червоній армії, керівники «Ревкому» — Л. Ачкасов, В. Миронов і ще близько 50 чоловік — потрапили до рук карателів і загинули. Їхній подвиг увічнює пам'ятник, споруджений у 1965 р. за проектом архітектора М. Хілюка. У квітні 1942 р. розпочала діяльність підпільна група робітників і службовців заводу «Запоріжсталь», якою керував М. Гончар. Понад рік в умовах конспірації підпільники намагались перешкоджати знищенню заводу. 28 червня гестапівці натрапили на слід підпільників, більшість з них були заарештовані і розстріляні. Про мужність цих людей свідчить передсмертний лист начальника штабу організації Л. Вайнера: «Помираю героєм. Всі люди групи Гончара розстріляні 14 вересня 1943 р. Вайнер»⁹²³. Біля центральної прохідної заводу «Запоріжсталь» у 1961 р. було відкрито пам'ятник підпільникам, які зображені перед стратою. Їхні обличчя гнівні, вольові руки міцно стиснуті. Вони нескореними зустрічають смерть⁹²⁴.

Поліський край був не тільки партизанським краєм. У боротьбі з німецько-нацистськими окупантами активну участь брали і підпільні організації. На початок

1942 р. у Житомирі діяло 20 підпільних груп, на кінець року їх кількість збільшилася, підпільні групи діяли в 10 районах області. У липні 1942 р. в Житомирі було створено два підпільних міськкоми партії, діяв підпільний обком. В місті збереглися будинки (вул. Лєсаневського, Лермонтовська, набережна Тетерева)⁹²⁵, де знаходились конспіративні квартири, типографії, жили керівники підпілля Г. Протасевич, Г. Буржимський, О. Бородій, посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу⁹²⁶.

З самого початку окупації Києва розгорнуло діяльність партійно-комсомольське підпілля. Для підпільної боротьби у місті було залишено основний і запасний міськкоми партії, 9 підпільних райкомів, 37 підпільних груп⁹²⁷. Але розгорнути активну роботу підпільникам не пощастило. В Києві зберігається чимало пам'яток, пов'язаних з партійним підпіллям. На будинках по вул. Гоголівській, Саксаганського, Контрактовій площі, де містилися підпільний міськком КП(б)У, підпільні райкоми КП(б)У, встановлені меморіальні дошки⁹²⁸.

Під час формування партизанських загонів у Криму, при підготовці баз, створенні запасів продовольства, зброї та боєприпасів було допущено серйозних прорахунків та помилок. Часто бази створювались поруч з населеними пунктами, під відкритим небом, без необхідної конспірації. Так, на кінець 1941 р. практично було знищено підготовлений напередодні окупації річний продовольчий запас на 2,5 тис. чоловік. Голод, що почався невдовзі, знижував активність партизанів, негативно впливав на їх морально-психологічний стан. Але й у таких складних умовах народні месники організували диверсії і саботаж, допомагаючи радянським військам⁹²⁹.

Подвиги партизанів Криму увічнює пам'ятник на честь Перевальненського загону поблизу однойменного села, відомий під назвою «Партизанська шапка». Гранітну брилу, що нагадує папаху, навскіс перетинає червона кам'яна стрічка. Поруч — стела з іменами партизанів, які полягли в боях. Автори пам'ятника — художники І. Петров, Є. Грабовецький, архітектор Л. Фруслов, скульптор Б. Усачов. Подвигам севастопольських партизанів під час оборони і визволення міста присвячені пам'ятні знаки на 17 та 18-му кілометрах Ялтинського шосе, в районі Байдарських воріт, на братських кладовищах та могилах⁹³⁰. У Севастополі після об'єднання трьох підпільних груп, до складу яких входили радянські військовополонені, робітники Морського заводу і порту, була створена єдина організація. Її штаб знаходився в будинку, де жив керівник організації В. Ревякін. У 1957 р. згідно з рішенням Севастопольського міськвиконкому в цьому будинку було відкрито меморіальний музей підпільників, про що сповіщає дошка з білого мармуру на фасаді⁹³¹. Незадовго до визволення Севастополя, 14–16 квітня 1944 р., підпільників було заарештовано і розстріляно в Юхариній балці. На місці страти 51 патріота, на 3-му кілометрі Балаклавського шосе, у 1966 р. було встановлено пам'ятний знак у формі вертикальної стели з прізвищами загиблих. 28 травня 1944 р. останки розстріляних підпільників були перепоховані на кладовищі Комунарів, а у 1963 р. — на братській могилі за проектом скульптора С. Чижа й архітектора А. Шеффера споруджено пам'ятник. Біля монументальної стели з рельєфним зображенням прапора — діоритові плити, на яких викарбувані імена підпільників⁹³².

Партизанам і підпільникам Рівненської області присвячено 47 пам'яток, серед яких більшість становлять обеліски на місцях страт і могилах загиблих патріотів. Меморіальними дошками відзначені будинки, де знаходились конспіративні квартири, підпільні типографії та мешкали підпільники. Монумент у м. Сарни присвячений одному із керівників підпільного руху в Україні, Герою Радянського Союзу Д. Медведєву (1969 р.), у м. Рівне — першому секретарю Рівненського підпільного обкому КП(б)У В. Бегмі (1968 р.)⁹³³. Під час війни в Дібрівську Зарічненського району перебував Рівненський підпільний обком партії і обласний штаб партизанського руху, очолюваний В. Бермою, а також редакція підпільної газети «Червоний прапор». На їх честь у 1968 р. було споруджено меморіальну стелу і пам'ятник⁹³⁴. «Партизанській матері» — так любовно називають жителі Рівного пам'ятник, споруджений у 1967 р. на братській могилі партизанів (кладовище «Грабник»), які загинули в березні 1943 р. (скульптор Г. Шульман). Серед похованих — Марія Іллівна Струтинська, мати, яка виховала п'ятьох синів і доньку та разом з ними воювала в партизанському загоні. Скульптурний портрет безстрашної жінки виконано з мармуру, поруч — гранітна стела з барельєфним зображенням партизанів⁹³⁵.

Складовою частиною руху опору, окрім боротьби з нацистською окупацією, була національно-визвольна боротьба проти сталінського тоталітарного режиму, яку очолили Організація українських націоналістів (ОУН), а, згодом, національне збройне утворення — Українська повстанська армія (УПА). При дослідженні подій Другої світової війни слід враховувати специфіку різних областей України. В західних областях, де радянська влада була встановлена лише в 1939 р., в умовах окупаційного режиму активну роль відігравала Організація українських націоналістів, яка веде свій відлік від 1929 р. Від початку організація ставила за мету боротьбу за встановлення незалежної української держави. Війна відкрила новий етап в діяльності всіх організацій самостійницького спрямування, збройних формувань ОУН, Української повстанської армії, які потребують серйозного і неупередженого аналізу. Організацію українських націоналістів (ОУН), обидва її відділи — під проводом А. Мельника і С. Бандери, а також Українську повстанську армію (УПА) необхідно розглядати як дві окремі, хоч і пов'язані між собою структури. ОУН — це підпільна партійно-військова структура, УПА — партизанська за своїм характером армія, метою якої була боротьба за незалежну Україну⁹³⁶. Опір гітлеризму в Західній Україні, яка увійшла до складу УРСР у вересні 1939 р., співпав там з боротьбою проти сталінізму. Збройні формування ОУН і УПА, взаємодіючи з підпільними боївками, намагалися не допустити утвердження радянської влади. Загострилася братовбивча громадянська війна, в якій загинули тисячі людей. При виявленні та дослідженні пам'яток періоду Другої світової війни у західних областях слід враховувати ці особливості.

У перебігу складних і не завжди однозначних процесів демократизації суспільства тільки останнім часом стало можливим критично розібратися в багатьох подіях, дати об'єктивну оцінку національно-визвольному руху в роки війни в західному регіоні. Лише історична правда і достовірність документів дозволять замість ворожості і недовіри до діяльності ОУН і УПА виробити об'єктивну оцінку про події Другої світової війни та змінити громадську думку, яка сприятиме

порозумінню і примиренню в українському суспільстві. Об'єктивне висвітлення історії УПА — не тільки наше минуле, це — наше майбутнє, оскільки світогляд молодого покоління формується на справжній історії, в тому числі і про національно-визвольний рух в Україні в роки воєнного лихоліття. На покарання й осуд заслуговують всі, хто вчинив злочин проти людства. Але кидати таке звинувачення на всіх учасників самостійницького руху було б несправедливо.

Ці процеси знайшли своє відлуння і у формуванні пам'яті про війну, в якій певне навантаження несуть і пам'ятки воєнної історії. Тема ОУН і УПА була забороненою, могили вояків УПА руйнувалися, пам'ять про національно-визвольну боротьбу була піддана забуттю на державному рівні. У перші повоєнні роки кургани-могили, насипані українськими повстанцями для увічнення пам'яті своїх героїв шляхом збивання хрестів і національної символіки перетворювали на пам'ятники радянським солдатам⁹³⁷.

Після невдалої спроби 30 червня 1941 р. проголошення у Львові Акту відновлення Української Держави ОУН остаточно розкололась. На будинку, де було проголошено цей документ, у 1995 р. встановлено меморіальну дошку (пл. Ринок, 10)⁹³⁸. В ОУН утворилися два її крила — помірковане на чолі з А. Мельником і радикальне під проводом С. Бандери. Оскільки боротьба ОУН за незалежну Україну суперечила колоніальній політиці Німеччини, окупаційні власті, відхиливши акт від 30 червня, почали переслідувати членів організації. Український народ, що віками боровся за своє самовизначення, за побудову національної держави, в період Другої світової війни почав створювати свої перші збройні загони, що згодом переросли в Українську повстанську армію. Перші повідомлення про народні партизанські ополчення на території Волині, які згодом увійшли до складу УПА, до Центрального штабу партизанського руху почали надходити наприкінці 1942 р.⁹³⁹ В лісах поблизу с. Свинарин, на хуторі Вівчак тодішнього Ковельського повіту (нині Турійський район) в жовтні 1942 р. було сформовано першу сотню Української Повстанської Армії⁹⁴⁰.

Рух УПА скоро поширився з Брестської, Пінської, Волинської та Рівненської областей на Кам'янець-Подільську, Вінницьку, Житомирську, Київську. Здійснюючи заходи щодо утримання західних теренів як основної бази, УПА надавала важливого значення розповсюдженню свого впливу на східні території України. У бойовій діяльності УПА, крім організації рейдів по місцевих теренах, важливе значення надавалося пропагандистській роботі. В травні 1943 р. відбувся перший рейд відділів УПА у чоповицькі та малинські ліси Житомирщини, у вересні — організовано рейд у напрямку Києва і Білої Церкви. Відділи УПА діяли в Харківській, Полтавській областях, в інших регіонах України, закликаючи місцеве населення не відходити разом з німцями, а організувати опір більшовикам⁹⁴¹. Документи свідчать про збройні сутички вояків УПА і з радянськими партизанами, і з німцями.

На Волинській землі багато пам'ятних знаків, які увічнюють драматичні і водночас героїчні події воєнної пори. У Новому Загорві Локачинського району на Волині завершила свій шлях чота Берези. Впродовж тривалого часу вояки захищалися від переважаючих сил нацистів. На честь вояків, які загинули, але не здалися, після проголошення незалежності України в 1991 р. було споруджено

пам'ятник⁹⁴². Ведучи активну боротьбу проти гітлерівських загарбників, УПА ні на мить не випускала з поля зору небезпекиті з боку сталінського тоталітарного режиму. Шлях УПА — неоднозначний, нерівний і непростий. Коли у 1944 р. війська Червоної армії витіснили німців із Західної України, основні частини УПА залишилися в тилу радянських військ. З відновленням радянської влади розгортається неоголошена війна проти учасників національно-визвольної боротьби. Недовіра до місцевого населення спонукала владу переселяти на ці території мешканців інших регіонів, які не розуміли місцевих проблем. Під час каральних експедицій було виселено чимало місцевого населення, яке підозрювали у співчутті до повстанців, фізично знищені тисячі вояків УПА і підпільників ОУН. Втрати ОУН і УПА та їх прихильників лише за 21 місяць, починаючи з лютого 1944 р. становили вбитими 98846, захопленими 104990, прийшли з повинною 48880 чоловік. У перебігу бойових операцій з радянського боку загинув 9621 чоловік, поранено 1343 й пропало безвісти 2456 чоловік⁹⁴³.

В цій народній боротьбі українці захищали, перш за все, власне життя, свої родини, домівки, культуру, свою землю від іноземних поневолювачів. На місцях, де гриміли бої за національні ідеали, залишилися тисячі братських могил тих, хто воюючи на два фронти, став жертвою братовбивчої війни. В Івано-Франківській області встановлені пам'ятні знаки на могилах вояків УПА в селах Фітьків, Підгірці, Бринці, Крукеничі, м. Яворів, меморіальні дошки — на будинках, де народився генерал-хорунжий УПА Д. Грицай (с. Дорожів), на честь командира УПА С. Фрасулаку (с. Новошин), на хаті, в якій з 1930 р. по 1936 р. жив С. Бандера (с. Воля Задеревецька Івано-Франківської області)⁹⁴⁴. У 1998 р. в с. Старий Угринів Калуського району Івано-Франківської області почалося відродження садиби, де з 1909 р. по 1933 р. жив керівник ОУН(б) С. Бандера⁹⁴⁵. За рішенням сільського сходу на подвір'ї було встановлено символічний хрест, а 14 жовтня 1990 р. був відкритий перший в Україні пам'ятник⁹⁴⁶. На Європейській площі обласного центру в 2009 р. споруджений меморіальний комплекс та пам'ятник С. Бандері (автор — львівський художник М. Посікіра). Символічні хрести, пам'ятні знаки у формі державного герба встановлені на братських могилах УПА в селах Калуського, Коломийського, Рогатинського, Тисменецького районів (Івано-Франківська обл.)⁹⁴⁷. У 1991 р. було встановлено пам'ятний знак на місці розташування табору сотні УПА, якою командував Д. Карпенко (Яструб). У цьому таборі пройшли вишкіл багато командирів УПА, часто бував головний командир УПА Р. Шухевич⁹⁴⁸.

Протягом 1995 р. у Львівській області на могилах вояків УПА було споруджено понад 20 пам'ятних знаків, встановлено меморіальні дошки на будинках, де жив заступник голови Проводу ОУН(м) О. Кандиба (псевд. О. Ольжич) (м. Львів, вул. Личаківська, 32), головний командир УПА, генерал-хорунжий Р. Шухевич (м. Львів, вул. Новоповітряна, 76)⁹⁴⁹. Роман Шухевич народився у м. Львові 30 червня 1907 р. Його дитинство пройшло на Львівщині. Навчався він у філії Львівської Академічної гімназії, яка розміщувалась у Народному домі. У вересні 1926 р. він вступив до Львівської політехніки. У 1934 р. закінчив університетські студії зі званням інженера. Вищу військову освіту Р. Шухевич здобув, навчаючись на старшинських курсах, вишколах за кордоном та в Україні, а також самостійним студюванням військової справи. В студентські роки він був активним членом

пластової організації, різних спортивних товариств, одним з найкращих спортсменів Львова. Навесні 1941 р. Р. Шухевич очолив український військовий підрозділ «Нахтігаль» в складі іноземних легіонів вермахту. У серпні 1943 р. був обраний головою Бюро Проводу ОУН і призначений Головним командиром УПА. З метою об'єднання і консолідації всіх національно-державницьких сил українського народу в боротьбі за державну незалежність України в липні 1944 р. з ініціативи ОУН і УПА та особисто Р. Шухевича, було скликано Великі Збори, на яких було створено Українську Головну Визвольну Раду, яка стала верховним органом українського народу. Головою Генерального Секретаріату УГВР був обраний Р. Шухевич⁹⁵⁰.

5 березня 1950 р. командир УПА загинув у нерівному бою в с. Білогорща біля Львова. У 2001 р. у будинку, де знаходилась підпільна штаб-квартира, в якій загинув Р. Шухевич, відкрито музей, в 2009 р. перед будинком — встановлено пам'ятну стелу⁹⁵¹. Аби могила не стала місцем поклоніння, начальник 4-го управління МДБ СРСР, генерал П. Судоплатов розпорядився тіло легендарного командира повстанців вивезти з Галичини, спалити і попіл розвіяти за вітром. Тіло було спалене на лівому березі, навпроти м. Скала-Подільська, а загорнуті в брезент рештки викинули в ріку. 13 жовтня 2005 р., після довгих пошуків, останки легендарного генерала Тараса Чупринки були знайдені, на місці, пов'язаному із загибеллю (знищенням тіла) Р. Шухевича — поблизу с. Гуків Чемеровецького району, на невисокій збручанській кручі напередодні 63-ї річниці Української повстанської армії за участі громадськості трьох областей — Хмельницької, Рівненської і Тернопільської — відкрито та освячено пам'ятник — триметровий базальтовий хрест. Поряд в 2008 р. споруджено обеліск на честь невідомих радянських воїнів⁹⁵². 30 червня 2007 р. у с. Тишківці (Івано-Франківська обл.) відкрито музей родини Шухевичів⁹⁵³.

У Тернопільській області виявлено 89 пам'ятних місць, пов'язаних з діяльністю ОУН і УПА, зокрема в с. Бишки Козівського району встановлено пам'ятний знак на місці перебування штабу УПА на чолі з Р. Шухевичем, в с. Антонівка — Меморіал «Штаб УПА “Південь”»⁹⁵⁴. Поблизу Кременця, в навколишніх лісах вдалося виявити місцезнаходження двох штабів УПА, на місці яких відбудовані окремі споруди, встановлені пам'ятні знаки, а за кілька кілометрів від Слов'ятина на місці підстаршинської школи УПА, яка діяла в 1943–1944 роках, організовано Музей ОУН і УПА⁹⁵⁵. Прикладом толерантного відношення до проблеми увічнення пам'яті про війну можна вважати Тернопільську область, де поруч з братськими могилами радянських воїнів відновлюються місця поховань, братські та одиночні поховання вояків ОУН і УПА.

У Житомирі та Києві виявлені будинки, пов'язані з ім'ям громадського діяча, письменника, вченого, учасника руху опору в роки Другої світової війни, О. Кандиби. У Житомирі збереглися будинки, де він народився (вул. Пархоменка, 12/15) і мешкав (вул. Лермонтова) влітку 1941 р., а також Свято-Успенська церква, де його охрестили. На відзначення п'ятидесятих роковин від дня смерті О. Ольжича в німецькому концтаборі Заксенхаузен, 12 червня 1994 р. у Києві на будинку (вул. Толстого, 15), де він жив в 1941–1942 рр. і де знаходилась підпільна явочна квартира ОУН, встановлено меморіальну дошку. За активного сприяння О. Ольжича 4 жовтня 1941 р. було скликано перші збори Української Національної Ради,

яку очолив професор М. Величківський. Учасники зборів закликали до створення національної державної формації, яка б репрезентувала весь український народ. В окупованому Харкові наприкінці 1941 р. було створено Громадський комітет, метою якого була консолідація всіх сил української громадськості⁹⁵⁶. В окупованих містах представники національно-визвольного руху налагодили видання понад 100 друкованих органів. У Києві, зокрема, виходили газети «Українське слово» (редактор І. Рогач) і «Літературний вісник» (згодом була перетворена українською поетесою, керівником культурницької комісії ОУН(м) О. Телігою на тижневик «Літаври»). Українці намагалися відродити освіту, кооперацію, церковне життя, налагодити соціальну допомогу. Українська Національна Рада випускала звернення до населення, оголошувала протести, друкувала часописи, готувала матеріали, в яких засуджувалась політика окупаційної влади. Діяльність націоналістичного підпілля у Києві, Дніпропетровську, Житомирі, Одесі, Полтаві, Харкові, Чернігові, політика якого все більше суперечила «новій владі», викликала занепокоєння окупантів. Проти підпільників почалися репресії. Взимку 1941–1942 рр. німці заарештували більшість керівництва ОУН(м). На початку зими 1941 р. зазнала погрому редакція газети «Українське слово» (містилася на сучасній вул. Воробського, 24), а її редактора разом зі співробітниками було заарештовано і розстріляно⁹⁵⁷. У Києві було заарештовано кілька сотень чоловік, серед них і членів Спілки українських письменників, створеної і очолюваною О. Телігою. 9 лютого 1942 р. О. Телігу було заарештовано, а 21 лютого разом з іншими членами ОУН(м) розстріляно в Бабиному Яру. У 1992 р. на місці загибелі О. Теліги та її побратимів було встановлено символічний хрест, на будинках, де мешкала поетеса (вул. Володимирська, 45, Толстого, 25), — меморіальні дошки, а в школі № 97 на вулиці імені поетеси відкрито її музей⁹⁵⁸.

До рукописів томів Зводу включені пам'ятки, в основному пов'язані з розгортанням партизанського руху в Україні і значно менша кількість пам'яток про діяльність Української повстанської армії. Український націоналістичний рух — історія створення і діяльність Української повстанської армії, збройних формувань ОУН, на дослідження яких свого часу було накладено табу, вимагає серйозного і неупередженого аналізу. В умовах незалежної Української держави на зміну забороні прийшло усвідомлення необхідності об'єктивного висвітлення цих подій і більш ретельного відображення їх в пам'ятках. Символічні хрести, пам'ятні знаки на братських могилах вояків УПА у формі державного герба встановлені в селах Івано-Франківської, Тернопільської, Рівненської областей. Меморіальними дошками відзначені будинки, пов'язані з діяльністю націоналістичного підпілля в Києві, Житомирі, Полтаві та інших містах.

Оскільки радянська історіографія не висвітлювала і не досліджувала діяльності ОУН і УПА, події, пов'язані з її боротьбою, в більшості своїй не були зафіксовані в пам'ятках. На глибоке об'єктивне дослідження складних процесів національно-визвольної боротьби українського народу, яка восени 1943 р. набула чіткого структурного закріплення у формі Української повстанської армії, довгий час було накладено табу. Лише останнім часом історики, місцеві краєзнавці почали вивчати і досліджувати весь складний і суперечливий процес боротьби українського народу в роки Другої світової війни.

Щоб уникнути нових «білих плям» у зображенні національно-визвольного шляху українського народу, важливо зберегти пам'ять про всі події в історії України, про всіх полеглих на українській землі за свободу, незалежно від політичної орієнтації, належності до тієї чи іншої політичної партії. Останнім часом, незважаючи на офіційно проголошений курс на деідеологізацію суспільства, об'єктивне і неупереджене висвітлення історичного процесу, трапляються спроби вилучити з вітчизняної історії деякі постаті, окремі факти та епізоди. Це призводить не тільки до спроби переписувати історію в угоду політичній кон'юктурі, але й до пошкодження поховань, руйнування надгробків й інших об'єктів, пов'язаних із вшануванням пам'яті як воїнів Червоної армії, так і вояків УПА, учасників національно-визвольної боротьби в роки Другої світової війни. Таке ставлення до пам'яток, як об'єктів історичної пам'яті, свідчить про нігілістичне, безвідповідальне відношення до культурної спадщини. Пам'ятки історії слід розглядати як матеріалізовану пам'ять, об'єктивні історичні джерела, що фіксують певні історичні віхи у розвитку суспільства, а не як засіб прославлення або знеславлення подій та окремих осіб. Їх слід виявляти, досліджувати, використовувати у суспільній практиці як важливий історичний досвід попередніх поколінь. Включення до обігу нових пам'яток розширить наше уявлення про минуле, дозволить дослідити історичні події із залученням конкретного краєзнавчого матеріалу. Толерантне ставлення, цивілізований підхід, позбавлений суб'єктивних тлумачень й ідеологічних штампів, дозволить формувати такі засади культурної політики, які відповідають загальнолюдським цінностям.

5.3.4. Увічнення подвигу воїнів-визволителів.

В Україні майже 80 відсотків пам'яток Великої вітчизняної війни зберігають пам'ять про визволення України від нацистських загарбників. Це воїнські цвинтарі, братські та одиночні поховання радянських воїнів, пам'ятні місця боїв, будинки штабів, командних пунктів, військові-інженерні споруди. Це доти і дзоти, які збереглися і внесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією місцевого значення в Севастополі (29), Києві (8), оборонні споруди, штаби Київського і Коростенського укріпрайонів. Запеклі бої за Коростень, важливий залізничний вузол, точилися в листопаді 1943 р. Штаб укріпрайону та його підземні комунікації перетворилися на неприступну фортецю, яка трималася упродовж кількох днів, незважаючи на переважаючі сили противника. З 200 бійців живими залишилися лише п'ять воїнів, у тому числі дві жінки⁹⁵⁹.

Це автентичні пам'ятки, свідки історичних подій або життя та діяльності окремих персоналій, які є предметом вивчення та охорони. Букринський та Лютезький плацдарми під Києвом, Сапун-гора у Севастополі, поле Корсунь-Шевченківської битви — це далеко не повний перелік битв Великої вітчизняної війни за українські міста і села у ході військових операцій по визволенню України. В той же час, на відміну від нерухомих пам'яток історії, що є реальними свідками подій і синхронні з ними у часі, практично у кожному населеному пункті для увічнення пам'яті про загиблих воїнів-земляків споруджувалися пам'ятні знаки у вигляді скульптур, обелісків, стел з переліками військових частин, які визволяли населений пункт. Найбільш поширеними були архітектурно-скульптурні компо-

зиції, які включали скульптуру воїна-переможця, жінки, що символізувала Батьківщину-матір або Вічний вогонь. Пам'ятні знаки — це матеріальні об'єкти, встановлені або використані для увічнення історичних подій або персоналій.

Серед пам'яток, які увічнюють Перемогу, особливе місце посідає бойова зброя, військова техніка, яка встановлювалась в пам'ять про воїнів-визволителів, конкретні події того періоду. Це рухомі пам'ятки воєнної історії, науки і техніки, встановлені на постаменти й перетворені на нерухомі об'єкти. У деяких випадках це автентичні пам'ятки, які є реальними свідками подій, синхронними з ними у часі і які повністю або частково зберегли меморіальну частину. Це — літаки, автомобілі, бронетранспортери, бронепоезди, гармати, кулемети тощо, які безпосередньо брали участь у бойових операціях і збереглися до наших днів. У ході операції по форсуванню Дніпра 6 листопада 1943 р. був визволений Київ. Першими до міста увійшли танкісти 3-ї гвардійської танкової армії, про що нагадує танк «Т-34» (пр. Брест-Литовський)⁹⁶⁰. На честь танкових екіпажів Героїв Радянського Союзу Є. Пушкіна у Дніпропетровську (пр. Карла Маркса), М. Яценка у центрі Запоріжжя на постаментах встановлені танки «Т-34». Історичну пам'ять про воїнів-автомобілістів зберігають транспортні засоби воєнного періоду — автомобілі «ГАЗ-ММ» (Житомир, вул. Ватутіна), «ЗИС-5» (Київ, пр. 40-річчя Жовтня), встановлені у більш пізній період⁹⁶¹.

В обороні Севастополя 1941-1942 рр. відзначився бронепоезд «Железняков» берегової оборони ЧФ, збудований колективом Морського заводу у вересні-жовтні 1941 р. Під час визволення Криму від нацистських загарбників його екіпаж брав участь у боях разом з частинами 51-ї армії і 19-го танкового корпусу. В пам'ять про бронепоезд біля залізничного вокзалу на пл. Ревякіна встановлений паровоз із серії «ЕЛ-2500», виготовлений в Луганську в 1922 р., у Києві на розі вулиць Урицького і Кудряшова — паровоз «ФД-20-578»⁹⁶². Ці пам'ятки не є автентичними, але вони зберігають пам'ять про події часів Великої вітчизняної війни, являються пам'ятками історії та науки і техніки. Місце їх розташування, зовнішній вигляд історично недостовірні, відсутня меморіальна частина, оскільки вони встановлені в пізніші часи з метою увічнення пам'яті про історичні події, явища, особи й включають елемент суб'єктивного сприйняття автором⁹⁶³.

Пам'ять про переможні бої Червоної армії у ході визволення України — це тисячі поховань радянських воїнів,obelіски і монументи, споруджені на місцях боїв. Переможна битва під Сталінградом поклала початок визволенню української землі. Першими на українську землю вступили бійці та офіцери 573-го полку 195-ї стрілецької дивізії 1-ї гвардійської армії Південно-Західного фронту. Це сталося 18 грудня 1942 р. Наскільки кривавими були бої — можна судити з того, що лише в боях за перший районний центр на українській території — с. Мілове Ворошиловградської області — загинуло 1066 воїнів, які поховані в братській могилі на площі Чечерова. У травні 1972 р. тут відбулося урочисте відкриття величного монументу «Україна-визволителям». Він символізує Батьківщину-матір, яка зустрічає свого сина-визволителя. Бронзова скульптура встановлена на постаменті, верхня частина якого виконана у вигляді плити, нижня — фронтової землянки, де розташована експозиція музею. Поруч на 27 гранітних плитах — імена воїнів-визволителів, які назавжди залишилися в українській землі. На бронзовому

вінку навколо могили золотом сяють слова: «Вічна слава героям, які полягли в боях за свободу і незалежність нашої Батьківщини». Біля братської могили палає Вічний вогонь. За визволення Ворошиловградщини полягло 120 тис. радянських солдатів та офіцерів⁹⁶⁴. 14 лютого 1943 р. було визволено Ворошиловград — перший обласний центр України. Вдячні мешканці міста у 1945 р., дбаючи про увічнення героїв-визволителів, спорудили на Гострій Могилі меморіальний комплекс у вигляді багатоступінчастої піраміди, на вершині якої орел тримає стяг Перемоги, у 1965 р. комплекс був доповнений скульптурною групою «Прапор не вмирає»⁹⁶⁵.

Такі комплекси, до складу яких входить братська могила радянських воїнів, архітектурно-скульптурне зображення воїна або жінки, що символізує Батьківщину-матір, Вічний вогонь споруджувалися на честь перемоги у багатьох містах. У Харкові визволення міста 23 серпня 1943р. увічне меморіальний комплекс, споруджений у 1977 р. На висоті «197,2», що поблизу с. Солоницівка Дергачівського району, знаходився пункт командуючого фронтом І. Конєва. Про це нагадує обеліск із горельєфним зображенням генерала, який віддав наказ про штурм Харкова. Курган бойової слави поблизу Охтирки (Сумська обл.) нагадує про подвиги радянських воїнів на завершальному етапі Курської битви. Жорстокі бої точилися в Донбасі за кожний населений пункт, 29 військових частин і з'єднань були удостоєні почесних звань та відзнак за визволення області⁹⁶⁶.

Про запеклість боїв за Донбас говорять чисельні братські могили в селах Шахтарського району (Донецька обл.), розкидані на шляху прориву радянських військ: Степанівна — 204 воїна; Дмитрівка — 1435 чоловік, на виїзді з села в братській могилі — 3837 солдатів і офіцерів. Упродовж Великої вітчизняної війни двічі створювався Міус-фронт. Восени 1943 р. у ході Міусько-Маріупольської наступальної операції військ Південного фронту радянські війська оволоділи ключовою позицією німецьких військ на вершині Савур-Могили. Одразу після закінчення боїв був встановлений обеліск, замінений згодом на шестиметрову піраміду, виготовлену із місцевого матеріалу. У 1963 р. гірники м. Сніжне вирішили створити фонд для спорудження меморіального комплексу на Савур-Могилі. Трудящі міст Тореза і Шахтарська, підтримали ініціативу і відпрацювали по дві години, перерахувавши кошти до створеного фонду. Донецька організація Союзу архітекторів провела відкритий конкурс на створення проекту меморіального комплексу. Кращим був визнаний проект київських скульпторів: заслуженого діяча мистецтв Української РСР Ф. Коцюбинського, І. Горового, К. Кузнецова, архітекторів А. Ігнащенка, І. Козлінера, М. Потипако. Урочисте відкриття величного 36-метрового гранітного монументу відбулося 10 вересня 1967 р. на вершині Савур-Могили⁹⁶⁷. Поряд з обеліском встановлена бойова техніка і збереглося всохле дерево — свідок бойових дій в цих місцях. «Меморіальний комплекс «Савур-могила» — пам'ятка національного значення»⁹⁶⁸.

Перемоги діставалися дорогою ціною, втрати не завжди були виправдані суто воєнними міркуваннями. У складі наступаючих частин діяли так звані польові військкомати, які діяли з не виправданою жорстокістю при проведенні мобілізації до діючої армії всіх здатних тримати зброю, навіть 16–17-річних юнаків. Нерідко їх, зовсім не навчених, не обмундированих, навіть без складання присяги, без ретельної підготовки, прикриття з повітря, артилерійського забезпечення, танкової

підтримки кидали в бій «спокутувати кров'ю ганьбу перебування в окупації». Під час Корсунь-Шевченківської битви призивали і кидали в бій непідготовлених селян з навколишніх сіл. Багато з них поховані у братських могилах за кілька кілометрів від власних домівок і ще й досі вважаються серед зниклих безвісти. Тільки в с. Тінки Черкаської області 118 вдів війни, можливо дружин тих мобілізованих селян, яких кидали у бій непідготовленими і які, можливо, загинули у першому ж бою⁹⁶⁹. Протягом січня 1943 — жовтня 1944 рр. під час 11 стратегічних і 28 фронтових операцій на українській території середньодобові втрати Червоної армії, коли бої досягли найбільшого напруження, становили 68 тис. чоловік. Битва за визволення України тривала 680 діб⁹⁷⁰.

По закінченні Курської битви в кінці серпня 1943 р. радянські війська вийшли до Дніпра на 750-кілометровому фронті. Настав час кульмінаційного моменту битви за Україну. На значній відстані під безперервним вогнем артилерії та ударами авіації проводилося форсування Дніпра — однієї з найбільших річок Європи. Дніпровська переправа, небувала за масштабами, була ще й безпрецедентною за грубими прорахунками, а відтак — і за людськими втратами, що їх зазнали радянські війська. Слід зазначити, що події війни протягом багатьох років висвітлювалися певною мірою однобічно, деякі трагічні сторінки війни під тиском політичної кон'юнктури вчені оминали. До таких сторінок відносяться події початкового періоду війни, тема окупації, операція радянських військ по форсуванню Дніпра і визволенню столиці України восени 1943 р., під час якої загальні втрати радянських військ становили 417 тис. чоловік⁹⁷¹.

Чим більше часу віддаляє нас від подій Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–1945 рр., тим вагомішим стає подвиг багатонаціонального народу СРСР, у тому числі українського. Аналізувати і піддавати критиці дії професійних військових через 68 років невдячна справа, але ми не ставимо це за мету. Як зазначають дослідники воєнної історії, серед причин колосальних втрат були і прорахунки командування по створенню плацдармів для наступу на Київ. Пропозиції командуючого Центральним фронтом К. Рокосовського наступати на Київ із тих плацдармів, які у вересні 1943 р. створили його війська в районі сіл Ново-Петрівці, Лютежа й Вишгорода, були відхилені. Під час круглого столу, присвяченому визволенню Лівобережної України в Інституті історії України НАН України, учасник Великої вітчизняної війни, академік П.Тронько, даючи оцінку цим подіям, із відстані часу, заявив, що наступ на Київ із півдня був помилкою, що й призвело до великих втрат. Але в той же час ці події є й свідченням виняткового героїзму наших воїнів, про що він пише в своїй книзі⁹⁷². Вирішальним чинником битви за Дніпро й визволення всієї України був героїзм радянських воїнів. Як відомо, лише за успішне форсування Дніпра та виявлені при цьому героїзм, мужність і високу майстерність, понад дві з половиною тисяч солдатів, сержантів, офіцерів і генералів були удостоєні звання Героя Радянського Союзу.

Успішне проведення операції з Лютезького плацдарму відіграло вирішальну роль у Київській наступальній операції, яка за наказом Сталіна мала завершитися 5–6 листопада визволенням столиці України. 55-ти воїнським з'єднанням і частинам було присвоєне найменування Київських, 119 вулиць і площ міста названо в пам'ять воєнних подій, воїнів-захисників і визволителів. Понад півтори тисячі

пам'яток увічнюють події Великої вітчизняної війни у Києві, у тому числі 419 пам'ятників, обелісків, монументів — про полеглих радянських воїнів.

У м. Дніпропетровську (вул. Набережна, парк Леніна) пам'ять про форсування Дніпра воїнами 152-ї стрілецької дивізії увічнюють пам'ятні знаки на місці зведення переправи через Дніпро і висадки розвідувальної групи. У 1968 р. на околиці Запоріжжя, на місці форсування Дніпра у жовтні–листопаді 1943 р. воїнами 3-го Українського фронту було споруджено величний монумент у вигляді вертикального пілона і горизонтальної плити, що імітує пліт, на якому встановлена скульптура воїна⁹⁷³. У 1985 р. відбулося урочисте відкриття монумента на честь подвигів радянських воїнів у боях при форсуванні Дніпра на Букринському плацдармі, в районі с. Балико-Щучинка (Кагарлицький р-н, Київська обл.). Автори монументу — скульптор В. Зноба, архітектор А. Захаров. На відзнаку світлої пам'яті земляків, які воювали на фронтах і не повернулися до рідних домівок, споруджено меморіали, встановлені стели та скульптурні пам'ятники у Тетіїві, Фастові, Миронівці, Вишгороді, Яготині, Білій Церкві, Василькові та інших містах і селах Київщини.

У кожному населеному пункті — братські могили і пам'ятні знаки на честь воїнів-визволителів, спорудження яких розпочалося ще в ході війни. Після закінчення бойових дій у воїнських підрозділах, партизанських з'єднаннях видавались накази щодо поховання загиблих і увічнення їхньої пам'яті. Протягом 1944–1945 рр. були споруджені пам'ятники на братських могилах воїнів-визволителів на висоті Гостра могила у Ворошиловграді, Керчі, Макіївці, Мукачеві, Нижньодніпровську, Ужгороді, Харкові, Хусті та багатьох інших містах і населених пунктах України⁹⁷⁴. Згідно з постановою Ради Народних Комісарів СРСР від 26 серпня 1943 р., підтвердженою постановою Ради Міністрів СРСР від 29 вересня 1948 р. у 1944–1950 рр. проектувались і споруджувались пам'ятники генералам О. Зигіну (м. Полтава), А. Смирнову (Куйбишевський р-н, Запорізька обл.), П. Волоху (м. Ізюм, Харківська обл.), у 50-ті роки двічі Героям Радянського Союзу О. Молодчому (м. Ворошиловград)⁹⁷⁵, А. Недбайлу (м. Ізюм, Харківська обл.), Амет-Хану-Султану (м. Алупка, АР Крим)⁹⁷⁶.

У 1944 р. було створено проект пам'ятника на честь визволення Києва від нацистських загарбників. Цей проект і пояснювальна записка були надіслані М. Хрущову, який на той час очолював республіканську партійну організацію і був головою Ради Народних Комісарів УРСР. 14 листопада 1944 р. на нараді обговорювались два проекти пам'ятника, автором яких був архітектор О. Власов. Розглянувши проекти пам'ятників, учасники наради висловили свої зауваження, а також пропозиції щодо увічнення всіх визначних подій Великої вітчизняної війни і спорудження монументів на честь воїнів-визволителів не лише в Києві, а в інших містах: Корсуні-Шевченківському, Харкові, Житомирі, Кам'янці-Подільському, Львові, Нікополі, Кривому Розі, на р. Міус⁹⁷⁷. Першим кроком у реалізації цих ідей стала урядова постанова від 20 березня 1945 р. «Про створення музею-заповідника «Поле битви за Київ», який споруджувався на місці командного пункту 1-го Українського фронту в с. Нові Петрівці (Київська область)⁹⁷⁸. Відкриття Музею-заповідника «Битва за Київ в 1943р.» відбулося в 1958 р. (архітектори А. Мілецький, В. Бакланов, скульптор І. Першудчев, рек. 1993 р., архітектор М. Фещенко). Архітектурно-скульптурна композиція, споруджена на високому кургані, увінчана

скульптурою воїна, що символізує переможний наступ Радянської армії. В цюколі гранітного постаменту — експозиція музею, на мармурових пілонах — найменування військових з'єднань і частин, удостоєних звання Київських, а також нагороджених орденами за визволення столиці України. З метою увічнення подій 1943 р., подвигів воїнів 1-го Українського фронту, частина території Вишгородського району (6 га) була оголошена державним заповідником, в якому зберігаються польові оборонні споруди — бліндажі, командні і спостережні пункти. В центрі с. Нові Петрівці у 1980 р. відкрито діораму «Битва за Київ. Лютезький плацдарм. 1943 р.», яка відтворює події 1943 р.⁹⁷⁹ У 1995 р. комплекс отримав статус Державного музею-заповідника. Експозиція музею і діорама розмістилися в новозбудованому приміщенні в центрі села поруч із каплицею в пам'ять полеглих у війні. Це був один із перших меморіальних комплексів, який об'єднував музей, оборонні споруди, пам'ятні місця боїв, розташування командних пунктів. Подібні комплекси згодом були створені у Севастополі, Харкові, Тернополі, Корсунь-Шевченківському та в інших містах.

В травні 1944 р., під час визволення Севастополя, кровопролитні бої тривали на околиці міста в районі Сапун-гори, що являла собою основний вузол оборони німецьких військ. Після війни на місці розташування ворожих укріплень, які штурмували воїни 51-ї і Приморської армій, севастопольці висадили парк Слави та алею Героїв. Чотиригранний обеліск з написом «Героям битви за Севастополь», меморіальні дошки з найменуваннями частин і з'єднань, які тут воювали, Вічний вогонь, діорама «Штурм Сапун-гори 7 травня 1944 року» — данина вдячності севастопольців воїнам-визволителям⁹⁸⁰.

З ініціативою щодо увічнення пам'ятних місць Корсунь-Шевченківської битви, що увійшла в історію під назвою Малого Сталінграда, виступили місцеві жителі Корсунь-Шевченківського району (нині Черкаська обл.) ще в роки війни. Підтримавши цю пропозицію, Київський облвиконком у серпні 1944 р. звернувся до РНК УРСР з проханням вирішити питання про будівництво пам'ятника у Корсунь-Шевченківському і відкриття державного історичного музею⁹⁸¹. У 1945 р. в одному з живописних куточків міста, в старовинному палаці, пам'ятці архітектури XVIII ст., розмістив свою експозицію Музей історії Корсунь-Шевченківської битви⁹⁸². Наприкінці 60-х — початку 70-х років на території шести районів Черкаської області в місцях, де відбувалась історична битва військ 1-го і 2-го Українських фронтів у лютому 1944 р., були встановлені 32 пам'ятних знаки, що входять до Корсунь-Шевченківського меморіалу. Вони відтворюють подвиги командуючого бронетанковими військами фронту генерал-лейтенанта А. Штевнева, що загинув у боях за визволення с. Лисянки, командира артилерійської батареї, Героя Радянського Союзу лейтенанта Г. Шайхутдінова, командира стрілецької роти, старшого лейтенанта В. Чиковані, командира окремого артилерійського батальйону, капітана Ю. Ватера⁹⁸³. На честь з'єднання 1-го і 2-го Українських фронтів на 17-му кілометрі автотраси Корсунь-Шевченківський–Київ встановлені дві 25-метрові стріли, що зійшлися вершинами у блакитному небі. На бетонній стелі — меморіальний напис.

15 квітня 1944 р. радянські війська визволили Тернопіль. В одному з парків обласного центру створений меморіальний комплекс Слави (скульптор В. При-

маченко, архітектори Б. Гаврилов, Є. Гронський). Біля підніжжя пагорбу Слави — могила невідомого солдата. 27 липня 1944р.у ході Львівсько-Сандомирської операції 79 військових частин і з'єднань різних родів військ 1-го Українського фронту визволили Львів. Ця подія відзначена відкриттям у 1957 р. меморіалу, поруч з яким розташовані 256 одиничних і 4 братські могили радянських воїнів і партизанів, які загинули у боротьбі з ворогом. На кам'яній огорожі — емблеми усіх родів військ. В центрі пантеону — алея Героїв, по обидві сторони якої — 26 могил воїнів-визволителів⁹⁸⁴. В 1969 р. на честь 25-річчя визволення Івано-Франківська від німецько-нацистських загарбників на Північному бульварі ім. Пушкіна (пл. Визволення) споруджено Обеліск Слави (скульптор П. Сопільник)⁹⁸⁵.

У перебігу Карпато-Ужгородської операції відбулося визволення території України в її довоєнних кордонах. В пам'ять цієї події на околиці Ужгорода, на кордоні зі Словаччиною, споруджено монумент «Україна-визволителям» (скульптори І. Зноба, В. Зноба, архітектори А. Сніцарев, В. Стукалов). Напис на валуні, розташованому поруч, свідчить, що саме тут 28 жовтня 1944 р. були завершені бої за визволення української землі в роки Великої вітчизняної війни.

У другій половині 60-х років в Україні розгорнулися роботи по спорудженню обелісків у містах-героях — Києві, Керчі, Одесі і Севастополі. Вони увічнювали важливі події в історії міст і являються пам'ятками історії та монументального мистецтва, хоча не завжди це — високохудожні твори. Певною мірою вони віддзеркалюють соціальні запити суспільства і фінансові можливості місцевої влади. Спорудження обелісків на честь визволення міст — характерна особливість увічнення важливих подій в історії міста. Після визволення Кримського півострова від німецько-нацистських загарбників почали споруджувати обеліски Слави на честь воїнів-визволителів. 22-метровий обеліск на горі Мітрідат, споруджений в 1944 р., увічне пам'ять про визволення Керчі воїнами 18-ї і 56-ї армій, які на початку листопада 1943 р. форсували Керченську протоку і захопили плацдарм на околиці міста. На мармурових пілонах імена радянських воїнів, серед яких 15 Героїв Радянського Союзу, полеглих на керченській землі.

10 березня 1966 р. Рада Міністрів Української РСР прийняла постанову «Про спорудження обеліска в місті-герої Києві», у квітні був оголошений конкурс на проект обеліска Слави. 40-метровий обеліск на честь міста-героя був збудований на площі Перемоги. У 1977 р. обеліск на честь міста-героя споруджений на мисі Хрустальний у Севастополі⁹⁸⁶.

В Україні немає родини, яка б не принесла на вівтар визволення країни від нацизму страшну данину — своїх синів і дочок. У кожному місті або селищі є священні місця, до яких ніколи не припиняється потік людей, які в скорботному мовчанні приходять вшанувати пам'ять полеглих у війні. Таким священним місцем у Києві є парк Вічної Слави, де знаходиться могила невідомого солдата і горить Вічний вогонь, у Одесі — пам'ятник невідомому матросу, у Керчі — гора Мітрідат, в Чернігові — Болдіна гора, в Севастополі — Сапун-гора і військові кладовища, яких у місті і його околицях понад 20, у Запоріжжі — алея Слави. У кожному місті і селі — пам'ятні знаки і обеліски на честь воїнів і воїнів-земляків, полеглих у роки Великої вітчизняної війни. У багатьох населених пунктах вони споруджені поряд

із братськими могилами радянських воїнів, які захищали і визволяли українську землю. Не применшуючи значення українського фактору у Великій Вітчизняній і Другій світовій війні в цілому, слід пам'ятати про бойову співдружність військових формувань різних країн, які об'єдналися у боротьбі проти нацизму. Останнім часом були оприлюднені документи про операції Військово-Повітряних Сил СРСР та США, пов'язані з бомбардуванням військово-промислових об'єктів нацистської Німеччини та її сателітів. Човникові операції під кодовою назвою «Френтік» — це не тільки подвиг безстрашних повітряних асів, це самовіддані зусилля цивільного населення України, яке доклало чимало сил для обладнання авіаційних баз, сприяло їх нормальному функціонуванню. Проведення першої з них, «Френтік-1», 2–11 червня 1944 р. співпало з відкриттям другого фронту (6 червня 1944 р.). В операціях «Френтік» взяло участь 2097 американських літаків, через полтавську авіабазу пролягли бойові шляхи близько 10 тис. американських військовослужбовців⁹⁸⁷. В березні 1994 р. у зв'язку з відзначенням 50-річчя операції «Френтік» Полтавська обласна адміністрація прийняла рішення про увічнення пам'яті учасників операції «Френтік». Серед заходів передбачалось впорядкування могил воїнів, що загинули на території Полтавської авіабази, в Миргороді, Пирятині. 12 жовтня 1994 р. газета «Пирятинські вісті» повідомляла про відкриття пам'ятного знаку. На мармуровій плиті викарбувані рядки: «В червні–вересні 1944 року військові літаки Радянської Армії і США з аеродрому в районі Пирятина вели спільні бойові дії проти фашистських загарбників по плану операції «Френтік»⁹⁸⁸.

Понад 28 тисяч могил, 45 тис. пам'ятників та обелісків увічнюють події Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–1945 рр.⁹⁸⁹ Монументи, обеліски, пам'ятні знаки, техніка часів воєнного лихоліття образно доносить до нас історичну інформацію про масштаби боротьби з нацизмом. Незалежно від політичної кон'юнктури, що сьогодні часто диктує українському суспільству ті чи інші уподобання, Друга світова та Велика вітчизняна війни Радянського Союзу 1941–1945 рр. утвердили своє місце серед найважливіших історичних подій. Український народ був активним учасником титанічної битви народів, зазнаючи незмірних втрат і бідувань, трагедією була роз'єднаність народу, який потерпав між жорнами тоталітарних режимів. Попри всі неймовірні труднощі та перешкоди він зберігся як етнос, утвердив власні гідність і авторитет, посів належне місце серед інших націй світу.

Минула війна зобов'язує сучасників в ім'я справедливості пам'ятати про всіх, хто причетний до визволення України. Мова йде не лише про добре відомий і безперечно вирішальний внесок Червоної армії, радянського тилу, але і учасників національно-визвольного руху, які боролися, гинули у сталінських таборах і нацистських катівнях саме за незалежність України. Українці, потрапивши у страхітливий жорна Другої світової війни, часто боролися за свободу під різними прапорами. Але в цілому, український народ сприйняв нацистську агресію як загрозу своєму існуванню, і Друга світова війна стала для нього визвольною, справедливою, вітчизняною.

Післямова

В умовах становлення незалежної Української держави, її активної інтеграції до світового співтовариства, значно поглибився інтерес громадськості до вітчизняної історії, в тому числі до воєнно-історичної науки. Українська держава активно розбудовує свою державність, одним з атрибутів якої є власні Збройні Сили. Творення національної армії вимагає вивчення і осмислення досвіду минулого, уроків боротьби українського народу за своє національне визволення протягом багатовікової історії. Важливу роль у відродженні патріотичної самосвідомості народу, забезпеченні наступності поколінь, вихованні сучасної молоді, здатної захистити суверенітет і незалежність держави, матеріальні, духовні і культурні цінності суспільства, відіграє воєнно-історична наука. Виховуючи національну армію в дусі любові до Батьківщини та самопожертви заради неї, важливо вивчити, проаналізувати, узагальнити великий пласт історії, пов'язаний з боротьбою українського народу за свою свободу і незалежність, формуванням власних Збройних Сил.

Воєнна історія складається з історії війн, воєнної думки та воєнного мистецтва, історії озброєння і воєнної техніки, історії війська або військової історії⁹⁹⁰. Військова історія досліджує історію війська, воєнна — історію війн у контексті загальної історії відповідно до її періодизації. На нашу думку, термін «воєнна історія» — більш широке поняття, оскільки воно стосується всього спектру проблем — і історії війн, і історії війська. Саме війни і воєнні конфлікти, а не військо, є головним, пріоритетним об'єктом вивчення воєнної та воєнно-історичної науки. Воєнна історія України зафіксована в документах і спогадах, відображена у фільмах і художніх творах, численних пам'ятках історії та культури. Кожна пам'ятка історії та культури виступає не лише як історичний документ, що дозволяє відтворити ті або інші сторони матеріального та духовного буття суспільства, але вже своїм існуванням є незаперечним історичним фактом. Пам'ятки відносяться до тих надбань, які впливають на почуття, емоції людини, поєднують наукові, популяризаторські та патріотично-виховні функції. Найбільш вагому частину пам'яток історії та культури становить нерухома історико-культурна спадщина, представлена пам'ятками археології, історії, містобудування і архітектури, монументального мистецтва, науки і техніки.

За даними Держкомстату України на 2009 р. в Україні нараховується 143424 нерухомі пам'ятки та об'єкти культурної спадщини (з урахуванням внутрішньо комплексних одиниць), у тому числі 53456 — пам'ятки історії. Серед пам'яток історії найчисельнішу групу становлять пам'ятки воєнної історії. Запропонований наступний розподіл пам'яток, які всебічно відображають воєнну історію України і охоплюють всі існуючі типи пам'яток цієї групи: оборонні і військово-інженерні споруди, об'єкти і будинки, храми-усипальні, збудовані на честь воєнних подій або загиблих воїнів, військові цвинтарі, ділянки поховань, братські та одиночні поховання, пам'ятні місця, автентичні зразки зброї та воєнної техніки, які збереглися на місцях боїв або встановлені на постаментах на честь бойових подій, воїнів, різних

видів та родів військ, досягнень трудівників тилу, місця поховань іноземних воїнів незалежно від національної та державної приналежності. За даними на 2010 р. до Державного реєстру нерухомих пам'яток включено 2711 пам'яток, у тому числі 744 пам'ятки національного значення (без пам'яток архітектури і містобудування)⁹⁹¹. Серед них представлені братські та одиночні могили, Братське кладовище захисників Севастополя в 1854–55 рр., пам'ятні місця, оборонні укріплення і Запорозькі Січі, Меморіальні комплекси і обеліски, присвячені подіям княжої і козацької доби, в пам'ять подій Північної, Кримської, Першої і Другої світових війн.

На долю українського народу випало чимало тяжких випробувань, він не раз демонстрував героїзм і мужність у боротьбі за свою свободу і незалежність проти іноземних загарбників. Українці брали участь у багатьох збройних конфліктах — від прикордонних боїв до глобальних світових війн. Оборонцем свого народу та рідного краю від іноземних загарбників, потужною військовою силою у різні епохи було українське козацтво, яке відіграло найважливішу роль у Національно-визвольній війні середини XVII ст. Народ України не раз демонстрував героїзм і мужність у боротьбі проти іноземних загарбників у Північній 1700–21 рр., російсько-турецьких, Вітчизняній 1812 р., Кримській 1853–56 рр., Першій і Другій світових війнах. Трагічні події розгорнулися на теренах України і в роки Української революції та громадянської війни в 1917–1921 рр., коли в боротьбі за владу зіткнулися інтереси різних соціальних елементів, політичних партій і громадських організацій. Складність ситуації посилювалась внаслідок того, що у вир подій були втягнуті широкі народні маси, боротьба велась не тільки між окремими верствами, але й проти іноземних загарбників. Цей період був наповнений подіями, пов'язаними з діяльністю різних державних утворень — УНР доби Української Центральної Ради, Української Держави, Директорії УНР, УСРР, що накладало відбиток і на військову сферу, формування Збройних Сил.

Однією з найтрагічніших подій для українського народу стала Друга світова війна та її складова, Велика вітчизняна війна Радянського Союзу, яка двічі прокотилася своїм смертоносним валом територією України. Перемога у війни стала одним з найважливіших історичних звершень, пам'ять про яку передається із покоління в покоління. Наслідки війни на десятки років наперед визначили складні економічні, суперечні соціальні та політичні процеси в Україні. У повенний період українці гинули під час воєнних конфліктів, виконуючи «інтернаціональну місію» в Угорщині, Чехословаччині, Афганістані та в інших регіонах світу.

Війни залишили численні могили та цвинтарі, пам'ятні місця боїв та укріплення, руїни фортець та оборонні споруди, що в багатьох випадках виступають єдиними свідками минулих подій, які допомагають відтворити, зберегти, зафіксувати історичні події, більш рельєфно змалювати хід історичного процесу. Пам'яткам і пам'ятним місцям воєнної історії належить чільне місце у відтворенні історичної пам'яті народу, яка являється потужним чинником встановлення зв'язку минулого із сьогоденням, каталізатором збереження й збагачення патріотичних цінностей, важливою складовою ідентичності нації. Колективні уявлення про минуле формують чимало складових, однією з яких є візуальний компонент, що

включає монументи, пам'ятні знаки, меморіальні комплекси, визначні архітектурні споруди, історичні заповідники, музейні експозиції, цвинтарі загалом чи певні поховання⁹⁹². Меморіальний простір не лише відображає історичне минуле, а й активно формує суспільні погляди громадян. Завдяки пам'яткам, які посилюють емоційне сприйняття минулого, можна безпосередньо «бачити, чути, торкатися» минулого, запам'ятати конкретні факти, уявлення, історичних діячів і відтворити знакові події і явища. І не останню роль у цьому відіграють пам'ятки воєнної історії, які віддзеркалюють боротьбу із зовнішніми ворогами, війнами, реформами, революціями. Відтворюючи за допомогою пам'яток минуле, слід подавати його об'єктивно, незалежно від політичної кон'юнктури, змальовуючи як героїчні, так і трагічні сторінки. Цілком слушно зазначає доктор історичних наук О. Бойко, що подвиг минулого є не лише яскравим прикладом, а й серйозним викликом, який стимулює потужну дію, спрямовану як на захист (авт. Батьківщини), так і на прорив до кращого майбутнього⁹⁹³. Матеріалізуючи минуле, пам'ятки єднають в один ланцюг різні покоління, забезпечуючи збереження патріотичних традицій.

Важливу роль у вивченні і дослідженні історико-культурної спадщини України, зокрема воєнної історії, відіграли наукові товариства, центральні і регіональні громадські об'єднання, громадські комітети по відзначенню важливих військових подій. В полі зору громадських об'єднань знаходились пам'ятки воєнної історії — оборонні укріплення, військово-інженерні споруди, пам'ятні місця бойових дій, військові цвинтарі, братські та поодинокі могили видатних військових діячів. Дослідженням пам'яток воєнної історії займався Київський відділ ІРВІТ, але головне своє завдання товариство, засноване під егідою імператора, вбачало у прославленні могутності Російської імперії та її армії. Незважаючи на це, діяльність товариства значною мірою активізувала вивчення воєнної історії, воєнних подій, які відбувалися на українських землях. Регіональні об'єднання вивчали головним чином місцеві писемні пам'ятки. Діяльність міських громадських комітетів була направлена на увічнення і відзначення важливих воєнних подій, які мали місце в Україні. Представництво в них широких кіл громадськості, безпосередніх учасників воєнних подій, як це було в Севастополі, сприяло дослідженню воєнної історії, увічненню пам'яті про Кримську війну, виявленню пам'ятних місць і відзначенню пам'яті про її учасників.

Дослідження історичної та культурної спадщини в центрі і регіонах, серед якої велика увага приділялася вивченню пам'яток воєнної історії, сприяли вихованню патріотичних почуттів на прикладах героїчних подвигів захисників Вітчизни в різні історичні періоди, закладали підґрунтя для створення військових музеїв, архівів, накопиченню матеріалів з воєнної історії. В центрі уваги громадськості знаходились пам'ятки, пов'язані з історією визвольних змагань, видатними українськими діячами, подіями Першої світової війни. Виявлення та увічнення пам'ятних історичних місць, започатковані в той період, заклали підґрунтя для збереження автентичних пам'яток історії.

В умовах Першої світової війни більшість товариств, як регіональних, так і центральних, згорнули свою діяльність по вивченню і дослідженню нерухомої історико-культурної спадщини. Їх увага була зосереджена на рятуванні і збереженні безцінних історичних документів, відомчих і приватних архівів, які ставали

здобиччю воєнного часу, впорядкуванні тисяч військових цвинтарів і поодиноких могил, розкиданих на українських теренах і за кордоном. Важливу роль у пам'яткоохоронній роботі, впорядкуванні поховань українських воїнів, які внаслідок об'єктивних причин опинилися далеко за межами Батьківщини, у вихованні воїнів на славних бойових традиціях українського війська, героїчного минулого українського народу відігравали громадські організації, які діяли за кордоном — Українське воєнно-історичне товариство, відповідні інституції воєнно-історичного профілю — архіви та музеї — Головний військово-історичний музей-архів, Музей-архів Визвольних змагань, Український національний музей-архів у Празі. Основними типами пам'яток воєнної історії, якими опікувалися українські громадські товариства і музеї за кордоном, були військові цвинтарі і поодинокі могили українських воїнів, учасників Української революції, Першої світової і громадянської війн, а також архіви, вивезені із України.

Починаючи з 30-х років ХХ ст., в умовах посилення тотального ідеологічного контролю над сферою культури діяльність державних інституцій і громадських об'єднань в Україні повністю корегувалася і контролювалася центральними союзними органами. Перед республіканськими пам'яткоохоронними органами висувалися завдання, пов'язані з укріпленням радянської влади, пропагандою революційних завоювань, перемог Червоної армії, вшануванням її героїв. Оцінка об'єктів історико-культурної спадщини залежала від ідеологічних і політичних догм та пріоритетів. У центрі уваги знаходилися історико-культурні об'єкти, пов'язані із перемогами Червоної армії і Червоної гвардії, питання щодо увічнення пам'яті про національні військові формування, жертв «червоного» і «білого» терору», споруди, пов'язані з проведенням військових з'їздів, розміщенням військових штабів, будинки, де мешкали українські воєнні діячі, не порушувалися. Ідеологічна заангажованість, кон'юнктурний підхід до визначення суспільної цінності історичних подій і постатей, призвели до тенденційного, суб'єктивного відображення історичного процесу у пам'ятках, взятих на облік в цей період.

Перші спроби налагодити державну справу охорони і збереження історико-культурного надбання в роки Другої світової війни відносяться до 1942 р. Це стосувалося обліку і охорони могил захисників Вітчизни, а також спорудження пам'ятних знаків на братських і одиночних могилах радянських воїнів. У воєнні і перші повоєнні роки в містах і селах республіки на братських могилах, в пам'ять про загиблих земляків споруджувалися в основному типові пам'ятники воїну-визволителю, на індивідуальних могилах встановлювалися скромні обеліски. У ході конкурсів і обговорень формувалися певні типи меморіальних споруд — надгробки над братськими і індивідуальними могилами, монументи, громадські будівлі меморіального характеру. Особливий розвиток отримали елементи революційної символіки — червона зірка, революційний прапор, полум'я революції, трансформоване у Вічний вогонь-символ безсмертя. Протягом 1944–1945 рр. були споруджені пам'ятники на братських могилах воїнів-визволителів на висоті Гостра Могила у Ворошиловграді, Макіївці, Мукачеві, Нижньодніпровську, Ужгороді, Харкові, Хусті та багатьох інших містах і населених пунктах України, створені музеї, почалося формування меморіальних комплексів, присвячених воєнним подіям. Спорудженням меморіалів, обелісків на братських могилах, монументів

визначним військовим діячам влада прагнула не тільки відобразити минуле, але й популяризувати серед населення радянську версію національної пам'яті про війну, для чого був задіяний весь пропагандистський арсенал, у тому числі і пам'ятники. В ній не було місця трагічним сторінкам минулого, жертвам нацизму, ополченням і військовополоненим, які воювали в оточенні, перебували в концтаборах, учасникам національно-визвольної боротьби. Рішення про спорудження пам'ятників, відзначення пам'ятних місць боїв, створення музеїв, проведення конкурсів контролювалися як партійними, так і державними органами в центрі і на місцях.

Поряд зі спорудженням пам'яток, присвяченим подіям Великої вітчизняної війни Радянського Союзу, увічненням історичних місць українська інтелігенція в перші повоєнні роки дбала в цілому про стан історико-культурного надбання українського народу, зокрема про пам'ятки козацтва, пов'язані з подіями Національно-визвольної війни. Державне і партійне керівництво республіки, побоюючись можливих звинувачень у потуранні націоналізму і відродженню культури козаків, після завершення святкувань 300-річчя Переяславської ради всі плани з вшанування історичного минулого відклало на невизначений термін.

У воєнні і перші повоєнні роки справа охорони і збереження історико-культурної спадщини, увічнення пам'яті про воєнні події покладалась на державні органи, що було пов'язане, передусім з впорядкуванням великої кількості поховань періоду війни, для чого необхідні були кошти і відповідні фахівці. Це могли забезпечити лише державні структури. У 60–90-ті рр. ХХ ст. існувала система охорони пам'яток, яка містила в собі державні та громадські форми. Важлива роль у реалізації проектів з охорони пам'яток належала Українському товариству охорони пам'яток історії та культури, створеному у 1966 р. Проведення громадських оглядів пам'яток, дольова фінансова участь у ремонтних роботах, проектуванні і спорудженні монументів і меморіалів, пам'ятних знаків на місцях подій, створення музеїв, видання часописів, буклетів, путівників, науково-популярної літератури зіграли важливу роль у створенні повноцінного літопису Другої світової війни і її складової — Великої вітчизняної війни Радянського Союзу, увічненні воєнних подій, виявленню і збереженню пам'яток українського козацтва — потужної військової сили XVII ст. Створене як громадська організація для охорони національної спадщини українського народу, Товариство зіграло важливу роль у збереженні багатьох унікальних пам'яток. За 5 років після 1-го з'їзду створено 55 тис. первинних організацій, які об'єднували 9 млн. індивідуальних і 25 тис. колективних членів. За участю організацій УТОПІК було споруджено, реставровано і впорядковано близько 16 тис. пам'яток⁹⁹⁴. В часи тотального контролю Товариство було чи не єдиною інституцією, яка не лише захищала культурну спадщину, але й фінансувала роботи, спрямовані на збереження пам'яток. Найбільш масова громадська організація змогла протистояти владним структурам, ідеологічним догмам і зуміла врятувати сотні унікальних пам'яток, взяти участь у увічненні пам'яті тих, хто віддав життя за Батьківщину.

В умовах демократизації суспільного життя зміцнювались зв'язки з новоствореними громадськими організаціями, політичними партіями, співпраця з ними на ниві охорони пам'яток історії та культури. Завдяки залученню науковців, створенню Центру пам'ятокознавства НАН України і УТОПІК, Національної спілки

краєзнавців України, інших громадських організацій, удосконалюється робота по розробці концептуальних засад у пам'яткознавстві, науковому вивченню і дослідженню пам'яток. В цей період запроваджуються нові форми діяльності, які визначались цільовими комплексними програмами. Нова хвиля піднесення пам'яткоохоронної роботи в Україні пов'язана з підготовкою і виданням «Зводу пам'яток історії та культури України». Організації Товариства надають організаційну і фінансову допомогу обласним редколегіям, виділяють кошти для науково-дослідницької роботи по виявленню і вивченню пам'яток.

В цілому, культурна спадщина України, яка відіграє важливу роль у духовному відродженні, переживає не найкращі часи. З одного боку, прийнято низку законів, нормативно-правових актів, проводяться роботи по інвентаризації й обліку пам'яток, інтенсивна реставрація та відтворення історико-культурних об'єктів. Потужним імпульсом для актуалізації історичної пам'яті, відновленню історичної правди є заходи, присвячені відкриттю меморіалів українським та польським воякам у Львові і Харкові, на місці бою під Крутами, вшануванню пам'яті жертв кривавих подій на Волині, Биківні та Бабиному Яру, створенню заповідників і музеїв національно-визвольної боротьби, формуванню місць пам'яті, які стають факторами відтворення образів минулого. Поряд із створенням масштабних меморіальних комплексів відновлюються штучно забуті місця пам'яті українського народу, споруджені пам'ятники С. Бандері, М. Грушевському, Р. Шухевичу, Д. Галицькому, П. Сагайдачному, І. Мазепі, Н. Махно, С. Петлюрі, Є. Петрушевичу, А. Волошину, Я. Стецьку та іншим національним героям. Ці пам'ятки і пам'ятні місця несуть важливе навантаження у справі національного самоствердження. Важливими для територіальних громад є відзначення місцевостей боїв за національне визволення, поховань жертв тоталітаризму, учасників національно-визвольного руху, споруди і меморіальні будинки, пов'язані з життям національних героїв. Водночас повинні залишатися незабутими і 28 тисяч братських могил воїнів Другої світової війни, полеглих на території України⁹⁹⁵.

З іншого — руйнуються і занепадають не лише об'єкти місцевого значення, а й національного і світового рівня, втрачається неповторний унікальний вигляд історичних центрів. Останнім часом з пам'ятниками відбуваються виразно окреслені регіональні особливості процесу трансформації меморіального простору країни. У демократичному суспільстві територіальні громади самі вирішують, які пам'ятники варто встановлювати і демонтувати. В окремих регіонах і містах процес встановлення національно орієнтованих пам'яток наштовхується на відчутний спротив місцевої громади. Водночас існують загальнонаціональні пріоритети щодо ідеологічного напрямку символічного простору, і такі пріоритети можуть значно відрізнятись від уподобань окремих груп населення. Державна політика формування історичної пам'яті має здійснюватися із врахуванням місцевих особливостей, але при цьому варто відокремлювати суспільні думки від політичних уподобань місцевої влади. У формуванні історичної пам'яті важливу роль відіграє виважена та осмислена політика держави. Для цього необхідно об'єднання нації навколо знакових подій в історії, якою необхідно пишатися, позбавляючись комплексу меншовартості, спільного бачення власної історії, примирення протилежних точок зору, демонстрація державою, політичними силами, національною

елітою поваги до власної історії, прагнення відновити історичну пам'ять та справедливість. Націю формує спільна історична пам'ять, що включає в себе однакові для кожної спільноти герої, спільні героїчні події та спільні трагедії минулого. І виробити її можливо лише на основі ґрунтовного вивчення історичних даних та ігнорування будь-яких спроб політичного впливу на історичні реалії.

Терміново потрібно вносити зміни до чинного законодавства, порушувати питання про відповідальність посадових осіб за руйнування і зникнення пам'яток, на порядку денному створення спеціального наглядового комітету з представників УТОШК, у повноваження якого б входив контроль за прийняттям всіх рішень місцевої влади, пов'язаних з будівництвом і реконструкцією в історичних центрах міст⁹⁶. Амбівалентність історичної свідомості як на рівні пересічного громадянина, так і державних мужів, національної еліти, вибірковість подій і героїв, які вшановуються на державному рівні в угоду політичній кон'юктурі, залишаються на заваді формуванню спільної історичної пам'яті, сприяють її роздвоєності, що уповільнює поступ культурного розвитку. Тільки об'єднання зусиль державних пам'яткоохоронних органів і громадських організацій, широкого загалу, зважена державна політика у цій сфері дозволить вирішувати питання охорони і збереження пам'яток.

Перспективи розбудови української політичної нації потребують відродженню культури і традицій, формуванню спільної історичної пам'яті. Пріоритетним напрямом у цьому, на нашу думку, відіграє підготовка «Зводу пам'яток історії та культури України», до якого включаються всі пам'ятки та історико-культурні об'єкти. Малодослідженими залишаються історико-культурні об'єкти, пов'язані з воєнними подіями на українських теренах княжої, литовсько-польської та козацької доби. В основному, це оборонні споруди, фортеці, пам'ятні місця боїв, які являються комплексними пам'ятками археології, історії, архітектури і містобудування. Залишки фортець, замків, оборонних укріплень, які дійшли до нашого часу, розкривають розвиток фортифікаційного мистецтва, відображають архітектурні традиції наших предків і в той же час вони — свідки визначних історичних подій, героїчної боротьби українського народу за незалежність. В багатьох випадках пам'ятки воєнної історії, які представлені оборонними спорудами, класифікуються як пам'ятки фортифікаційного мистецтва, а комплексний характер цих об'єктів залишається поза увагою дослідників. Їх історико-культурний потенціал потребує поглибленого вивчення із залученням широкого кола джерел, застосуванням сучасних технологій при проведенні польових досліджень, особливо для визначення і локалізації конкретних місць розташування пам'ятних місць. Їх включення до «Зводу пам'яток історії та культури України» як комплексних пам'яток історії та архітектури дозволить не тільки зберегти об'єкти української оборонної архітектури, але й дослідити важливі історичні події, розширити знання про величезний проміжок української історії від найдавніших часів до XIX ст., який зазнав однобічного висвітлення вітчизняною історіографією.

Практично не включені до обласних томів пам'ятки, пов'язані з подіями російсько-турецьких, Північної, Вітчизняної 1812 р. війн, які відбувалися і на українських землях. У більшості випадків досліджуються найвизначніші для історії України події, їх провідники, але поза увагою залишаються тематика і

проблематика місцевого і регіонального характеру. Не знайшли висвітлення у Зводі і пам'ятки воєнної історії, пов'язані з життям і діяльністю військових діячів, що стояли у витоків формування національної армії — Армії УНР, Української галицької армії, Української повстанської армії. Найбільшу групу становлять пам'ятки періоду громадянської, Першої і Другої світових війн. Це — пам'ятні місця боїв, будинки, пов'язані з життям і діяльністю військових діячів (у більшості радянських воєначальників), військово-інженерні споруди, місця масових страт мирних громадян і військовополонених, братські та одиночні поховання учасників воєнних дій. На зміну героїзації громадянської і Великої вітчизняної війни радянського народу приходять правдивість і об'єктивний аналіз подій та їх відображення в пам'ятках. Події громадянської війни становлять невід'ємну частину нашої історії. Це був бурхливий час становлення української державності, утворення Української Народної Республіки і її армії, участі у бойових діях різних військових формувань, які отримали об'єктивну оцінку лише останнім часом. У радянський період події громадянської війни знайшли увічнення в обелісках, відзначенні меморіальними дошками будинків, пов'язаних з військовими діячами Червоної армії і Червоної гвардії. Події ж, пов'язані з національно-визвольним рухом українців, протягом тривалого часу були за лаштунками історичних досліджень, і, звичайно пам'яткознавчих студій. В ході дослідження пам'яток та пам'ятних місць періоду громадянської війни необхідно переглянути оцінки та роль багатьох військових формувань, які брали в ній участь. Кожна пам'ятка — це історична пам'ять свого часу, відображення моральних запитів суспільства, наша історія, яку слід сприймати такою, якою вона була. Не всі події, не всі імена сьогодні сприймаються однозначно, але з точки зору історичної правди та справедливості вони повинні залишитися в історії.

Історія Другої світової війни має багато суперечливих і гірких сторінок, які неоднозначно сприймаються сучасним суспільством. До таких належать події 1939 р. і початкового, найбільш трагічного періоду Великої вітчизняної війни, проблема військового полону частин Червоної армії, які перебували в оточенні і продовжували чинити опір ворожим частинам, самостійницький рух ОУН і УПА, поховання іноземних військовополонених. Правдива інформація про війну, в якій не останню роль відіграють пам'ятки воєнної історії, єднає сучасні і майбутні покоління з попередніми, переможцями у Другій світовій війні, робить безперервним процес утвердження української нації в якості повноправного члена світової спільноти і захисника загальногуманістичних цінностей. Важливо відновити пам'ять про всіх, хто поліг на українській землі, незалежно від національності, причетності до тієї чи іншої політичної партії, того чи іншого воєнного табору. Доки існує амбівалентність історичної свідомості українського громадянина в різних регіонах, що пов'язане з цілим комплексом історичних, соціально-економічних, культурних причин, відношення до історичних подій та їх героїв не завжди адекватно відображають історичне минуле. У новітніх дослідженнях слід акцентувати увагу на проблемах культурологічного характеру, до яких відноситься «Звід пам'яток історії та культури України».

Як показує аналіз матеріалів до Зводу по Автономній Республіці Крим, Вінницькій, Дніпропетровській, Запорізькій, Кіровоградській, Полтавській, Сумсь-

кій, Харківській, Чернівецькій областям, по м. Севастополю пам'ятки історії, а також комплексні по археології і історії, історії та архітектурі, які відображають воєнну історію IX–XVIII ст., у кількісному відношенні представлені незначною кількістю об'єктів. Більшість пам'яток відображають події новітньої історії України, передусім — це пам'ятки, пов'язані з революційними подіями, громадянською та Другою світовою війною. За типологічною ознакою переважають поховання — братські та індивідуальні могили воїнів, і значно менше представлені будинки, пам'ятні місця, оборонні споруди, зразки військової техніки (автентичні) тощо. В деяких областях до Словників включені поховання воїнів, учасників радянсько-афганської війни 1979–1989 рр. Так, в Донецькій області 382 могили, у Вінницькій — понад 100 поховань воїнів, загиблих під час цієї війни.

На відміну від східних і центральних областей України, матеріали до Зводу, які надходять із західного регіону, представлені більш широкою панорамою пам'яток, у тому числі й тих, що відображають воєнні події. Цікавий матеріал представлений по Тернопільській області, де виявлені і включені до Зводу пам'ятні місця битв, поховання захисників краю від ворогів в різні історичні періоди. Широко представлені пам'ятки, які віддзеркалюють події, що відбувалися в регіоні під час Першої світової війни, Української революції 1917–21 рр., національно-визвольний рух у ході Другої світової війни. Виявлено понад 200 кладовищ, братських і одиночних могил воїнів різних національностей, які загинули під час воєнних баталій на українській землі, у тому числі поховання українських січових стрільців, воїнів УГА.

У матеріалах по Чернівецькій області широко представлені пам'ятки воєнної історії середньовічної, ранньомодерної і модерної історії. Ґрунтовно досліджені і представлені пам'ятки Першої і Другої світових, радянсько-афганської війн. У більшості своїй, це воїнські цвинтарі учасників Першої і Другої світових війн, представників різних національностей, братські могили радянських воїнів і жертв нацизму, могили Героїв Радянського Союзу. В той же час, пам'ятки воєнної історії, пов'язані з національно-визвольним рухом в Другій світовій війні, не увійшли до Словника. Ґрунтова робота по дослідженню пам'яток та підготовці матеріалів до Зводу проводиться в Хмельницькій, Чернівецькій областях.

До Словника по Запорізькій області увійшло 11 історико-культурних об'єктів, які відображають історію України до XX ст., у тому числі лише 5 об'єктів — комплексні пам'ятки історії, архітектури і містобудування, пов'язані з воєнною історією. Це укріплення, що входили до складу Дніпровської оборонної лінії, збудованої під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. В той же час до Словника по Запорізькій області не увійшло пам'ятне місце розташування фортеці Д. Вишневецького (Байди) (1770 р.), прообразу Запорозької Січі. В Луганській області лише 7 пам'яток — відбивають історичні події до 1917 р.⁹⁹⁷ Із 1716 історико-культурних об'єктів Донецької області тільки 5 — пам'ятки XVII–XVIII ст., у тому числі пам'ятне місце Кальміуської паланки, однієї з восьми паланок Запорозьких Вольностей⁹⁹⁸. Із всього загалу пам'яток історії Сумської області теми нашого дослідження стосуються пам'ятне місце Конотопської битви 1659 р., а також комплексні пам'ятки історії та архітектури — Конотопська і Глухівська фортеці⁹⁹⁹. Матеріали по Кіровоградській області і м. Кіровограду

дозволяють стверджувати, що до Зводу і відповідно до Державного реєстру нерухомих пам'яток України не включені важливі пам'ятки, які відображають воєнні події. Це, зокрема, стосується фортеці св. Єлизавети (1753–1821 рр.), з якою пов'язані імена російських полководців О. Суворова і М. Кутузова, а також останнього кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського¹⁰⁰⁰.

Як відомо, історія Дніпропетровської області тісно пов'язана з історією козацтва. На жаль, пам'ятні місця, пов'язані з розташуванням січей, таборів, битв, козацькі цвинтарі, Кодацька фортеця не знайшли відображення у матеріалах Зводу¹⁰⁰¹. В той же час в області проводиться робота по комплексному обстеженню пам'яток українського козацтва. В результаті експедиції 1997 р., ініційованої Науково-дослідним центром «Часи козацькі» за сприяння Українського товариства охорони пам'яток історії та культури і Центру пам'яткознавства НАН України досліджені Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Чортомлицька січі¹⁰⁰². Широко представлені пам'ятки воєнної історії в матеріалах Зводу по Вінницькій області, в тому числі залишки фортеці (м. Бар, с. Буша), сторожовий козацький курган, оборонний рів XVIII ст., оборонний вал XVI–XVII ст., пам'ятне місце переможної битви козацького війська під командуванням І. Богуна в 1651 р. (м. Вінниця), козацькі могили, пам'ятні місця, пов'язані з подіями російсько-турецьких війн, розташуванням військових таборів, переправами російської армії, залишки фортеці XVI–XVII ст. (с. Буша Ямпільського району)¹⁰⁰³.

Значний і своєрідний пласт національної культурної спадщини становлять пам'ятки історії та культури Кримського півострова, яку формували таври, греки, скіфи, римляни, готи, візантійці, вірмени, італійці, слов'яни і багато інших етносів. На початку XIII ст. на Чорноморському узбережжі з'явилися генуезькі володіння, які невдовзі оволоділи низкою населених пунктів в Криму і розпочали будівництво оборонних укріплень для захисту від кочових народів. Основою будівельного досвіду таврійської фортифікації стали зінтегровані будівельні традиції колоністів-греків, візантійців, генуезців пристосовані до місцевих умов краю. Переважна більшість замків та фортець сформувалися як комплекси протягом X–XV ст. Фортеці, їх руїни, що збереглися дотепер, інші воєнно-оборонні споруди, не знайшли висвітлення як пам'ятки воєнної історії певного регіону, пов'язаного із конкретним історичним періодом, подією, постаттю¹⁰⁰⁴.

XVII ст. знаменує новий етап в історичній долі Криму. Це стосунки Кримського ханства з Московією, Османською імперією, Запорозькою Січчю. Метою численних походів кримських ханів на землі Московії було захоплення полонених і здобичі, у відповідь на які проводили походи до Криму, в яких велику роль відігравали запорозькі козаки на чолі з гетьманами П. Конашевичем-Сагайдачним, М. Дорошенком, кошовим отаманом І. Сірком. Відомі численні свідчення про розвиток українсько-кримських міждержавних відносин, які дозволяють стверджувати, що українсько-кримське тяжіння простежувалося протягом низки століть, але вони не знайшли відображення у пам'ятках.

Підготовка «Зводу пам'яток історії та культури України» значною мірою сприяла активізації науково-пошукової роботи по вивченню і дослідженню історико-культурної спадщини. Робота над Зводом пройшла кілька етапів. Перший етап пов'язаний з розгортанням дослідницької роботи на місцях, організаційним

становленням центральних органів по підготовці Зводу, виходом першого Каталог нерухомих пам'яток України. Другий етап розпочався з 1986 р., коли з'явилися документи, що заклали науково-організаційні засади по підготовці Зводу, окреслили коло установ і їх завдання по підготовці «Зводу пам'яток історії та культури України». Від проголошення незалежності України в 1991 р. розпочався третій період підготовки цієї фундаментальної праці. Якщо у другій половині 1990-х років із-за недостатнього фінансування робота над томами Зводу в багатьох регіонах практично була зведена нанівець, то певні зрушення в охороні культурної спадщини України, відповідно і в роботі над «Зводом пам'яток історії та культури України», відбулися після прийняття Закону України «Про охорону культурної спадщини», Указів Президентів України «Про забезпечення підготовки і випуску багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» (грудень 2000 р.), «Про додаткові заходи по підготовці і випуску багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» (2007 р). Прийняття Указів не вирішило всіх проблем, але вони підняли «Звід пам'яток історії та культури України» до загальнонаціонального значення. «Звід пам'яток історії та культури України» відіграє вирішальне значення для поліпшення системи збереження культурної спадщини, є науковою базою для складання Державного реєстру нерухомих пам'яток України, автоматизованої бази даних про всі об'єкти культурної спадщини¹⁰⁰⁵.

28-томне енциклопедичне видання «Звід пам'яток історії та культури України», над яким упродовж останніх років напружено працює великий колектив науковців, аматорів з пам'яткоохоронної справи являється унікальним виданням, що репрезентує національну культурну спадщину. У контексті реалізації державної програми по підготовці Зводу став вихід двох частин першої книги тому «Київ» (1999, 2004 рр.), який являється знаковою подією в культурному житті України. Завдяки широкому колу джерел, різнобічній пам'яткоохоронній інформації, значна частина якої вперше введена до наукового і суспільного обігу, зроблена спроба через пам'ятки розглянути історію міста від Кирилівської стоянки первісної людини до визначних подій модерної історії. У ході підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України» проводиться велика науково-дослідницька робота по обстеженню, виявленню пам'яток, підготовці Словників, написанні статей про всі види і типи пам'яток, що дозволяє значно розширити спектр історико-культурних об'єктів. Незважаючи на складні проблеми організаційного характеру, недостатню увагу з боку місцевих органів влади до цього грандіозного проекту, який не має аналогів в культурі, фінансовими труднощами підготовча робота по створенню цієї великої енциклопедичної праці продовжується. Вагомі результати досягнуто у підготовці томів по АР Крим, Вінницькій, Дніпропетровській, Житомирській, Запорізькій, Івано-Франківській, Кіровоградській, Сумській, Харківській, Хмельницькій, Чернігівській, Чернівецькій та іншим областям. У редакції «Української енциклопедії ім. М.П. Бажана» розгорнуто редакційну підготовку томів Зводу, присвячених пам'яткам історії та культури Київської області, місту Севастополь.

При дослідженні пам'яток слід передусім виходити з принципу історичної достовірності та загальнолюдських цінностей. Критерії відбору та поцінування пам'яток мають ґрунтуватися на науковій основі, носити неупереджений, вільний

від ідеологічних штампів і суб'єктивних уподобань характер. Застосування цих критеріїв дасть змогу розширити коло пам'яток, що найбільш всебічно відображають історію України, в тому числі і воєнну. Широке залучення різноманітної історичної, мемуарної літератури, архівних матеріалів, дослідження і візуальне обстеження пам'яток, які являються реальними свідками подій, дозволить об'єктивно висвітлити найбільш вагомі і рельєфні віхи воєнної історії України, сприятиме збереженню пам'яті про воєнні події, які відбувалися на українських теренах, про людей, які загинули у боротьбі за Батьківщину і похованих в українській землі, популяризації історико-культурної спадщини. Використання пам'яток воєнної історії завдяки своїй наочності, конкретності, унікальності вміщеної в них інформації суттєво збагатить історичний арсенал, який дозволить всебічно дослідити історичне минуле. В умовах становлення державності України, коли одним з найважливіших завдань є виховання національного патріотизму, значення історико-культурної спадщини важко переоцінити. Пам'ятки сприяють вихованню патріотичних почуттів, гордості за свою Батьківщину і її народ, відродженню традицій і звичаїв, збереженню історичної пам'яті. Прискорення процесу розбудови української політичної нації потребує виваженої та осмисленої політики держави щодо формування історичної пам'яті українського народу. Необхідно спрямувати зусилля як державних інституцій, так і громадських організацій на належне вшанування визначних історичних подій і постатей, досягнення спільного бачення українцями власної історії, суспільного консенсусу навколо її знакових подій і постатей, публічну демонстрацію державою, політичними силами, національною елітою поваги до історії, прагнення відновити історичну пам'ять та справедливість, сприяти відродженню та збереженню національних святинь.

Список джерел і літератури

Вступ

¹ *Огнєв В.О., Терещук В.В.* Характерні риси та особливості локальних війн і збройних конфліктів другої половини ХХ — початку ХХІ століття // Локальні війни сучасності. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. — С.7.

² Пам'ятки історії та культури України. Каталог-довідник. Зошит 1: Пам'ятки історії та культури України. Дослідження та збереження. — К.: Видавець ПП Максименко М.Т., 2005; Пам'ятки історії та культури України. Каталог-довідник. Зошит 2: Каталог-довідник пам'яток історії та культури України: м. Київ. — К.: ТОВ «Видавництво “Аспект-Поліграф”», 2010; Пам'ятки історії та культури України. Каталог-довідник. Зошит 3: Каталог-довідник пам'яток історії та культури України: м. Севастополь. — К.: Вид-во ТОВ «ХІК», 2008; Збережена спадщина. Українському товариству охорони пам'яток історії та культури 40 років. Збірник матеріалів і документів. — К.: ТОВ «Видавництво “Аспект-Поліграф”», 2007.

³ Пам'ятки історії та культури Запорізької області (Василівський, Веселівський, Кам'янсько-Дніпровський райони). Вип. 1. — Запоріжжя, 1998; Пам'ятки і пам'ятні місця історії та культури міста Житомира і Житомирського району. Вип. 6. — Житомир. «Полісся», 2006; Пам'ятки і пам'ятні місця історії та культури на Житомирщині. Міста Коростень, Новоград-Волинський. Вип. 11. — Житомир «Полісся», 2008; Пам'ятки історії міста Глухова та населених пунктів Глухівського району. Матеріали з підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України» по Сумській області. — Глухів, РВВ ГДПУ, 2007; Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Новосанжарський район. — Полтава «Дивосвіт», 2007; *Петровський О.* Матеріали до «Зводу пам'яток історії та культури Тернопільської області» (Тернопільський район та місто Тернопіль). — Тернопіль: Астон, 2009.

⁴ Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1998; Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури (на матеріалом Зводу пам'яток історії та культури України). Ч. 1. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1999; Ч. 2. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1999; Пам'ятки історії та культури України: дослідження та збереження. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2005; Пам'ятокознавчі студії в Україні: теорія і практика. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2007; Проблеми збереження історико-культурної спадщини Києва. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2009.

⁵ *Григор'єва Т., Денисенко Г.* З історії збереження історико-культурної спадщини України: діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва // Наукові записки НаУКМА. — Т. 3. Історія. — К., 1998; *В. Онопрієнко, О. Реснт, Т. Щербань.* Українське наукове товариство. 1907–1921. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1998; *Шевченко Л.* Краєзнавча діяльність Українського Наукового товариства // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. — Вип. 3. — К., 1998; Історико-культурна спадщина України (ХІХст. — поч. ХХ ст). Збірник документів і матеріалів. (Автор-упорядник Т.Ф. Григор'єва). — К.: «Рідний край», 1998; Охорона пам'яток історії і культури в Україні (1917–1919 рр.) Збірник документів і матеріалів (Автори-упорядники: О.О. Нестуля, С.І. Нестуля, Г.Я. Рудий) — К.: Ін-т історії України НАН України, 2008; *Ковпаненко Н.Г.* Внесок наукових товариств України в дослідження вітчизняної архітектурно-мистецької спадщини (друга половина ХІХ — початок ХХ ст.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Зб. статей). Вип. 33. — К., 2006.

⁶ *Заремба С.* Українське пам'ятокознавство: Історія, теорія, сучасність. — К.: Вид-во «Логос», 1995; *Його жс.* Церковно-історичне та археологічне товариство в Києві // Київська старовина. — 1995. — № 1; *Його жс.* Українське товариство охорони пам'яток історії та культури України. Історичний нарис. — К.: Вид-во «Логос», 1998; *Його жс.* Нариси з історії українського пам'ятокознавства. — К.: ТОВ «Вид-во Аратта», 2002.

⁷ *Федорова Л.Д.* Київське воєнно-історичне товариство в пам'яткоохоронному і краєзнавчому русі Наддніпрянської України початку 20 ст. — К.: Ін-т історії НАН України, 2005; *Її жс.* Діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва зі збереження культурної спадщини України. 1910–1920 рр. — К.: Ін-т історії НАН України, 2008.

⁸ *Крайній К.К.* Київське Церковно-історичне та археологічне товариство 1872–1920. — Лаврський альманах. — Спецвипуск. — К., 2001.

⁹ *Акуленко В.* Державний фонд пам'яток // Пам'ятки України. Історія і культура. — 1987. — № 2; *Кот С.І.* Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР. В шести частинах. — Ч. 3. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1989; *Його ж.* Теоретичні проблеми пам'ятокознавства // Пам'ятокознавчі студії: теорія і практика. — К.: Ін-т Історії України НАН України, 2007; *Його ж.* Витоки: 3 перед часів Українського товариства охорони пам'яток історії та культури // Пам'ятки України. Історія та культура. — 2005. — № 2. — С. 128; *Нестуля О.О.* Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії) — Київ–Полтава. 1994; *Войналович В., Данилюк Ю.* Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР (Збірник методичних матеріалів в шести частинах). — Ч. 4. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1989.

¹⁰ *Костриця М.* Товариство дослідників Волині крізь призму ХХ століття // Краєзнавство. — 2000. — № 1–2; *Його ж.* Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. — Житомир, 2001; *Його ж.* Волинське церковно-археологічне товариство та його роль у розвитку історичного краєзнавства // Краєзнавство. — 2005. — № 1–4.

¹¹ *Гаврилюк С.* Історичне пам'ятокознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX — поч. ХХ ст.). — Луцьк, 2002.

¹² *Прищепя Б., Прищепя О.* Історичне краєзнавство Волині. Навчальний посібник. — Рівне: ППДМ, 2008.

¹³ *Баженів Л.* Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали. — Кам'янець-Подільський, 1993; *Бондаренко Г.* Історичне краєзнавство Волині. Кн. 1, 2. — Луцьк, 2003–2004; *Непомнящий А.* Історичне кримознавство. — Сімферополь: Таврія, 2003; *Кармазіна Н.* Нариси розвитку історичного краєзнавства в Криму (1954–1991 рр.). — Сімферополь: Таврія, 2005; *Голикова Л.* Военный инженер Ф.-О.И. Энберг // Историческое наследие Крыма. — 2007. — № 17; *Гуркович В.* Письмо в «Правду» // Историческое наследие Крыма. — 2004. — № 6–7; *Хливнюк А.* Незвестные страницы памятникоохранительной работы в Крыму в 20-е — начале 30-х годов ХХ века. // Историческое наследие Крыма. — 2007. — № 17.

¹⁴ *Тронько П.Т., Войналович В.А.* Увічнена історія України. — К.: Наук. думка, 1999; *Горбик В.О., Денисенко Г.Г.* Военна Історія України в пам'ятках. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2003; *Палієнко М.* Пам'яток охоронна діяльність Михайла Обідного в Україні, Польщі та Чехословаччині // Пам'ятки України: Історія та культура. — 2005. — № 2; *Кисіль З.* Военно-історичне товариство (1920–1939) // Укр. іст. журнал. — 2001. — № 2; *Колянчук О.* Незабутні могили. — Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1993; *Колянчук О.* Українська військова еміграція у Польщі: 1920–1939 — Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000; *Колянчук О.* Увічнення нескорених. Українські військові меморіали 20–30-х рр. ХХ ст. у Польщі. — Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003.

Розділ 1.

¹⁵ Закон України «Про охорону культурної спадщини» // Правова охорона культурної спадщини. Нормативна база. Зб. документів (2- видання). — К.: Видавництво ХІК, 2006. — С. 158.

¹⁶ *Ієвлева В.П.* Методичні рекомендації з визначення та обліку нерухомих пам'яток науки і техніки // Праці Науково-дослідного інституту пам'яток охоронних досліджень. Вип. 2. — К., 2006. — С. 86.

¹⁷ Закон України «Про охорону культурної спадщини» // Правова охорона культурної спадщини. Нормативна база. Зб. документів (2- видання). — К.: Видавництво ХІК, 2006. — С. 158; Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо охорони культурної спадщини». 9 вересня 2010 р. // <http://www.president.gov.ua/documents/12345.html>

¹⁸ Правова охорона культурної спадщини. Нормативна база. Зб. документів (2- видання). — К.: Вид-во ХІК, 2006. — С. 422.

¹⁹ *Кот С.І.* Теоретичні проблеми пам'ятокознавства // Пам'ятокознавчі студії в Україні: теорія і практика. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. — С. 61–62.

- ²⁰ Там само. — С. 57.
- ²¹ *Лихачев Д.С.* Екологія культури // Прошлое — будущему. Статьи и очерки. — Ленинград: «Наука» Ленинградское отделение, 1985. — С. 50.
- ²² *Піскова Е.М., Федорова Л.Д.* Нерухомі пам'ятки історії // Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. — С. 196–197.
- ²³ Методичні рекомендації по підготовці матеріалів Зводу пам'яток історії та культури України. — К.: Ін-т історії України, 1993. — С. 16; *Піскова Е., Федорова Л.* Нерухомі пам'ятки історії. // Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. — С. 185–195.
- ²⁴ Закон України «Про охорону культурної спадщини» // Правова охорона культурної спадщини. Нормативна база. Зб. документів (2- видання). — К.: Вид-во ХІК, 2006. — С. 161.
- ²⁵ *Гуржій О.І., Пилявець Р.І.* Проблемні питання сучасної української воєнної термінології // Воєнні конфлікти другої половини ХХ століття. — К.: Ін-т історії НАН України, 2004. — С. 6–8; *Пилявець Р.І.* Локальні війни і збройні конфлікти як поняття воєнно-історичної науки // Сторінки воєнної історії України. Збірник наукових статей. Вип. 7, част. 1. — К., 2003. С. 110–115; *Горбик В.О., Денисенко Г.Г.* Висвітлення подій Другої світової війни у «Зводі пам'яток історії та культури України» // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). Вип. 26. — К., 2004. — С. 372; *Гуржій О., Пилявець Р.* Сучасна воєнно-історична та воєнна термінологія: проблемні питання // Сторінки воєнної історії. Збірник наукових статей. Вип. 12. — К., 2009. — С. 19–24.
- ²⁶ *Лисенко О.С.* До питання про зміст понять «війна», «воєнний», «військовий» // Сторінки воєнної історії України. Збірник наукових статей. Вип. 7, част. 1. — К., 2003. — С. 116–119.
- ²⁷ *Гуржій О., Пилявець Р.* Сучасна воєнно-історична та воєнна термінологія: проблемні питання // Сторінки воєнної історії. Збірник наукових статей. Вип. 12. — К., 2009. — С. 20.
- ²⁸ Проект «Заходів по збереженню пам'яток старовини», запропонований головою Московського Археологічного товариства О.С. Уваровим Археологічному з'їзду // Історико-культурна спадщина України (ХІХ ст. — поч. ХХ ст.). Збірник документів і матеріалів. Автор-упорядник Т.Ф. Григор'єва. — К.: «Рідний край», 1995. — С. 81.
- ²⁹ *Григор'єва Т.* З історії створення закону про збереження пам'яток // Краєзнавство. — 2008. — № 1–4. — С. 146.
- ³⁰ Проект «Правил збереження історичних пам'ятників», підготовлених особою комісією, очолюваною О.Б. Лобановим-Ростовським. // Історико-культурна спадщина України (ХІХ ст. — поч. ХХ ст.). Збірник документів і матеріалів. (Автор-упорядник Т.Ф. Григор'єва). — К.: «Рідний край», 1995. — С. 96.
- ³¹ З доповіді І.Ф. Ліхачова «Про організацію провінційних музеїв і заснування товариства охорони національних пам'ятників» на VII Археологічному з'їзді // Історико-культурна спадщина України (ХІХ ст. — поч. ХХ ст.). Збірник документів і матеріалів. (Автор-упорядник Т.Ф. Григор'єва). — К.: «Рідний край», 1995. — С. 118–119.
- ³² Проект Закону «Про охорону пам'ятників старовини в Росії», підготовлений Московським Археологічним товариством // Історико-культурна спадщина України (ХІХ ст. — поч. ХХ ст.). Збірник документів і матеріалів. (Автор-упорядник Т.Ф. Григор'єва). — К.: «Рідний край», 1995. — С. 181.
- ³³ *Денисенко О.А.* Охорона і збереження пам'яток історії та культури в Українській Державі (1919 р.). Дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. — К., 2002. — С. 67–68.
- ³⁴ Бесценные сокровища народа. — К.: Вища школа, 1984. — С. 38–39.
- ³⁵ *Кот С.І.* Теоретичні проблеми пам'яткознавства // Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. — С. 56.
- ³⁶ *Піскова Е.М., Федорова Л.Д.* Нерухомі пам'ятки історії//Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. — С. 190.
- ³⁷ *Лисяк-Рудницький І.* Проблеми термінології та періодизації в українській історії // Історичні есе. — Т. 1. — К.: «Основи», 1994. — С. 42–43; *Стельмах С.П.* Історична наука, загальні тенденції й основні етапи її розвитку в Європі та Північній Америці. — ЕІУ. — Т. 3., К., 2005. — С. 562–563; *Яковенко Н.М.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Вид. третє, перероб. та

розширене — К.: Критика, 2006. — С. 11—17; *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX—XX століття. — К.: «Генеза», 1996. — С. 14; Концепція та програми викладання історії України в школі (проект). Матеріали IV та V Робочих нарад з моніторингу шкільних підручників історії України «Концепція історичної освіти». — К.: Видавничий дім «Стилос», 2009. — С. 15.

³⁸ Методичні рекомендації по підготовці матеріалів Зводу пам'яток історії та культури України. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1993. — С. 32; *Горбик В., Денисенко Г.* Воснна історія України в пам'ятках України. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. — С. 8.

³⁹ *Піскова Е.М., Федорова Л.Д.* Нерухомі пам'ятки історії//Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. — С. 203.

⁴⁰ Національна програма відродження та розвитку Українського козацтва на 2002–2005 роки // Вісник УТОПК. — 2001. — № 2. — С. 3–5.

⁴¹ *Демиденко О.* Увічнення та збереження історії козацтва в пам'ятках культури України (1945–2005 рр.) — Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук. — К., 2005. — С. 14.

⁴² *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) — Т. 12 — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. — С. 6.

⁴³ *Муковський І.Т.* Визволення України від німецько-фашистських загарбників: погляд через 60 років // Сторінки воєнної історії: Зб. наук. ст. — Вип. 9, ч. 2. — К., 2005. — С. 97.

⁴⁴ Там само. — С. 99.

⁴⁵ Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Фаховий висновок істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. — К.: Наук. думка, 2005. — С. 42.

⁴⁶ *Гриневич В.А.* Радянська міфотворчість довкола Великої Вітчизняної війни // Сторінки воєнної історії: Зб. наук. ст. — Вип. 10, ч. 1 — К., 2006. — С. 28.

⁴⁷ *Денисенко Г.Г., Горбик В.О.* Проблеми збереження пам'яток історії та культури в незалежній Україні // Незалежність України: історичні витоки та перспективи. Матеріали наукової конференції 22 серпня 1995. — К.: Ін-т історії НАН України, 1997. — С. 224.

⁴⁸ *Третьяк П.* Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи). — К.: Ін-т історії НАН України, 2000. — С. 138.

⁴⁹ *Мельничук О.* Монументи, пам'ятники, обеліски. Від всенародної любові до всенародної ненависті...один крок? // Пам'ятки України: Історія та культура. — 2009. — № 1–2. — С. 54.

⁵⁰ *Мельничук О.* Монументи, пам'ятники, обеліски. Від всенародної любові до всенародної ненависті...один крок? // Пам'ятки України: Історія та культура. — 2009. — № 1–2. — С. 55.

⁵¹ *Коваль В.С.* Як незалежна Україна починала боротьбу проти борців за незалежність України // Сучасність. — 2001. — С. 78–80.

⁵² *Лисенко О.С.* Методологічні аспекти дослідження історії Другої світової війни // Черкащина в контексті історії України. Матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції Черкащини (до 60-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.) — Черкаси, 2005. — С. 17.

⁵³ *Лихачев Д.С.* Экология культуры // Прошлое — будущему. Статьи и очерки. — Ленинград: «Наука» Ленинградское отделение, 1985. — С. 62.

⁵⁴ *Левикін В.* Поховання німецьких військовополонених часів Другої світової війни на території України. Збірка документів. — К., 2002. — С. 77–99.

⁵⁵ До питання про чисельність іноземних військовополонених та інтернованих, померлих і похованих в Україні у 1943–1953 рр. // Сторінки воєнної історії: Зб. наук. ст. — Вип. 9, ч. 3 — К., 2005. — С. 283–284.

⁵⁶ XXI столетие: поиск путей примирения у могил павших. Военнопленные и интернированные времен Второй мировой войны. Материалы Международной конференции 20–22 мая 2004 г. — К., 2004. — С. 14, 102.

⁵⁷ Там само. — С. 76–77.

Розділ 2.

- ⁵⁸ Устав Киевского общества охраны памятников старины и искусства. — К., 1910. — С. 5–7.
- ⁵⁹ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДА України у м. Києві). — Ф. 725. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 15–16 зв; спр. 11. — Арк. 5.
- ⁶⁰ Там само. — Арк. 17.
- ⁶¹ Григор'єва Т.Ф., Денисенко Г.Г. З історії збереження історико-культурної спадщини України: діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва // Наукові записки НаУКМА. — Т. 3. Історія. — К., 1998. — С. 119.
- ⁶² ЦДА України у м. Києві. — Ф. 727. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 120 зв.; 123 зв.
- ⁶³ ЦДА України у м. Києві. — Ф. 727. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 123; Спр. 28. — Арк. 3–8.
- ⁶⁴ Онопрієнко В., Рєєтн О., Щербань Т. Українське наукове товариство 1907–1921 роки. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. — С. 39.
- ⁶⁵ Шевченко Л. Краєзнавча діяльність Українського наукового товариства // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). — Вип. 3. — К., 1998. — С. 9; ІР НБУВ. — Ф.Х, спр. 31633. — Арк. 28, 28 зв.
- ⁶⁶ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі — Інститут рукопису НБУВ). — Ф. 3. — Спр. 31649. — Арк. 1–2 зв.
- ⁶⁷ Анисимов А. Скорбное бесчувствие. На добрую память о Кiever, или грустные прогулки по городу, которого нет. — К.: «ТАВАСНУК Ltd», 1992. — С. 59–60; Третяк К. Київ. Путівник по зруйнованому місту. — К.: Редакційно-видавничий центр «Київський університет», 1998. — С. 43.
- ⁶⁸ Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України (далі — РФ ІМФЕ НАН України). — Ф. 13. — Оп. 5. — Од. збер. 294. — Арк. 10; Третяк К. Київ. Путівник по зруйнованому місту. — К.: Редакційно-видавничий центр «Київський університет», 1998. — С. 43.
- ⁶⁹ Грибанова С.В. Екскурсійна діяльність Російського військово-історичного товариства в Києві / Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). — Вип. 8. — К., 1999. С. 440.
- ⁷⁰ Бориснев С.В. Деятельность Императорского русского военно-исторического общества. 1907–1917 гг. // Военно-исторический журнал. — 2007. — № 5. — С. 43.
- ⁷¹ Устав Императорского Русского военно-исторического общества и Положение о местных отделах. — К., 1910. — С. 5–6.
- ⁷² ЦДА України у м. Києві. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 8.
- ⁷³ Кочетков А. Русское военно-историческое общество (1907–1914) // Военно-исторический журнал. — 1965. — № 9. — С. 97.
- ⁷⁴ ЦДА України у м. Києві. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 18 зв.
- ⁷⁵ Там само. — Арк. 19 зв.
- ⁷⁶ Федорова Л.Д. Київське військово-історичне товариство в пам'яткоохоронному і краєзнавчому русі Наддніпрянської України початку 20 ст. — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — С. 13.
- ⁷⁷ Верба І.В. Життя і творчість Н.Д. Полонської-Василенко (1884–1973). — К., 2000. — С. 36–37.
- ⁷⁸ ЦДА України у м. Києві. — Ф. 1196, — оп. 1, — спр. 2. — Арк. 3 зв, 13, 14.
- ⁷⁹ Там само. — Арк. 16.
- ⁸⁰ Там само. — Арк. 2–3 зв.
- ⁸¹ Деятельность Киевского отдела императорского русского военно-исторического общества. — К., 1911. — С. 24.
- ⁸² Военно-исторический вестник. — 1909. ноябрь–декабрь. — № 7–8. — С. 137.
- ⁸³ Там само. — С. 212.
- ⁸⁴ ЦДА України у м. Києві. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 3–4 зв.
- ⁸⁵ ЦДА України у м. Києві. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 40 зв.

- ⁸⁶ Федорова Л.Д. Київське воєнно-історичне товариство в пам'яткоохоронному і краєзнавчому русі Наддніпрянської України початку 20 ст. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. — С. 88.
- ⁸⁷ ЦДІА України у м. Києві. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 39. — Арк. 19; Спр. 19. — Арк. 2–3; Спр. 42. — Арк. 4; Военно-исторический вестник. — 1911. — № 7–8. — С. 23.
- ⁸⁸ ЦДІА України у м. Києві. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 39. — Арк. 19.
- ⁸⁹ Там само. — Спр. 9. — Арк. 2 зв.
- ⁹⁰ Военно-исторический вестник. — 1912. — № 3. — С. 12.
- ⁹¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВОВУ України). — Ф. 2201. — Оп. 1. — Спр. 264. — Арк. 15, 15 зв.
- ⁹² ЦДІА України у м. Києві. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 7.
- ⁹³ ЦДІА України у м. Києві. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 21.
- ⁹⁴ Там само. — Спр. 11. — Арк. 46 зв; Спр. 14. — Арк. 59–60; *Рубаков М.* Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. — К.: Вид-во «Кий», 1997. — С. 220.
- ⁹⁵ Федорова Л.Д. Київське воєнно-історичне товариство в пам'яткоохоронному і краєзнавчому русі Наддніпрянської України початку 20 ст. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. — С. 92.
- ⁹⁶ Петров Н.И. Киевский военный некрополь. Введение // Военно-исторический вестник. — 1910. — № 5–6. — С. 93–102.
- ⁹⁷ ЦДІА України у м. Києві. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 13 зв, 14.
- ⁹⁸ ЦДІА України у м. Києві. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 46 зв; *Жилин П.* Отечественная война 1812 года. — М.: Наука, 1988. — С. 470, 477.
- ⁹⁹ ЦДІА України у м. Києві. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 4 зв.; Военно-исторический вестник. — 1912. — № 3. — С. 9–10.
- ¹⁰⁰ Федорова Л.Д. Київське воєнно-історичне товариство в пам'яткоохоронному і краєзнавчому русі Наддніпрянської України початку 20 ст. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. — С. 94.
- ¹⁰¹ ЦДІА України у м. Києві. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 4 зв.; Военно-исторический вестник. — 1912. — № 3. — С. 9–10.
- ¹⁰² ЦДІА України у м. Києві. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 26. — Арк. 4 зв.
- ¹⁰³ ЦДІА України у м. Києві. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 53 зв.
- ¹⁰⁴ ЦДІА України у м. Києві. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 53 зв.; *Веникеев Е.* Севастопольськими маршрутами. — Симферополь: Таврия, 1988. — С. 94.
- ¹⁰⁵ Военно-исторический вестник. — 1912. — № 3. — С. 8.
- ¹⁰⁶ Советская военная энциклопедия. Т. 1. Второе изд. — М: Военное издательство, 1990. — С. 330.
- ¹⁰⁷ ЦДІА України у м. Києві. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 3, 3 зв.
- ¹⁰⁸ Горбик В., Денисенко Г. Военна історія України в пам'ятках. — К.: Ін-т історії України, 2003. — С. 26.
- ¹⁰⁹ Там само; ЦДІА України у м. Києві. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 10, 36 зв., 44 зв.
- ¹¹⁰ Горбик В., Денисенко Г. Военна історія України в пам'ятках — К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. — С. 26.
- ¹¹¹ ЦДІА України у м. Києві. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 4.
- ¹¹² ЦДІА України у м. Києві. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 3.
- ¹¹³ ЦДІА України у м. Києві. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 33зв., 34 зв.
- ¹¹⁴ ЦДІА України у м. Києві. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 24. — Арк. 2.
- ¹¹⁵ Деятельность Киевского отдела императорского русского военно-исторического общества. — С. 305.
- ¹¹⁶ Там само. — С. 5.
- ¹¹⁷ Горбик В.О., Денисенко Г.Г. Военна історія України в пам'ятках. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. — С. 29.

- ¹¹⁸ Там само. — С. 30; *Анисимов А.* Скорбное бесчувствие. На добрую память о Киеве, или грустные прогулки по городу, которого нет. — К.: «ТАВАСНУК Ltd», 1992. — С. 117.
- ¹¹⁹ ЦДА України у м. Києві. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 35 зв; спр. 15. — Арк. 1.
- ¹²⁰ *Костриця М.* Товариство дослідників Волині крізь призму ХХ століття // Краєзнавство. — 2000. — № 1–2. — С. 27.
- ¹²¹ Устав Общества исследователей Волыни // Труды Общества исследователей Волыни. — Т. 1. — Житомир, 1902. — С. 20.
- ¹²² *Яроцький Я.* Важнейшие вопросы, возникающие при изучении первобытных древностей Волыни // Труды Общества исследователей Волыни. — Т. 1. — Житомир, 1902. — С. 1–15.
- ¹²³ *Гаврилюк С.* Историчне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX — поч. ХХст.) — Луцьк, 2002. — С. 366.
- ¹²⁴ Харківське історико-археологічне товариство // Харківське історико-філологічне товариство (1877–1919). — Харків, 2002. — С. 4.
- ¹²⁵ *Яковлев Н.* 1 августа 1914. — М.: Молодая гвардия, 1974. — С. 43.
- ¹²⁶ *Парский Д.* Севастополь и памятники его обороны. — Одесса: Типо-Литог. Штаба Одес. Округа, 1902. — С. 11.
- ¹²⁷ Там само. — С. 11.
- ¹²⁸ *Голикова Л.В.* Военный инженер Ф.-О.И.Энберг // Историческое наследие Крыма. — 2004. — № 6–7. — С. 130–131.
- ¹²⁹ Там само. — С. 131.
- ¹³⁰ *Денисенко Г.Г.* Историчний бульвар, меморіальний комплекс у Севастополі // ЕІУ. — Т. 3. — К.: Наук. думка, 2005. — С. 574–575.
- ¹³¹ Там само. — С. 574.
- ¹³² Севастополь. Энциклопедический справочник. — Симферополь, 2000. — С. 377.
- ¹³³ *Голикова Л.В.* Военный инженер Ф.-О.И.Энберг // Историческое наследие Крыма. — 2004. — № 6–7. — С. 131.
- ¹³⁴ Севастополь. Энциклопедический справочник. — Симферополь, 2000. — С. 376–377.
- ¹³⁵ Там само. — С. 38; *Веникеев Е.* Архитектура Севастополя. — Симферополь: Таврия, 1983. — С. 95.
- ¹³⁶ Пам'ятки історії та культури України. Каталог-довідник. Зошит 3: Каталог-довідник пам'яток історії та культури України: м. Севастополь. — К.: Вид-во ТОВ «ХІК», 2008. — С. 23; Севастополь. Энциклопедический справочник. — Симферополь, 2000. — С. 95.
- ¹³⁷ *Веникеев Е.* Архитектура Севастополя. — Симферополь: Таврия, 1983. — С. 111.
- ¹³⁸ *Грбавь О.Ю.* Памятник воинам Волынского пехотного полка // Свод памятников истории и культуры Украинской ССР. Севастополь (авторская рукопись для обсуждения). Тетрадь 2. — К.: Издательство «Украинская Советская энциклопедия» им. М.П. Бажана. — 1991. — С. 235.
- ¹³⁹ *Веникеев Е.* Архитектура Севастополя. — Симферополь: Таврия, 1983. — С. 110.
- ¹⁴⁰ *Веникеев Е.* Севастопольские маршруты. Путеводитель. — Симферополь: Таврия, 1988. — С. 17–18.
- ¹⁴¹ Севастополь. Энциклопедический справочник. — Симферополь, 2000. — С. 118.
- ¹⁴² *Веникеев Е.В., Шавшин В.Г.* Владимирский собор, 1-я пол. 19 в. Ленина пл. (архит., ист.) // Свод памятников истории и культуры Украинской ССР. Севастополь. (авторская рукопись для обсуждения). Тетрадь 3. — К.: Изд-во «Украинская Советская энциклопедия» им. М. Бажана, 1991. — С. 340–343.
- ¹⁴³ *Котков В., Котков Ю.* Военные храмы столицы Российской империи // Военно-исторический журнал. — 2003. — № 6. — С. 58–59.
- ¹⁴⁴ *Званцев П.М.* Собор ратной славы. Из истории Сампсониевского собора в Санкт-Петербурге // Военно-исторический журнал. — 2006. — № 6. — С. 67.
- ¹⁴⁵ Там само.

- ¹⁴⁶ *Ревезук В.* Святування 200-річчя «Петрової перемоги» в Полтаві // «Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав». Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. — Харків: ФОП Толмачова Н.Ю., 2009. — С. 405.
- ¹⁴⁷ ЦДІА України у м. Києві. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 39. — Арк. 119–121.
- ¹⁴⁸ *Устименко О.* Історія пам'ятника захисникам і коменданту Полтавської фортеці полковнику О.С. Келіну в фотодокументах) // Полтавська битва 1709 року погляд крізь призму трьох століть 1709–2009. Збірник наукових статей. — Полтава: ТОВ. «АСМІ», 2009. — С. 133.
- ¹⁴⁹ Там само. — С. 136–137.
- ¹⁵⁰ *Исакова Е.* Храмы-памятники русской воинской доблести. История. — 1991. — № 11. М.: Изд-во «Знание», 1991. — С. 3.
- ¹⁵¹ *Иконников М.* Город под крыльями орла. — Полтава: Дивосвіт, 2009. — С. 36.
- ¹⁵² *Павленко В.* Пам'ятник російським воїнам на Полі Полтавської битви // Полтавська битва 1709 року погляд крізь призму трьох століть 1709–2009. Збірник наукових статей. — Полтава: ТОВ «АСМІ», 2009. — С. 177.
- ¹⁵³ *Вечерський В.* Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України. — К.: Видавничий дім А.С.С., 2005. — С. 224–225.
- ¹⁵⁴ *Супрун Т., Фесик К.* Підготовка та святкування 200-ліття Полтавської битви (на матеріалах з фондів Полтавського краєзнавчого музею) // Полтавська битва 1709 року погляд крізь призму трьох століть 1709–2009. Збірник наукових статей. — Полтава: ТОВ «АСМІ», 2009. — С. 98.
- ¹⁵⁵ *Иконников М.* Город под крыльями орла. — Полтава: Дивосвіт, 2009. — С. 37; *Волосков В.Ф.* Полтавська битва: «До» і «Після». — Полтава, 2009. — С. 104.
- ¹⁵⁶ *Сальнікова О.* Історія створення та розвитку Державного історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви» // «Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав». Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. — Харків: ФОП Толмачова Н.Ю., 2009. — С. 415–416.
- ¹⁵⁷ *Иконников М.* Город под крыльями орла. — Полтава: Дивосвіт, 2009. — С. 41.
- ¹⁵⁸ *Гуржій О.І., Чухліб Т.В.* Сто великих постатей і подій козацької України. — К.: Арій, 2008. — С. 310.
- ¹⁵⁹ *Сальнікова О.* Історія створення та розвитку Державного історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви» // «Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав». Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. — Полтава, 2009. — С. 417.
- ¹⁶⁰ *Біляшівський М.Ф.* Справи українського мистецтва // Шлях. — 1918. — Ч. 1. — С. 48–52.
- ¹⁶¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. — Т. 1: 4 березня — 9 грудня 1917 р. — К.: Наук. думка, 1996. — С. 460.
- ¹⁶² *Кот С.І.* Витоки: З перед часів Українського товариства охорони пам'яток історії та культури // Пам'ятки України: Історія та культура. — 2005. — № 2. — С. 128.
- ¹⁶³ *Нестуля О.О.* Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії) — Київ–Полтава. 1994. — С. 52.
- ¹⁶⁴ *Солдатенко В.Ф.* Центральна Рада та українізація армії // Укр. іст. журн. — 1992. — № 6. — С. 31.
- ¹⁶⁵ *Нестуля О.О.* Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії) — Київ–Полтава. 1994. — С. 55.
- ¹⁶⁶ *Исакова Е.В.* Храмы-памятники русской воинской доблести. — История. — 1991. — № 11. М.: Изд-во «Знание», 1991. — С. 57.
- ¹⁶⁷ *Нестуля О.О.* Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії). — Київ–Полтава. 1994. — С. 79.
- ¹⁶⁸ Там само. — С. 79.
- ¹⁶⁹ ЦДІА України у м. Києві. — Ф. 725. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 31–34.

- ¹⁷⁰ Вісник Ради Народних Міністрів. — 1918. — 27 березня.
- ¹⁷¹ ЦДАВОВУ України. — Ф. 2581. — Оп. 1. — Спр. 207. — Арк. 21–21 зв.
- ¹⁷² ЦДАВОВУ України. — Ф. 2581. — Оп. 1. — Спр. 213. — Арк. 1; Ф. 2201. — Оп. 1. — Спр. 1231. — Арк. 1, 1 зв.
- ¹⁷³ *Нестуля О.О.* Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії). — Київ–Полтава. 1994. — С. 85.
- ¹⁷⁴ *Панькова С.* Пам'ятне місце перепоховання вояків Студентського куреня, загинув під ст. Крути 1918 // Звід пам'яток історії та культури України. Київ. — Кн. 1, ч. 2. — К.: Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. — С. 841–842.
- ¹⁷⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. — Т. 2: 10 грудня 1917 р. — 29 квітня 1918 р. — К.: Наук. думка, 1997. — С. 191.
- ¹⁷⁶ *Крип'якевич І., Долинецький М.* Історія України. — Львів, 1991. — С. 171.
- ¹⁷⁷ Трагедія на Крутах. — Нова Рада. — 1918. — 16 березня.
- ¹⁷⁸ ЦДАВОВУ України. — Ф. 2201. — Оп. 1. — Спр. 1231. — Арк. 1, 1зв.
- ¹⁷⁹ Відродження. — 1918. — Ч. 126. — 1 вересня.
- ¹⁸⁰ Нова Рада. — 1917. — 20 серпня.
- ¹⁸¹ Наше минуле. — 1918. — № 1–2. — С. 202; *Эрнст Ф.* Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 г. — К., 1918. — С. 19–20.
- ¹⁸² РФ ІМФЕ. — Ф. 13. — Оп. 5. — Од. зб. 308. — Арк. 3.
- ¹⁸³ *Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1923 рр. — Т. 2.: Українська гетьманська держава 1918 року. — Ужгород, 1930. — С. 365.
- ¹⁸⁴ ЦДАВОВУ України. — Ф. 2581. — Оп. 1. — Спр. 209. — Арк. 1–2 зв.
- ¹⁸⁵ Відродження. — 1918. — Ч. 84. — 11 липня.
- ¹⁸⁶ Наше минуле. — 1918. — № 1–2. — С. 214; № 3. — С. 155.
- ¹⁸⁷ ЦДАВОВУ України. — Ф. 2201. — Оп. 2. — Спр. 578. — Арк. 45.
- ¹⁸⁸ Охорона пам'яток історії та культури в Україні (1917–1919 рр.). Збірник документів і матеріалів (Автори-упорядники: О.О. Нестуля, С.І. Нестуля, Г.Я. Рудий). — К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. — С. 184–185.
- ¹⁸⁹ ЦДАВОВУ України. — Ф. 2457. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 9–12.
- ¹⁹⁰ *Фенцур В.* Національний істотко-культурний заповідник «Кам'янець». Сучасне і майбутнє // Пам'ятки України: Історія та культура. — 2000. — № 3–4. — С. 7–10.
- ¹⁹¹ ЦДАВОВУ України. — Ф. 2201. — Оп. 1. — Спр. 121. — Арк. 29.
- ¹⁹² ЦДАВОВУ України. — Ф. 2201. — Оп. 1. — Спр. 121. — Арк. 30.
- ¹⁹³ Відродження. — 1918. — Ч. 131. — 7 вересня.
- ¹⁹⁴ Відродження. — Ч. 166. — 23 жовтня.
- ¹⁹⁵ ЦДАВОВУ України. — Ф. 2201. — Оп. 1. — Спр. 121. — Арк. 27–30 зв.
- ¹⁹⁶ ЦДАВОВУ України. — Ф. 1071. — Оп. 1. — Спр. 135. — Арк. 1.
- ¹⁹⁷ Відродження. — 1918. — Ч. 126. — 1 вересня; Ч. 140. — 19 вересня.
- ¹⁹⁸ Відродження. — 1918. — Ч. 141. — 20 вересня.
- ¹⁹⁹ Державний вісник. — 1918. — 24 вересня.
- ²⁰⁰ Відродження. — 1918. — Ч. 70. — 23 червня.
- ²⁰¹ ЦДАВОВУ України. — Ф. 2201. — Оп. 1. — Спр. 125. — Арк. 2, 3.
- ²⁰² Нова Рада. — 1918. — 25 грудня.
- ²⁰³ Відродження. — 1918. — Ч. 109. — 10 серпня.
- ²⁰⁴ *Палієнко М.* Пам'яткоохоронна діяльність Михайла Обідного в Україні, Польщі та Чехословаччині // Пам'ятки України: Історія та культура. — 2005. — № 2. — С. 94.

- ²⁰⁵ ЦДАВОВУ України. — Ф. 3689. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 180.
- ²⁰⁶ ЦДАВОВУ України. — Ф. 4018. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 123.
- ²⁰⁷ ЦДАВОВУ України. — Ф. 3689. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 100.
- ²⁰⁸ ЦДАВОВУ України. — Ф. 2201. — Оп. 2. — Спр. 578. — Арк. 45–47.
- ²⁰⁹ ЦДАВОВУ України. — Ф. 4018. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 124.
- ²¹⁰ *Шановал М.* Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1928. — С. 166.
- ²¹¹ *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. — К.: «Генеза», 1996. — С. 152.
- ²¹² *Кисіль З.Р.* Українське воєнно-історичне товариство (1920–1939) // Укр. іст. журн. — 2001. — № 2. — С. 101.
- ²¹³ Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні. Т. 2 — Львів: Вид-во «Молоде життя», 1993. — С. 634.
- ²¹⁴ *Кисіль З.* Українське воєнно-історичне товариство (1920–1939) // Укр. іст. журн. — 2001. — № 2. — С. 101.
- ²¹⁵ *Палієнко М.* Пам'яткоохоронна діяльність Михайла Обідного в Україні, Польщі та Чехословаччині // Пам'ятки України. Історія та культура. — 2005. — № 2. — С. 102.
- ²¹⁶ ЦДАВОВУ України. — Ф. 3179. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 27–30.
- ²¹⁷ Там само. — Ф. 1078. — Оп. 2. — Спр. 129. — Арк. 1.
- ²¹⁸ *Палієнко М.* Пам'яткоохоронна діяльність Михайла Обідного в Україні, Польщі та Чехословаччині // Пам'ятки України: Історія та культура. — 2005. — № 2. — С. 96.
- ²¹⁹ *Кисіль З.* Українське воєнно-історичне товариство (1920–1939) // Укр. іст. журн. — 2001. — № 2. — С. 102.
- ²²⁰ *Кисіль З.* Створення та діяльність Українського воєнно-історичного товариства (1920–1939 рр.). Дис. на здобуття вченого ступеня канд. істор. наук. — Львів, 2002. — С. 9.
- ²²¹ ЦДАВОВУ України. — Ф. 1078. — Оп. 2. — Спр. 135. — Арк. 4.
- ²²² *Кисіль З.* Українське воєнно-історичне товариство (1920–1939) // Укр. іст. журн. — 2001. — № 2. — С. 105–106.
- ²²³ *Палієнко М.* Пам'яткоохоронна діяльність Михайла Обідного в Україні, Польщі та Чехословаччині // Пам'ятки України: Історія та культура. — 2005. — № 2. — С. 98.
- ²²⁴ ЦДАВОВУ України. — Ф. 4018. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 109–110.
- ²²⁵ *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції. — Ч. 2. — К., 1999. — С. 159.
- ²²⁶ *Колянчук О.* Незабутні могили. — Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1993. — С. 18.
- ²²⁷ *Колянчук О.* Українська військова еміграція у Польщі: 1920–1939. — Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. — С. 128.
- ²²⁸ Там само. — С. 133.
- ²²⁹ *Колянчук О.* Українці в таборах Перемишля (1918–1921 рр.) // Пам'ятки України: Історія та культура. — 1995. — № 3. — С. 117.
- ²³⁰ *Колянчук О.* Українська військова еміграція у Польщі: 1920–1939. — Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. — С. 133.
- ²³¹ ЦДАВОВУ України. — Ф. 4918. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 3, 3 зв.
- ²³² Там само. — Арк. 9–10.
- ²³³ *Віднянський С.В.* Політика чехословацького уряду щодо української еміграції в міжвоєнний період // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвід. зб. наук. пр. — Вип. 3. — К., 1993. — С. 42.
- ²³⁴ *Павленко М.* Українська Галицька Армія в умовах інтернування на теренах Чехословаччини. Історичні зошити. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. — С. 23.

- ²³⁵ Віднянський С.В. Заснування Українського Вільного університету — першої української високої школи за кордоном (1921–1945 рр.) // Укр. іст. журн. — 1993. — № 11–12. — С. 69–71.
- ²³⁶ ЦДАВОВУ України. — Ф. 4018. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 71; Палієнко М. — С. 198.
- ²³⁷ ЦДАВОВУ України. — Ф. 4018. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 68 зв.
- ²³⁸ ЦДАВОВУ України. — Ф. 4018. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 3.
- ²³⁹ ЦДАВОВУ України. — Ф. 4018. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 10–11.
- ²⁴⁰ ЦДАВОВУ України. — Ф. 4018. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 27.
- ²⁴¹ Клименко Н. Історико-краєзнавча спадщина Івана Крип'якевича // Краєзнавство. — 2010. — № 1–2. — С. 160–161.
- ²⁴² ЦДАВОВУ України. — Ф. 4018. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 109–110.
- ²⁴³ Історичне краєзнавство в Українській РСР. — К.: Наук. думка, 1989. — С. 173.
- ²⁴⁴ Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. — С. 33.
- ²⁴⁵ Тронько П.Т., Войналович В.А. Увічнена історія України. — К.: Наук. думка, 1992. — С. 37–38.
- ²⁴⁶ Кот С.І. Охрана памятников истории и культуры на Черниговщине в годы советской власти // Материалы к «Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР». — Вып. 4: Черниговская область. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1986. — С. 267.
- ²⁴⁷ Тронько П.Т., Войналович В.А. Увічнена історія України. — К.: Наук. думка, 1992. — С. 42.
- ²⁴⁸ Нестуля О.О. Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР (Зб. методичних матеріалів в шести частинах). — Ч. 2: Охорона пам'яток історії та культури. 1926–1941 рр. К.: Ін-т історії України НАН України, 1989. — С. 67.
- ²⁴⁹ Кот С.І. Охрана памятников истории и культуры на Черниговщине в годы советской власти // Материалы к «Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР». — Вып. 4: Черниговская область. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1986. — С. 273.
- ²⁵⁰ Пам'ятки і пам'ятні місця історії та культури на Житомирщині. Міста Коростень, Новоград-Волинський. — Вып. 11. — Житомир «Полісся», 2008. — С. 23.
- ²⁵¹ Там само. — С. 24–25.
- ²⁵² Нестуля О.О. Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР (Зб. методичних матеріалів в шести частинах). Ч. 2: Охорона пам'яток історії та культури. 1926–1941 рр. К.: Ін-т історії України НАН України, 1989. — С. 76.
- ²⁵³ Тронько П.Т., Войналович В.А. Увічнена історія України. — К.: Наук. думка, 1992. — С. 46–47.

Розділ 3.

- ²⁵⁴ Історичне краєзнавство в Українській РСР. — К. Наук. думка, 1989. — С. 175.
- ²⁵⁵ Военно-исторический журнал. — 1998. — № 1. — С. 73.
- ²⁵⁶ Тронько П.Т., Войналович В.А. Увічнена історія України. — К.: Наук. думка, 1992. — С. 122–123.
- ²⁵⁷ ЦДАВОВУ України. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 2744. — Арк. 65.
- ²⁵⁸ Кот С.І. Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР. (Зб. методичних матеріалів в шести частинах). Ч. 3. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1989. — С. 81.
- ²⁵⁹ Законодавство про пам'ятники історії та культури. — К. 1970. — С. 220–221.
- ²⁶⁰ Тронько П.Т., Войналович В.А. Увічнена історія України. — К.: Наук. думка, 1992. — С. 131.
- ²⁶¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 79. — Арк. 13.
- ²⁶² Легасова Л.В. З історії воєнно-історичних музеїв, виставок та експозицій в Україні // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. Вып. 2. — К., 1998. — С. 64, 65.

- ²⁶³ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945. Документы и материалы в трех томах. — Т. 3: Украинская ССР в завершающий период Великой Отечественной войны (1944–1945 гг.) К.: Наук. думка, 1980. — С. 124.
- ²⁶⁴ Державний архів Житомирської області (далі — ДАЖО). — Ф.Р.-1150. — Оп. 2. — Спр. 40. — Арк. 23.
- ²⁶⁵ ЦДАВОВУ України. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 1501. — Арк. 12–13.
- ²⁶⁶ Николаевщина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Сборник документов и материалов. — Одесса, 1964. — С. 212.
- ²⁶⁷ *Архипенко В.* Сузір'я ольшанців. Вид. друге, доповнене. — Одеса, 1982. — С. 124–127.
- ²⁶⁸ Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. — К.: Наук. думка, 1987. — С. 346.
- ²⁶⁹ *Волковинський В.М., Шталіна Є.П.* З історії спорудження перших пам'ятників героям Великої Вітчизняної війни на Україні // Укр. іст. журн. — 1975. — № 7. — С. 121–123; Культурне будівництво в Українській РСР: Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського Союзу: Збірник документів. — Т. 2. — К., 1961. — С. 32–33.
- ²⁷⁰ *Кот С.І.* Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР. (Зб. методичних матеріалів в шести частинах). Ч. 3. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1989. — С. 75–76.
- ²⁷¹ *Волковинський В.М., Шталіна Є.П.* З історії спорудження перших пам'ятників героям Великої Вітчизняної війни на Україні. // Укр. іст. журнал. — 1975. — № 7. — С. 121–123.
- ²⁷² Там само. — С. 118.
- ²⁷³ Севастополь. Энциклопедический справочник. — Севастополь, 2000. — С. 376.
- ²⁷⁴ Музей героической обороны и освобождения Севастополя. — Фонды. — Воспоминания Г.Г. Доли и М.Н. Садовникова.
- ²⁷⁵ Говорят погибшие герои. Пятое, исправл. и доп. издание. — М.: Политиздат, 1975. — С. 63–64.
- ²⁷⁶ *Ванесв Г.І.* Останні дні Севастополя 1941–1942 // Укр. іст. журнал. — 1991. — № 6. — С. 115.
- ²⁷⁷ ЦДАГО України. — Ф. 65. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 284.
- ²⁷⁸ Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. — К.: Наук. думка, 1987 (підрахунки автора).
- ²⁷⁹ *Тронько П.Т., Войналович В.А.* Увічнена історія України. — К.: Наук. думка, 1992. — С. 124–125.
- ²⁸⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 9. — Арк. 18–19.
- ²⁸¹ *Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.С.* Україна і Росія в історичній ретроспективі. Т. 2: Радянський проект для України. — К.: Наук. думка, 2004. — С. 265.
- ²⁸² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 463. — Арк. 20–21.
- ²⁸³ ЦДАВОВУ України. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 3930. — Арк. 95–97; Спр. 904. — Арк. 19–20.
- ²⁸⁴ *Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.С.* Україна і Росія в історичній ретроспективі. Т. 2: Радянський проект для України. — К.: Наук. думка, 2004. — С. 265.
- ²⁸⁵ ЦДАВОВУ України. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 274. — Арк. 65–66.
- ²⁸⁶ *Волковинський В.М., Шталіна Є.П.* З історії спорудження перших пам'ятників героям Великої Вітчизняної війни на Україні. // Укр. іст. журнал. — 1975. — № 7. — С. 115.
- ²⁸⁷ ЦДАВОВУ України. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 904. — Арк. 7.
- ²⁸⁸ ЦДАВОВУ України. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 2744. — Арк. 65–66; *Янко Н.Д.* Монументальна пластика Полтавщини // Історико-культурне спадщина Полтавщини (Сб. статей). — К.: Ін-т історії України НАН України, 1987. — С. 178.
- ²⁸⁹ *Муковський І.Т., Лисенко О.С.* Звитяга і жертвність. Українці на фронтах Другої світової війни. — К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга пам'яті України», 1997. — С. 393.
- ²⁹⁰ *Кот С.І.* М.С. Хрущов і історико-культурна спадщина України // М.С. Хрущов і Україна. Матеріали наукового семінару 14 квітня 2004, присвяченого 100-річчю від дня народження

М.С. Хрушова. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. — С. 131; ЦДАВОВУ України. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 841. — Арк. 2–4.

²⁹¹ ЦДАВОВУ України. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 861. — Арк. 66.

²⁹² ЦДАВОВУ України. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 861. — Арк. 67.

²⁹³ Там само. — Арк. 67.

²⁹⁴ Музей-заповідник «Битва за Київ. Лютезький плацдарм. 1943 р.»: Путівник. — 1985. — С. 3–21.

²⁹⁵ *Король В.Ю.* Визвольні бої Червоної армії на території України (1943–1944 рр.) // Укр. іст. журнал. — 2005. — № 1. — С. 24.

²⁹⁶ ЦДАВОВУ України. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 2743. — Арк. 22.

²⁹⁷ *Кот С.І.* Пам'яткознавча діяльність П.Тичини. // Праці Центру пам'яткознавства. Вип. 2. К., 1993. — С. 196–197.

²⁹⁸ Культурне будівництво в Українській РСР: Найважливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду. 1917–1959. Зб. документів. В 2-х т. — К., 1960–1961. — Т. 2. — С. 84–85.

²⁹⁹ Музей истории Корсунь-Шевченковской битвы: путеводитель. — Изд. 2-е. Днепропетровск, 1976. — С. 1976. — С. 4.

³⁰⁰ Музей історії Корсунь-Шевченківської битви // Радянська енциклопедія України. Т. 3. — К., 1971. — С. 182; *Мельниченко О.В.* Музей історії Корсунь-Шевченківської битви — центр патріотичного виховання // Черкащина в контексті історії України. Матеріали Другої науково-красознавчої конференції Черкащини (до 60-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.). — Черкаси, 2005. — С. 420.

³⁰¹ *Чепурна І.В.* Увічнення подій Великої Вітчизняної війни у пам'ятках Чигиринщини. — Там само. — С. 403–405.

³⁰² Законодавство про пам'ятники історії та культури. — К., 1970. — С. 220–221; Военно-исторический журнал. — 1998. — № 1. — С. 73–74.

³⁰³ *Борисюк Н.Е.* Охрана памятников истории и культуры на Житомирщине (1917–80-е гг.) // Памятники истории и культуры Житомирской области. Материалы к Своду памятников истории и культуры Украины. Вып. 9. — К.: Ин-т истории Украины НАН Украины, 1991. — С. 147.

³⁰⁴ Державний архів Житомирської області (далі — ДАЖО). — Ф. 65. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 284.

³⁰⁵ ДАЖО. — Ф. 65. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 29; ДАВО. — Ф. 27. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 29.

³⁰⁶ *Тронько П.Т., Войналович В.А.* Увічнена історія України. — К.: Наук. думка, 1992. — С. 133.

³⁰⁷ Там само. — С. 133.

³⁰⁸ ЦДАВОВУ України. — Ф. 4761. — Оп. 1. — Спр. 156. — Арк. 21; Державний архів Запорозької області (далі — ДАЗО). — Ф.р.-2654. — Оп. 1. — Спр. 458. — Арк. 1–7.

³⁰⁹ *Борисюк Н.Е.* Охрана памятников истории и культуры на Житомирщине (1917–80-е гг.) // Памятники истории и культуры Житомирской области. Материалы к Своду памятников истории и культуры Украины. Вып. 9. — К.: Ин-т истории Украины НАН Украины, 1991. — С. 147.

³¹⁰ Державний архів Полтавської області (далі — ДАПО). — Ф. 4085. — Оп. 3. — Спр. 2068. — Арк. 11–12.

³¹¹ *Мултих Г.М.* Увічнення в монументах на Україні подій і героїв Великої Вітчизняної війни. — К.: Тов-во «Знання» Української РСР, 1980. — С. 11.

³¹² *Данилюк Ю.З.* Ствердження негативних тенденцій у пам'яткоохоронній роботі в другій половині 40-х — першій половині 60-х рр. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). Вип. 8. — К., 1999. — С. 139.

³¹³ ЦДАВОВУ України. — Ф. 4762. — Оп. 1. — Спр. 669. — Арк. 19.

³¹⁴ *Кот С.І.* Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР. (Зб. методичних матеріалів в шести частинах). Ч. 3. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1989. — С. 119.

- ³¹⁵ Стельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. — К.: Критика, 2008. — С. 204.
- ³¹⁶ Законодавство про пам'ятники історії та культури. — К., 1970. — С. 189–192.
- ³¹⁷ Тронько П.Т., Войналович В.А. Увічнена історія України. — К.: Наук. думка, 1992. — С. 142.
- ³¹⁸ Стельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. — К.: Критика, 2008. — С. 207.
- ³¹⁹ Там само. — С. 213.
- ³²⁰ Науковий архів Інституту історії України НАН України. — Оп. 1. — Спр. 407. — Арк. 1–22.
- ³²¹ Стельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. — К.: Критика, 2008. — С. 214.
- ³²² Там само. — С. 215–216.
- ³²³ Стельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. — К.: Критика, 2008. — С. 207.
- ³²⁴ Кот С. Витоки: 3 перед часів Українського товариства охорони пам'яток історії та культури // Пам'ятки України: Історія та культура. — 2005. — № 2. — С. 134.
- ³²⁵ Брайчевський М. Сохранить памятники истории // История СССР. — 1961. — № 2. — С. 208.
- ³²⁶ Войналович В., Данилюк Ю. Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР (Зб. методичних матеріалів в шести частинах). — Ч. 4. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1989. — С. 109.
- ³²⁷ Савчук О. Українська інтелігенція у пам'яткоохоронній роботі на початку 60-х рр. ХХ ст. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (збірник статей). Вип. 10. — К., 2000. — С. 338.
- ³²⁸ Кот С. Витоки: 3 перед часів Українського товариства охорони пам'яток історії та культури // Пам'ятки України: Історія та культура. — 2005. — № 2. — С. 128.
- ³²⁹ Савчук О. Вказ. праця. — С. 340.
- ³³⁰ Заремба С. Нариси з історії українського пам'яткознавства. — К.: ТОВ «Видавництво Аратта», 2002. — С. 113.
- ³³¹ Заремба С. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Історичний нарис. — К.: Вид-во «Логос», 1998. — С. 33.
- ³³² Збережемо ту славу: Громадський рух по увічненню історії українського козацтва в другій половині 50–80-х рр. ХХ ст. // Збірник документів та матеріалів. — К.: Рідний край, 1997. — С. 52.
- ³³³ Там само. — С. 352–353.
- ³³⁴ Титова О.М. «Треба робити все для збереження Хортиці» // Праці Центру пам'яткознавства. — Вип. 11. — К., 2007. — С. 228.
- ³³⁵ ЦДАВОВУ України. — Ф. 4760. — Оп. 1. — Спр. 203. — Арк. 11–12.
- ³³⁶ Житомирський обласний краєзнавчий музей. — Основний фонд: КП 9007/ 12.
- ³³⁷ Там само. — С. 56.
- ³³⁸ Тронько П. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття. (Досвід, проблеми, перспективи.) — К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. — С. 113.
- ³³⁹ Войналович В., Данилюк Ю. Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР (Зб. методичних матеріалів в шести частинах). — Ч. 4. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1989. — С. 123.
- ³⁴⁰ Бахмут А.І. Корсунь-Шевченківський Меморіальний комплекс // Черкащина в контексті історії України. Матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції Черкащини (до 60-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.). — Черкаси, 2005. — С. 413–415.
- ³⁴¹ Ареєв О. Вікопмна слава черкащан // Пам'ятники України. — 1970. — № 3. — С. 6.
- ³⁴² Четверть віку великої Перемоги // Пам'ятники України. — 1970. — № 3. — С. 3.
- ³⁴³ Заремба С. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Історичний нарис. — К.: Вид-во «Логос», 1998. — С. 50.
- ³⁴⁴ ЦДАВОВУ України. — Ф. 4760. — Оп. 1. — Спр. 216. — Арк. 116.

- ³⁴⁵ *Тронько П.Т., Войналович В.А.* Увічнена історія України. — К.: Наук. думка, 1992. — С. 157.
- ³⁴⁶ Монумент воїнам Південно-Західного фронту: Фото розповідь про монумент радянським воїнам Південно-Західного фронту в урочищі Шумейкове Лохвицького району Полтавської області. — К., 1978.
- ³⁴⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 32. — Спр. 1478. — Арк. 9.
- ³⁴⁸ *Москаленко К.С.* На Південно-Західному напрямі. 1941–1943: Спогади командарма. — Кн. 1. — К.: Політвидав України, 1984. — С. 58.
- ³⁴⁹ *Заремба С.* Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Історичний нарис. — К.: Вид-во «Логос», 1998. — С. 76.
- ³⁵⁰ ЦДАВОВУ України. — Ф. 4760. — Оп. 1. — Спр. 279. — Арк. 20.
- ³⁵¹ ЦДАВОВУ України. — Ф. 4760. — Оп. 1. — Спр. 203. — Арк. 20; Спр. 187. — Арк. 68.
- ³⁵² ЦДАВОВУ України. — Ф. 4760. — Оп. 1. — Спр. 203. — Арк. 40.
- ³⁵³ ЦДАВОВУ України. — Ф. 4760. — Оп. 1. — Спр. 279. — Арк. 16.
- ³⁵⁴ *Заремба С.* Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Історичний нарис. — К.: Вид-во «Логос», 1998. — С. 79.
- ³⁵⁵ Пам'ятники України. — 1974. — № 3. — С. 2.
- ³⁵⁶ ЦДАВОВУ України. — Ф. 4760. — Оп. 1. — Спр. 187. — Арк. 69.
- ³⁵⁷ ЦДАВОВУ України. — Ф. 4760. — Оп. 1. — Спр. 203. — Арк. 15–17.
- ³⁵⁸ *Легасова Л.В.* Центральний музейний осередок історії Великої Вітчизняної війни. До 55-річчя Перемоги // Сторінки воєнної історії України. Збірник наукових статей. — Вип. 4. — К., 2000. — С. 41.
- ³⁵⁹ *Артемов О.* Пам'ять про подвиг нетлінна // Військово-історичний альманах. — 2000. — № 1. — С. 144–145.
- ³⁶⁰ *Легасова Л.В.* Центральний музейний осередок історії Великої Вітчизняної війни. До 55-річчя Перемоги // Сторінки воєнної історії України. Збірник наукових статей. — Вип. 4. — К., 2000. — С. 41.
- ³⁶¹ *Войналович В., Данилюк Ю.* Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР (Зб. методичних матеріалів в шести частинах). — Ч. 4. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1989. — С. 128.
- ³⁶² *Денисенко Г., Дубик М., Рилкова Л.* Пам'ятне місце Дарницького нацистського табору для військовополонених 1941–43 // Звід пам'яток історії та культури України. Київ. Кн. 1, Ч. II. — К.: Головна Редакція «Зводу пам'яток історії та культури України» при вид-ві «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. — С. 838–841.
- ³⁶³ *Горбик В., Денисенко Г.* Воєнна історія України в пам'ятках. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. — С. 81.
- ³⁶⁴ *Заремба С.* Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Історичний нарис. — К.: Вид-во «Логос», 1998. — С. 107.
- ³⁶⁵ *Кармазіна Н.* Збереження історико-культурної спадщини в Криму у 1960–1980-ті рр. Проблеми, шляхи вирішення, підсумки // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини. Зб. наукових праць з мистецтвознавства, архітектурознавства і культурології. Вип. третій. Ч. 2. — К.: Видавничий дім А+С, 2006. — С. 61.
- ³⁶⁶ Історичне краєзнавство в Українській РСР. — К.: Наук. думка, 1989. — С. 198.
- ³⁶⁷ *Кармазіна Н.* Збереження історико-культурної спадщини в Криму у 1960–1980-ті рр. Проблеми, шляхи вирішення, підсумки // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини. Зб. наукових праць з мистецтвознавства, архітектурознавства і культурології. Вип. третій. Ч. 2. — К.: Видавничий дім А+С, 2006. — С. 62.
- ³⁶⁸ *Неживий О.* Чорнобильська експедиція // Пам'ятки України. — 1990. — № 1. — С. 47.
- ³⁶⁹ Доповідь акад. П.П. Толочка на IX з'їзді Українського товариства охорони пам'яток історії та культури / Збережена спадщина. Українському товариству охорони пам'яток історії та культури 40 років (Збірник матеріалів і документів). — К.: Вид-во ТОВ «ХІК», 2007. — С. 17.

Розділ 4.

- ³⁷⁰ Конституція України. — К., 1996. — С. 24, 27.
- ³⁷¹ Звід законів Української РСР. — Т. 3. — К., 1986. — С. 649.
- ³⁷² Закон України «Про охорону культурної спадщини» // Правова охорона культурної спадщини. Нормативна база: Зб. документів (2-е вид. — К.: Вид-во ТОВ «ХІК», 2006. — С. 143.
- ³⁷³ Піскова Е., Федорова Л. Нерухомі пам'ятки історії // Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. — С. 184.
- ³⁷⁴ Загальнодержавна програма збереження та використання об'єктів культурної спадщини на 2004–2020 роки // Правова охорона культурної спадщини. Нормативна база: Зб. документів (2-е видання) — К.: Вид-во ТОВ «ХІК», 2006. — С. 237.
- ³⁷⁵ Правова охорона культурної спадщини // Правова охорона культурної спадщини. Нормативна база: Зб. документів (2-е видання) — К.: Вид-во ТОВ «ХІК», 2006. — С. 202–212.
- ³⁷⁶ Підрахунки автора.
- ³⁷⁷ Неживий О. Чорнобильська експедиція // Пам'ятки України. — 1990. — № 1. — С. 47.
- ³⁷⁸ Україна: друга половина ХХ століття. Нариси історії. — К.: Наук. думка, 1997. — С. 309.
- ³⁷⁹ Павлюк С., Глушко М. Передмова // Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження. Вип. 1: Київське Полісся. — Львів, 1994. — С. 4–5.
- ³⁸⁰ Там само. — С. 5.
- ³⁸¹ Барановська Н.П. Суспільний вимір Чорнобильської катастрофи // Укр. іст. журнал. — 2006. — № 2. — С. 133.
- ³⁸² Порядок визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2001 р. № 1760 // Правова охорона культурної спадщини. Нормативна база: Зб. документів (2-е видання) — К.: Вид-во ХІК, 2006. — С. 420–422.
- ³⁸³ Державний реєстр національного культурного надбання (пам'ятки історії, монументального мистецтва та археології). Пам'ятки України: Історія та культура. — 2000. — № 2. — С. 2–47.
- ³⁸⁴ Урядовий портал, жовтень 2009 р.
- ³⁸⁵ Дані Державної служби з питань національної культурної спадщини України Міністерства культури і туризму України за 2009 р. за погодженням з Держкомстатом України.
- ³⁸⁶ Манаєв Александр. Проблемы государственного учета объектов культурного наследия в Автономной Республике Крым (1991–2005 гг.) // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини. Збірник наукових праць з мистецтвознавства, архітектурознавства і культурології. — Вип. 3. Ч. 2. — К.: Видавничий дім А+С, 2006. — С. 100.
- ³⁸⁷ Даниленко В.М., Федорова Л.Д. Місце пам'яток історії в історико-культурній спадщині Києва // Проблеми збереження історико-культурної спадщини Києва. / В.О. Горбик (відп. ред.) В.М. Даниленко, Г.Г. Денисенко, Т.І. Катаргіна та ін. — К.: Ін-т історії НАН України, 2009. — С. 134–135.
- ³⁸⁸ Федорова Л.Д. Пам'ятки монументального мистецтва // Проблеми збереження історико-культурної спадщини Києва / В.О. Горбик (відп. ред.) В.М. Даниленко, Г.Г. Денисенко, Т.І. Катаргіна та ін. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. — С. 245–246.
- ³⁸⁹ Кубальський О.Н., Федорова Л.Д. Пам'ятки Києва у Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО // Проблеми збереження історико-культурної спадщини Києва / В.О. Горбик (відп. ред.) В.М. Даниленко, Г.Г. Денисенко, Т.І. Катаргіна та ін. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. — С. 43.
- ³⁹⁰ Вказ. праця. — С. 44.
- ³⁹¹ Сердюк О.М. Попередній Список всесвітньої культурної спадщини. Проблеми та перспективи // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. Вип. 2. — К., 2006. — С. 58.
- ³⁹² Титова О.М. «Треба робити все для збереження Хортиці» // Праці Центру пам'яткознавства. — Вип. 11. — К., 2007. — С. 226.

- ³⁹³ Сердюк О.М. Попередній Список всесвітньої культурної спадщини. Проблеми та перспективи // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. — Вип. 2. — К., 2006. — С. 11–12.
- ³⁹⁴ Правова охорона культурної спадщини. Нормативна база: 36 документів (2-е видання) — К.: Вид-во ТОВ «ХІК», 2006. — С. 410–420.
- ³⁹⁵ Прибега Л.В. Сучасна архітектура в історичному середовищі міста. Концептуальний аспект // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. — Вип. 2. — К., 2006. — С. 177.
- ³⁹⁶ Прибега Л.В. Кам'яне зодчество України. Охорона і реставрація. — К., 1993. — С. 30.
- ³⁹⁷ Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної урбаністики // Український історичний журнал. — 2004. — № 3. — С. 35.
- ³⁹⁸ Кузьминець Ю. Вшанування пам'яті героїв бою під Крутами / Ми діти твої, Україно! — К. Інститут історії України НАН України, 2000. — С. 96.
- ³⁹⁹ Панькова С. Пам'ятне місце перепоховання вояків Студентського куреня, загиблих під ст. Крути 1918 // Звід пам'яток історії та культури України. Київ. — Кн. 1, ч. 2. — К.: Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана», 2004. — С. 842.
- ⁴⁰⁰ Горбик В.О., Денисенко Г.Г. Военна історія України в пам'ятках. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. — С. 28–29.
- ⁴⁰¹ Відродження. — 1918. — ч. 4. — 11 липня; Наше минуле. — 1918. — № 1–2. — С. 214; № 3. — С. 155.
- ⁴⁰² Тронько П.Т. Краєзнавство у відродженні духовності та культури. — К., 1994. — С. 105, 106.
- ⁴⁰³ Гирич Ігор. «Історичний шлях» у київських монументах: спадок минулого і сьогочасні проблеми // Пам'ятки України. Історія та культура. — 2007. — № 1. — С. 133.
- ⁴⁰⁴ Науковий архів Інституту історії України НАН України (далі — НА ІУ НАНУ). — Відповідь на лист № 216 від 16.03.2005 — доручення Прем'єр-міністра України Ю.В. Тимошенко з питання створення меморіального об'єкта (умовна назва — Архітектурно-історичний комплекс «Алея видатних діячів України»).
- ⁴⁰⁵ Пресс-служба Президента України. — 2005.
- ⁴⁰⁶ Вісник Загальнодержавний бюлетень. — 1993. — № 3. — С. 2–3.
- ⁴⁰⁷ Сидоренко М. Запорізький Бабин Яр // Вісник УТОПІК. — 2002. — № 1–2. — С. 146–147.
- ⁴⁰⁸ Герасимов И.А. Вспомним всех поименно... (15 лет научно-поисковой деятельности по увековечиванию памяти погибших и созданию историко-мемориального сериала «Книга памяти Украины» / Історія України Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). Вип. 28. — Київ–Хмельницький–Кам'янець–Подільський: «Абетка-Нова», 2004. — С. 4–14.
- ⁴⁰⁹ Толочко П. Звітна доповідь VIII з'їзду товариства / Вісник. Загальнодержавний бюлетень. — 2001. — № 2. — С. 12–13.
- ⁴¹⁰ Доповідь акад. П.П. Толочка на IX з'їзді Українського товариства охорони пам'яток історії та культури /Збережена спадщина. Українському товариству охорони пам'яток історії та культури 40 років. Збірник матеріалів і документів. — К.: ТОВ «Вид-во “Аспект–Поліграф”», 2007. — С. 17–18.
- ⁴¹¹ Ухвала VIII з'їзду Українського товариства охорони пам'яток історії та культури // Вісник. Загальнодержавний бюлетень. — 2001. — № 2. — С. 23.
- ⁴¹² Там само. — С. 13.
- ⁴¹³ Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. — С. 75–76.
- ⁴¹⁴ Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Вип. 16 — К.: Вид-во ТОВ «ХІК», 2007. — С. 3.
- ⁴¹⁵ Телегін Д., Титова О. Основні підсумки та завдання по вивченню та охороні археологічних пам'яток українського козацтва // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва: Збірник наукових статей. — К., 1993. — С. 4.

- ⁴¹⁶ Пам'ятки історії та культури України. Каталог-довідник. Зошит 1. Пам'ятки історії та культури України. Дослідження та збереження. — К.: Видавець ПП Максименко М.Т., 2005. — С. 52.
- ⁴¹⁷ *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків. У 3-х томах. Т. 1. — К.: Наук. думка, 1990. — С. 130.
- ⁴¹⁸ Череп атамана Сирко. — Вечерние вести. — 1998. — 23 января.
- ⁴¹⁹ *Кащенко А.* Кость Гордієнко-Головка. — Відень-Катеринослав, 1994. — С. 40.
- ⁴²⁰ *Котлярєнко Л.* Полігон на могилах // Пам'ятки України. — 1991. — № 2. — С. 33.
- ⁴²¹ *Телєгін Д.Я.* Кам'янська Січ, її стан та проблеми охорони // V Всеукраїнська конференція «Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України» (жовтень 1991 р.): Тези доповідей і повідомлень. — Київ-Кам'янець-Подільський, 1991. — С. 444-445.
- ⁴²² *Сенченко В.* На городищі Кам'янської Січі // Пам'ятки України. — 1990. — № 1. — С. 21-22.
- ⁴²³ Доповідь акад. П.П. Толочка на IX з'їзді Українського товариства охорони пам'яток історії та культури / Збережена спадщина. Українському товариству охорони пам'яток історії та культури 40 років. Збірник матеріалів і документів. — К.: ТОВ «Вид-во «Аспект-Поліграф»», 2007. — С. 20.
- ⁴²⁴ *Дивний І.В.* Страницы воєнного некрополя Одессы. Вип. 2. — К., 1996; *Дивний І.В.* Козелецький військовий некрополь. Біографічний довідник. Вип. 3. — К., 1997.
- ⁴²⁵ *Дивний І.В.* Страницы воєнного некрополя Одессы. Вип. 2. — К., 1996. — С. 12-13.
- ⁴²⁶ Некрополі Сумщини / Упорядник Стеценко В.П. — Суми: Собор, 2004. — С. 51-52.
- ⁴²⁷ Некрополі Сумщини / Упорядник Стеценко В.П. — Суми: Собор, 2004. — С. 84.
- ⁴²⁸ Пам'ятки історії та культури України. Каталог-довідник. Зошит 1. Пам'ятки історії та культури України. Дослідження та збереження. — К.: Видавець ПП Максименко М.Т., 2005. — С. 53.
- ⁴²⁹ Пам'яткоохоронна звитяга / Збережена спадщина. Українському товариству охорони пам'яток історії та культури 40 років. Збірник матеріалів і документів. — К.: ТОВ «Вид-во «Аспект-Поліграф»», 2007. — С. 11.
- ⁴³⁰ Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження. — К. Ін-т історії України НАН України, 1998. — С. 78; Пантеон зодчих Лук'янівського некрополя. Біографічний довідник. — К.: Вид-во «КММ», 2008.
- ⁴³¹ Доповідь акад. П.П. Толочка на IX з'їзді Українського товариства охорони пам'яток історії та культури / Збережена спадщина. Українському товариству охорони пам'яток історії та культури 40 років. Збірник матеріалів і документів. — К.: ТОВ «Вид-во «Аспект-Поліграф»», 2007. — С. 23.
- ⁴³² *Тронько П.Т.* Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (Досвід, проблеми, перспективи). — К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. — С. 133-134.
- ⁴³³ *Кроценко Л., Осадчий Є.* Володимирський собор у Херсонесі — пам'ятка над колискою християнства в Україні-Русі // Пам'ятки України: Історія та культура. — 2001. — № 4. — С. 43.
- ⁴³⁴ *Іршенко В.* З любов'ю до України // Що ми залишаємо нащадкам?: Зб. матеріалів і документів про державну, громадську та наукову роботу академіка НАН України, Героя України Петра Тимофійовича Тронька. — Біла Церква: ВАТ «Білоцерківська книжкова фабрика», 2008. — С. 134-135.
- ⁴³⁵ Ризька Хартія «Про автентичність та історичну реконструкцію культурної спадщини» // Пам'ятки України: Історія та культура. — 2001. — № 4. — С. 75.
- ⁴³⁶ *Тронько П.Т.* Національна спілка краєзнавців України: сторінки історії. — К., 2010. — С. 44.
- ⁴³⁷ *Тронько П.Т.* Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи). — К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. — С. 144; Звіт правління Національної спілки краєзнавців України (довідь голови правління Спілки, акад. НАН України Петра Тронька // IV з'їзд Національної спілки краєзнавців України (28 жовтня 2008 року). Матеріали та документи. — Кам'янець-Подільський: Видавець Зволейко Д.Г., 2009. — С. 43.
- ⁴³⁸ Матеріали Пленуму та наради з питань підготовки енциклопедичного видання «Історії міст і сіл України». 12 червня 2009. — К., 2009. — С. 14.

⁴³⁹ Звіт правління Національної спілки краєзнавців України (доповідь голови правління Спілки, акад. НАН України Петра Тронька // IV з'їзд Національної спілки краєзнавців України (28 жовтня 2008 року). Матеріали та документи. — Кам'янець-Подільський: видавець Зволейко Д.Г., 2009. — С. 31–32.

⁴⁴⁰ Поточний архів відділу охорони пам'яток історії та культури Міністерства культури і туризму України (далі — ПА ВОПК Міністерства культури і туризму України). — Списки пам'яток історії та культури по Івано-Франківській і Тернопільській областях; Незалежність України: історичні витоки та перспективи. Матеріали наукової конференції 22 серпня 1996 р. — К.: Ін-т історії України, 1997. — С. 234.

⁴⁴¹ Всеукраїнська спілка краєзнавців 1997–2003 роки. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. — С. 36.

⁴⁴² Там само. — С. 50.

⁴⁴³ Пахолок С., Мартин О. Меморіальні музеї Степана Бандери та його родини на Галичині // Пам'ятки України: Історія та культура. — 2006. — № 1–2. — С. 14–15.

⁴⁴⁴ Біркова О.Т. Тернопільська обласна організація //Збережена спадщина. Українському товариству охорони пам'яток історії та культури 40 років. Збірник матеріалів і документів. — К.: ТОВ «Вид-во “Аспект-Поліграф”», 2007. — С. 137.

⁴⁴⁵ IV з'їзд Національної спілки краєзнавців України (28 жовтня 2008 року). Матеріали та документи. — Кам'янець-Подільський: видавець Зволейко Д.Г., 2009. — С. 55.

⁴⁴⁶ IV з'їзд Національної спілки краєзнавців України (28 жовтня 2008 року). Матеріали та документи. — Кам'янець-Подільський: видавець Зволейко Д.Г., 2009. — С. 70–71.

⁴⁴⁷ Мандрик М. Карпатський геополітичний чинник 1938–1939 рр. у системі міжнародної дипломатії // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — № 2 (33). — Київ–Харків, 2010. — С. 83–84.

⁴⁴⁸ Славетні імена Полтавщини. Олександр Засядько. Полтава: «Оріяна», 2009. — С. 23–24.

⁴⁴⁹ Каталог виставки «Україна космічна» із колекції Проекту Петра Ющенка «Українці в світі» та фондів Полтавського державного краєзнавчого музею, присвяченій 230-річчю від дня народження О.Д. Засядька — першого у світі винахідника ракетної техніки. — К., 2009.

⁴⁵⁰ Славетні імена Полтавщини. Олександр Засядько. Полтава: «Оріяна», 2009. — С. 66.

⁴⁵¹ Всеукраїнська спілка краєзнавців 1997–2003 роки. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. — С. 88–90.

⁴⁵² Звіт правління Національної спілки краєзнавців України (доповідь голови правління Спілки, акад. НАН України Петра Тронька // IV з'їзд Національної спілки краєзнавців України (28 жовтня 2008 року). Матеріали та документи. — Кам'янець-Подільський: видавець Зволейко Д.Г., 2009. — С. 32, 33, 35.

⁴⁵³ III з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців (29–30 жовтня 2003 року). Матеріали та документи. — К.: Видавничий центр «Академія». 2004. — С. 72–73.

⁴⁵⁴ IV з'їзд Національної спілки краєзнавців України (28 жовтня 2008 року). Матеріали та документи. — Кам'янець-Подільський: видавець Зволейко Д.Г., 2009. — С. 82.

⁴⁵⁵ Доповідь акад. П.П. Толочка на IX з'їзді Українського товариства охорони пам'яток історії та культури / Збережена спадщина. Українському товариству охорони пам'яток історії та культури 40 років. Збірник матеріалів і документів. — К.: ТОВ «Вид-во “Аспект-Поліграф”», 2007. — С. 24.

⁴⁵⁶ Титова О. Деякі актуальні проблеми збереження історико-культурної спадщини України // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). — Вип. 17. — Київ–Донецьк, 2001. — С. 145–146.

⁴⁵⁷ IV з'їзд Національної спілки краєзнавців України (28 жовтня 2008 року). Матеріали та документи. — Кам'янець-Подільський: видавець Зволейко Д.Г., 2009. — С. 55.

⁴⁵⁸ Статут Всеукраїнської громадської організації «Український інститут воєнної історії» // Воєнно-історична наука в Україні: стан і перспективи. Матеріали Круглого столу 30 травня 2001 року. м. Київ. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. — С. 60.

⁴⁵⁹ Методические рекомендации для подготовки томов «Свода памятников истории и культуры народов СРСР» по Украинской ССР. — К., 1981. — С. 4.

- ⁴⁶⁰ Методические рекомендации для подготовки томов «Свода памятников истории и культуры народов СРСР» по Украинской ССР. — К., 1981. — С. 5.
- ⁴⁶¹ Методические указания по подготовке Свода памятников истории и культуры СССР. — Вып. 3. — М., 1972; Вып. 7. — М., 1975.
- ⁴⁶² Горбик В.О. Багатотомний «Звід пам'яток історії та культури України» — наукова база складання Державного реєстру нерухомих об'єктів історико-культурної спадщини // Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. — С. 97.
- ⁴⁶³ <http://sias.ru/institute/departments/35.html>
- ⁴⁶⁴ Інститут історії України Національної Академії наук України. 1936–2006. — К.: Наук. думка, 2006. — С. 182.
- ⁴⁶⁵ Данилюк Ю.З. Використання досвіду підготовки «Історії міст і сіл Української РСР» при написанні «Зводу пам'яток історії та культури України» // Матеріали до Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР. — Вип. 1. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1984. — С. 17.
- ⁴⁶⁶ Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури (на матеріалах Зводу пам'яток історії та культури України). — Част. перша. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. — С. 215.
- ⁴⁶⁷ Памятники истории и культуры Киева. Библиографический указатель. — К., 1990.
- ⁴⁶⁸ Горбик В.О. Про підготовку багатотомного «Зводу пам'яток історії та культури України» // Вісник. Загальнодержавний бюлетень. — 2002. — № 1–2. — С. 11.
- ⁴⁶⁹ Там само. — С. 17.
- ⁴⁷⁰ Памятники истории и культуры Украинской ССР. Запорожская область. — К., 1980 (макет); Памятники истории и культуры Украинской ССР. Житомирская область. — К., 1980 (макет); Памятники истории и культуры Украинской ССР. Город-герой Севастополь. — К., 1980 (макет); Памятники истории и культуры Украинской ССР. — Черниговская область. — К., 1980 (макет) та інші області.
- ⁴⁷¹ Науково-організаційні засади підготовки Зводу // Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури (на матеріалах «Зводу пам'яток історії та культури України»). — Част. перша. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. — С. 72.
- ⁴⁷² Матеріали до Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР. — Вип. 1. — К., 1984; Материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Вып. 2. Харьковская область (Материалы в помощь авторам). — К., 1984; Материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Вып. 3. г. Киев. — К., 1985; Материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Вып. 4. Черниговская область. — К., 1986; Историко-культурное наследие Полтавщины (Сборник статей). Материалы к Своду памятников истории и культуры народов ССР по Украинской ССР. (Вып. 5). — Полтава, 1987; Методика подготовки статей о памятниках истории и культуры. — К., 1988; Методические материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР (образцы статей). — К., 1989; Памятники истории и культуры Запорожской области. Материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Вып. 7. — К., 1989; Памятники истории и культуры Винницкой области. Материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Вып. 8. — К., 1990; Памятники истории и культуры Житомирской области. Материалы к Своду памятников истории и культуры Украины. — Вып. 9. — К., 1991.
- ⁴⁷³ Інститут історії України Національної Академії наук України. 1936–2006. — К.: Наук. думка, 2006. — С. 173.
- ⁴⁷⁴ Поточний архів Центру «Зводу пам'яток історії та культури України» (далі — ПА ЦЗПК України) Інституту історії України НАН України.
- ⁴⁷⁵ Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури (на матеріалах «Зводу пам'яток історії та культури України»). — Ч. 1. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. — С. 74.

⁴⁷⁶ Горбик В.О. Багатотомний «Звід пам'яток історії та культури України» — наукова база складання Державного реєстру нерухомих об'єктів історико-культурної спадщини // Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. — С. 95.

⁴⁷⁷ Інститут історії України Національної Академії наук України. 1936–2006. — К.: Наук. думка, 2006. — С. 175.

⁴⁷⁸ Указ Президента України «Про забезпечення підготовки і випуску багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» // Правова охорона культурної спадщини. Нормативна база: Зб. документів (2-видання). — К.: Вид-во ХІК, 2006. — С. 286–287.

⁴⁷⁹ <http://www.uazakon.com/documents/date—bh/pg-gsgkot.htm>

⁴⁸⁰ Постанова Кабінету Міністрів України від 12 серпня 1992 р. № 466 «Про затвердження Положення про Державний реєстр національного культурного надбання» // Правова охорона культурної спадщини. Нормативна база: Зб. документів (2-видання). — К.: Вид-во ХІК, 2006. — С. 287–289.

⁴⁸¹ <http://www.uazakon.com/documents/date—bh/pg-gsgkot.htm>

⁴⁸² НА ПУ НАН України. — 1993.

⁴⁸³ Горбик В.О. Про підготовку багатотомного «Зводу пам'яток історії та культури України» // Вісник. Загальнодержавний бюлетень. — 2002. — № 1–2. — С. 16.

⁴⁸⁴ НА ПУ НАН України. — 1986.

⁴⁸⁵ НА ПУ НАН України. — 1991.

⁴⁸⁶ Тарутінова І. Пам'ятки Києва в цифрах // Культурна спадщина Києва: дослідження та охорона історичного середовища. — К.: Вид-во «АртЕх», 2003. — С. 5–6.

⁴⁸⁷ Горбик В.О. Багатотомний «Звід пам'яток історії та культури України» — наукова база складання Державного реєстру нерухомих об'єктів історико-культурної спадщини // Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. — С. 96.

⁴⁸⁸ Інститут історії України Національної Академії наук України. 1936–2006. — К.: Наук. думка, 2006. — С. 178.

⁴⁸⁹ Даниленко В.М., Федорова Л.Д. Місце пам'яток історії в історико-культурній спадщині Києва // Проблеми збереження історико-культурної спадщини Києва. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. — С. 135.

⁴⁹⁰ Горбик В.О. Стан та проблеми підготовки багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» // Охорона культурної спадщини в Україні: історія, теорія, практика. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. 28–29 травня 2007 р. м. Тернопіль. Тернопіль, 2007. — С. 20.

⁴⁹¹ Поточний архів Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури і туризму України. (далі — ПА НДІПОД). Висновки щодо «Переліку пам'яток історії Луганської області, пропонувані до занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією місцевого значення»; Рецензія на «Перелік пам'яток історії Запорізької області, пропонувані до занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією місцевого значення»; Пам'ятки історії та монументального мистецтва Луганської області. Каталог-довідник. — К., 2007. — С. 123.

⁴⁹² ПА НДІПОД. Перелік пам'яток історії та монументального мистецтва по Донецькій області, пропонувані до занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією місцевого значення (проект). — 2007.

⁴⁹³ ПА НДІПОД. Рецензія на «Перелік пам'яток історії Донецької області, пропонувані до занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією місцевого значення»; Рецензія на «Перелік пам'яток історії Сумської області, пропонувані до занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією місцевого значення». — 2007, 2008.

⁴⁹⁴ Наш край у XVIII столітті. Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції. — Кіровоград, 2003; Пивовар А.В. Поселення задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття. — К., 2003.

⁴⁹⁵ Поточний архів Центру Зводу пам'яток історії та культури України (далі — ПА ЦЗПК України) Інституту історії України НАН України. Рецензія на статті історичної частини тому «Звід пам'яток історії та культури України. Дніпропетровська область». — 2008, 2009.

⁴⁹⁶ Толочко П.П. Звітна доповідь VIII з'їзду Товариства // Вісник. Загальнодержавний бюлетень. — 2001. — № 2. — С. 12.

⁴⁹⁷ ПА ЦЗПК України. Рецензія на Словник пам'яток історії та культури України по Вінницькій області. — 2005.

⁴⁹⁸ Історико-культурні заповідники України. Довідкове видання. — К: Вид-во «Фенікс», 2007. — С. 36–37.

⁴⁹⁹ ПА НДІПОД. — Перелік пам'яток історії та монументального мистецтва по Тернопільській області, пропонувані до занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією місцевого значення (проект). — 2007.

⁵⁰⁰ Енциклопедія українознавства. — Т. 5. Львів, 1996. — С. 1650; *Дзири Я.* Збарзька облога // ЕГУ. — Т. 3. — К.: Наук. думка, 2005. — С. 301.

⁵⁰¹ *Стецюк В.* Обстеження Борщівського району екологічною експедицією «Дністер» у 1991–1993 рр. // Літопис Борщівщини. Науково-краснознавчий збірник. — Вип. 6. — Борщів, 1994. — С. 48–49.

⁵⁰² Список історичних населених місць України (міста і селища України) // Правова охорона культурної спадщини. Нормативна база: Зб. документів (2-видання). — К.: Вид-во «ХІК», 2006. — С. 410–420.

⁵⁰³ Хотинщина. Історичний нарис. — Чернівці, 2002; Буковина. Історичний нарис. — Чернівці, 1998.

⁵⁰⁴ *Когонашвили К.* Краткий словарь истории Крыма. — Симферополь: «БИЗНЕС-ИНФОРМ», 1995. — С. 130.

⁵⁰⁵ *Прибега Л.В.* Історико-типологічні особливості пам'яток оборонної архітектури України XIII–XVIII ст. // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. Вип. 2. — К., 2006. — С. 247.

⁵⁰⁶ ПА ЦЗПК України. Рецензії на матеріали до тому Зводу по АР Крим. — 2008, 2009.

⁵⁰⁷ *Лихтоворик Р.* Путешествие со старой открыткой. Феодосия, Старый Крым. Коктебель, Отузы, Кизилташ на рубеже XIX–XX столетия. — Феодосия: Арт Лайф, 2004. — С. 15–16.

⁵⁰⁸ Енциклопедія історії України. — Т. 1. — К.: Наук. думка, 2003. — С. 206–207.

⁵⁰⁹ Державний реєстр національного культурного надбання (пам'ятки історії, монументального мистецтва та археології). // Пам'ятки України: Історія та культура. — 2000. — № 2. — С. 2–47.

Розділ 5.

⁵¹⁰ Методичні рекомендації по підготовці матеріалів «Зводу пам'яток історії та культури України». — К.: Ін-т історії України НАН України, 1993. — С. 19.

⁵¹¹ *Прибега Л.В.* Історико-типологічні особливості пам'яток оборонної архітектури України XIII–XVIII ст. // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. Випуск. 2. — К., 2006. — С. 245.

⁵¹² *Вечерський В.* Середньовічні фортифікації Путивля // Пам'ятки України. Історія та культура. — 2001. — № 1–2. — С. 21; Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. — К.: Наук. думка, 1987. — С. 469.

⁵¹³ ЦДІА України у м. Києві. — Ф. 1196, оп. 1, спр. 8. — Арк. 40 зв.; Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. — К., 1987. — С. 242, 246.

⁵¹⁴ *Набок Л.* Історія містобудівництва Переяслава XVII–XX ст. // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. Вип. 3. — К., 2007. — С. 116.

⁵¹⁵ *Вечерський В.* Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України. Виявлення, дослідження, фіксація. — К.: А+С. Видавничий дім А.С.С., 2005. — С. 19–21.

⁵¹⁶ Толочко П.П. Київська Русь. — К. — 1999. — С. 81.

⁵¹⁷ *Боровський Я., Кілієвич С.* «Місто Володимира» // Звід пам'яток історії та культури України. Київ. — Кн. 1, ч. 11. — К.: Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. — С. 715.

⁵¹⁸ Там само. — С. 715.

⁵¹⁹ Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури (на матеріалах «Зводу пам'яток історії та культури України»). Ч. 1. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. — С. 276.

⁵²⁰ До 60-річчя Гліба Юрійовича Івакіна. — Археологія. — 2007. — № 2. — С. 121.

⁵²¹ *Толочко П.П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII вв. — К., 1980. — С. 62–63.

⁵²² *Ващенко М.Ю.* До інтерпретації однієї давньоруської споруди на території «Міста Володимира» у Києві. // Праці Науково-дослідного інституту пам'яток охоронних досліджень. — Вип. 3. — К., 2007. — С. 357.

⁵²³ *Боровський Я., Гончар В.* Оборонний мур софійського двору, 1030-і рр. // Звід пам'яток історії та культури України. Київ. — Кн. 1, ч. 11. — К.: Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. — С. 726.

⁵²⁴ *Полонська-Василенко Н.* Історія України. — Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. — К.: Либідь, 1992. — С. 6.

⁵²⁵ *Кілієвич С.* «Місто Ярослава», 11–13 ст. // Звід пам'яток історії та культури України. Київ. — Кн. 1, ч. 11. — К.: Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. — С. 722–727.

⁵²⁶ *Сагайдак М.* Лядська (Печерська) брама, 11–13, 17–18 ст. // Звід пам'яток історії та культури України. Київ. — Кн. 1, ч. 11. — К.: Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. — С. 724.

⁵²⁷ *Колосок Б.* Волинські фортеці // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірка наукових статей. — Вип. 7. — К., 1998. — С. 96.

⁵²⁸ Історико-культурні заповідники України. Довідкове видання. — К.: Вид-во «Фенікс», 2007. — С. 44–45.

⁵²⁹ ЦДІА України у м. Києві. — Ф. 1196, оп. 1, спр. 9. — Арк. 2 зв.; Военно-исторический вестник. — 1912. — № 3. — С. 12.

⁵³⁰ *Горбик В.О., Денисенко Г.Г.* Пам'ятки воєнної історії України. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. — С. 22.

⁵³¹ ЦДАВОВУ України. — Ф. 2201. — Оп. 1. — Спр. 264. — Арк. 15, 15 зв.

⁵³² Замки Західної України. Путівник. Львів: ТзОВ «Аз-Арт», 2004. — С. 48; Історико-культурні заповідники України. Довідкове видання. — К.: Вид-во «Фенікс», 2007. — С. 110–112.

⁵³³ *Собчук В.* Перлина в короні України: Кременець. — Львів: ТзОВ «Аз-Арт», 2005. — С. 6.

⁵³⁴ *Катаргіна Т.* Туристична пектораль України // Відлуння віків. — 2008. — № 1. — С. 67, 69.

⁵³⁵ Замки Західної України. Путівник. — Львів: ТзОВ «Аз-Арт», 2004. — С. 64–65.

⁵³⁶ *Чухліб Т.В.* Бучацький мирний договір // ЕГУ. — Т. 1. — К.: Наук. думка, 2003. — С. 420.

⁵³⁷ Хмельниччина справжня. Фотокнига. — Хмельницький, 2007. — С. 7.

⁵³⁸ Замки Західної України. Путівник. Львів: ТзОВ «Аз-Арт», 2004. — С. 84–93; Історико-культурні заповідники України. Довідкове видання. — К.: Вид-во «Фенікс», 2007. — С. 138–139.

⁵³⁹ Хмельниччина справжня. Фотокнига. — Хмельницький, 2007. — С. 98.

⁵⁴⁰ Історико-культурні заповідники України. Довідкове видання. — К.: Вид-во «Фенікс», 2007. — С. 140.

⁵⁴¹ Хмельниччина справжня. Фотокнига. — Хмельницький, 2007. — С. 123.

⁵⁴² Там само. — С. 12.

⁵⁴³ *Данилів І.* Про римлян, міст і не тільки // Пам'ятки України. Історія та культура. — 2000. — № 3–4. — С. 135; *Кучерук М.* Міжнародна конференція ІКОМОСУ. Замостя–Львів–Кам'янець–Подільський // Пам'ятки України: Історія та культура. — 2000. — № 3–4. — С. 5.

- ⁵⁴⁴ Хмельниччина справжня. Фотокнига. — Хмельницький, 2007. — С. 12.
- ⁵⁴⁵ Петров М.Б., Рибак І.В. Кам'янець-Подільський // ЕІУ. — Т. 4. — К.: Наук. думка, 2007. — С. 58–59.
- ⁵⁴⁶ Там само. — С. 54.
- ⁵⁴⁷ Хмельниччина справжня. Фотокнига. — Хмельницький, 2007. — С. 13.
- ⁵⁴⁸ Фенчур В. Національний історико-культурний заповідник «Кам'янець»: сучасне і майбутнє // Пам'ятки України. Історія та культура. — 2000. — № 3–4. — С. 7–8.
- ⁵⁴⁹ Костюк П. Дні слави українського війська у патріотичному вихованні військовослужбовців Збройних Сил України // Конопотська битва 1659. Збірка наукових праць. — К., 1996. — С. 65.
- ⁵⁵⁰ Вечерський В., Тарасов С. Замки і фортеці України. Фотоальбом. — К.: Балтія Друк, 2001. — С. 53–54.
- ⁵⁵¹ Замки Західної України. Путівник. Львів: Друк: ТЗОВ «Аз-Арт», 2004. — С. 94–95.
- ⁵⁵² Історико-культурні заповідники України. Довідкове видання. — К.: Вид-во «Фенікс», 2007. — С. 163.
- ⁵⁵³ Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України. Виявлення, дослідження, фіксація. — К.: А+С. Видавничий дім А.С.С., 2005. — С. 314–315.
- ⁵⁵⁴ Горобець В. Глухівська оборона 1664 // ЕІУ. — Т. 2. — К.: Наук. думка, 2005. — С. 122.
- ⁵⁵⁵ Пам'ятки історії міста Глухова та населених пунктів Глухівського району. Матеріали з підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України» по Сумській області. — Глухів, 2007. — С. 5; Горобець В.М. Глухівські статті // ЕІУ. — Т. 2. — К.: Наук. думка, 2005. — С. 123–124.
- ⁵⁵⁶ Сатпа М. До питання про створення Української укріпленої лінії // V Всеукраїнська конференція «Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України» (жовтень 1991 р.). Тези доповідей та повідомлень. — Київ–Кам'янець-Подільський, 1991. — С. 475–476.
- ⁵⁵⁷ Палкин Ю.И. Пограничные линии южных границ России // Культурна спадщина Слобожанщини. Історія, краєзнавство та генеалогія. Збірка науково-популярних статей. — Харків (Курсор), 2008. — С. 124.
- ⁵⁵⁸ Палкин Ю.И. Пограничные линии южных границ России // Культурна спадщина Слобожанщини. Історія, краєзнавство та генеалогія. Збірка науково-популярних статей. — Харків (Курсор), 2008. — С. 125.
- ⁵⁵⁹ Там само. — С. 125.
- ⁵⁶⁰ Молдавський Р. Фортеці Дніпровської лінії // Пам'ятки України: Історія та культура. — 2007. — № 2. — С. 52.
- ⁵⁶¹ Там само. — С. 56.
- ⁵⁶² Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. — К.: Наук. думка, 1987. — С. 192.
- ⁵⁶³ Мандзій А., Чорновус В. Дослідження та збереження поля Зборівської битви 1649 року // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Вип. 16. — К., 2007. — С. 23–24.
- ⁵⁶⁴ Горбик В.О., Денисенко Г.Г. Военна історія України в пам'ятках. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. — С. 38.
- ⁵⁶⁵ Велика Л., Мархайчук Н., Шрамко Л. Пам'ятне місце битви дружини Володимира Мономаха з половцями // Харківщина: події і люди, вкарбовані в літопис краю. За матеріалами Харківського тому «Зводу пам'яток історії та культури України». Харків та Харківська область. Енциклопедичне видання (рукопис).
- ⁵⁶⁶ Там само. — С. 39.
- ⁵⁶⁷ Гальчак С. Знайти істину у суперечностях історії // Українське Куликове поле: на берегах Синюхи чи Сниводи? До 650-річчя історичної битви на річці Сині Води. — Вінниця. Меркьюрі-Поділля, 2010. — С. 3–4.
- ⁵⁶⁸ Гійом Левассер Боплан. Опис України кількох провінцій, Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя, і ведення воєн. — К.: Наук. думка, 1990. — С. 143–144.

⁵⁶⁹ *Похилевич Л.* Сказания о населеннях местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах в пределах Киевской губернии находящихся. — К., 1864. — С. 494.

⁵⁷⁰ *Заремба С.* Пам'ятка — це пам'ять народу, пам'ять людини // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірка наукових статей. — Випуск. 7. — К., 1998. — С. 7.

⁵⁷¹ *Гуржій О.І., Чухліб Т.В.* 100 великих постатей і подій Козацької України. — К.: Вид-во «Арій», 2008. — С. 12.

⁵⁷² *Ленченко В.* Замок Дмитра Вишневецького. Історія і проект реконструкції // Пам'ятки України: Історія та культура. — 2007. — № 2. — С. 46–47.

⁵⁷³ Історико-культурні заповідники. Довідкове видання. — К.: Вид-во «Фенікс», 2007. — С. 58.

⁵⁷⁴ *Телєгін Д., Титова О.* Основні підсумки та завдання по вивченню та охороні археологічних пам'яток українського козацтва // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва: Зб. наук. статей. — К., 1993. — С. 4.

⁵⁷⁵ *Несвіт Н.В., Степура О.Я.* Літопис у камені. — К., 1972. — С. 25.

⁵⁷⁶ *Мицик Ю.А., Брехуненко В.А.* Джерела з історії Жовтоводської битви 1648 р. — Старожитності Південної України. Вип. 4. — Запоріжжя, 1999. — С. 4.

⁵⁷⁷ Хмельниччина справжня. Фотокнига. — Хмельницький, 2007. — С. 93.

⁵⁷⁸ *Скрипник П.І.* Визвольна війна середини 17 ст. в контексті духовної спадщини українського народу / Історія України. Імена, події, факти (Збірник статей). — Вип. 17. — Київ–Донецьк, 2001. — С. 178–179.

⁵⁷⁹ Хмельниччина справжня. Фотокнига. — Хмельницький, 2007. — С. 93, 96.

⁵⁸⁰ *Погорілець О.* До проблеми пошуку місця битви під Пилявцями (11–13 вересня 1648 р.) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Вип. 16. — К.: Вид-во ТОВ «ХІК», 2007. — С. 27–28.

⁵⁸¹ <http://biter.2005.narod.ru/km2.files/is.htm>

⁵⁸² *Сеґеда С.* Гетьманські могили. — К.: Інформаційно-аналітична агенція «Наш час». — 2010. — С. 116–118.

⁵⁸³ Там само. — С. 124.

⁵⁸⁴ Історико-культурні заповідники. Довідкове видання. — К.: Вид-во «Фенікс», 2007. — С. 114.

⁵⁸⁵ *Сеґеда С.* Гетьманські могили. — К.: Інформаційно-аналітична агенція «Наш час». — 2010. — С. 126; *Свєшніков І.К.* Музей-заповідник «Козацькі могили». — Львів: Каменяр, 1990.

⁵⁸⁶ Бесценные сокровища народа. — К.: Вид-во «Вища школа», 1984. — С. 135.

⁵⁸⁷ [Httr://mr-brut.livejournal.com/485952.html](http://mr-brut.livejournal.com/485952.html)

⁵⁸⁸ Бесценные сокровища народа. — К.: Вид-во «Вища школа», 1984. — С. 136.

⁵⁸⁹ Історико-культурні заповідники України. Довідкове видання. — К.: Вид-во «Фенікс», 2007. — С. 146–147.

⁵⁹⁰ *Апанович О.* Застосування гетьманом І. Виговським стратегічних і тактичних принципів Богдана Хмельницького в Конотопській битві // Конотопська битва 1659. Зб. наук. праць. — К., 1996. — С. 27.

⁵⁹¹ *Журавель Г., Гавриленко І.* Вивчення та збереження пам'яток козацької доби на Полтавщині // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Зб. статей). — Вип. 12. — К., 2001. — С. 344.

⁵⁹² *Бульвінський А.Г.* Конотопська битва 1659 р. // Укр. іст. журнал. — 1998. — № 3. — С. 76.

⁵⁹³ *Апанович О.* Застосування гетьманом І. Виговським стратегічних і тактичних принципів Богдана Хмельницького в Конотопській битві // Конотопська битва 1659. Збірка наукових праць. — К., 1996. — С. 29.

⁵⁹⁴ *Бульвінський А.Г.* Конотопська битва 1659 р. // Укр. іст. журнал. — 1998. — № 3. — С. 77.

⁵⁹⁵ Там само. — С. 80.

⁵⁹⁶ *Бульвінський А.Г.* Конотопська битва 1659 р. // Укр. іст. журнал. — 1998. — № 4. — С. 37.

- ⁵⁹⁷ Мицик Ю.А. Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст. // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 1 // Укр. археографічний збірник. — К., 1992. — Т. 4. — С. 81.
- ⁵⁹⁸ Вечерський В. Фортифікації Сумщини // Пам'ятки України: Історія та культура. — 2001. — № 4. — С. 88.
- ⁵⁹⁹ Уривалкін О.М., Уривалкін М.О. Гетьмани України та кошові Запорозької Січі. — К.: Дакор КНТ, 2008. — С. 74.
- ⁶⁰⁰ Там само. — С. 99.
- ⁶⁰¹ Гуржій О.І., Чухліб Т.В. 100 великих постатей і подій Козацької України. — К.: «Арій», 2008. — С. 34.
- ⁶⁰² Сас П. Конашевич-Сагайдачний Петро Кононович // ЕІУ. — Т. 5. — К.: Наук. думка, 2008. — С. 9–10.
- ⁶⁰³ о. Юрій Мицик. Чигирин. Гетьманська столиця. — К., 2007. — С. 148–149.
- ⁶⁰⁴ Горішний П. Козацький цвинтар у Чигирині: поховальний обряд. Антропология, археологічний матеріал // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Вип. 10. — К., 2001. — С. 32–34.
- ⁶⁰⁵ Кіпоренко М., Панашенко В., Степовик Д. Пам'ятник Хмельницькому Б.М., 1888 // Звід пам'яток історії та культури України. Київ. — Кн. 1, ч. 2. — К.: Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. — С. 871–872.
- ⁶⁰⁶ о. Юрій Мицик. Гетьман Іван Виговський. — К., 2004. — С. 44–45.
- ⁶⁰⁷ Довідник з історії України. Вид. 2-е, доопрацьоване і доповнене. — К.: Генеза, 2002. — С. 106.
- ⁶⁰⁸ Сегеда С. Гетьманські могили. — К.: Інформаційно-аналітична агенція «Наш час», 2010. — С. 153.
- ⁶⁰⁹ Там само. — С. 156.
- ⁶¹⁰ о. Юрій Мицик. Гетьман Іван Виговський. — К., 2004. — С. 56.
- ⁶¹¹ Домотенко Ю.К., Шафаренко А.М. Містечко Германівка. Нариси з історії древнього містечка Германівка на Київщині. — К., 1996. — С. 23.
- ⁶¹² Гуржій О.І., Чухліб Т.В. 100 великих постатей і подій Козацької України. — К.: Вид-во «Арій», 2008. — С. 306.
- ⁶¹³ Демиденко О. Нерухомі пам'ятки історії та культури доби гетьмана І. Мазепи в Україні. — Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. — Зб. наукових праць. — К., 2008. — С. 253.
- ⁶¹⁴ Уривалкін О.М., Уривалкін М.О. Гетьмани України та кошові Запорозької Січі. — К.: Дакор КНТ, 2008. — С. 317; Історико-культурні заповідники України. Довідкове видання. — К.: Вид-во «Фенікс», 2007. — С. 168–169.
- ⁶¹⁵ <http://www.istpravda.com.ua/articles/2010/1214/8885> Київ: Фенікс. 2007. — С. 168–169.
- ⁶¹⁶ Історичний поступ і сучасність регіональних організацій УТОПІК // Збережена спадщина. Українському товариству охорони пам'яток історії та культури 40 років. Збірник матеріалів і документів. — К.: ТОВ «Вид-во «Аспект-Поліграф»», 2007. — С. 106.
- ⁶¹⁷ Верстюк В. Гетьман Мазепа в історичній пам'яті України // «Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав». Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. — Харків: ФОП Толмачова Н.Ю., 2009. — С. 24.
- ⁶¹⁸ [Htt://www.Novasich.Org.ua/index.Php?Go=News&in=veew&id=4298](http://www.Novasich.Org.ua/index.Php?Go=News&in=veew&id=4298)
- ⁶¹⁹ Гуржій О.І., Чухліб Т.В. 100 великих постатей і подій Козацької України. — К.: Вид-во «Арій», 2008. — С. 292.
- ⁶²⁰ Чухліб Т. Соратники Богдана Хмельницького: військова і політична діяльність Євстафія Гоголя (1648–1679 рр.) // Доба Богдана Хмельницького. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. — С. 154.
- ⁶²¹ Герасименко Н.О. До історії Межигір'я // Укр. іст. журнал. — 1990. — № 2. — С. 92–93.
- ⁶²² Уривалкін О.М., Уривалкін М.О. Гетьмани України та кошові Запорозької Січі. — К.: Дакор КНТ, 2008. — С. 227–228.

- ⁶²³ о. Юрій Мицик. Отаман Іван Сірко / Запорозька спадщина. — Вип. 11. — Запоріжжя, 2000. — С. 36.
- ⁶²⁴ Череп атамана Сирко. — Вечерние вести. — 1998. — 23 янв. — 23 янв.
- ⁶²⁵ о. Юрій Мицик. Отаман Іван Сірко / Запорозька спадщина. — Випуск 11. — Запоріжжя, 2000. — С. 37.
- ⁶²⁶ Уривалкін О.М., Уривалкін М.О. Гетьмани України та кошові Запорозької Січі. — К., Дакор КНТ, 2008. — С. 306.
- ⁶²⁷ Кащенко А. Кость Гордієнко-Головко. — Відень-Катеринослав, 1994. — С. 40.
- ⁶²⁸ Сенченко В. На городищі Кам'янської Січі // Пам'ятки України. — 1990. — № 1. — С. 21–22.
- ⁶²⁹ Харлан О. До питання локалізації місцезнаходження та архітектурно-містобудівних особливостей дерев'яної Архангело-Михайлівської церкви Старого Кодака // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Випуск 16. — К.: Вид-во ТОВ «ХІК», 2007. — С. 223.
- ⁶³⁰ Горбик В.О., Денисенко Г.Г. Пам'ятки воєнної історії України. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. — С. 47.
- ⁶³¹ Павленко С. Угоди І. Мазепи з С. Лещинським та Карлом XII: до питання творення історичних фальсифікацій. // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. — Збірник наукових праць. — К., 2008. — С. 181.
- ⁶³² Таїрова-Яковлева Т. Мазепа. — М.: Молодая гвардия, 2007; <http://www.mazepa.name/mazepa-fragment-pratsi-rosiyskoju-movogu/5/>
- ⁶³³ Чухліб Тарас. Український гетьманат у Великій Північній війні 1700–1721 рр.: проблеми міжнародного та воєнно-політичного становища. // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. — Збірник наукових праць. — К., 2008. — С. 31.
- ⁶³⁴ Волосков В.Ф. Полтавська битва: «До» і «Після». — Полтава: Вид-во «Форміка», 2009. — С. 40.
- ⁶³⁵ Павленко С. Іван Мазепа. — К., 2003. — С. 376.
- ⁶³⁶ Павленко С. Не батурина комедія, а трагедія! // Голос України. — 2007. — 14 квітня. — С. 12–13.
- ⁶³⁷ Корнієнко О. Сумський полк та події Сіверсько-Слобожанського походу Карла XII. // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. — Зб. наукових праць. — К., 2008. — С. 105.
- ⁶³⁸ Павленко С. Кількісний склад збройних формувань Гетьманщини у військовій кампанії 1708–1709 рр. // «Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав». Зб. матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. — Харків: ФОП Толмачова Н.Ю., 2009. — С. 194.
- ⁶³⁹ Демиденко О. Нерухомі пам'ятки історії та культури доби гетьмана І. Мазепи в Україні. // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. — Зб. наукових праць. — К., 2008. — С. 253.
- ⁶⁴⁰ Мокляк В. Полтавський полк. Науково-популярний нарис історії полку з часу його виникнення до кінця XVII століття. — Полтава: Дивосвіт, 2008. — С. 95; Корнієнко О. Сумський полк та події Сіверсько-Слобожанського походу Карла XII. // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. — Зб. наукових праць. — К., 2008. — С. 115.
- ⁶⁴¹ Мокляк В. Політичний вибір полтавської старшини у подіях 1709 року // Полтавська битва 1709 року погляд крізь призму трьох століть 1709–2009. Зб. наукових статей. — Полтава: ТОВ «АСМБ», 2009. — С. 41.
- ⁶⁴² Сальніков В. До питання про політичну орієнтацію козацтва Полтавського полку під час подій 1708–1709 років // Полтавська битва 1709 року погляд крізь призму трьох століть 1709–2009. Збірник наукових статей. — Полтава: ТОВ «АСМБ», 2009. — С. 46–48.
- ⁶⁴³ Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Новосанжарський район. — Полтава: Дивосвіт, 2007. — С. 22.
- ⁶⁴⁴ Прокопенко Л. Казачество в Жовтневом районі Корабельного края // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Вип. 6. — К., 1997. — С. 29.

- ⁶⁴⁵ *Вечерський В.* Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України. — К.: Видавничий дім А.С.С., 2005. — С. 201; *Гуржій О.І., Чухліб Т.В.* 100 великих постатей і подій Козацької України. — К.: Вид-во «Арій», 2008. — С. 309.
- ⁶⁴⁶ *Шендрик Л.* Події 1708–1709 років на Полтавщині в контексті Північної війни // «Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав». Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. — Харків: ФОП Толмачова Н.Ю., 2009. — С. 339.
- ⁶⁴⁷ Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Новосанжарський район. — Полтава: Дивосвіт, 2007. — С. 21.
- ⁶⁴⁸ *Трегубов В.* Полтавська фортеця: (Фортифікаційне облаштування) // Квартал. — 1999. — Част. 5. — С. 26.
- ⁶⁴⁹ *Сальніков В.* Облога Полтави: сучасний погляд // «Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав». Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. — Харків: ФОП Толмачова Н.Ю., 2009. — С. 261.
- ⁶⁵⁰ Коваленко О. Фортифікація Полтави початку XVIII століття // Полтавська битва 1709 року погляд крізь призму трьох століть 1709–2009. Збірник наукових статей. — Полтава: ТОВ. «АСМІ», 2009. — С. 74, 78, 82.
- ⁶⁵¹ *Гуржій О.І., Чухліб Т.В.* 100 великих постатей і подій козацької України. — К.: Вид-во «Арій», 2008. — С. 309–310.
- ⁶⁵² *Мокляк В.* Полтавський полк. Науково-популярний нарис історії полку з часу його виникнення до кінця XVII століття. — Полтава: Дивосвіт, 2008. — С. 99.
- ⁶⁵³ Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Новосанжарський район. — Полтава: Дивосвіт, 2007. — С. 104.
- ⁶⁵⁴ *Званцев П.М.* Собор ратной славы. Из истории Сампсониевского собора в Санкт-Петербурге // Военно-исторический журнал. — 2006. — № 6. — С. 67.
- ⁶⁵⁵ *Павленко В.* Пам'ятник російським воїнам на полі Полтавської битви // Полтавська битва 1709 року погляд крізь призму трьох століть 1709–2009. Збірник наукових статей. — Полтава: ТОВ. «АСМІ», 2009. — С. 164.
- ⁶⁵⁶ Именной указ Петра I, июля 11–13, 1709 г. // Охрана культурного наследия России XVI–XX вв. — М., 2000. — С. 21.
- ⁶⁵⁷ *Волосков В.* Полтавська битва: «До» і «Після». — Полтава: Вид-во «Форміка», 2009. — С. 105–106.
- ⁶⁵⁸ *Павленко В.* Пам'ятник російським воїнам на полі Полтавської битви // Полтавська битва 1709 року погляд крізь призму трьох століть 1709–2009. Збірник наукових статей. — Полтава: ТОВ. «АСМІ», 2009. — С. 166–167.
- ⁶⁵⁹ *Тимофієнко В.* Зодчі України кінця XVIII — початку XX століть. Біографічний довідник. — Київ — НДІТІАМ, 1999. — С. 352.
- ⁶⁶⁰ *Павленко В.* Пам'ятник російським воїнам на полі Полтавської битви // Полтавська битва 1709 року погляд крізь призму трьох століть 1709–2009. Збірник наукових статей. — Полтава: ТОВ. «АСМІ», 2009. — С. 170–171.
- ⁶⁶¹ *Волосков В.* Полтавська битва: «До» і «Після». — Полтава: Вид-во «Форміка», 2009. — С. 104.
- ⁶⁶² *Иконников М.* Город под крыльями орла. — Полтава: Дивосвіт, 2009. — С. 35–36.
- ⁶⁶³ *Сальнікова О.* Історія створення та розвитку Державного історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви» // «Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав». Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. — Харків: ФОП Толмачова Н.Ю., 2009. — С. 414.
- ⁶⁶⁴ *Вечерський В.* Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України. — К.: Видавничий дім А.С.С., 2005. — С. 209.
- ⁶⁶⁵ Там само. — С. 210.
- ⁶⁶⁶ *Званцев П.М.* Собор ратной славы. Из истории Сампсониевского собора в Санкт-Петербурге // Военно-исторический журнал. — 2006. — № 6. — С. 67.

⁶⁶⁷ Сальнікова О. Історія створення та розвитку Державного історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви» // «Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав». Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. — Харків: ФОП Толмачова Н.Ю., 2009. — С. 417.

⁶⁶⁸ Там само. — С. 418.

⁶⁶⁹ Там само. — С. 418–419.

⁶⁷⁰ Войналович В., Данилюк Ю. Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР (Зб. методичних матеріалів в шести частинах). — Ч. 4. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1989. — С. 85.

⁶⁷¹ Історико-культурні заповідники України. Довідкове видання. — К.: Фенікс, 2007. — С. 104.

⁶⁷² Павленко С. Кількісний склад збройних формувань Гетьманщини у військовій кампанії 1708–1709 рр. // «Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав». Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. — Харків: ФОП Толмачова Н.Ю., 2009. — С. 194, 198.

⁶⁷³ Демиденко О. Нерухомі пам'ятки історії та культури доби гетьмана І. Мазепи в Україні. // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. — Збірник наукових праць. — К., 2008. — С. 255.

⁶⁷⁴ Верстюк В. Гетьман Мазепа в історичній пам'яті України // «Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав». Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. — Харків: ФОП Толмачова Н.Ю., 2009. — С. 25.

⁶⁷⁵ Вечерський В. Гетьманські столиці України. — К.: Інформаційно-аналітична агенція «Наш час», 2008. — С. 192, 196.

⁶⁷⁶ Там само. — С. 298.

⁶⁷⁷ Історико-культурні заповідники України. Довідкове вид. — К.: Фенікс, 2007. — С. 168–169.

⁶⁷⁸ Вечерський В.В. Гетьман К. Розумовський і пам'ятки, пов'язані з його діяльністю // Праці Науково-дослідного інституту пам'яток охоронних досліджень. — Вип. 3. — К., 2007. — С. 204.

⁶⁷⁹ Таирова-Яковлева Т. К вопросу о внутренней политике Ивана Мазепы. // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха // Збірник наукових праць. — К., 2008. — С. 79; Струкевич О. Іван Мазепа на соціокультурному тлі свого часу // Збірник наукових праць. — К., 2008. — С. 141.

⁶⁸⁰ Вечерський В. Гетьманські столиці України. — К.: Інформаційно-аналітична агенція «Наш час», 2008. — С. 298–299.

⁶⁸¹ Волковинський В.М., Реснит О.П. Україна у Кримській війні 1853–1856 (до 150-річчя Східної війни). — К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. — С. 56–57.

⁶⁸² История завода «Арсенал» имени В.И. Ленина. — К.: Наук. думка, 1986. — С. 31.

⁶⁸³ Волковинський В.М., Реснит О.П. Україна у Кримській війні 1853–1856 (до 150-річчя Східної війни). — К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. — С. 59.

⁶⁸⁴ Там само. — С. 72.

⁶⁸⁵ Сарбей В.Г. Національне відродження України. Т. 9. — К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 1999. — С. 135.

⁶⁸⁶ Гуркович В.Н. Малаховский фантом // Историческое наследие Крыма. — 2005. — № 11. — С. 83; Волковинський В.М., Реснит О.П. Україна у Кримській війні 1853–1856 (до 150-річчя Східної війни). — К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. — С. 136–137.

⁶⁸⁷ Севастополь. Энциклопедический словарь. — Симферополь, 2000. — С. 271.

⁶⁸⁸ Левченко Л. Миколаївське і Севастопольське військово-губернаторство: історія створення та засади функціонування // Регіональна історія України. Зб. наукових статей. Вип. 2. — К., 2008. — С. 163.

⁶⁸⁹ [http://fleet.sebastopol.ua/morskaderzhava/index.php?article to view = 88](http://fleet.sebastopol.ua/morskaderzhava/index.php?article%20to%20view=88)

⁶⁹⁰ Берг Н. Севастопольский альбом. — М.: Изд-во К. Солдатенкова и Н. Щепкина, 1858. — С. 13.

⁶⁹¹ Севастополь. Энциклопедический справочник. — Симферополь, 2000. — С. 375–376.

⁶⁹² Пам'ятки історії та культури України. Каталог-довідник. Зошит 3. Каталог-довідник пам'яток історії та культури України: м. Севастополь. — К.: Вид-во ТОВ «ХІК», 2008. — С. 37.

- ⁶⁹³ *Тарле Е.В.* Крымская война. — М.: Наука, 1943. — С. 100.
- ⁶⁹⁴ <http://www.navy.ru/history/vic7.htm>
- ⁶⁹⁵ Доронина Е., Шавшин В. Легендарный Малахов курган: Путеводитель. — Симферополь: Таврия, 1980. — С.
- ⁶⁹⁶ *Нахимов П.* Документы и материалы. — М.: Наука, 1954. — С. 479.
- ⁶⁹⁷ *Парский Д.* Севастополь и памятники его обороны. — Одесса: Типо-Литог. Штаба Одес. Округа, 1902. — С. 135.
- ⁶⁹⁸ Последние дни обороны Севастополя. Сообщил А. Абрамов / Военный сборник. — 1906. — № 3; <http://www.navy.ru/history/vic7.htm> /
- ⁶⁹⁹ Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. — К.: Наук. думка, 1987. — С. 108; Пам'ятки історії та культури України. Каталог-довідник. Зошит 3. Каталог-довідник пам'яток історії та культури України: м. Севастополь. — К.: Вид-во ТОВ «ХІК», 2008. — С. 9.
- ⁷⁰⁰ *Волковинський В.М., Ресент О.П.* Україна у Кримській війні 1853–1856 (до 150-річчя Східної війни). — К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. — С. 115–116.
- ⁷⁰¹ *Парский Д.* Севастополь и памятники его обороны. — Одесса: Типо-Литог. Штаба Одес. Округа, 1902. — С. 129.
- ⁷⁰² *Шевченко Л. М.І.* Пирогов і Україна. — К.: Рідний край, 1996. — С. 12.
- ⁷⁰³ Н.И. Пирогов в Севастополе. К столетию со дня рождения // ЗООИД. — 1912. — Т. 30. — С. 69.
- ⁷⁰⁴ *Шевченко Л. М.І.* Пирогов і Україна. — К.: Рідний край, 1996. — С. 13.
- ⁷⁰⁵ *Волковинський В.М., Ресент О.П.* Україна у Кримській війні 1853–1856 (до 150-річчя Східної війни). — К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. — С. 91.
- ⁷⁰⁶ Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. — К.: Наук. думка, 1987. — С. 103, 108.
- ⁷⁰⁷ *Шевченко Л. М.І.* Пирогов і Україна. — К.: Рідний край, 1996. — С. 17.
- ⁷⁰⁸ Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. — К.: Наук. думка, 1987. — С. 276.
- ⁷⁰⁹ *Шевченко Л. М.І.* Пирогов і Україна. — К.: Рідний край, 1996. — С. 30.
- ⁷¹⁰ Пам'ятки історії та культури України. Каталог-довідник. Зошит 3. Каталог-довідник пам'яток історії та культури України: м. Севастополь. — К.: Вид-во ТОВ «ХІК», 2008. — С. 37–38.
- ⁷¹¹ Там само. — С. 19, 31.
- ⁷¹² Севастополь. Энциклопедический справочник. — Симферополь, 2000. — С. 172.
- ⁷¹³ *Гуркович В.* Письмо в «Правду» // Историческое наследие Крыма. — 2004. — № 6–7. — С. 44.
- ⁷¹⁴ *Борисов В.Н.* Крест на кургане // Историческое наследие Крыма. — 2007. — № 20. — С. 29.
- ⁷¹⁵ Там само. — С. 30.
- ⁷¹⁶ Там само. — С. 32.
- ⁷¹⁷ *Кожушко О.А., Зливкова О.О.* Бахчисарайський Свято-Успенський монастир — спільний витвір людини і природи. // Праці Науково-дослідного інституту пам'яток охоронних досліджень. — Вип. 2. Частина друга. — К.: АртЕк, 2007. — С. 111.
- ⁷¹⁸ *Борисов В.Н.* Генерал-адъютант П.А. Вревский: «Суждено мне пасть солдатом...» // Историческое наследие Крыма. — 2006. — № 15. — С. 46–47.
- ⁷¹⁹ *Желтухина О.А.* Часовня на Старом православном кладбище в Бахчисарае // Историческое наследие Крыма. — 2007. — № 20. — С. 27.
- ⁷²⁰ Там само. — С. 28.
- ⁷²¹ Там само. — С. 27.
- ⁷²² *Волковинський В.М., Ресент О.П.* Україна у Кримській війні 1853–1856 (до 150-річчя Східної війни). — К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. — С. 150.
- ⁷²³ *Парский Д.* Севастополь и памятники его обороны. — Одесса: Типо-Литог. Штаба Одес. Округа, 1902. — С. 174.

- ⁷²⁴ *Веникеев Е.* Севастопольские маршруты. Путеводитель. — Симферополь: Таврия, 1988. — С. 115.
- ⁷²⁵ *Гуркович В.* Письмо в «Правду» // Историческое наследие Крыма. — 2004. — № 6–7. — С. 30.
- ⁷²⁶ Там само. — С. 31.
- ⁷²⁷ Севастополь. Энциклопедический справочник. — Симферополь, 2000. — С. 561–562.
- ⁷²⁸ *Гуркович В.* Письмо в «Правду» // Историческое наследие Крыма. — 2004. — № 6–7. — С. 31; Севастополь. Энциклопедический справочник. — Симферополь, 2000. — С. 226.
- ⁷²⁹ Там само. — С. 27.
- ⁷³⁰ *Танюк Л.* Іноземці в Севастополі // Пам'ятки України. — 1989. — № 2. — С. 21–22.
- ⁷³¹ *Гуркович В.* Письмо в «Правду» // Историческое наследие Крыма. — 2004. — № 6–7. — С. 24.
- ⁷³² *Кобьялянский Я.П.* Записки о Крымской войне 1853–1856 / Река времени. — Кн. 1. — М., 1995. — С. 83.
- ⁷³³ *Волковинський В.М., Реснт О.П.* Україна у Кримській війні 1853–1856 (до 150-річчя Східної війни). — К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. — С. 152; Пам'ятки історії та культури України. Каталог-довідник. Зошит 3. Каталог-довідник пам'яток історії та культури України: м. Севастополь. — К., 2008. — С. 6.
- ⁷³⁴ История Первой мировой войны 1914–1918. — В 2-х томах. — Т. 1. М.: Наука, 1975. — С. 7–16.
- ⁷³⁵ *Волковинський В.М.* Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. К., 2004. — С. 68–69.
- ⁷³⁶ *Молчанов В.В.* Всеукраїнський круглий стіл на тему «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна» (до 90-річчя з початку Першої світової війни) // Укр. іст. журнал. — 2005. — № 1. — С. 217–219.
- ⁷³⁷ National Inventory of War Memorials. Imperial War Museum. — London, 1997.
- ⁷³⁸ *Яковлев Н.* 1 августа 1914. — М.: «Молодая гвардия», 1974. — С. 162.
- ⁷³⁹ *Исакова Е.В.* Храмы-памятники русской воинской доблести. — М.: «Знание», 1991. — С. 57.
- ⁷⁴⁰ Киев. Энциклопедический справочник. (под редакцией А.В. Кудрицкого). — К.: Главная редакция Украинской Советской Энциклопедии, 1982. — С. 194.
- ⁷⁴¹ *Анисимов А.* Скорбное бесчувствие. На добрую память о Киеве, или грустные прогулки по городу, которого нет. — К.: «ТАВАСНУК Ltd» 1992, — С. 202–203.
- ⁷⁴² *Трегубова Т., Федорова Л.* Будинок військової школи, 1914–16 // Звід пам'яток історії та культури України. Київ. — Кн. 1, ч. 1. — К.: Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1999. — С. 316–334.
- ⁷⁴³ *Яковлев Н.* 1 августа 1914. — М.: Молодая гвардия, 1974. — С. 65.
- ⁷⁴⁴ Там само. — С. 97.
- ⁷⁴⁵ Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. — К.: Наук. думка, 1987. — С. 82.
- ⁷⁴⁶ Там само. — С. 331.
- ⁷⁴⁷ *Латко Иван.* Пам'ятки 1-ї світової війни на Закарпатті // Вісник. Загальнодержавний бюлетень. — 2002. — № 1–2. — С. 81–83.
- ⁷⁴⁸ Там само. — С. 82.
- ⁷⁴⁹ *Гриневиц Л.В.* Брусилів О.О. ЕІУ. — Т. 1. — К.: Наук. думка, 2003. — С. 383–384.
- ⁷⁵⁰ *Собчук В.* Перлина в короні України: Кременець. — Львів: ТЗОВ «Аз-Арт», 2005. — С. 9, 42.
- ⁷⁵¹ Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. — К.: Наук. думка, 1987. — С. 43.
- ⁷⁵² Советская военная энциклопедия. В восьми томах. Вт. издание. — Т. 1. — М.: Военное изд-во, 1990. — С. 510.
- ⁷⁵³ Поточний архів Центру «Зводу пам'яток історії та культури України» Інституту історії України НАН України. Рецензія на матеріали по Кіровоградській області.
- ⁷⁵⁴ Матеріали ІХ з'їзду Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. 14 грудня 2006 року. — К.: Вид-во ТОВ «ХІК», 2007. — С. 28.

- ⁷⁵⁵ Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. — К.: Наук. думка, 1987. Підрахунки автора.
- ⁷⁵⁶ ПА НДІПОД. Перелік пам'яток історії та монументального мистецтва по Тернопільській області, пропонованих до занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією місцевого значення (проект), 2007.
- ⁷⁵⁷ *Кривенко О.* Мертві не ворогують // Пам'ятки України. — 1990. — № 2. — С. 63.
- ⁷⁵⁸ ПА НДІПОД. Перелік пам'яток історії та монументального мистецтва по Тернопільській області, пропонованих до занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією місцевого значення (проект), 2007.
- ⁷⁵⁹ Там само.
- ⁷⁶⁰ *Осачук С., Масан О.* Військові некрополі Північної Буковини періоду Першої світової війни як об'єкт краєзнавства // Тези доповідей і повідомлень. — Київ–Кам'янець–Подільський, 1991. — С. 433.
- ⁷⁶¹ *Заповольський В., Осачук С.* Слідами забутої війни 1914–1918 рр. в Буковині (військово-історичний нарис: воєнні могили Першої світової війни в Північній Буковині. Догляд за воєнними могилами). — Чернівці, 1998. — С. 25–37.
- ⁷⁶² *Заповольський В., Осачук С.* Слідами забутої війни 1914–1918 рр. в Буковині (військово-історичний нарис: воєнні могили Першої світової війни в Північній Буковині. Догляд за воєнними могилами). — Чернівці, 1998. — С. 32.
- ⁷⁶³ Там само. — С. 24–25.
- ⁷⁶⁴ Там само. — С. 26.
- ⁷⁶⁵ Там само. — С. 27–28.
- ⁷⁶⁶ *Стецюк В.* Обстеження Борщівського району екологічною експедицією «Дністер» у 1991–1993 рр. // Літопис Борщівщини. Науково-краєзнавчий збірник. — Вип. 6. — Борщів, 1994. — С. 48–49.
- ⁷⁶⁷ *М.Р. Литвин, К.Є. Науменко.* Історія українського стрілецтва. — Львів, 1990. — С. 12.
- ⁷⁶⁸ Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. — К: Наук. думка, 1987. — С. 216–217.
- ⁷⁶⁹ *Марусин В.* Гей ви, стрільці січові! // Пам'ятки України. — 1990. — № 3. — С. 15.
- ⁷⁷⁰ *Вацеба О.* «Сокол» та «Січ» — провісники національної армії // Військо України. — 1993. — № 2/3. — С. 91.
- ⁷⁷¹ Поточний архів відділу охорони пам'яток історії та культури Міністерства культури та мистецтв України. Список пам'яток історії та культури по Львівській області. — Львів, 1995.
- ⁷⁷² *Starosolsky Yu.* Plast. // Encyclopedia of Ukraine, vol. Ph-Sr. —Toronto, 1993.
- ⁷⁷³ *Литвин М.Р., Науменко К.Є.* Історія українського стрілецтва. — Львів, 1990. — С. 9.
- ⁷⁷⁴ *Ріпецький С.* Українське Січове Стрілецтво. — Львів, 1996. — С. 29.
- ⁷⁷⁵ Історія Українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). Видання 4-е, змінене і доповнене. — Львів: Видавництво «Світ», 1992. — С. 302.
- ⁷⁷⁶ *Якимович Б.* З історії українських січових стрільців // Пам'ятки України. — 1990. — № 1. — С. 62.
- ⁷⁷⁷ *Окаринський В.* Громадська роль Пласту у міжвоєнний період // Наукові записки. — Тернопіль, 1999. — С. 35; 3 пластової хроніки // Молоде життя. — 1922. — Ч. 8–9. — С. 13.
- ⁷⁷⁸ *Зенон Стефанів.* Історія українського війська // Київська старина. 1991. — № 2. — С. 37.
- ⁷⁷⁹ ПА НДІПОД. — Перелік пам'яток історії та монументального мистецтва по Тернопільській області, пропонованих до занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією місцевого значення (проект); ПА ВОПК. — Списки пам'яток історії та культури по Івано-Франківській, Львівській і Тернопільській області. — 1995.
- ⁷⁸⁰ Там само. — С. 303.
- ⁷⁸¹ *Ратушний Р.* Ми незнищенні: і в лихоліття молились на могилах своїх лицарів // Пам'ятки України. — 1991. — № 2. — С. 42–43.

⁷⁸² Поточний архів відділу охорони пам'яток історії та культури Міністерства культури та мистецтв України. Список пам'яток історії та культури по Львівській області. — Львів, 1995.

⁷⁸³ *Пастернак С.* Сторінки історії УГА // Дзвін. — 1991. — № 6. — С. 103–105.

⁷⁸⁴ *Сколотдра Р.* Мертві не ворогують // Пам'ятки України. — 1991. — № 2. — С. 37.

⁷⁸⁵ Поточний архів відділу охорони пам'яток історії та культури Міністерства культури та мистецтв України. Список пам'яток історії та культури по Львівській, Івано-Франківській і Тернопільській областях. — Львів, 1995.

⁷⁸⁶ *Яковлев Н.* — Вказ. праця. — С. 105.

⁷⁸⁷ *Дуда А., Старик В.* Буковинський курінь в боях за українську державність. 1918. 1941. 1944. — Чернівці, 1995. — С. 31–32.

⁷⁸⁸ Історія січових стрільців: Воєнно-історичний нарис. — К., 1992. — С. 3–6.

⁷⁸⁹ Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. — К.: Наук. думка, 1987. Львовская, Ивано-Франковская, Закарпатская, Тернопольская и Черновицкая области (підрахунки).

⁷⁹⁰ *Литвин М.Р., Науменко К.С.* Вказ. праця. — С. 56; Поточний архів відділу охорони пам'яток історії та культури. Список пам'яток історії та культури по Львівській, Івано-Франківській і Тернопільській областях. — Львів, 1995.

⁷⁹¹ *Кучер В.І.* Роль січових стрільців у захисті Української Центральної Ради // VI Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. — Луцьк. — Вересень–жовтень 1993. — С. 18.

⁷⁹² Історія січових стрільців. Вказ. праця. — С. 95, 105.

⁷⁹³ Пам'ятки історії та культури України. Каталог-довідник. Зошит 3. Каталог-довідник пам'яток історії та культури України: м. Севастополь. — К., 2008. — С. 53–54.

⁷⁹⁴ *Зінченко Ю., Кальницький М., Тищенко О.* Володимирський кадетський корпус, 1849–57 // Звід пам'яток історії та культури України. Київ. — Кн. 1, ч. 1. — К.: Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1999. — С. 288–289.

⁷⁹⁵ *Пивоваренко Л., Тинченко Я., Трегубова Т.* Олексіївське інженерне училище, 1914–18 // Звід пам'яток історії та культури України. Київ. — Кн. 1, ч. 2. — К.: Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. — С. 818–820.

⁷⁹⁶ *Годованюк О., Кальницький М., Панькова С., Тинченко Я.* Миколаївське артилерійське училище, 1914–18 // Звід пам'яток історії та культури України. Київ. — Кн. 1, ч. 2. — К.: Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. — С. 638–639.

⁷⁹⁷ *Кальницький М., Осташко Т., Попович С., Скібіцька Т.* Будинок сільськогосподарського кооперативу «Робітник» кін. 19 — поч. 20 ст., в якому містилися військові міністерства Української Держави і Української Народної Республіки, проживали Ветров Ю.О., Греків О.П., Крушельницький М.М., Плехов М.Д. // Звід пам'яток історії та культури України. Київ. — Кн. 1, ч. 1. — К.: Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1999. — С. 316–317.

⁷⁹⁸ *Тинченко Я.* Останній бій генерала. Протоколи допитів Олександра Петровича Грекова // Академія. Гуманітарний альманах. — 1995. — № 2. — С. 5–35.

⁷⁹⁹ *Мандзенко К.* Петлюра, петлюрівці, петлюрівство. До сторіччя від дня народження головного отамана Симона Петлюри. 1879–1979 // Альманах Українського народного союзу. На рік 1979. — Річник 69-ий. — Нью-Йорк. — С. 14;

⁸⁰⁰ Військо України. — 1993. — № 6. — С. 73.

⁸⁰¹ Звід пам'яток історії та культури України. Київ. — Кн. 1, ч. 1. — К.: Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1999. — С. 253, 256, 316–317.

⁸⁰² *Щусь О.Й.* Всеукраїнські військові з'їзди / Історичні зошити. — 1992. — № 2. — С. 20, 22, 25.

⁸⁰³ *Сергійчук В.* Симон Петлюра. — К.: ПП Сергійчук М.І., 2009. — С. 93.

- ⁸⁰⁴ *Курас І.Ф., Турченко Ф.Г., Геращенко Т.С.* М.І. Міхновський: Постаць на тлі епохи // Укр. іст. журнал. — 1992. — № 10–11. — С. 67.
- ⁸⁰⁵ *Кальницький М., Тинченко Я.* Міські казарми 1900–12 // Звід пам'яток історії та культури України. Київ. — Кн. 1, ч. 2. — К.: Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. — С. 736.
- ⁸⁰⁶ *Солдатенко В.Ф.* Центральна Рада та українізація армії // Укр. іст. журнал. — 1992. — № 6. — С. 31.
- ⁸⁰⁷ Там само. — С. 68.
- ⁸⁰⁸ *Субтельний О.* Україна. Історія. — К.: Либідь, 1991. — С. 303.
- ⁸⁰⁹ *Дорошенко Д.* Історія України. — Т. 1. — К., 1991. — С. 375–376.
- ⁸¹⁰ *Павло Скоропадський.* Спогади: Кінець 1917 — грудень 1918. — Київ–Філадельфія, 1995. — С. 81; Довідник з історії України. Вид. 2-ге, доопрацьоване і доповнене. — К.: «Генеза», 2002. — С. 116.
- ⁸¹¹ *Апанович О., Граужис О., Кілессо С., Кальницький М.* Міський театр // Звід пам'яток історії та культури України. Київ. — Кн. 1, ч. 1. — К.: Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1999. — С. 273–274.
- ⁸¹² *Щусь О.Й.* Всеукраїнські військові з'їзди. / Історичні зошити. — 1992. — № 2. — С. 29.
- ⁸¹³ Там само. — С. 40.
- ⁸¹⁴ *Пиріг Р.* Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. — С. 5.
- ⁸¹⁵ *Кульчицький С.В.* Українська Держава часів Гетьманщини // Укр. іст. журнал. — 1992. — № 7–8. — С. 68.
- ⁸¹⁶ *Кальницький М., Тинченко Я.* Міські казарми 1900–12 // Звід пам'яток історії та культури України. Київ. — Кн. 1, ч. 2. — К.: Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. — С. 735–736.
- ⁸¹⁷ *Горбик В., Кальницький М., Тинченко Я.* Житловий будинок 1897 // Звід пам'яток історії та культури України. Київ. — Кн. 1, ч. 2. — К.: Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. — С. 984.
- ⁸¹⁸ *Воєнно-історична наука в Україні: стан і перспективи.* Матеріали Круглого столу 30 травня 2001 року. м. Київ. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. — С. 36.
- ⁸¹⁹ *Верига В.* Листопадовий рейд. — К., 1995. — С. 119.
- ⁸²⁰ Там само. — С. 142.
- ⁸²¹ *Нестор Іванович Махно: воспоминания, материалы и документы.* — К.: РИФ «Дзвін», 1991. — С. 8.
- ⁸²² *Волковинський В.М.* Нестор Махно: звивисті стежки політичного авантюриста // Укр. іст. журнал. — 1990. — № 12. — С. 141.
- ⁸²³ *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). — Т. 12. — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. — С. 24.
- ⁸²⁴ *Гуцал П., Бажан О.* Багрянний відблиск «золотого вересня» (політичні репресії на Тернопільщині у 1939–1941 рр.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — № 1 (32). — Київ–Харків, 2009. — С. 183.
- ⁸²⁵ Там само. — С. 189.
- ⁸²⁶ Там само. — С. 191.
- ⁸²⁷ *Розстріляні на початку війни* // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — Київ–Харків, 1994. — С. 191.
- ⁸²⁸ *Денисюк В.* Волинь. Події, факти, цифри. Туристичні маршрути. — Луцьк: ВОРВП «Надстир'я», 1997. — С. 59, 109.
- ⁸²⁹ *Легасова Л.В.* Дем'янів Лаз // ЕІУ. — Т. 2. — К.: Наук. думка, 2004. — С. 332.
- ⁸³⁰ *Брицький П.П.* Україна у Другій світовій війні (1939–1945). — Чернівці, 1995. — С. 25.

⁸³¹ *Мінгазутдінов А.Ф.* Вересень 1939 року — різнобарвне бачення // Сторінки воєнної історії України: 36 наукових статей. Вип. 4. — К., 2000. — С. 135–136.

⁸³² *Коваль В.С.* Довкола радянсько-польської війни 1939 р. / Іст. зошити. — К., 1991. — № 1. — С. 65.

⁸³³ Катинская драма: Козельск, Старобельск, Осташков. Судьба интернированных военно-служащих. — М., 1991. — С. 8.

⁸³⁴ <http://zhurnal.lib.ru/s/snegirew/w/snegirev001.shtml>. *Снегирев В.В.* Это было в Старобельске. Эхо Катинской трагедии: Свидетели и документы рассказывают.

⁸³⁵ *Параджанов В.С.* К истории Катинского дела // Новая и новейшая история. — 1990. — № 3. — С. 24.

⁸³⁶ *Путятин В.* Українсько-польський меморіал // Харківщина: події і люди, вкарбовані в літопис краю. За матеріалами Харківського тому «Зводу пам'яток історії та культури України». Харків та Харківська область. Енциклопедичне видання (рукопис).

⁸³⁷ *Куманев Г.А., Чайковский А.С.* Чекисты стояли насмерть. — К., 1986. — С. 20.

⁸³⁸ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941–1945 гг. — В трех томах. — Т. 1: Советская Украина в период отражения вероломного нападения фашистской Германии на ССР и подготовки условий для коренного перелома в войне (июнь 1941 г. — ноябрь 1942 г.). — К.: Политиздат Украины, 1975. — С. 57.

⁸³⁹ У пам'яті народній. — К.: Головна редакція УРЕ, 1975. — С. 194.

⁸⁴⁰ Перші дні Великої Вітчизняної війни // Укр. іст. журнал. — 1991. — № 6. — С. 87.

⁸⁴¹ *Москаленко В., Нечипоренко В.* Книга про Коростень. Коростень: «Триада С», 2005. — С. 57.

⁸⁴² Cache: 9 bk4ppn[pVO] : nasledie. odessa. Gov. ua 1% DO%/

⁸⁴³ Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури. (На матеріалах Зводу пам'яток історії та культури України). Ч. 2. — К.: Ін-т історії України, 1999. — С. 72.

⁸⁴⁴ *Ієвлева В.П.* Пам'ятки індустріального розвитку Києва кінця XIX — першої третини XX століття. — К.: Видавничий Дім «Прес – КП», 2008. — С. 180–183.

⁸⁴⁵ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941–1945 гг. В. трех томах. — Т. 1: Советская Украина в период отражения вероломного нападения фашистской Германии на ССР и подготовки условий для коренного перелома в войне (июнь 1941 г. — ноябрь 1942 г.). — К.: Политиздат Украины, 1975. — С. 68.

⁸⁴⁶ *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). — Т. 12. — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. — С. 61.

⁸⁴⁷ *Москаленко К.С.* На Південно-Західному напрямі. 1941–1943: Спогади командарма. — Кн. 1. — К.: Політвидав України, 1984. — С. 44.

⁸⁴⁸ *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). — Т. 12. — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. — С. 62.

⁸⁴⁹ Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури. (На матеріалах Зводу пам'яток історії та культури України). Ч. 2. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. — С. 91–92.

⁸⁵⁰ Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. — К.: Наук. думка, 1987. — С. 232–234, 246.

⁸⁵¹ Історія Української РСР. У восьми томах десяти книгах. — Т. 7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945). — К.: Наук. думка, 1977. — С. 35.

⁸⁵² Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. — К.: Наук. думка, 1987. — С. 35.

⁸⁵³ В пам'яті народній. — К.: Головна редакція УРЕ, 1975. — С. 39.

⁸⁵⁴ *Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.С.* Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в трьох томах. Т. 2. Радянський проект для України. — К.: Наук. думка, 2004. — С. 186.

⁸⁵⁵ *Баграмян І.Х.* Доповідна про київське оточення // Укр. іст. журнал. — К., 1991. — № 6. — С. 96.

- ⁸⁵⁶ *Анфилов В.А. Жуков Г.К.: «Маршал Тимошенко... сделал все, что можно».* // Военно-исторический журнал. — 1999. — № 3. — С. 21.
- ⁸⁵⁷ Монумент на честь воїнів Південно-Західного фронту. Нарис. Вид. третє. — Харків: «Прапор», 1982.
- ⁸⁵⁸ Звід пам'яток історії та культури України. Київ. Кн. 1, ч. 1. — К.: Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1999. — С. 68.
- ⁸⁵⁹ *Заремба С.* Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Історичний нарис. — К.: Вид-во «Логос», 1998. — С. 76.
- ⁸⁶⁰ *Журавель Г.Г., Андрієць В.А.* Дослідження пам'яток 2-ї світової війни на Полтавщині; *Н.В. Кокошко.* Дослідження пам'яток періоду Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) — один з важливих етапів роботи над Зводом пам'яток історії і культури // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). — Вип. 8. — К., 1999. — С. 133–138.
- ⁸⁶¹ *Мултих Г.М.* Увічнення в монументах на Україні подій і героїв Великої Вітчизняної війни. — К.: Тов-во «Знання» Української РСР, 1980. — С. 11.
- ⁸⁶² По місцях бойової слави на Україні. (1941–1945 рр.). — К., 1969. — С. 2–4.
- ⁸⁶³ *Ванєєв Г.* Останні дні Севастополя 1941–1942 рр. // Укр. іст. журнал. — 1991. — № 6. — С. 115.
- ⁸⁶⁴ Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. — К.: Наук. думка, 1987. — С. 450.
- ⁸⁶⁵ Музей героической обороны и освобождения Севастополя. — Фонды: Воспоминания Г.Г. Доли и М.Н. Садовникова.
- ⁸⁶⁶ *Кулаков Н.М.* 250 дней в огне. — М.: Политиздат, 1965. — С. 103–108.
- ⁸⁶⁷ Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. — К.: Наук. думка, 1987. — С. 441–454 (підрахунок автора).
- ⁸⁶⁸ Крым: памятники славы и бессмертия. Изд. второе, доп. — Симферополь: Таврия, 1985. — С. 80–81.
- ⁸⁶⁹ *Гуркин В.В.* Людские потери Советских Вооруженных Сил в 1941–1945.: Новые аспекты // Военно-исторический журнал. — 1999. — № 2. — С. 4–5.
- ⁸⁷⁰ Поточний архів відділу охорони пам'яток історії та культури Міністерства культури і мистецтв України. — Державний реєстр нерухомих пам'яток історії і культури Республіки Крим: Пам'ятки історії і монументального мистецтва. — Кн. 1. — Симферополь, 1995. — С. 31–41.
- ⁸⁷¹ В катакомбах Аджимушкай: Документы. Воспоминания. Статьи. — 4-е изд. перераб. и доп. — Симферополь: Таврия, 1982. — С. 30–31.
- ⁸⁷² *Щербак С.М.* Легендарний Аджимушкай: путеводитель. — Симферополь: Таврия, 1989. — С. 90.
- ⁸⁷³ *Коваль М.В.* 1941–1945 роки. Україна. // Укр. іст. журнал. — 1991. — № 6. — С. 12.
- ⁸⁷⁴ *Тронько П.Т., Войналович В.А.* Увічнена історія України. — К.: Наук. думка, 1992. — С. 142.
- ⁸⁷⁵ *Гуркин В.В.* Людские потери Советских Вооруженных Сил в 1941–1945 гг. Новые аспекты // Военно-исторический журнал. — 1999. — № 2. — С. 4–5.
- ⁸⁷⁶ *Коваль М.В.* Україна в Другій Світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) — Т. 12. — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. — С. 81.
- ⁸⁷⁷ Безсмертя. Книга пам'яті України 1941–1945. — К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга пам'яті України», 2000. — С. 205.
- ⁸⁷⁸ *Коваль М.В.* Друга світова війна та історична пам'ять//Укр. іст. журнал. — 2000. — № 3. — С. 16; Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944). — К., 2000. — С. 54, 56, 208.
- ⁸⁷⁹ *Денисюк В.* Волинь. Події, факти, цифри. Туристичні маршрути. — Луцьк: ВОРВП «Надстир'я», 1997. — С. 92, 109,
- ⁸⁸⁰ ЦДАВОВУ України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 288. — Арк. 58–59.

- ⁸⁸¹ Молчанов В.К. Розплата неминуча. (Нацистські воєнні злочинці та їхні покровителі). — К., 1984. — С. 124.
- ⁸⁸² Король В.Ю. До питання трагедії радянських військовополонених на території України (1941–1945 рр.) // Україна у другій світовій війні: уроки історії та сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції. — К., 1995. — С. 129.
- ⁸⁸³ Поточний архів відділу охорони пам'яток історії та культури Міністерства культури і мистецтв України. Державний реєстр нерухомих пам'яток історії і культури Республіки Крим. — Сімферополь, 1995; Список пам'яток по Львівській області; Вісник. Загальнодержавний бюлетень. — 1998. — № 1.
- ⁸⁸⁴ ЦДАВОВУ України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 278. — Арк. 35.
- ⁸⁸⁵ ЦДАВОВУ України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 278. — Арк. 36.
- ⁸⁸⁶ ЦДАВОВУ України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 295. — Арк. 4–5.
- ⁸⁸⁷ ЦДАВОВУ України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 283. — Арк. 2–3, 6.
- ⁸⁸⁸ Безсмертя. Книга пам'яті України 1941–1945. — К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга пам'яті України», 2000. — С. 203; Король В.Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941–1944 роках. — К., 2002. — С. 70.
- ⁸⁸⁹ Матеріали к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР, Киев. Вып. 3. — К.: Ин-т истории Украины НАН Украины, 1985. — С. 151.
- ⁸⁹⁰ Бабин Яр (вересень 1941 — вересень 1943 рр.): документи та матеріали // Укр. іст. журнал. — 1991. — № 9. — С. 80.
- ⁸⁹¹ Легасова Л., Шевченко М. Спалені села (1941–1944 рр.): Український вимір трагедії // Сторінки воєнної історії. Зб. наукових статей. Вип. 13. — К., 2010. — С. 166.
- ⁸⁹² Кортелесы: Фотоальбом. — К., 1981. — С. 2.
- ⁸⁹³ ЦДАВОВУ України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 236. — Арк. 133–134.
- ⁸⁹⁴ Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. — К.: Наук. думка, 1987. — С. 129–130.
- ⁸⁹⁵ ЦДАВОВУ України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 236. — Арк. 135.
- ⁸⁹⁶ ЦДАВОВУ України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 236. — Арк. 136.
- ⁸⁹⁷ Народне господарство Української РСР: Ювілейний статистичний щорічник. — К., 1972. — С. 9.
- ⁸⁹⁸ ЦДАВОВУ України. — Ф. 4620. Оп. 3. — Спр. 245. — Арк. 26–27.
- ⁸⁹⁹ ЦДАВОВУ України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 245. — Арк. 27.
- ⁹⁰⁰ ЦДАВОВУ України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 245. — Арк. 26.
- ⁹⁰¹ Осичук И. Останки итальянских солдат, найденные в Донецкой области, возвращены на родину. — Киевские ведомости. — 1991. — 29 октября.
- ⁹⁰² ПА НДІПОД. Перелік пам'яток історії та монументального мистецтва по Тернопільській області, пропонованих до занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією місцевого значення (проект). — 2007.
- ⁹⁰³ ПА НДІПОД. Перелік пам'яток історії та монументального мистецтва по Кіровоградській області, пропонованих до занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією місцевого значення (проект). — 2007.
- ⁹⁰⁴ Коваль М.В. Україна в Другій Світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) — Т. 12. — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. — С. 256.
- ⁹⁰⁵ Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.С. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в трьох томах. Т. 2. Радянський проект для України. — К.: Наук. думка, 2004. — С. 217.
- ⁹⁰⁶ ЦДАВОВУ України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 21. — Арк. 61.
- ⁹⁰⁷ ЦДАВОВУ України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 21. — Арк. 91.
- ⁹⁰⁸ ЦДАВОВУ України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 21. — Арк. 161–169.
- ⁹⁰⁹ ЦДАВОВУ України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 21. — Арк. 164.

- ⁹¹⁰ Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.С. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Т. 2: Радянський проект для України. — К.: Наук. думка, 2004. — С. 217.
- ⁹¹¹ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. В трех томах. Т. 1: Советская Украина в период отражения вероломного нападения фашистской Германии на ССР и подготовки условий для коренного перелома в войне (июнь 1941 г. — ноябрь 1942 г.). — К.: Политиздат Украины, 1975. — С. 479.
- ⁹¹² ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 5. — Спр. 5. — Арк. 1, 1 зв.
- ⁹¹³ ЦДАВОВУ України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 21. — Арк. 145–150.
- ⁹¹⁴ Історія Української РСР. У восьми томах десяти книгах. — Т. 7.: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945). — К.: Наук. думка, 1977. — С. 111.
- ⁹¹⁵ Базима Г.Я. Спадщанський ліс: путівник по партизанському заповіднику. — Харків: Прапор, 1971. — С. 6.
- ⁹¹⁶ Богатырь В.А. Борьба в тылу врага. — М., 1969. — С. 219.
- ⁹¹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 65. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 106.
- ⁹¹⁸ Богатырь В.А. Борьба в тылу врага. — М., 1969. — С. 219.
- ⁹¹⁹ Вайнер П. У партизанській землянці. — Радянська Житомирщина. — 1965. — 27 квітня.
- ⁹²⁰ ЦДАГО України. — Ф. 65. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 148, 153.
- ⁹²¹ ЦДАГО України. — Ф. 65. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 284.
- ⁹²² ДАПО. — Ф.Р-7055. — Оп. 1. — Спр. 331. — Арк. 2.
- ⁹²³ Памятники истории и культуры Запорожской области: Материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Вып. 7. — К.: Ин-т истории Украины НАН Украины, 1990. — С. 100; Памятники истории и культуры Житомирской области. Вып. 9. — К.: Ин-т истории Украины НАН Украины, 1991. — С. 94; Историко-культурное наследие Полтавщины (Сб. статей). — К.: Ин-т истории Украины НАН Украины, 1987. — С. 283.
- ⁹²⁴ ДАЗО. — Ф. 102. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 59.
- ⁹²⁵ ДАЖО. — Ф. 1376, оп. 1, спр. 227. — Арк. 8–9.
- ⁹²⁶ Житомирський обласний краєзнавчий музей. Основний фонд: КП 9007/12. — Фото 943.
- ⁹²⁷ Державний архів Київської області (далі — ДАКО). — Ф. 4. — Оп. 2. — Спр. 9. — Арк. 106; Ф. 4. — Оп. 2. — Спр. 9. — Арк. 106.
- ⁹²⁸ ДАКО. — Ф. 4. — Оп. 2. — Спр. 9. — Арк. 115.
- ⁹²⁹ Чайковський А.С. Партизанський рух в Криму: роздуми над проблемами і фактами // Укр. іст. журнал. — 1990. — № 5. — С. 21.
- ⁹³⁰ Игумнова Е.М. Свод памятников истории и культуры Украинской ССР. Севастополь. Тетрадь 5 (Авторская рукопись для обсуждения). — К.: Изд-во «Украинская Советская Энциклопедия» им. М.П. Бажана, 1991. — С. 1051–1052; 1057–1058; 1059–1060; 1061–1062.
- ⁹³¹ Шебек Н.В. и др. Музей героической обороны и освобождения Севастополя: Путеводитель. — Симферополь: Таврия, 1973. — С. 44–49.
- ⁹³² Щиголева А.Т. Братская могила подпольщиков // Свод памятников истории и культуры Украинской ССР. Севастополь. Тетрадь 4 (Авторская рукопись для обсуждения). — К.: Изд-во «Украинская Советская Энциклопедия» им. М.П. Бажана, 1991. — С. 653.
- ⁹³³ Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. — К.: Наук. думка, 1987. — С. 426–440 (підрахунок автора).
- ⁹³⁴ Там само. — С. 433.
- ⁹³⁵ Там само. — С. 427.
- ⁹³⁶ Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. — К.: Наук. думка, 2005. — С. 3.
- ⁹³⁷ Гриневич В.А. Радянська міфотворчість довкола Великої Вітчизняної війни // Сторінки воєнної історії. 36. наук. статей — Вип. 10. Ч. 1. — К., 2006. — С. 28.

⁹³⁸ ПА ВОПК Міністерства культури та мистецтв України. Список пам'яток історії та культури по Львівській області. — Львів, 1995.

⁹³⁹ Денисюк В. Волинь: Події, факти, цифри. Туристичні маршрути. — Луцьк: ВОРВП «Надстир'я», 1997. — С. 109; Білас І. Радянський партизанський рух проти ОУН-УПА // Військо України. — 1992. — № 3. — С. 64.

⁹⁴⁰ Денисюк В. Волинь: Події, факти, цифри. Туристичні маршрути. — Луцьк: ВОРВП «Надстир'я», 1997. — С. 109.

⁹⁴¹ Кентій А.В. Українська Повстанська Армія в 1942–1943 рр. — К.: Наук. думка, 1999. — С. 166–167.

⁹⁴² Денисюк В. Волинь: Події, факти, цифри. Туристичні маршрути. — Луцьк: ВОРВП «Надстир'я», 1997. — С. 97.

⁹⁴³ Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війні (1939–1945 рр.). Т. 12. — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. — С. 312.

⁹⁴⁴ ПА ВОПК Міністерства культури та мистецтв України. — Списки пам'яток історії та культури по Івано-Франківській області. — 1995.

⁹⁴⁵ Пахолок С., Мартин О. Меморіальні музеї Степана Бандери та його родини в Галичині // Пам'ятки України: Історія та культура. — 2006. — № 1–2. — С. 11–15.

⁹⁴⁶ Федорів Т.Ф. Музей Степана Бандери // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Зб. статей): Вип. 8. — К., 1999. — С. 198.

⁹⁴⁷ ПА ВОПК Міністерства культури та мистецтв України. — Список пам'яток історії та культури по Львівській та Івано-Франківській областях. — 1995.

⁹⁴⁸ Кук В. Генерал Роман Шухевич. Головний командир Української Повстанської Армії (УПА). — К.: Видавництво «Бібліотека українця», 1997. — С. 14.

⁹⁴⁹ ПА ВОПК Міністерства культури та мистецтв України. Списки пам'яток історії та культури по Львівській. 1995.

⁹⁵⁰ Кук В. Генерал Роман Шухевич. Головний командир Української Повстанської Армії (УПА). — К.: Видавництво «Бібліотека українця», 1997. — С. 17, 18, 42.

⁹⁵¹ Кучерук О. Музеї визвольної боротьби ХХ століття: непростий шлях становлення // Пам'ятки України: Історія та культура. — 2006. — № 1–2. — С. 10.

⁹⁵² <http://www.castles.com.ua/hukiv.html>

⁹⁵³ <http://uk/wikipedia.org/wiki>

⁹⁵⁴ ПА НДІПОД. Перелік пам'яток історії та монументального мистецтва по Тернопільській області, пропонувані до занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією місцевого значення (проект). — 2007.

⁹⁵⁵ Кучерук О. Музеї визвольної боротьби ХХ століття: непростий шлях становлення // Пам'ятки України: Історія та культура. — 2006. — № 1–2. — С. 11.

⁹⁵⁶ Щербя Г. Від Золотої поляни до карпатських бескидів // Літопис Червоної калини. — 1992. — № 3. — С. 31.

⁹⁵⁷ Звід пам'яток історії та культури України. Київ. Кн. 1, ч. 1. — К.: Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1999. — С. 69; Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. — С. 208.

⁹⁵⁸ Ковалів Ю. Олена Теліга // Розбудова держави. — 1993. — № 3. — С. 10.

⁹⁵⁹ Москаленко В., Нечипоренко В. Книга про Коростень — Коростень: Тріада С, 2005. — С. 59–60.

⁹⁶⁰ Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. — К.: Наук. думка, 1987. — С. 35.

⁹⁶¹ Там само. — С. 105, 157.

⁹⁶² Там само. — С. 38, 40, 447, 195, 37.

- ⁹⁶³ Пискова Е.М., Федорова Л.Д. Нерухомі пам'ятки історії // Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. — С. 191.
- ⁹⁶⁴ Коваль М.В. 1941–1945 роки. Україна // Укр. іст. журнал. — 1991. — № 6. — С. 18; Памятные места Донбасса. Путеводитель. — Донецк: «Донбасс», 1984. — С. 173–175.
- ⁹⁶⁵ Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. — К.: Наук. думка, 1987. — С. 81.
- ⁹⁶⁶ Безсмертя. Книга пам'яті України 1941–1945. — К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга пам'яті України», 2000. — С. 608–609.
- ⁹⁶⁷ Прудников Ф.И. Саур-Могила. Путеводитель. Изд. Четвертое. — Донецк, 1983. — С. 48–51; Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. — К.: Наук. думка, 1987. — С. 152.
- ⁹⁶⁸ Кожушко О.А. Щодо визначення зон охорони пам'ятки історії «Меморіальний комплекс «Савур-могила» // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. Вип. 4. — К., 2008. — С. 425, 430.
- ⁹⁶⁹ Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.С. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в трьох томах. Т. 2. Радянський проект для України. — К.: Наук. думка, 2004. — С. 202.
- ⁹⁷⁰ Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війні (1939–1945 рр.). Т. 12. — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. — С. 96.
- ⁹⁷¹ Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війні (1939–1945 рр.). Т. 12. — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. — С. 95, 96, 98.
- ⁹⁷² Тронько П.Т. Згадаймо всіх поіменно... З історії боротьби комсомольців і молоді України проти німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. — К.: Вид-во «Молодь», 2001. — С. 173–174.
- ⁹⁷³ Денисенко Г.Г., Денисенко О.А. Визволення Києва у пам'ятках історії та культури // Кращезнавство. — 2006. — № 1–4. — С. 76; Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. — К.: Наук. думка, 1987. — С. 106, 192.
- ⁹⁷⁴ Муковський І.Т., Лисенко О.С. Звитяга і жертвність. Українці на фронтах Другої світової війни. — К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга пам'яті України», 1997. — С. 393.
- ⁹⁷⁵ Волковинський В.М., Шталіна Є.П. З історії спорудження перших пам'ятників героям Великої Вітчизняної війни на Україні // Укр. іст. журнал. — 1975. — № 7. — С. 115.
- ⁹⁷⁶ Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. — К.: Наук. думка, 1987. — С. 308; Борисова Т., Пуятин В. Пам'ятник Недбайлу А.К., 1949 / Харківщина: події і люди, вкарбовані в літопис краю. За матеріалами Харківського тому «Зводу пам'яток історії та культури України». Харків та Харківська область. Енциклопедичне видання (рукопис).
- ⁹⁷⁷ ЦДАВОВУ України. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 861. — Арк. 66.
- ⁹⁷⁸ ЦДАВОВУ України. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 861. — Арк. 67.
- ⁹⁷⁹ Музей-заповідник «Битва за Київ. Лютезький плацдарм. 1943 р.». Путівник. — К., 1985. — С. 3–21.
- ⁹⁸⁰ Ольшевський Н.Ф. Севастополь. Путеводитель. — Симферополь: Таврия, 1981. — С. 51.
- ⁹⁸¹ У пам'яті народній. — К.: Головна редакція УРЕ, 1975. — С. 165.
- ⁹⁸² ЦДАВОВУ України. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 2743. — Арк. 22.
- ⁹⁸³ Музей истории Корсунь-Шевченковской битвы: путеводитель. — Изд. 2-е. — Днепропетровск, 1976. — С. 4.
- ⁹⁸⁴ Безсмертя. Книга пам'яті України 1941–1945. — К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга пам'яті України», 2000. — С. 619–620.
- ⁹⁸⁵ [www/ivfrankivsk.if.ua](http://www.ivfrankivsk.if.ua)
- ⁹⁸⁶ Тронько П.Т., Войналович В.А. Увічнена історія України. — К.: Наук. думка, 1992. — С. 160.
- ⁹⁸⁷ Операція «Френтік»: 3 історії бойової співдружності військово-повітряних сил СРСР і США, цивільного населення України в роки Другої світової війни. 36. документів і матеріалів. — К.: Рідний край, 1998. — С. 19–21.

⁹⁸⁸ Там само. — С. 258, 273.

⁹⁸⁹ *Тронько П.Т.* Згадаймо всіх поіменно... З історії боротьби комсомольців і молоді проти німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. — К. Вид-во «Молодь», 2001. — С. 219.

⁹⁹⁰ *Гуржій О., Пилявець Р.* Сучасна воєнно-історична та воєнна термінологія: проблемні питання // Сторінки воєнної історії. Збірник наукових статей. Вип. 12. — К., 2009. — С. 20.

⁹⁹¹ Дані Державної служби з питань національної культурної спадщини України Міністерства культури і туризму України за 2009 р. за погодженням з Держкомстатом України.

⁹⁹² *Симоненко І.М.* Меморіальний простір України: кризовий стан та шляхи оздоровлення // Стратегічні пріоритети. — 2009. — № 4 (13). — С. 53.

⁹⁹³ *Бойко О.* Феномен історичної пам'яті в сучасному українському контексті: характерні риси та особливості // Шкільна історична освіта України: зміст, проблеми, пошуки. — Харків: «Гімназія», 2010. — С. 31.

⁹⁹⁴ Доповідь акад. П.П. Толочка на IX з'їзді Українського товариства охорони пам'яток історії та культури // Збережена спадщина. Українському товариству охорони пам'яток історії та культури 40 років (36. матеріалів і документів). — К.: ТОВ: «Видавництво “Аспект-Поліграф”», 2007. — С. 17.

⁹⁹⁵ *Симоненко І.М.* Меморіальний простір України: кризовий стан та шляхи оздоровлення // Стратегічні пріоритети. — 2009. — № 4 (13). — С. 56.

⁹⁹⁶ *Кролевець С.* Громадська форма ухвалення рішень — мета, до якої треба рухатися // Пам'ятки України: Історія та культура. — 2007. — № 1. — С. 10.

⁹⁹⁷ Поточний архів Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури і туризму України. (далі — ПА НДІПОД). Висновки щодо «Переліку пам'яток історії Луганської області, пропонувані до занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією місцевого значення»; Рецензія на «Перелік пам'яток історії Запорізької області, пропонувані до занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією місцевого значення»; Пам'ятки історії та монументального мистецтва Луганської області. Каталог-довідник. — К., 2007. — С. 123.

⁹⁹⁸ ПА НДІПОД. Перелік пам'яток історії та монументального мистецтва по Донецькій області, пропонувані до занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією місцевого значення (проект). — 2007.

⁹⁹⁹ ПА НДІПОД. Рецензія на «Перелік пам'яток історії Донецької області, пропонувані до занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією місцевого значення»; Рецензія на «Перелік пам'яток історії Сумської області, пропонувані до занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією місцевого значення». — 2007, 2008.

¹⁰⁰⁰ Наш край у XVIII столітті. Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції. — Кіровоград, 2003; *Пивовар А.В.* Поселення задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття. — К., 2003.

¹⁰⁰¹ Поточний архів Центру Зводу пам'яток історії та культури України (далі — ПА ЦЗПК України) Інституту історії України НАН України. Рецензія на статті історичної частини тому «Звід пам'яток історії та культури України. Дніпропетровська область». — 2009.

¹⁰⁰² *Толочко П.П.* Звітна доповідь VIII з'їзду Товариства // Вісник. Загальнодержавний бюлетень. — 2001. — № 2. — С. 12.

¹⁰⁰³ ПА ЦЗПК України. Рецензія на Словник пам'яток історії та культури України по Вінницькій області. — 2005.

¹⁰⁰⁴ ПА ЦЗПК України. Рецензії на матеріали до тому Зводу по АР Крим. — 2008, 2009.

¹⁰⁰⁵ Державний реєстр національного культурного надбання (пам'ятки історії, монументального мистецтва та археології). Пам'ятки України: Історія та культура. — 2000. — № 2. — С. 2–47.

Наукове видання

Галина Григорівна Денисенко

**ВОЄННА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
В КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ І ЗБЕРЕЖЕННЯ
КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ**

Обкладинка виконана *Олексієм Шкірею*
та *Євгенієм Карімовим*
Оригінал-макет *Л. Зубець*

Підписано до друку 20.07.2011 р. Формат 70x100/16.
Ум. друк. арк. 23,48. Обл. вид. арк.
Наклад 300 прим. Зам. 13. 2011.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України.
Київ-1, вул. М. Грушевського, 4.